UNIVERZITET SINGIDUNUM
BEOGRAD
DEPARTMAN POSLEDIPLOMSKIH STUDIJA

DOKTORSKA DISERTACIJA

ULOGA SPECIFIČNIH VIDOVA TURIZMA U REVITALIZACIJI POGRANIČNIH PODRUČJA IZMEĐU SRBIJE I MAKEDONIJE

Mentor
Prof. dr VERKA JOVANOVIĆ

Kandidat
mr TANJA ANGELKOVA

BEOGRAD, 2012. godina

БЛАГОДАРНОСТ

Се заблагодарувам на Проф. Д-р Верка Јовановиќ, редовен професор на Факултетот за туристички и хотелиерски менаџмен при, Универзитет „Сингидунум“, што прифати да ми биде менторка, имаше стрпление и разбирање во текот на работата и ми даде корисни сугестии и совети за да ја подобрам докторската дисертација.

Најискрено се заблагодарувам на мојата најдобра пријателка Проф. Д-р Сузана Ѓорѓевиќ-Милошевиќ и Слободан Милошевиќ кои ми пружија несебичната помош, насочување и разни совети во текот на целата припрема на оваа дисертација.

Се заблагодарувам на мојата фамилија и Никола Петков кои ме поддржуваа во секој чекор кој го правев, на нивната поддршка, разбирање и стрпление.

SADRŽAJ

REZIME 1
Ključne reči 1
SUMMARY 2
Key words 2
UVOD 3
LISTA SIMBOLA 4
DEO I 5
I. **CILJ ISTRAŽIVANJA I HIPOTEZE** 6
1. Predmet i cilj istraživanja 6
2. Hipoteze 7
II. ISTRAŽIVAČKE METODE 8
III. RAZVOJNA POLITIKA JUGOISTOČNE EVROPE (SEE) 11
IV. UTICAJ POGRANIČNE SARADNJE NA SOCIOEKONOMSKI RAZVOJ MAKEDONIJE I SRBIJE 14
1. Oblici i značaj prekogranične saradnje 15
2. Promocija ekonomskog razvoja u pograničnim područjima 16
DEO II 18
PRIRODNI, DRUŠTVENI I PRIVREDNI FAKTORI ZA RAZVOJ TURIZMA 19
I. FAKTORI ZA RAZVOJ TURIZMA U MAKEDONIJI 19
1. Geografija 20
2. Stanovništvo 20
3. Turizam 21
4. Promet putnika na graničnim prelazima 25
II. FAKTORI ZA RAZVOJ TURIZMA U SRBIJI 27
1. Geografija 27
2. Stanovništvo 28
3. Turizam 29
III. TURIZAM I DRUGE PRIVREDNE GRANE U SRBIJI I MAKEDONIJI 35
1. Mogućnosti razvoja održivog turizma u Republici Makedoniji i Republici Srbiji 39
2. Značaj poljoprivrede za razvoj turizma u Makedoniji i Srbiji 46
3. Turizam posebnih interesovanja 51
3.1.Ruralni turizam 54
3.1.1. Agroturizam kao direktan oblik povezivanja turizma i poljoprivrede 58
3.1.2. Eko-turizam 61
3.1.3. Kulturni turizam 65
3.1.3.1. Materijalna kultura 67
3.1.3.2. Običaji, tradicije i događaji 68
3.1.3.3. Folklor 68
3.2. Zdravstveni turizam 65
3.3. Obrazovni – edukativni turizam 70
3.4. Omladinski turizam 71
3.5. Lovni i ribolovni turizam 72
3.6. Sportski turizam 73
3.7. Turizam hrane, vina i rakije (tematski putevi) 74

IV. PRIRODNE I DRUŠTVENE KARAKTERISTIKE ZA RAZVOJ SEOSKOG TURIZMA ... 76
1. Obično za domaćina je neobično za posetioca ... 77
2. Prenošenje priče kroz turistički doživljaj ... 80
3. Perspektive mladih u seoskim područjima ... 81
4. Uticaj seoske žene u razvoju seoskog turizma ... 83
DEO III ... 86
I. ANALIZA OSNOVNIH KARAKTERISTIKA POGRANIČNIH PODRUČJA IZMEĐU MAKEDONIJE I SRBIJE ... 87
1. Položaj pograničnih područja ... 95
2. Prirodne odlike pograničnog prostora ... 95
3. Stanovništvo pograničnih područja ... 96
3.1. Etnička struktura ... 97
3.2.Struktura lokalne, opštinske vlasti ... 98
3.3. Razvoj građanskog društva u svim ispitivanim opštinama ... 99
3.4.Obrazovna struktura stanovništva u regionu ... 99
3.5. Zdravstvena zaštita ... 100
3.6. Kulturni i informativni centri ... 100
3.7. Uslovi življenja u regionu ... 101
4. Privredna struktura pogranične regije ... 102
4.1. Poljoprivreda ... 102
4.2. Rudarstvo ... 103
4.3. Energetski izvori ... 103
4.4. Trgovina ... 103
4.5. Turizam ... 104
4.6. Lokalne firme ... 107
4.7. Diverzifikacija poljoprivrede ... 107
4.8. Marketing posebnih proizvoda i ciljanje na malo tržište ... 108
4.9. Standardi tradicionalne lokalne kuhinje ... 109
DEO IV ... 110
REZULTATI PROCENE RESURSA U RURALNIM POGRANIČNIM PODRUČJIMA ... 111
I. RURALNA PODRUČJA MAKEDONIJE UZ SEVEROISTOČNU GRANICU SA SRBIJOM ... 111
1. Kratak pregled razvoja pograničnog regiona u Makedoniji ... 111
2. Obrazovanje seoskog stanovništva ... 115
3. Saobraćajna infrastruktura ... 115
4. Zaposlenost stanovništva u pograničnom području ... 117
5. Pregled sistemskih uslova ... 118
6. Analiza ekonomskog razvoja podsektora u pograničnom regionu Makedonije ... 119
1. Definisanje ekonomskih podsektora ... 119
7. Industrija i rudarstvo ... 120
7.1. Osnovni preduslovi ... 120
7.2. Zainteresovane strane ... 121
7.3. Procena potencijala za razvoj ... 121
8. Agrobiznis ... 122
8.1. Osnovni uslovi ... 122
8.2. Potencijali za razvoj ... 124
8.2. Utvrđeni prioriteti za razvoj poljoprivrede ... 124
9. Usluge ... 125

9.1. Potencijali i prioriteti za razvoj....125
10. Tipična sela u pograničnom regionu Makedonije....126
10.1. Tromeđa – selo 1, opština Kumanovo....126
10.2. Mlado Nagoričane – selo 2, opština Staro Nagoričane....127
10.3. German – selo 3, opština Rankovce....129
10.4. Ogut – selo 4, opština Kriva Palanka....131
11. Finansijska podrška u pograničnom regionu Makedonije....132
12. Primer uspešnog turističkog razvoja u pograničnom regionu u Makedoniji....134
12.1. Osogovske planine....134
12.2. Manastir Sveti Joakim Osogovski i njegova privreda....136
12.3. Mlekovod....136
12.4. Mlekovod – potencijalna turistička atrakcija....138
II. RURALNA PODRUČJA JUGOISTOČNE SRBIJE NA GRANICI SA MAKEDONIJOM....139
1. Socioekonomski profil pograničnog regiona Srbije....139
1.1. Društveni profil regiona....139
1.2. Obrazovna struktura stanovništva....141
1.3. Zapošljavanje....142
2. Lokalna samouprava, lokalne i regionalne vlasti....142
2.1. Razvoj građanskog društva....143
2.2. Ekonomski profil regiona....143
3. Struktura ruralne ekonomije u regionu....144
3.1. Agrobiznis....144
3.2. Poljoprivreda u opštinama....145
3.3. Industrija i rudarstvo....146
3.4. Trgovina....147
3.5. Usluge i turizam....147
4. Razvoj poljoprivrede i smanjanje siromaštva u pograničnim opštinama u Srbiji....148
5. Identifikacija nivoa siromaštva....148
III. KORIŠĆENJE TURISTIČKOG POTENCIJALA ZA POBOLJŠANJE SOCIOEKONOMSKOG RAZVOJA....149
1. Mogućnosti za poboljšanje ekonomske situacije....149
2. Razvoj agrobiznisa....149
3. Mogućnosti poboljšavanja kvaliteta života....150
3.1. Povećanje atraktivnosti zajednice – promocija tradicionalnog života....150
3.2. Povećanje kohezije zajednice....150
4. Jačanje građanskog društva kroz razvoj odgovarajućih službi u zajednici...150
4.1. Obrazovanje....150
4.2. Zdravstvo....151
4.3. Socijalna žaštita....151
5. Tipična sela u istraživanom pograničnom regionu Srbije....152
5.1. Sajince – selo 1, opština Trgovište....152
5.2. Rikačevo – selo 2, opština Bosilegrad....153
5.3. Gradska – selo 3, opština Crna trava....154
5.4. Lukavica – selo 4, opština Dimitrovgrad....155
6. Primer uspešnog turističkog razvoja u pograničnom regionu u Srbiji....157
6.1. Stara planina....157
6.2. Opština Dimitrovgrad....161

6.3. Pilot aktivnosti ruralnog turizma na interaktivnoj farmi – turistička tura –putevima prirodne i kulturne baštine – staza „Mala dvojka“..... 164
DEO V..... 168
MOGUČNOSTI I POTENCIJALI RAZVOJA TURIZMA U ISTRAŽIVANIM POGRANIČNIM PODRUČJIMA SEVEROISTOČNE MAKEDONIJE I JUGOISTOČNE SRBIJE..... 169
DEO VI..... 181
TRADICIONALNO STOČARSTVO I LOKALNA KULINARSKA TRADICIJA U SLUŽBI RAZVOJA TURIZMA..... 182
1. Tradicionalna lokalna kuhinja..... 182
2. Tradicionalni mlečni proizvodi i turistička ponuda..... 186
3. Tradicionalni mesni proizvodi i turistička ponuda..... 187
4. Tradicionalno zanatstvo i običaji 188
5. Tradicionalni proizvodi od vune i turistička ponuda..... 190
6. Usluge..... 192
DEO VII..... 198
HIJERARHIJA POTENCIJALA PREMA STEPENU RAZVOJA I BRZINI VALORIZACIJE..... 199
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA..... 203
KORISTENA LITEREATURA..... 207
LISTA TABELA..... 214
LISTA SLIKA..... 215
PRILOZI 218

ULOGA SPECIFIČNIH VIDOVA TURIZMA U REVITALIZACIJI POGRANIČNIH PODRUČJA IZMEĐU SRBIJE I MAKEDONIJE

REZIME

Transformacija društva u celini prouzrokuje radikalne promene u ruralnim područjima i predstavlja veliki problem. Ruralna područja suočavaju se sa velikom nezaposlenošću, nesigurnim i niskim prihodima, povećanjem prirodne razmene resursa i drastičnim smanjenjem životnog standarda. Dodatni pritisak stvara višak radne snage iz industrije koji se bori za opstanak. Naročito, postoji neefikasan pristup obrazovanju, tržištu i tržišnim informacijama, kao i osnovnim zdravstvenim i društvenim uslugama.

Ruralna populacija je neotporna na degradaciju, no proces traje predugo u nekim zemljama, što ih pravi ranjivim kao i ostatak zajednice. Kroz dugi niz godina tranzicije u ovom regionu bila je smanjena ekonomska aktivnost. Ovakve prilike su zauzvrat podstakle potrebu za pronalaženjem rešenja koje doprinosi boljem razvoju društva.

Ruralni regioni čine veliki deo teritorije zemalja JIE. Polovina srpske i makedonske populacije u pograničnim područjima nalazi se u ruralnim sredinama. Bez razlike koliko je intenzivna industrijalizacija ili ekonomski razvoj u određenim zemljama JIE, značajan prirodan, ekonomski i čovekov potencijal na ruralnu sredinu je u službi ekstenzivnog proizvodstva.

Ruralni razvoj, kao jedna od oblasti regionalne politike, ključan je instrument za restruktuiranje poljoprivrednog sektora i trebalo bi da ima zadatak da usmeri i strateški iskoristi potencijal turistički atraktivnih sela u kojima postoje prirodne oblasti i krajevi specifični po mnogim kriterijumima. Iz tog razloga ove specifičnosti bi trebalo prepoznati i upotrebiti ih kao instrumente za alternativnu privrednu delatnost u selima – turizam. Sudeći prema morfološkom diverzitetu reljefa Srbije i Makedonije i tome da se dosadašnji, ne na tako zavidnom nivou, prosperitet sela zasnivao na poljoprivrednoj proizvodnji, postoji alternativa u razvoju sela. U ovom trenutku podsticanje i podrška bržem razvoju privrednih aktivnosti u seoskim sredinama i razvoj ljudskih potencijala, kao i ekonomski napredak i osamostaljivanje sela u skladu s ekološkim principima i održivim razvojem u oblasti ruralnog razvoja, od krucijalne je važnosti.

Ključne reči: specifični vidovi održivog turizma, multifunkcionalnost, valorizacija, umrežavanje i prekogranična saradnja

THE ROLE OF SPECIFIC TYPES OF TOURISM FOR THE REVITALIZATION OF THE BORDER AREA BETWEEN SERBIA AND MACEDONIA

SUMMARY

The transformation of society in general, causes radical changes in rural areas, and it is regarded as a great problem. Rural areas are facing high unemployment, insecure and low-income, increasing the exchange of natural resources, and drastic reduction in living standards. Additional pressure makes excess work force from industry which is fighting for survival. Moreover, there is inefficient access to education, market and market information, as well as basic health and social services.

Rural population is irresistant to degradation, but the process last for too long in some countries which makes them vulnerable as well the rest of the community. Through long term transition in this region, the economic activitiy has been decreased. Such circumstances have risen up the necessity of finding new solutions which contribute to better society development.

Rural areas make a large part of the territories of the SEE countries. Half of the Serbian and Macedonian population in border regions is in rural areas. No matter how intensive industrialization or economic development is , in some SEE countries is, a significant natural, economic and human potential of rural environment is in service of extensive production.

Rural development as a part of regional policy is a crucial instrument for agricultural restructure and should have the task to direct I to use strategically potentials of tourist attractive villages in which there are natural areas and places that are specific after many criteria.That is the reason why these specifics should be identified and use them as instruments for alternative economic activities in the villages – tourism.According to morphological diversities of the relief of Serbia and Macedonia and the fact that the up to now prosperity of villages was based on agricultural production,which is not on a high level, there is an alternative in village development.At the moment stimulation and support for faster economic activities in rural areas and human potentials as well as economic progress and independence of villages in accordance with ecological principles and sustainable development in rural development is of crucial importance.

Key words: specific aspects of sustainable tourism, multifunctional, evaluation, networking and cooperation

UVOD

Ruralni regioni JIE sinonimi su za nazadnost i neznatno učešće u životu šire društvene zajednice. To je rezultat gotovo pola veka procesa razvoja balkanskog društva koji je bio orijentisan ka naglašavanju urbanog života i radnika kao simbola prosperitetnog života i komunističkog društva. Periferna pažnja nije bila slučajno posvećena ruralnom razvoju, nego je bila orijentisana ka favorizovanju javne ili državne umesto privatne imovine u prilagođavanju slike seljaka – farmera, vlasnika zemlje i sredstava u ruralnim regionima koji ga prave nezavisnim i otpornim na zajedničke pokrete.

Štetni faktori sistema društvene sigurnosti jesu povećana nezaposlenost, odsustvo sa posla, bankroti državnih preduzeća, smanjenje zakupnine, kao i smanjenje životnog standarda. Sve ovo doprinosi produbljivanju socijalne stratifikacije populacije, kao i povećavanju broja ljudi koji žive ispod linije siromaštva, i zavisni su od društvenih fondova. Ovi troškovi su veliki deo državnih budžeta u regionu, zbog čega dolazi do smanjenih investicija za razvoj.

Ukupne društvene prilike prethodnih decenija su dovele do osiromašenja ruralnih zajednica, posebno onih u marginalizovanim područjima. Ruralna populacija u ovim područjima je posebno ranjiva, što prouzrokuje ekstremno povećanje siromaštva. Nepovoljni trendovi za njihov razvoj doveli su u nezavidan položaj ruralne regione zemalja JIE i njihovu sposobnost da se uspešno integrišu u EU i uopšte u civilizovan svet. Pozitivan odgovor zavisi u velikoj meri od politike regionalnog ruralnog razvoja u svakoj zemlji, a takođe i od njihove prekogranične saradnje i zajedničke pomoći u procesu za ulaz u EU.

Marginalizacija zapravo proizlazi od uspostavljanja granica više nego iz bilo kog drugog razloga. Problemi proističu iz podele ovog regiona, iako s vremena na vreme prema tretmanu u kontekstu nacionalne teritorijalne politike, programa za razvoj nerazvijenih regiona (planinskih ili pograničnih) i mera koje će da podrže lokalne inicijative – lokalna vlada, NVO, biznis sektor, pitanje nikad nije bilo postavljeno integralno, na regionalnom nivou u kontekstu EU i značenja ove reči.

Ruralne ekonomije u regionu i te kako mogu da imaju korist ako je obezbeđena jaka finansijska pomoć, što će pomoći da se smanje stremljenja nacionalne politike u korist ruralnih oblasti. Podeljeno kulturno i prirodno nasledstvo u području oko srpsko-makedonske granice na najbolji način može da pomogne u ovom procesu, kao nikad pre u ovom regionu.

Ovo može da bude prva uspešna priča u regionu, koja dolazi posle katastrofa koje su svuda bile prisutne. Bez pomoći, ova šansa može da bude izgubljena i nestabilnost će se povećati sa depopulacijom regiona. Ovo će prouzrokovati da most među komšijama nestane, da se prirodni i kulturni resursi potroše, da se poveća jaz među susednim zemljama. U budućnosti ovo će prouzrokovati da nacionalne ruralne ekonomije zavise od promena u svetskoj ekonomskoj sredini bez mogućnosti da se problemi rešavaju na regionalnom nivou. Ovo je veoma važno za poljoprivredu, koja zavisi od političkih intervencija na nacionalnom i supranacionalnom nivou.

LISTA SIMBOLA

BDP	Bruto domaći proizvod
CAP	Zajednička poljoprivredna politika
CARDS	Pomoć Zajednice za obnovu, razvoj i stabilizaciju
CD	Kompakt disk
EU	Evropska unija
GTZ	Nemačka organizacija za tehničku podršku
HDI	Indeks humanog razvoja (**H**uman **D**evelopment **I**ndex)
ID	Identifikaciona kartica
INTERREG	Zajednička inicijativa koja ima za cilj da stimuliše međuregionalnu saradnju u EU (Community initiative which aims to stimulate interregional cooperation in the EU)
IUCN	Međunarodna unija za očuvanje prirode (International Union for Conservation of Nature)
JNA	Jugoslovenska narodna armija
NATO	Severnoatlantski savez (**N**orth **A**tlantic **T**reaty **O**rganisation)
NGO	Nevladina organizacija
PHARE	Program – jedan od tri pretpristupna instrumenta finansiran od strane Evropske zajednice da pomogne zemljama podnosiocima centralne Evrope u njihovim pripremama za ulazak u Evropsku uniju (A program – one of the three pre-accession instruments financed by the European Communities to assist the applicant countries of central Europe in their preparations for joining the European Union)
PLA	Participativno učenje i delovanje
PRA	Participativne ruralne procene
RD	Ruralni razvoj
RM	Republika Makedonija
RS	Republika Srbija
SAPARD	Specijalno pristupanje Programu za poljoprivredu i ruralni razvoj
SEE	Jugoistočna Evropa
SME	Mala i srednja preduzeća
SWOT	Prednosti, slabosti, mogućnosti, pretnje (**S**trengths, **W**eaknesses, **O**pportunities, **T**hreats)
TV	Televizija
UNDP	Program za razvoj Ujedinjenih nacija
USAID	Američka agencija za međunarodni razvoj
^{o}C	Stepeni Celzijusa

DEO I

I. CILJ ISTRAŽIVANJA I HIPOTEZE

I. ISTRAŽIVAČKE METODE

II. RAZVOJNA POLITIKA JUGOISTOČNE EVROPE (SEE)

III. UTICAJ POGRANIČNE SARADNJE NA SOCIEKONOMSKI RAZVOJ MAKEDONIJE I SRBIJE

DEO I

II. CILJ ISTRAŽIVANJA I HIPOTEZE

1. Predmet i cilj istraživanja

Cilj doktorske disertacije jeste kako i na koji način da se stimulišu i aktiviraju stanovnici sela pograničnih područja severoistočne Makedonije i jugoistočne Srbije, u svrhu revitalizacije sela za seoski i druge vidove turizma. Da se ustanovi šta je ono što ta sela mogu da ponude za razvoj turizma, da se vide turistički potencijali, kao i svi vidovi turizma koji su mogući (planinski, alternativni, seoski i svi drugi vidovi turizma u Srbiji i Makedoniji), da se uvide važnosti granica u prošlosti i sada.

U ovom radu se naglašava da turizam umnogome može da poboljša život ljudi koji žive na tim prostorima. Kada se govori o seoskim gazdinstvima, veoma često se zanemaruje činjenica da se mnoga od njih pored poljoprivrede bave i drugim dopunskim delatnostima, kao što su šumarstvo, zanatska prerada, usluge, pa i turizam. Ovo je posebno važno za mala seoska gazdinstva, koja ne mogu da ostvare dovoljno visok dohodak bavljenjem poljoprivrednom delatnošću, te njihovo obrazovanje treba da obuhvati i ove dopunske delatnosti. Uz tradicionalnu proizvodnju i pripremu hrane ravnopravno treba uključiti i seoski turizam kao dopunsku delatnost i to u sklopu obnove sela i celokupnog razvoja ruralnog prostora. Tu veoma značajno mesto zauzimaju različiti oblici turizma. Kada bi se poljoprivreda povezala sa turizmom, sve veći broj mladih ostao bi da živi na selu, a oni koji su već tamo ne bi napuštali svoje domove nego bi ih preuredili u smeštajne kapacitete za turiste. Tuziram se može smatrati najpogodnijom aktivnošću koja će doprineti povećanju različitih ekonomskih aktivnosti u ovim područjima.

Ova dva tipično tradicionalna balkanska prostora pretrpela su socijalna i ekonomska previranja tokom prošlog veka i mogla bi se okarakterisati kao zaostala u okvirima evropskih standarda. Kulturalno i politički su marginalizovana od raspada Osmanskog carstva i nastajanja nezavisnih balkanskih država. Zemlje sa novoosnovanim granicama imaju odvojen prostor (i nakon raspada Jugoslavije), što je uzrokovalo ozbiljne promene u svim aspektima života lokalnog stanovništva. Iako je devedesetih godina došlo do „omekšavanja“ granica, stara ekonomska veza nije mogla biti uspostavljena, a lokalno stanovništvo, koje živi u planinskim područjima sa marginalizovanom i neadekvatnom infrastrukturom, nastavilo je da trpi. Opštine u regionu i dalje su među najsiromašnijim.

Ova jedinstvena regija je multietnička ali sa zajedničkim kulturnim nasleđem, karakterističnim dijalektima i lokalnim mentalitetom koji su jedinstveni među svim narodima u susednim zemljama. U EU integracijske perspektive ovog regiona imaju dobar potencijal za razvoj održive ruralne zajednice. Međutim, potrebna je hitna intervencija kako bi se započeli procesi prevazilaženja velikih socijalnih i ekonomskih poteškoća i dovođenja regiona na nivo savremenog privrednog razvoja u saradnji sa

važnim zahtevima Evropske unije. Budući da je ova oblast, kao i mnogi drugi problematični regioni širom jugoistočne Evrope, nasledila međuetničke tenzije i sukobe tako bi ova akcija mogla da ima ulogu i u sprečavanju sukoba karaktera. Makedonija i Srbija su u različitim fazama pridruženja i ulaska u Evropsku uniju, te i danas postoji veliki međusobni i međunarodni interes za održivi prekogranični razvoj u regionu.

Prethodna iskustva zemalja u tranziciji, a posebno novih država članica EU, pokazuju da su uska saradnja između susednih zemalja, izrazite jake političke veze i intenzivne kulturne i ekonomske prekogranične aktivnosti pozitivno uticali na održiv društveni i ekonomski razvoj. Ova procena rešavanja kritičnih pitanja za zajednička planiranja programa i projekata u okviru takvog razvoja služu za efikasnije korišćenje nacionalnih i ljudskih resursa u ruralnim područjima. Procena bi trebalo da se bavi pitanjima u pogledu mogućnosti za socioekonomsku obnovu ruralne okoline u prekograničnim oblastima Srbije i Makedonije.

Jugoistočna Evropa doživela je privredne i društvene promene u poslednjoj deceniji. Proces tranzicije i izumiranja u bivšoj Jugoslaviji pokvario je i prekinuo te ekonomske i socijalne povezanosti. Zajednički napori su potrebni za stabilizaciju regiona, konačno u cilju regionalne ekonomske saradnje i evropskih integracija umesto dalje fragmentacije.

Evropska komisija preduzima značajne korake u cilju poboljšanja intervencije EU na svojim spoljnim granicama, nakon najnovijeg proširenja. Međutim, iskustva iz prošlosti okupljenih u regionu koje je decenijama u postojećim instrumentima EU – prekogranične saradnje, kao što su PHARE, CARDS i INTERREG, uglavnom su nepristupačna za korisnike na mikronivou u ruralnim područjima (male farme, mala i srednja preduzeća, nepoljoprivredne aktivnosti itd.).

Prateći rezultate ovog ocjenjivanja planom je predviđen niz mogućih aktivnosti istraživanja, koje bi mogle biti od velikog značaja za stanovništvo u ruralnim područjima oko granice u obe uključene zemlje.

Još uvek veliki deo stanovništva (oko 700.000 ljudi, osim u velikim gradovima poput Niša i Skoplja) živi u ruralnim područjima sa neodgovarajućom fizičkom i socijalnom infrastrukturom. Kao posledica siromaštva javlja se migracija – odlazak mladih ljudi u velike i urbane sredine je logična posledica.

Razlozi za ovo su sveobuhvatne socioekonomske procene kroz multidisciplinarni pristup koje pokrivaju navedene granice regiona ove zemlje, naime severoistočna Makedonija i jugoistočna Srbija.

2. Hipoteze

Osnovne hipoteze od kojih se polazi jesu da se istraži koji vidovi turizma i u kom stepenu mogu da doprinesu bilateralnoj revitalizaciji pograničnih područja Srbije i Makedonije.

Ova dva područja severoistočne Makedonije i jugoistočne Srbije, sadrže nesumnjivi potencijal za razvoj kako zimskog (alpsko i nordijsko skijanje) tako i letnjeg turizma (lov, ribolov, rekreacija, boravak u prirodi, kulinarstvo, konjičke ture i sl.).

Ruralna područja obuhvataju veliki procenat teritorije zemalja jugoistočne Evrope. Polovinu stanovništva Srbije i Makedonije čini ruralna populacija. Ruralna područja u SEE (Jugoistočna Evropa) uglavnom su poljoprivredna i/ili resursi srodne prirode. Bez obzira na to koliko je u pojedinim zemljama SEE intenzivna industrijalizacija i razvoj privrede, znatni prirodni, ekonomski i ljudski potencijali ruralnog područja još uvek su u službi primarne, uglavnom ekstenzivne proizvodnje. Uprkos bogatim resursima ruralnih regiona SEE (Jugoistočna Evropa), konstantno i ozbiljno zaostaju u razvoju u odnosu na urbana područja. Ovaj problem prisutan je u poslednjih nekoliko godina zbog kolapsa centralizovanog strukturnog trzišta. Stalni gubitak radnih mesta kao posledica strukturnih promena u primarnim sektorima, kao što su poljoprivreda, šumarstvo, ribarstvo i rudarstvo, prouzrokovao je degradaciju ruralnih područja. To je bio uvod u osiromašenje seoskih zajednica, posebno onih u marginalnim oblastima.

Zemlje jugoistočne Evrope nisu previše iskusne u formiranju i primeni posebnih pravila u vezi sa ruralnim razvojem, a još manje iskustva postoji kada je reč o prekograničnoj i regionalnoj saradnji za ruralni razvoj. Određene zakonske regulative u oblastima ruralnog i regionalnog razvoja postignute su u nekim zemljama na nacionalnom nivou. Međutim, iako su izdvojene u seoskim zajednicama u nekolicini zemalja u regionu, već decenijama sa pritiskom nacionalne politike prema susedima, zadržan je jak pozitivni osećaj za mnoge druge, ali i prirodne potrebe za saradnjom. Taj osećaj je najjači u marginalnim i nerazvijenim područjima uz srpsko-makedonsku granicu. Seoska gazdinstava u regionu mogla bi biti prva koji će imati koristi ako se pruži jaka finansijska pomoć i veština, koja će takođe pomoći u još uvek prilično uskom vidokrugu nacionalnih politika koje bi se promenile u korist ruralnih zajednica.

IV. ISTRAŽIVAČKE METODE

U toku istraživačkog rada upotrebljena je PLA metoda (participativno učenje i delovanje) i SWOT analiza (snage, slabosti, mogućnosti i pretnje).

PLA metoda je kompleksna metoda sastavljena od više sredstava koja se odnose na situacionu analizu i planiranje, a omogućavaju da se stekne autentična slika o situaciji viđenoj očima meštana seoskih zajednica. Njima je pri primeni metode dopušteno da identifikuju svoje probleme i opcije za poboljšanje svoje situacije, istovremeno s identifikacijom potencijala i obima i vrste potrebne pomoći. Ova metoda podrazumeva da i članovi zajednice i PLA pomagači moraju biti aktivni učesnici razvojnog procesa, pri čemu treba naglasiti da su članovi zajednice ključni. Njihova merila vrednosti, ideje za poboljšanje sopstvene situacije, predrasude, nade, strahovi, potencijali i potrebe osnovna su i polazna tačka za ulazak u razvojni proces. Oni snose posledice svog delovanja na poboljšanju, bilo one pozitivne ili negativne, tako da je i odgovornost njihova.

PLA metod omogućava sistematičnost situacione analize sela. Njena primena istovremeno treba da približi preostalom seoskom stanovništvu ideju o sprovođenju sopstvenog opredeljenja za razvoj sela putem mobilizacije sopstvenih potencijala. Ovaj metod omogućava nepristrasnu i transparentnu obradu problema i potreba sela, ali i pregled prirodnih resursa i potencijala sela za razvoj tradicionalnih delatnosti čije je reaktiviranje opravdano sa stanovišta održivog razvoja sela. Beleže se svedočanstva o

pređašnjem načinu življenja, starim zanatima i tradicionalnom načinu korišćenja zemljišta i uzgoja stoke i sl., dajući osnovu za analizu njihovih mogućnosti u svetlu svetskih trendova i u uslovima otvorenog tržišta. Cilj PLA metode, međutim, nije situaciona analiza sama po sebi, već iniciranje održivog razvojnog procesa u selima.

Participacija – učešće. – Podrazumeva da i članovi zajednice i PLA subjekti moraju biti aktivni učesnici razvojnog procesa, pri čemu treba naglasiti da su članovi zajednice ključni. Oni snose sve posledice svog delovanja na poboljšanju, bilo one pozitivne ili negativne, tako da je i odgovornost njihova. Proces uvođenja zajednice u razvojni proces u kome participiraju i članovi zajednice i PLA pomagači temelji se na učenju.

Učenje. – Podrazumeva uvođenje nove „informacije" u svoj sistem mišljenja i delovanja, tj. teorije i prakse. Unesena informacija mnogostruko se povezuje sa ostalim delovima celine i čini da posle toga ona postane drugačija nego što je bila na početku. Zato se može reći da učenje menja ljude, a da bi te promene bile delotvorne potrebno je učiniti ih predmetom svesti, tj. budno ih pratiti i analizirati.

Ciklus učenja je ključni element ne samo za poljoprivrednike, kada sprovode mere da bi poboljšali svoju situaciju, već i za formiranje diskusionog procesa između poljoprivrednika i pomagača da bi identifikovali odgovarajuću podršku uvođenju zajednice u razvojni proces.

Delovanje. – U smislu postizanja konkretnih poboljšanja, delovanje je osnovna i krajnja karakteristika učenja. Stoga bi diskusioni proces tokom situacione analize i planiranja trebalo da bude usmeren ka konkretnim rezultatima u okviru razumnog vremenskog perioda. Način delovanja i podrška koja mu je potrebna moraju proizaći iz ciklusa učenja i biti rezultat zaključivanja meštana, ali i podržan od strane PLA pomagača (fasilitatora), odnosno organizacije čiji su oni predstavnici.

Situaciona analiza. – Kao aktivna procena sela razvijena je postepeno tokom 1990-ih. Usmerena je na to da samo ruralno stanovništvo izloži i analizira svoju situaciju sa ciljem da započne promenu i poboljšanje svojih životnih uslova.

Sredstva za situacionu analizu (PLA/PRA sredstva) su sledeća:[1]

1. Predstavljanje situacije u selu
2. Vremenska linija / Istorijat sela
3. Rangiranje na osnovu izvora prihoda
4. Mapa resursa
5. Sezonski kalendar
6. Kategorizacija domaćinstava prema životnom standardu (rangiranje po bogatstvu).

Pomoću ovih sredstava, članovi zajednice započinju diskusioni proces čiji je cilj situaciona analiza, kao korak u razvojnom procesu. Identifikuju se i analiziraju potencijali i problemi zajednice, razume se trenutna situacija sticanjem uvida u prošlost, tj. prošle uspešne i neuspešne pokušaje da se situacija promeni i događaje koji su direktno ili indirektno uzrokovali trenutnu situaciju, zatim stiče se uvid u socioekonomski sistem zajednice i izvore prihoda članova zajednice. Upoznaju se problemi pri sticanju prihoda

[1] U prilogu su dati rezultati primene PLA/PRA metoda u selu Lukavica, opština Dimitrovgrad (Srbija) i selo Mlado Nagoričane, opština Staro Nagoričane (Makedonija).

poljoprivrednim delatnostima i saznaje obim i zastupljenost vanpoljoprivrednih prihoda. Stiče se uvid u potencijale zajednice, pre svega resurse, i mogućnost njihove eksploatacije radi poboljšanja životnih uslova zajednice. Ima se uvid u poljoprivredni sistem zajednice, istovremeno osvetljavajući, kroz razmatranje distribucije prihoda i rashoda, socioekonomski sistem i sociokulturni sistem zajednice. Članovi zajednice koji učestvuju u radu razlikuju domaćinstva prema životnom standardu. Cilj je da se sva domaćinstva obuhvate kategorijama i da se navedu karakteristike različitih kategorija životnog standarda u datoj zajednici onako kako ih poimaju učesnici u radu.

Planiranje je sledeći korak nakon završene analize situacije. Ono uključuje:

– stvaranje opcija onoga što može biti učinjeno za poboljšanje situacije meštana i
– analiziranje različitih opcija sredstvima sa kontrolne liste.

Treba odlučiti koju opciju/e treba sprovesti i kakav obim i vrsta podrške je potrebna. Planiranje je, takođe, jedan od koraka u ciklusu učenja.

Prvo od sredstava planiranja je stvaranje opcija. Ono sledi situacionu analizu koja daje okvir za stvaranje i analizu opcija za poboljšanje. U toku predstavljanja situacije u selu kao prvog primenjenog PRA sredstva, članovi zajednice iznose potencijalne probleme svoje zajednice kao odgovore na pitanja: „Šta vam se sviđa i ne sviđa u vašem selu?“ Spisak problema u toku situacione analize, odnosno rada sa članovima zajednice, može biti proširen u zavisnosti od aktivnog promišljanja članova zajednice o svojim problemima. Ovo sredstvo omogućava članovima zajednice da među tim problemima razlikuju one koje mogu sami da reše, one za koje im treba delimična pomoć sa strane i one probleme koji zavise isključivo od pomoći sa strane. Takvo razlikovanje omogućava usredsređivanje na izvodljiva rešenja i mobilizaciju vlastitih snaga. „Opcije za poboljšanje“ su ti navedeni problemi tretirani kao oni čije bi rešavanje poboljšalo situaciju.

Analiza opcija je sledeći korak u primenama PLA/PRA metoda. Analiza pomaže da se stvore različiti aspekti, potencijali i ograničenja svake od opcija. Transparentnost je preduslov da se donesu dobre odluke, na osnovu kojih će se jedna od opcija sprovesti. Meštani često na početku ne vide potrebu za ovim korakom, pošto se oni usmeravaju na aktivnosti. Stoga, moderator treba da balansira kvalitet analize i interes učesnika da započnu sa nečim konkretnijim.

Da bi se ojačala sposobnost samopomoći kod lokalnog stanovništva, potrebna je analiza sopstvenih mogućnosti i aktivnosti za čije je sprovođenje potrebna pomoć sa strane. Kada je reč o vremenskom aspektu, treba se najpre latiti opcija koje se eventualno mogu sprovesti za kratko vreme, zato što prvi uspesi motivišu ljude da se okrenu kompleksnijim mogućnostima.

U cilju uspešnog razvoja područja , interesi stanovništva se najpre razmatraju u malim grupama, lokalno, da bi zatim to bilo razmatrano u široj zajednici.

Druga korišćena metoda je SWOT analiza, čiji je cilj razvoj eko-turizma na teritoriji Stare planine, identifikovanje snaga – prednosti i slabosti – nedostataka teritorije u smislu razvoja turizma, i uočavanje prilika – mogućnosti i pretnji – opasnosti u vezi sa razvojem turizma i prilikama u zemlji i regionu. SWOT analiza razmatra faktore koji doprinose valorizaciji ili onemogućavanju razvoja turističko-rekreativne zone Stare planine i kompetitivnih prednosti ove teritorije. Snage i slabosti fokusiraju se na unutrašnjim

situacionim faktorima, dok su mogućnosti i pretnje spoljašnji faktori koje moraju da se iskoriste, odnosno prevaziđu kako bi postala atraktivna eko-turistička destinacija.

Analiza je zasnovana na polustruktuiranim intervjuima sa lokalnim zainteresovanim stranama, analizama tržišta, relevantnim studijama i na osnovu iskustva i ekspertize tima stručnjaka kojeg je angažovalo prirodnjačko društvo „Natura Balkanika“ iz Dimitrovgrada. Podeljena je u nekoliko podtema:[2]

– resursi prirodnog i kulturnog nasleđa;
– ljudski i društveni kapital;
– lokacija i fizički kapital, finansije i preduzetništvo za unutrašnje faktore, odnosno snage i slabosti i
– turistički trendovi, investiranje i finansije, političko okruženje za spoljašnje faktore, odnosno mogućnosti i pretnje.

V. RAZVOJNA POLITIKA JUGOISTOČNE EVROPE (SEE)

Novi zahtevi koji se odnose na zaštitu sredine zahtevaju proširenje horizonta političkog procesa povezanog sa regionalnom integracijom. Neophodnost za uzimanjem u razmatranje novih determinanti koje će uticati na poljoprivredne regione zahteva za njihov razvoj primenu integrirane politike. Politika ne treba da bude samo uzimanje od razvoja ruralnih regiona u EU i šire, nego i regionalno izgrađena i teritorijalno povezana. Participaran pristup u dizajniranju politike može mnogo da pomogne. Ruralan prostor JIE sa sociokulturnog demografskog i ekonomskog aspekta veoma je heterogen. Usled ovoga razvojni komleks i nacionalne razvojne strategije sve teže se definišu.

U jednoj zemlji postoji više razlika u socioekonomskom razvoju i demografskim trendovima nego u određenim geografskim regionima i ovo može da pomogne da se nađe interes za zajedničku regionalnu saradnju. Podrazumeva se da ni lokalne zainteresovane strane, ni vlada ne rade mnogo po ovom pitanju.

Integracija EU već pomaže ruralnom razvoju zemalja JIE preko formulacija kompleksa političkih mera sposobnih da doprinesu harmoničnom razvoju. Specijalni programi kao SAPARD, koji se već održao u Bugarskoj, trebalo bi da bude ažuriran i od koristi drugim zemljama, ne samo preko provizije fondova nego i preko postavljanja granica, a koncept regionalne saradnje treba da obezbedi platformu za razmenu iskustava u regionu. Ove akcije „vlada vladi“, „ljudi ljudima“ i „institucija instituciji“ pomoći će da se dođe do brže adaptacije na standarde EU u zemljama koje zaostaju iza integrativnih procesa EU. Čak i mali projekti otvaraju prostor za ozbiljnije regionalne projekte i programe, kao npr. susedski programi između Bugarske i Srbije, Bugarske i Makedonije koji odgovaraju lokalnoj inicijativi. Kao što su: pomoćne granice, multietnički regioni koji postaju mostovi za uspešan posao regionalne integracije EU u JIE.

Strateški ciljevi i prioriteti za interes ruralnog regionalnog razvoja su sve više oblikovani u kontekstu druge sednice EU CAP. Ruralna politika razvoja u spomenutim zemljama koncentrisana je u tri oblasti:

- poboljšanje konkurentnosti poljoprivrede i šumarstva;
- zaštita životne sredine i upravljanje zemljištem;

[2] U prilogu je data SWOT analiza sa rezultatima dobijenim sa Stare planine.

- diverzifikacija ruralne ekonomije i poboljšanje kvaliteta života.

Nacionalni razvoj ruralne politike u regionu počeo je isto tako da se bazira na plaćanju kako bi se više pažnje usmeravalo prema osnovnim osama za upravljanje zemljištem. To uključuje mere okrenute očuvanju prirodnih bogatstava i životne sredine u ruralnim područjima. Održavanje poljoprivrede u ruralnim sredinama zavisi u pogledu dugoročne perspektive za održivo upravljanje prirodnim resursima. Mere duž ove ose usmerene su na podršku poljoprivrednicima u planinskim predelima, zaposlenost u agroekološkoj delatnosti itd.

Stanje poljoprivrede u zemljama jugoistočne Evrope zahteva sledeće akcije:

- podrška proizvodnji u poljoprivrednim regionima zbog visokih efekata u smislu proizvodne restauracije;
- smanjenje površine napuštenog poljoprivrednog zemljišta u cilju vraćanja ekološke ravnoteže;
- podrška za poljoprivrednu proizvodnju u planinskim regionima u cilju povećanja atraktivnosti, koja može poslužiti kao plan za razvoj drugih delatnosti (turizam, slobodno vreme, lokalni proizvodi i sl.).

Ove međusobno povezane mere nisu uvek prisutne sa istim značajem u nacionalnoj politici, ili u nekim aspektima tek odnedavno, kao u Makedoniji. Sve mere moraju biti usmerene na specifične uslove zemlje. Zahtevi za prvi deo su podjednako prepoznatljivi u svim zemljama, i postoji politička volja da se pokrene konkretna budžetna podrška koja se razlikuje od zemlje do zemlje iz različitih razloga – zbog političke nestabilnosti, siromašnih budžeta, ili kompleksnih problema koji zahtevaju pažnju slabe institucije, nerazvijene ruralne ekonomije i njene potporne konstrukcije. Druga odrednica je interesantna za sve zemlje, jer one imaju tendenciju da budu napredne, uzimajući u obzir pitanja zaštite životne sredine koja imaju komparativnu prednost. Da li je ova prednost stvarna, analiza slabosti i prednosti ruralnih područja u svakoj zemlji bazira se na samo-sentimentalnosti, što je još jedan problem. Loša strana toga je da vlade u regionu precenjuju svoju nacionalnu sredinu, što je dovelo do situacije u kojoj oni veruju da je najbolje da sačekaju „bolja vremena“. To dovodi do negativnih rezultata brejn-storminga „da li ćemo zaštititi prirodu pre nego što se razvijemo ili ćemo prvo da se razvijemo a kasnije ćemo je zaštititi“.

Makedonija i Srbija do sada nisu imale pristup SAPARD fondovima; međutim neki prioriteti su definisani i izgledaju slično. Srbija je 2004. pokrenula SAPARD mere. Program je finansiran novcem iz srpskog državnog budžeta u sledećim oblastima.

- Investiranje u poljoprivredna gazdinstva i saradnju
- Investiranje u poboljšanje proizvodnje i marketinga
- Investiranje u ruralnu infrastrukturu
- Investiranje u agroekološke mere
- Finansijska podrška za uspostavljanje grupa proizvođača
- Zaštita i promocija ruralnog nasleđa

Podrška koju srpska vlada preko agrarnog budžeta pruža ruralnom razvoju mala je u poređenju s onom koju SAPARD čini u Bugarskoj, međutim pomaže srpskom ministarstvu da uspostavi institucionalan sistem koji može da vodi finansijske šeme. Ovo može da bude od pomoći čim fondovi EU budu dostupni u svim zemljama. Makedonija do sada nije organizovala i podržavala lokalni razvoj, ali otkako je postala zemlja

kandidat za članstvo u EU, očekuje se da SAPARD fondovi postanu dostupni. Prioriteti za intervenciju su isti. Agrokultura koja je glavna komponenta ruralne ekonomije je prva target grupa svih mera u regionu zato što njen značajan potencijal, održiva ruralna tradicija, povoljni prirodni uslovi, kao i prirodni resursi i prirodna sredina zemalja JIE imaju labilne poljoprivredne sisteme.

U makedonskim strategijama za ruralni razvoj stoji to da Makedonija ima fondove za:

– ulaganja u poljoprivredna gazdinstva,
– poboljšanja prerade i marketinga poljoprivrednih i ribarskih proizvoda,
– unapređenje veterinarske i fitosanitarne kontrole,
– implementaciju dobre poljoprivredne prakse za zaštitu životne sredine,
– razvoj i diversifikaciju ekonomskih aktivnosti,
– pružanje pomoći u upravljanju usluga od strane poljoprivrednika,
– razvoj ruralnih područja i zaštitu ruralnog nasleđa,
– unapređenje obrazovanja,
– razvoj i unapređenje ruralne infrastrukture,
– tehničku pomoć za strategiju mera za poljoprivredu i ruralni razvoj i sl.

Glavne slabosti poljoprivrede zemalja JIE su njihova slaba kompetativnost koja je rezultat niske produktivnosti. Svest o tome postoji u obe zemlje. U Srbiji podrška za ruralni razvoj 2004. bila je orijentisana prema mladim poljoprivrednicima, ali u 2005. bilo je jasno da za investiranje ne postoje starosne granice. To je tako zato što ruralne sredine stradaju od starenja, a nosioci ruralnog razvoja su svi stariji od 40 godina. U 2006, sa postavljanjem LFA područja, starosna granica za sve starije od 40 godina bila je povećana na 55. Takođe, u 2005. bile su postavljene nove investiciono orijentisane mere, bez brige za poljoprivrednike, starosno doba, investicije koje imaju za cilj proizvodnju poljoprivrednih proizvoda i modernizaciju marketinga. Treći ozbiljan problem u ruralnim područjima JIE je narušavanje lanca proizvodnje i marketinga. Većina ovih problema proističe iz kašnjenja proizvodnih tehnologija i slabog znanja o transfernom sistemu.

„Razvoj ljudskog potencijala“ (izgradnja kapaciteta) i korespondentne mere – profesionalni trening, razvoj usluga i institucija za konsalting treba da pomognu u rešavanju ovih problema. „Razvoj fizičkog potencijala“ je zahtev da se obezbedi napredno znanje da se napravi razlika implementacije na ciljne mere za kvalitet i bezbednost hrane i potrebne investicije za to. Tranzicione mere, posebno one za podržavanje polutržišno orijentisanih poljoprivrednih gazdinstava ka tržišno orijentisanim, moraju da se primene zato što je promena iznad problema tržišta i društvene prihvatljivosti. Na primer, mera „Stvaranje grupa proizvođača“ mora da bude veći prioritet od evidentno niskog nivoa spremnosti malih prizvođača za saradnju, a samim tim i njihove šanse za opstanak su male zato što njihovo individualno povećanje teško da će se desiti.

Ruralna infrastruktura je glavni problem u ruralnim područjima JIE, a posebno u pograničnom regionu dve centralne zemlje JIE. Kraj XX veka doneo je neke inicijative za regionalnu saradnju između Makedonije i Srbije u ovoj oblasti. Evroregion je uspostavljen između tri grada – Sofije, Skoplja i Niša.

Ruralna područja imaju važnu ulogu u privredama zemalja jugoistočne Evrope zato što su poljoprivreda i stočarstvo jedne od glavnih aktivnosti u regionu. Proizvodnja hrane

i poljoprivrede iznosi 18 % BDP-a u Makedoniji, 41 % u Srbiji. Još uvek veći deo populacije živi u ruralnim područjima sa neadekvatnom fizičkom i društvenom infrastrukturom.

VI. UTICAJ POGRANIČNE SARADNJE NA SOCIOEKONOMSKI RAZVOJ MAKEDONIJE I SRBIJE

Do 1991, Makedonija i Srbija bile su deo Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Nakon izjave o nezavisnosti Hrvatske i Slovenije u junu 1991, tri meseca kasnije, u septembru 1991. i Makedonija je proglasila nezavisnost.

Sada Srbija ima dobru trgovinsku saradnju sa Makedonijom i spada među tri najvažnija partnera južnog suseda u razmeni s inostranstvom. U ukupnoj razmeni, pored poljoprivrede i građevinarstva, turizam je važna oblast saradnje između dve zemlje.

Privrednici Srbije i Makedonije smatraju da, pored regionalne saradnje, u vreme globalne ekonomske krize, treba više raditi i na zajedničkom predstavljanju svojih projekata na „trećim tržištima".

Turistička saradnja Srbije i Makedonije je intenzivirana nakon dogovora na Međunarodnom sajmu turizma u Ohridu. Tokom sajma održan je i zajednički forum predstavnika Srbije i makedonske Agencije za promociju turizma. Tom prilikom razgovaralo se o regionalnom turističkom proizvodu, sa ciljem da se on zajednički ponudi turistima koji dolaze iz raznih krajeva sveta. Ta saradnja treba da se intenzivira, a tur-operatorima predstoji da usvojene programe plasiraju na „trećim tržištima".

Takođe, buduća bilateralna saradnja treba da se razvija kroz regionalne projekte koji bi bili finansirani iz evropskih fondova. Poslednjih godina turistički promet između Srbije i Makedonije se konstantno povećava. Prema podacima makedonskih hotelijera, u letnjoj sezoni, polovinu ukupnog broja gostiju čine turisti iz Srbije.

O turističkoj saradnji Srbije i Makedonije bilo je reči i na regionalnoj konferenciji zemalja jugoistočne Evrope u Beogradu. Ona treba da doprinese intenziviranju saradnje između turističkih privreda država regiona i da obezbedi dolazak većeg broja turista, jer promoviše zanimljive programe za obilazak i upoznavanje prirodnih vrednosti ovog regiona.

Robna razmena između Srbije i Makedonije iznosila je 430,9 miliona američkih dolara u 2005. (izvoz iz Srbije 262,9 miliona dolara, uvoz iz Makedonije 168 miliona). U periodu januar–avgust 2006, robna razmena iznosila je 305,8 miliona dolara (izvoz iz Srbije 185,6 miliona dolara, uvoz iz Makedonije 120,2 miliona dolara).[3]

Naknada trgovinskog sporazuma sa Makedonijom stupila je na snagu 1. juna 2006. Ovo je prvi sporazum u regionu koji će da obezbedi potpunu liberalizaciju trgovine proizvedene robe i u poljoprivredi.[4]

Paralelno prisustvo nacionalnih i lokalnih organa vlasti naglasilo je stratešku potrebu za daljim usklađivanjem postojećeg pravnog i institucionalnog okvira, kako bi se izbeglo dalje povećanje sukoba na lokalnom nivou.

[3] Državni zavod za statistika Makedonija, http://www.stat.gov.mk/
[4] Državni zavod za statistika Makedonija, http://www.stat.gov.mk/

Bliža saradnja treba da bude uspostavljena na nacionalnom i regionalnom nivou između lokalnih vlasti, donosioca odluka, svih zainteresovanih strana, lokalnog stanovništva, nevladinih organizacija, škola i dr.

Navešćemo osnovne očekivane rezultate i koristi od ove saradnje.

1. Izgradnja kapaciteta putem razmene znanja, iskustava i ideja koje su doprinele efektivnom i pravičnom upravljanju zajedničkim prirodnim resursima (npr. vode, šume, biološka raznovrsnost).
2. Odlučivanje za političke instrumente za transgraničnu saradnju i praktične korake za poboljšanje regulative (implementacija „zelene diplomatije“ otvaranjem granica, zajedničkom konzervacijom i razvojnim aktivnostima, saradnjom u različitim sektorima).
3. Pristup informacijama o zaštiti prirode i pitanja u vezi sa njom (konzervacija biološke raznovrsnosti u vezi sa migratornim vrstama).
4. Saradnja u rešavanju zajedničkih problema, kao što su prekogranični šumski požari i zagađenja.
5. Širi spisak praktičnih primera za poboljšanje razumevanja participativnog i komenadžerskog procesa.
6. Ekonomski podsticaji, pre svega kroz povećanje turističke atrakcije i razvoj multipartijskih projekata (koji mogu biti atraktivniji za međunarodne donatore).
7. Promocija kulturne razmene.

Instrumenti i aktivnosti koje treba realizovati u ovom procesu su:

1. godišnji sastanci (rotirajuće organizacije za terenske posete),
2. transgranična poseta političara, organizovana od strane direktora svake strane,
3. zajednički okrugli stolovi na obe strane (transgranica),
4. analiza postojećih mogućnosti za finansiranje i preporuke,
5. analiza postojećih praksi i praznine organizovanja stažiranja razmene poseta,
6. veb-sajtovi na raznim jezicima,
7. školske razmene.

1. Oblici i značaj prekogranične saradnje

Lokalni predstavnici došli su do zaključka da su regionalna i prekogranična saradnja odlična mogućnost za razvoj opština u ovom regionu. Tokom poslednjih nekoliko godina institucionalizovan je neki oblik saradnje. Dimitrovgrad se pridružio projektu „Stara planina – prirodni park“ zajedno sa Bugarskom. Ovaj projekat predviđa zajedničke aktivnosti sa susednim opštinama. Unutar Evro-regiona, registrovanog 2002. godine, uspostavljena je saradnja između opština Ćustendil, Bosilegrad i Kriva Palanka, kao i Staro Nagoričane sa Ćustendilom.

Postoji nekoliko važnih aspekata koji su od velikog značaja za prekograničnu saradnju u ovom regionu. Lokalni zvaničnici procenjuju da postoji veliko interesovanje i značaj za uzajamnim negovanjem kulturnog nasleđa, kao pravoslavlje i održivo korišćenje ovih sredstava koja su povezana s ekonomskim razvojem. Isto tako postoi zajedničko planiranje i upravljanje prirodnim resursima, recimo reka Jerma, region Stara planina i region Osogovske planine su zajednički resursi u ovom području. UNDP ocenjuje da zajedničko upravljanje svesti lokalnih vlasti je teško izvodljivo, i smatra da opštine nisu u stanju da naprave zajednički stav i dogovor. Smatra da aktivnosti u toj oblasti, koje se odnose na zaštitu, imaju mnogo širi značaj nego lokalni interes i nadležnost, i samim tim aktivnosti treba da budu hijerarhijski postavljene na višem institucionalnom nivou nego samo sa prekograničnim opštinama.

Do devedesetih godina neke vrste „otvorenih granica“ praktikovale su se jednom godišnje. Postoji interes za nastavak takve prakse. Posebne prednosti od ovakve saradnje REC vidi u zajedničkim planiranjima koje mogu da uspostave lakši pristup finansijskom mehanizmu. S druge strane, UNDP sagledava prednosti ove saradnje uglavnom kroz projekte za zaštitu životne sredine od ljudskih i životinjskih bolesti.

Opština Crna trava zainteresovana za otvaranje graničnog prelaza Strezimirovac i za njegov odnos sa mestom Predejane. Od toga bi korist imale obe strane – Srbija i Bugarska, jer je Bugarska zainteresovana za povezivanje sa autoputem Niš – Skoplje. Bosilegrad i Kriva Palanka smatraju da zajedničke prekogranične manifestacije mogu i dalje da budu od velikog značaja, kao što je Petrovdan (na Golešu se okupljaju makedonski, bugarski i srpski građani, i svi učestvuju u manifestacijama), manifestacija „Izvor“ (učestvuje živalj iz Bugarske i Srbije) i dr. UNDP smatra da su najvažnije zajedničke kampanje vezane za turizam i druge ekonomske aktivnosti.

2. Promocija ekonomskog razvoja u pograničnim područjima

Mogućnosti saradnje za ekonomski razvoj regiona posebno su izražene u oblastima poljoprivrede, trgovine i turizma.

Kao preduslov da bi se privukli potencionalni strani investitori u ovom regionu, potrebno je povećanje broja graničnih prelaza, odnosno otvaranje već postojećih, ali i da se poboljša njihova putna infrastruktura.

Opština Bosilegrad u maju 2005. godine organizovala je biznis forum gde su učestvovali biznismeni iz Srbije, Bugarske i Italije, zajedno sa predstavnicima ministarstava, u cilju privlačenja pažnje poslovnih ljudi koji bi želeli da investiraju u taj region. REC takođe smatra da međusobno promovisanje i donatorske konferencije treba da se organizuju sa ciljem da privuku pažnju poslovnih ljudi na postojanje neiskorišćenih prirodnih potencijala, pre svega za održivi razvoj turizma i proizvodnju zdrave hrane. Kreiranje zajedničkog brenda takođe je jedan od vidova saradnje koji može da bude od interesa za investitore.

Prema opštoj proceni, predstavnici lokalnih zajednica ne poznaju karakteristike pograničnih regiona. Ne postoji solidna i dugogodišnja saradnja između preduzetnika,

koja se može objasniti izolacijom i siromašnom ekonomskom infrastrukturom u ovom delu Balkana. Takođe, navešćemo probleme/potrebe koji su identifikovani.

- Nedostatak zajedničkog razumevanja (npr. zajednički „marketing“) za vrednosti biološke raznovidnosti i održivog korišćenja prirodnih resursa na Balkanu i u evropskom kontekstu.
- Regionalna saradnja nije dovoljna, delom zbog nedostatka finansijskih instrumenata (bilateralni fokus većine finansijskih instrumenata).

Konkurencija će se povećati kod direktnog i kontinuiranog napora da se ojačaju institucije koje se bave trgovinom. Ubrzanje procesa regionalne i globalne trgovinske integracije obezbeđivanjem bliske saradnje u različitim oblastima dodatno će unaprediti mogućnosti za povećanje izvoza.

Različiti problemi saradnje i ograničenja identifikovani su kao:

- veoma niska primanja, što dovodi do depopulacije, posebno u planinskim područjima, smatraju se velikim problemom i potrebne su mere da bi se to ublažilo. Zaštićena područja i aktivnosti za očuvanje prirode mogu imati pozitivan efekat;
- vlade su spremne da nastave sa značajnom saradnjom sa susednim zemljama;
- proširenje EU i primena Šengenskog sporazuma doveli su do toga da prekogranična saradnja sa članicama EU bude još teža.

Lokalno stanovništvo mora da ima glavnu ulogu u svim naporima za prekograničnu saradnju. Ovo će dovesti do nove mogućnosti za razvoj ruralnih područja. Veoma bogata biološka i kulturna raznolikost u regionu JIE je u velikoj prednosti, ali mora da bude bolje poznata interno i eksterno. Program za promociju ove raznolikosti je zahtevan, i mora da bude kombinovan sa širokom javnom svešću ljudi, vlasti i privatnog sektora. Razne regionalne, nacionalne i međunarodne inicijative se već sprovode, ali je potrebna koordinacija između glavnih agencija – i horizontalno i vertikalno – jer se smanjuje efikasnost i održivost različitih projekata.

Nedostaci kapaciteta lokalne samouprave treba da se prevaziđu:

- ljudi se ne koriste za participativne mehanizme. Oni još uvek nisu spremni da igraju igru „demokratski procesi“;
- u nekim slučajevima službenici koriste ili zloupotrebljavaju svoju poziciju i moć – oni se pretvaraju da štite javne interese, ali oni ostvaruju svoje lične interese;
- lokalne strane nisu dobro organizovane – nema osnova za organizovanu zastupljenost različitih grupa interesa;
- u selima postoji opšte nepoverenje prema centralnim administracijama – „narod glavnog grada“;
- treba da se prihvati činjenica da su ekonomski aspekti ključni za lokalno stanovništvo – ljudima su potrebni prihodi, radna mesta itd.

DEO II

PRIRODNI, DRUŠTVENI I PRIVREDNI FAKTORI ZA RAZVOJ TURIZMA

I. FAKTORI ZA RAZVOJ TURIZMA U MAKEDONIJI

II. FAKTORI ZA RAZVOJ TURIZMA U SRBIJI

III. TURIZAM I DRUGE PRIVREDNE GRANE U SRBIJI I MAKEDONIJI

IV. PRIRODNE I DRUŠTVENE KARAKTERISTIKE ZA RAZVOJ SEOSKOG TURIZMA

DEO II

PRIRODNI, DRUŠTVENI I PRIVREDNI FAKTORI ZA RAZVOJ TURIZMA

Turizam ima potencijal da generalizuje značajno veliki priliv deviza i prihoda i da napravi dodatna radna mesta u celoj zemlji na svim nivoima i sa jednakom polnom zastupljenošću....

I. FAKTORI ZA RAZVOJ TURIZMA U MAKEDONIJI

Slika 1. Karta Makedonije

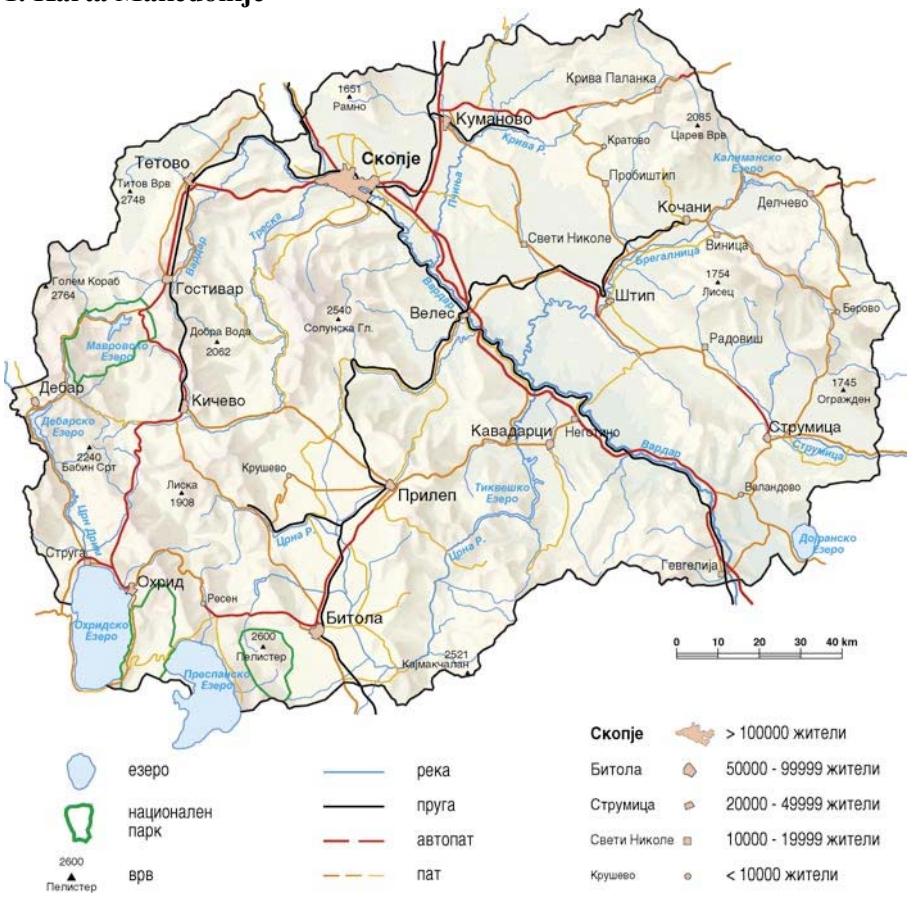

1. Geografija

Republika Makedonija je kontinentalna država. Na severu se graniči sa Srbijom (221 km), na zapadu sa Albanijom (151 km), na jugu sa Grčkom (246 km) i na istoku sa Bugarskom (148 km). Ukupna dužina granice iznosi 766 km. Glavni i najveći grad je Skoplje, sa 506.926 stanovnika prema popisu iz 2004. godine. Ostali veći gradovi su Bitolj, Kumanovo, Prilep, Tetovo, Ohrid, Veles, Štip, Kočani, Gostivar i Strumica.

Republika Makedonija je država u jugoistočnoj Evropi (na Balkanskom poluostrvu), sa površinom od 25.713 km² i oko dva miliona stanovnika od kojih su većina Makedonaci – 70 %, ostatak su Albanci, Turci, Vlasi, Romi i drugi. Zvanični jezik u Makedoniji je makedonski, a albanski jezik koristi oko 20 % stanovništva. Osim makedonskog jezika, neke institucije koriste i albanski jezik. Većina stanovništva je pravoslavne veroispovesti, koja je pod jurisdikcijom Makedonske pravoslavne crkve. Ostalo stanovništvo pripada islamskoj i katoličkoj verskoj zajednici.

2. Stanovništvo

Prema popisu stanovništva iz 2003, broj stanovnika Makedonije neznatno se smanjio zbog iseljavanja i iznosio je 2.022.547.

Slika 2. Karta regionalnih oblasti Republike Makedonije

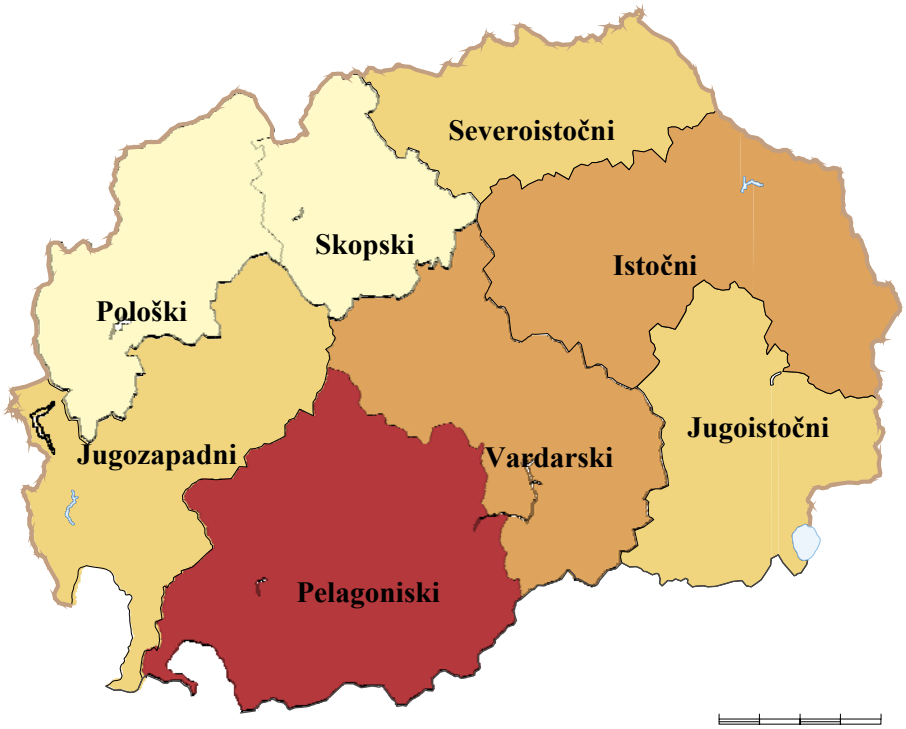

Republika Makedonija podeljena je na osam regiona ili oblasti, koje postoje isključivo zbog zakonskih i statističkih razloga. Navešćemo ih u sledećoj tabeli.

Tabela 1. Regioni u Makedoniji

Oblast (region)	Broj stanovnika
Istočna oblast	203.213
Severoistočna oblast	173.814
Pelagonijska oblast	221.019
Pološka oblast	304.125
Grad Skoplje	571.040
Jugoistočna oblast	171.416
Jugozapadna oblast	221.651
Vardarska oblast	133.248

Izvor: Državni zavod za statistiku

Regioni se dalje dele na opštine. Po izdvajanju iz Jugoslavije, Makedonija se sastojala od 34 opštine, da bi se 1996. godine njihov broj povećao na 123. Novim sistemom iz avgusta 2004. godine broj opština je smanjen na 85.

Tabela 2. Stanovništvo u Makedoniji

	2002	2005	2010
Stanovništvo na kraj godine	2 031 112	2 038 514	2 057 284
maži	1 016 237	1 022 398	1 030 880
ženi	1 014 875	1 016 116	1 026 404
Doseljeni građani Makedonije	639	524	303
Doseljeni stranci	560	967	1356
Iseljeni građani Makedonije	165	1282	923
Iseljeni stranci	7	18	84

Izvor: Državni zavod za statistiku, maj 2010.

3. Turizam

Makedonija je zemlja sa bogatom istorijom i prirodnim lepotama. Veći deo teritorije ima ekološki čistu sredinu. Prirodne lepote i bogato kultruno-istorijsko nasleđe nudi mogućnost za razvoj turizma. Makedonija ima tri velika prirodna jezera – Ohridsko, Prespansko i Dojransko. Prirodne lepote ovih jezera su mesta za rekreaciju mnogim domaćim i stranim

Slika 3.Drevni grad – Stobi, Makedonija

turistima. Bogato kulturno-istorijsko nasleđe koje datira još iz antičkih vremena, ljubiteljima alternativnih vidova turizma pruža nezaboravne trenutke. U srcu Makedonije, na autoputu Skoplje–Veles smešten je drevni grad Stobi, gde se nalaze neki od najlepših mozaika, ostaci nekadašnje ranohrišćanske bazilike. U Stobiju se nalazi i najstarija sinagoga u regionu. U antičko doba Makedonija je bila jedna od prvih zemalja u Evropi koja je prihvatila hrišćanstvo. Apostol Pavle je živeo na ovim prostorima, a Makedonka Lidija iz Filipa bila je prva Evropljanka koja je prihvatila hrišćanstvo. Na planini Kožuf nalazi se rudnik Alšar koja ima najveću koncentraciju rude talijuma. Preko 19 kristala talijuma nalazi se samo u ovom rudniku koji sada više nije aktivan. Ovde može da se nađe mineral lorandid koji pomaže da se ispita solarna čestica neutrino. Na planini Kožuf u toku je izgradnja zimskog turističkog centra „Ski centar Kožuf". To je veoma moderan turistički centar.

Slika 4. Ski centar – Kužuf, Makedonija

U Makedoniji postoje dva aerodroma. Glavni nacionalni aerodrom „Aleksandar Veliki" je u neposrednoj blizini Skoplja. Nedaleko od Ohrida je drugi aerodrom – „Sveti Petar i Pavle". U toku je i izgradnja kargo aerodroma u istočnoj Makedoniji.

Kroz Makedoniju prolazi Koridor 10 koji povezuje Evropu – počinje u Briselu a završava se u Atini.

Turizam u Republici Makedoniji i Republici Srbiji predstavlja značajan potencijal za razvoj. Obe zemlje se odlikuju bogatstvom prirodnih, istorijskih, kulturnih i turističkih dobara. To se ogleda u jedinstvenoj lepoti i raznovrsnosti jezera, visokih planina, šuma, reka, potoka i mnogih spomenika kulture, arheoloških nalazišta i drugih mesta u kojima su prisutni tragovi ranog hrišćanstva, starogrčke kulture, Rimljana,Turaka.

Makedoniju poseti oko 700.000 turista godišnje. Turizam u Makedoniji beleži sve veći razvoj. Broj domaćih posetilaca u periodu od januara do marta 2008, u odnosu na isti period 2007. porastao je za 23,5 %. Broj stranih turista u martu 2008, u odnosu na isti mesec prethodne godine, takođe je porastao za 44,7 %. U 2007. Ohrid je posetilo 250.000 turista.

U februaru 2009, broj turista povećan je za skoro 28.000, ili 3,2 % više u odnosu na februar 2008. Broj noćenja u periodu od januara do juna 2009. u odnosu na isti period u 2008. povećan je za 0,3 %; broj domaćih turista opao je za 4,9 %, a broj stranih turista povećan je za 6,1 %.

Broj turista u maju 2010, u odnosu na maj 2009, porastao je za 0,8 %, a broj noćenja porastao je za 13,8 %.

Prema istraživanju Državnog zavoda za statistiku, broj turista u maju 2010. bio je 55.220, a broj noćenja 131.361. Broj domaćih turista u maju 2010, u odnosu na maj 2009, smanjen je za 1,4 %, a broj stranih turista porastao je za 3,0 %. Broj noćenja domaćih turista u maju 2010, u odnosu na maj 2009, povećan je za 23,9 %, a broj noćenja stranih turista povećan je za 4,0 %. U periodu od januara do maja 2010, u odnosu na isti period prethodne godine, broj turista smanjen je za 5,4 % na sledeći način: broj domaćih turista smanjen je za 6,1 %, a stranih 4,8 %. U periodu od januara do maja 2010, u odnosu na isti period prethodne godine, broj noćenja povećan je za 5,7 % na sledeći način: broj domaćih turista porastao je 17,1 %, dok je broj stranih turista smanjen za 5,6 %.

Tabela 3. Broj turista i noćenja

	2000	2005	2010
Broj turisa			
Ukupno	632 523	509 706	586 241
Domaći	408 507	312 490	324 545
Strani	224 016	197 216	261 696
Broj na noćenja			
Ukupno	2 434 639	1 970 041	2 020 217
Domaći	1 940 772	1 527 053	1 461 185
Strani	493 867	442 988	559 032

Izvor: Državni zavod za statistiku.

Broj stranih turista, na osnovu registrovanih noćenja, drastično je povećan u poslednjih nekoliko godina nakon rešavanja regionalnih problema, pa od 99.000 noćenja u 2001, broj se povećao na 202.000 u 2006. U istom periodu, broj domaćih turista takođe je povećan za skoro 50 %, sa 234.000 noćenja na 345.000.

Na osnovu statistike sa graničnih prelaza, ukupan broj stranih turističkih poseta u 2006. procenjuje se na broj između 930.000 i 1.020.000.

Najbrojniji su turisti iz Srbije, Crne Gore, Grčke, Albanije i Bugarske. Turizam nije ravnomerno zastupljen u celoj zemlji već je uglavnom koncentrisan samo u nekoliko mesta.

Klima je kontinentalna sa mediteranskim uticajem, tako da to državu čini pogodnom i za zimski i za letnji turizam. Makedonija može biti atraktivna za probirljive turiste sa svojom poboljšanom infrastrukturom i adekvatnom zastupljenošću njenih različitih turističkih atrakcija.

Tabela 4. Broj turista i noćenja prema zemlji porekla posetilaca

	Turisti		Noćenja	
	Maj 2010.	Struktura	Maj 2010.	Struktura
Strani turisti – ukupno	28.401	100.0	60.773	100.0
Austrija	753	2.7	1.398	2.3
Albanija	1.305	4.6	3.311	5.5
Belgija	213	0.8	378	0.6
Belorusija	30	0.1	113	0.2
Bosna i Hercegovina	615	2.2	1.352	2.2

Bugarska	1.845	6.5	3.664	6.0
Velika Britanija	688	2.4	2.153	3.5
Nemačka	1.233	4.3	2.910	4.8
Grčka	2.082	7.3	3.273	5.4
Danska	84	0.3	153	0.3
Estonija	9	0.0	36	0.1
Irska	98	0.3	300	0.5
Island	1	0.0	1	0.0
Italija	599	2.1	1.486	2.5
Kipar	4	0.0	16	0.0
UNMIK Kosovo	1.127	4.0	2.624	4.3
Letonija	18	0.1	46	0.1
Litvanija	48	0.2	53	0.1
Luksemburg	2	0.0	6	0.0
Malta	5	0.0	19	0.0
Norveška	85	0.3	197	0.3
Poljska	534	1.9	929	1.5
Portugal	97	0.3	169	0.3
Rumunija	256	0.9	626	1.0
Ruska Federacija	206	0.7	515	0.9
Slovačka	58	0.2	179	0.3
Slovenija	1.448	5.1	2.531	4.2
Srbija	3.754	13.2	9.196	15.1
Turska	2.488	8.8	4.312	7.1
Ukrajina	61	0.2	160	0.3
Mađarska	255	0.9	497	0.8
Finska	211	0.7	567	0.9
Francuska	660	2.3	1.411	2.3
Holandija	1.168	4.1 2	2.558	4.2
Hrvatska	1.260	4.4	2.248	3.7
Crna Gora	416	1.5	817	1.3
Češka	180	0.6	509	0.8
Švajcarska	233	0.8	524	0.9
Švedska	400	1.4	738	1.2
Španija	188	0.7	630	1.0
Druge evropske zemlje	897	3.2	1.694	2.8
Južna Afrika	1	0.0	2	0.0
Druge afričke zemlje	10	0.0	30	0.1
Kanada	134	0.5	297	0.5
SAD	834	2.9	2.095	3.5
Druge severnoameričke zemlje	15	0.1	44	0.1
Brazil	3	0.0	3	0.0
Druge zemlje Južne i Srednje Amerike	21	0.1	30	0.0
Izrael	438	1.5	1.628	2.7

Japan	310	1.1	418	0.7
Kina	35	0.1	131	0.2
Republika Koreja	245	0.9	271	0.5
Druge azijske zemlje	272	1.0	499	0.8
Australija	298	1.1	631	1.0
Novi Zeland	19	0.1	26	0.0
Druge zemlje Australije i Okeanije	152	0.5	369	0.6

Izvor: Državni zavod za statistiku

Turizam je veoma važan za mnoge zemlje zbog prihoda koje je stvorio iz turističke potrošnje na proizvode i usluge od poreza prikupljenih od strane turističke industrije, kao i mogućnosti zapošljavanja u uslužnoj industriji vezanoj sa turizam.

Turističke aktivnosti u Makedoniji beleže uspehe u kasnim osamdesetim. U to vreme, Makedoniju je posećivao veliki broj turista iz drugih delova bivše Jugoslavije i mnogih zemalja istočne Evrope, ali i turisti iz zapadne Evrope, kao što su Nemačka, Holandija i Francuska. Nažalost, kriza koja je kasnije potresla Balkan drastično je smanjila nivo turizma u regionu. Situacija se, međutim, ipak poboljšala u poslednjih nekoliko godina.

4. Promet putnika na graničnim prelazima

Prikupljeni podaci o dolasku i odlasku stranaca smatraju se nedovoljno detaljnim da bi mogli da se dobiju tačni podaci o stranim turistima. Na graničnim prelazima beleže se dolasci i odlasci stranih državljana. Cifre koje se odnose na odlaske 20–30 odsto su niže od onih za dolaske, a pretpostavlja se da je to verovatno zbog toga što je kontrola dolaska stranaca stroža.

Tabela 5. Dolazak u Makedoniju od 2000. do 2006, na osnovu načina prevoza

Način	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Vozdušni	262.972	104.809	115.667	104.197	104.638	129.238	119.529
Železnički	67.358	33.119	41.001	42.454	41.467	43.797	53.472
Putnički	2.534.36	1.592.430	1.922.462	2.035.900	2.447.648	3.072.814	3.196.288
Ukupno	2.864.690	1.730.358	2.079.130	2.182.551	2.593.753	3.245.849	3.369.289

Izvor: Ministarstvo unutrašnjih poslova

Državni zavod za statistiku 2004. godine sproveo je istraživanje o izlasku stranih posetilaca u periodu od četiri meseca u toku primarne sezone. Prema istraživanju identifikovano je 29 % dolazaka turista (koji su imali jedno ili više noćenja). Iako je ovo samo jedna anketa za godinu dana, sprovođenjem ovog obima podataka u periodu 2000 – 2006. mogu da se iznesu procene o broju dolazaka.

Tabela 6. Procenjena putovanja dolazaka stranih turista za period 2000–2006. (29 % od ukupnog broja dolazaka)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Turisti	832.478	502.842	604.195	634.249	753.745	943.244	979.115

Izvor: Ministarstvo unutrašnjih poslova i podaci istraživanja Državnog zavoda za statistiku za 2004.

Na osnovu ove procene i sa tolerancijom greške +/– 5 %, između 930.000 i 1.020.000 turista posetilo je Republiku Makedoniju u 2006. godini. Sezonska zastupljenost stranih poseta (svih vrsta) ukazuje na to da je najveća u leto (jul, avgust i septembar), dok je srednje visoka posećenost tokom novogodišnjih i božićnih praznika, tj. zimskih praznika. Ovaj sezonski trend sličan je za sve posetioce – od 450.000 u glavnoj sezoni u avgustu do tek nešto više od 150.000 u februaru, a registrovani turisti – preko 60.000 poseta u avgustu do 20.000 u februaru.

II. FAKTORI ZA RAZVOJ TURIZMA U SRBIJI

Slika 5. Karta Srbije

1. Geografija

Republika Srbija je kontinentalna država koja se nalazi u jugoistočnoj Evropi (na Balkanskom poluostrvu) i u srednjoj Evropi (Panonskoj niziji). No, geografski, a i klimatski, jednim delom se ubraja i u mediteranske zemlje.

U sastavu Republike Srbije su i dve autonomne pokrajine – Vojvodina i Kosovo i Metohija. Od NATO bombardovanja SRJ, pokrajina Kosovo i Metohija nalazi se pod protektoratom Ujedinjenih nacija. Institucije privremene samouprave na Kosovu i Metohiji, na kojem Albanci čine etničku većinu, 17. februara 2008. jednostrano su proglasile nezavisnost, koju Srbija ne priznaje.

Slika 6. Statističkih regiona Srbije

Ukupna dužina granica s okolnim zemljama iznosi 2.397 km, od čega je 1.717 km suvozemnih i 680 km rečnih. Dužina granica po državama susedima iznosi: Albanija 122 km, Bosna i Hercegovina 391 km, Bugarska 371 km, Hrvatska 315 km, Mađarska 166 km, Republika Makedonija 252 km, Crna Gora 236 km, Rumunija 544 km.

Zbog svojih prirodnih potencijala (zemljište, klima i vodni resursi), Srbija ima i veliki potencijal u poljoprivrednom sektoru. Ali ovaj potencijal je daleko ispod svoje iskorišćenosti. Uz adekvatnu agrarnu politiku, poljoprivreda može dati značajan doprinos ekonomskom razvoju zemlje. Poljoprivreda je izuzetno značajna za Srbiju zbog svoje povezanosti i uticaja na ostale sektore, jer zapošljava, direktno ili indirektno, veliki broj ljudi, učestvuje značajnim delom u spoljnotrgovinskom bilansu, zbog obezbeđenja prehrambene sigurnosti građana, bezbednosti hrane, ali i kao najznačajniji deo ruralnog razvoja i ekološke ravnoteže.

2. Stanovništvo

Srbi su autohton narod sa statusom nacionalne manjine u Republici Makedoniji. Imaju dugu istoriju na teritoriji današnje Republike Makedonije. Prema popisu iz 2002, tu živi približno 36.000 Srba, mahom na severu države i u malim seoskim zajednicama u dolini Vardara, sve do Đevđelije. Izuzetan primer srednjovekovne srpske arhitekture, Crkva Svetog Đorđa (zadužbina kralja Milutina), nalazi se u opštini Staro Nagoričane, Makedonija.

Slika7. Crkva Svetog Đorđa, opština Staro Nagoričane

Prema popisu iz 2002. godine, Republika Srbija ima 7.498.001 stanovnika. U gradovima živi 52 % stanovništva. Procenat pismenog stanovništva je 96,4 % (muškarci 98,9 %, žene 94,1 %).

Srbi čine većinu od 82,86 % stanovništva, slede Mađari 3,91 %, Bošnjaci 1,82 %, Romi 1,44 %, Jugosloveni 1,08 %, Hrvati 0,94 %, Crnogorci 0,92 %, Albanci 0,82 %, zatim Slovaci, Vlasi, Rumuni, Makedonci, Muslimani, Bugari, Bunjevci, Rusini, Ukrajinci, Slovenci, Goranci, Nemci, Rusi, Česi, Turci i drugi.

3. Turizam

Turizam ima veliki interes da održi kvalitet životne sredine na visokom nivou, jer je to njegov ključni resurs, tako da je čista i zdrava životna sredina vrlo važna pretpostavka uspešnog razvoja turizma. U okviru Vlade Republike Srbije sektor turizma nalazi se u nadležnosti Ministrarstva ekonomije i regionalnog razvoja. Glavne turističke aktivnosti u Srbiji obuhvataju turizam u velikim gradovima, banjski turizam, planinski, turizam vezan za posebna interesovanja (kulturna dobra, prirodna dobra, lov, ribolov), seoski, turizam na rekama (posebno na Dunavu), skijanje.

Beograd i Novi Sad su gradovi koje turisti najčešće posećuju. Zastićena i vredna prirodna dobra na koja utiče turizam su: Kopaonik, Zlatibor, Tara, Zlatar, Stara planina, Golija, Divčibare itd.

Slika 8. Kopaonik (gore levo), Zlatibor (gore desno), Tara (dole levo), Stara Planina (dole desno), Srbija

Poput drugih privrednih grana, turizam utiče na kvalitet životne sredine kao potrošač prirodnih i drugih resursa: zemljišta, vode, goriva, električne energije i hrane, ali i kao proizvođač značajne količine otpada i njegove emisije. Negativni uticaji turizma na životnu sredinu izraženi su kroz pritisak na prirodne resurse, živi svet i staništa, kao i stvaranje otpada i zagađenje.

U Republici Srbiji ne može da se govori o ozbiljnijim negativnim efektima turizma na životnu sredinu. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, u 2002. godini u Srbiji je bilo oko oko 87.000 ležajeva, od toga preko 46.000 u hotelima, od kojih 11 % u hotelima sa četiri i pet zvezdica. Tokom 2002. godine, u Republici Srbiji evidentirano je 2,2 miliona turista, koji su ostvarili 7,2 miliona noćenja.

Sektor turizma zapošljava više od 100.000 ljudi, tj. 4,5 % ukupne zaposlenosti u zemlji. Turizam je u 2002. godini učestvovao sa oko 2 % u BDP-u Srbije[5]. Postojeći negativni uticaji turističke delatnosti na kvalitet životne sredine prouzrokovani su lošim sprovođenjem planske regulative, nedostatkom infrastrukture za prečišćavanje otpadnih voda, nekontrolisanim odlaganjem otpada, kao i neefikasnim upravljanjem zaštićenim prirodnim dobrima.

[5] Državni zavod za statistiku, http://webrzs.statserb.sr.gov.rs

Uzroci problema:

– nedovoljno sprovođenje prostornih i urbanističkih planova;
– bespravna izgradnja objekata u zaštićenim prirodnim dobrima;
– neadekvatno upravljanje zaštićenim prirodnim dobrima;
– nezadovoljavajuća komunalna i saobraćajna infrastruktura.

Uticaj na životnu sredinu:

– pritisak na životnu sredinu, prirodne resurse i biološku raznovrsnost neodgovarajućim lociranjem, tj. bespravnom izgradnjom turističkih objekata;
– ispuštanje netretiranih otpadnih voda;
– neodgovarajuće odlaganje otpada;
– emisije gasova u vazduhu iz saobraćaja i kotlarnica za grejanje;
– emisija buke iz saobraćaja;
– nekontrolisani i ekološki neprihvatljiv razvoj turizma u zaštićenim područjima i drugim vrednim prirodnim dobrima;
– uznemiravanje staništa i divljih životinja od strane posetilaca.

Zahvaljujući brojnim pozitivnim razvojnim trendovima turistička delatnost se svrstala među najdinamičnije i najpropulzivnije privredne grane, sa višestrukim multiplikativnim efektima (u periodu 1990–2000, međunarodni turistički promet povećan je za preko 50 %, dok su ukupni prihodi uvećani za skoro 80 %). To turizmu daje snažnu generatorsku funkciju u širokom spektru delatnosti, koji se sve više uključuje u prioritete privrednog razvoja brojnih receptivnih zemalja i njihovih pojedinih delova.

Strategijom razvoja turizma u Srbiji utvrđen je selektivni pristup, pri čemu se seoski turizam tretira kao prioritetan u okviru onih vidova turizma koji su vezani za posebna interesovanja (naročito se potencira razvoj eko-turističkih sela na brdsko-planinskim područjima, koja nude zdravu sredinu, organsku hranu, ugodan ambijent, aktivan odmor u prirodi, etnografske i druge kulturno-istorijske vrednosti).

U dosadašnjem razvoju brdsko-planinskih sela dominantnu, a često i jedinu funkciju privređivanja imala je poljoprivreda (uglavnom stočarstvo i ratarstvo). Brojne druge delatnosti i aktivnosti domicilnog stanovništva, zasnovane na raznovrsnim i vrednim prirodnim i antropogenim lokalnim resursima, uglavnom su ostajale na marginama razvojnih događanja. Među njima je i turistička delatnost koja je važan faktor prosperitetnijeg razvoja ovih sela u Srbiji.

Srbija ima izvanredne uslove za razvoj seoskog turizma. Od seoskog turizma Srbija godišnje može da ostvari dobit od nekoliko milijardi evra. Preporuka Svetske turističke organizacije jeste da Srbija treba da radi na razvoju seoskog turizma. Međutim, i pored toga, još uvek nema materijalnih uslova za dolazak velikog broja stranaca na odmor u srpska sela. Zahvaljujući bogatoj ruralnoj tradiciji, jedan od najbitnijih potencijala srpskog seoskog turizma je i razvoj etno-sela. Najpoznatija etno-sela u Srbiji su Staro selo u Sirogojnu, Drvengrad u Mokroj gori i Koštunići.

Slika 9. Staro selo u Sirogojnu (levo), Drvengrad u Mokroj gori (desno), Srbija

Seoska područja Srbije zauzimalju oko 90 % njene ukupne teritorije. Na ovim prostorima živi i radi 50 % stanovništva Srbije oslanjajući se u svom radu i opstanku uglavnom na prirodne resurse (zemljište, šume, vode, rude i dr.). U dosadašnjem razvoju ova područja bila su na margini društvenog planskog usmeravanja. Posledica toga jeste to da se razvoj nije dešavao u skladu sa raspoloživim prirodnim bogatstvom, prirodnim uslovima i ljudskim potencijalima.

Srbija je koncept razvoja sela u najvećoj meri zasnivala na intenzivnom razvoju poljoprivrede, bez obzira na to da li je ona bila adekvatna prirodnim resursima ili ne. Usled ovakve orijentacije posebno je stradala planinska ruralna ekonomija, čiji su resursi takvoj proizvodnji najmanje prilagođeni.

Tradicionalno stočarstvo u planinskim predelima vekovima je prilagođavano okruženju. Kao takvo, međutim, ono je bilo skupa sirovinska baza za proizvodnju poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, koji u konkurenciji sa onim proizvedenim u ravnicama nije mogla da opstane. Pokušaj industrijalizacije planinskog tradicionalnog stočarstva ili je prouzrokovao degradaciju prirodnih resursa na koje se oslanja, ili oni nisu u adekvatnoj meri mogli da vrate uloženo. Opstanak takvog stočarstva u planinama Srbije doveden je u pitanje i ono je krajem prošle decenije gotovo ugašeno. Ovakav razvoj stvari ne samo da je planinsko stanovništvo doveo do ruba propasti već je ozbiljno ugrozio i postojeće resurse, posebno livadske i pašnjačke komplekse u zaštićenim područjima – vredne lokalitete širom zemlje za očuvanje biodiverziteta. Takođe je ugrožen i opstanak kulturnog nasleđa, koje se tradicionalno oslanja na stočarstvo. Šanse za rehabilitaciju ruralne ekonomije na taj način su sve slabije, jer je osnova za diverzifikaciju ruralne ekonomije, kao osnove te rehabilitacije, sve slabija.

Raspoloživi resursi, prirodna dobra, proizvodna tradicija, svi zajedno traže nove vidove valorizacije, a tržišna afirmacija pojedinih proizvoda planinskog stočarstva, ratarske, voćarske, povrtarske i druge proizvodnje, mora da se poveća raznovrsnim tehnikama, od brendiranja, preko ciljanja tržišnih niša do razvoja lokalnog tržišta kroz razvoj turizma i sl. Poslednja mogućnost posebno se potencira zbog procene da su planinska područja i njihovi resursi posebno pogodni za razvoj različitih oblika turizma, odnosno da predstavljaju komparativnu prednost Srbije.

Stara planina je jedna od planina u Srbiji gde je forsirana industrijalizacija i urbanizacija nakon Drugog svetskog rata, kao i politička izolacija od susedne Bugarske donela je potpuno demografsko izumiranje. S druge strane, ona je izuzetno vredna sa stanovišta očuvanja prirodnog i kulturnog nasleđa. Bogato kulturno nasleđe u osnovi je nasleđe tradicionalnih stočarskih zajednica, a prirodna dobra uglavnom su tvorevina tradicionalnog stočarenja na planinskim suvatima.

Stara planina je strateškim dokumentima Srbije predviđena kao prioritet za razvoj turizma. Često se ovo opredeljenje povezuje jednoznačno sa razvojem ski-turizma, međutim Stara planina može i mora dati mnogo više. Povezivanje tradicionalnog nasleđa u stočarstvu sa razvojem turizma u tom smislu ima najviše šanse.

Tabela 7. Dolasci i noćenja turista, 2006–2010.[6]

	Republika Srbija									
	Ukupno	Beogradski region	Region Vojvodine	Region Sumadije i Zapadne Srbija	Region Juzne i Istocne Srbije	Ukupno	Beogradski region	Region Vojvodine	Region Sumadije i Zapadne Srbija	Region Juzne i Istocne Srbije
	Dolasci					Noćenja				
Ukupno										
2006	2006488	705439	267198	715000	318851	6592622	1366429	723370	3200215	1302608
2007	2306558	764466	314222	826601	401269	7328692	1563526	834487	3457972	1472707
2008	2266166	705574	330556	817702	412334	7334106	1431328	880942	3480101	1541735
2009	2018466	602034	289751	755443	371238	6761715	1368842	762115	3249302	1381456
2010	2000597	618454	281842	747748	352553	6413515	1319629	767304	3011875	1314707
Domaћi										
2006	1537646	424471	189587	643602	279986	5577310	794295	557843	2996559	1228613
2007	1610513	328528	215806	729400	336779	5853017	701405	603791	3184650	1363171
2008	1619672	328657	226096	717543	347376	5935219	671485	649474	3189632	1424628
2009	1373444	232457	191474	654884	294629	5292613	540112	539597	2969396	1243508
2010	1317916	223046	179385	641085	274400	4961359	509807	550278	2715864	1185410
Strani										
2006	468842	280968	77611	71398	38865	1015312	572134	165527	203656	73995
2007	696045	435938	98416	97201	64490	1475675	862121	230696	273322	109536
2008	646494	376917	104460	100159	64958	1398887	759843	231468	290469	117107
2009	645022	369577	98277	100559	76609	1469102	828730	222518	279906	137948
2010	682681	395408	102457	106663	78153	1452156	809822	217026	296011	129297

Izvor: Državni zavod za statistiku, 2010.

[6] Izvori i metodi prikupljanja podataka
Podaci su prikupljeni na osnovu mesečnih izveštaja ugostiteljskih i drugih organizacija koje pružaju usluge smeštaja gostima, odnosno koje posreduju u pružanju tih usluga. Izvor podataka su knjige gostiju, koje vode organizacije koje pružaju usluge smeštaja, na osnovu propisa iz oblasti kretanja i boravka stranaca i propisa iz oblasti prebivališta i boravišta građana.
Metodologija statistike turizma bazira se na međunarodnim preporukama za statistiku turizma (Reccommendations on Tourism Statistics, UN/WTO, Series M No 83, New York 1994).

Tabela 8. Dolasci i noćenja turista po područjima [7]

-		Republika Srbija			Republika Srbija		
		Ukupno	Centralna Srbija	Vojvodina	Ukupno	Centralna Srbija	Vojvodina
	-	Dolasci			Noćenja		
	2001	2.129.128	1.844.792	284.336	7.195.272	6.447.743	747.529
	2002	2.209.675	1.926.838	282.837	7.206.734	6.482.639	724.095
	2003	1.997.947	1.752.333	245.614	6.684.592	5.998.431	686.161
	2004	1.971.683	1.732.616	239.067	6.642.623	5.956.667	685.956
	2005	1.988.469	1.727.966	260.503	6.499.352	5.764.474	734.878
	2006	2.006.488	1.739.290	267.198	6.592.622	5.869.252	723.370
	2007	2.306.558	1.992.336	314.222	7.328.692	6.494.205	834.487
	2008	2.266.166	1.935.610	330.556	7.334.106	6.453.164	880.942
	2009	2.018.466	1.728.715	289.751	6.761.715	5.999.600	762.115
Indeksi (2002=100)	2001	96.4	95.7	100.5	99.8	99.5	103.2
	2002	100	100	100	100	100	100
	2003	90.4	90.9	86.8	92.8	92.5	94.8
	2004	89.2	89.9	84.5	92.2	91.9	94.7
	2005	90	89.7	92.1	90.2	88.9	101.5
	2006	90.8	90.3	94.5	91.5	90.5	99.9
	2007	104.4	103.4	111.1	101.7	100.2	115.2
	2008	102.6	100.5	116.9	101.8	99.5	121.7
	2009	91.3	89.7	102.4	93.8	92.5	105.3

[7] Izvori i metodi prikupljanja podataka
Podaci su prikupljeni na osnovu mesečnih izveštaja ugostiteljskih i drugih organizacija koje pružaju usluge smeštaja gostima, odnosno koje posreduju u pružanju tih usluga. Izvor podataka su knjige gostiju, koje vode organizacije koje pružaju usluge smeštaja, na osnovu propisa iz oblasti kretanja i boravka stranaca i propisa iz oblasti prebivališta i boravišta građana.
Metodologija statistike turizma bazira se na međunarodnim preporukama za statistiku turizma (Reccommendations on Tourism Statistics, UN/WTO, Series M No 83, New York 1994).

III. TURIZAM I DRUGE PRIVREDNE GRANE U SRBIJI I MAKEDONIJI

Poljoprivreda i šumarstvo koriste najveći deo zemljišta i imaju ključnu ulogu u upravljanju prirodnim resursima u ruralnim područjima i određivanju ruralnog pejzaža. Poljoprivreda i šumarstvo obezbeđuju socioekonomski razvoj ruralnih područja i predstavljaju osnovu za potpuno ostvarenje njihovih potencijala, kao i platformu za ekonomsku diverzifikaciju. Ovde još uvek dominira tradicionalna, monofunkcionalna poljoprivreda, čiji je prevashodni zadatak da obezbedi dovoljne količine hrane za stanovništvo.

Osim turizma, poljoprivreda je najvažnija privredna grana prema učešću u društvenom proizvodu i strukturi zaposlenosti. Situaciju otežava činjenica da su ruralna naselja već duže vreme zahvaćena brzom depopulacijom koja je naročito posledica tranzicionog pada krajem osamdesetih godina dvadesetog veka i sve težih uslova života u selima: marginalizacija sela, ruralna nezaposlenost, ruralno siromaštvo, nepristupačnost zdravstvenim ustanovama, nerazvijena ruralna infrastruktura... Slobodno se može reći da se ruralna područja nalaze na raskršću pukog preživljavanja (pa i propadanja) i nužne postmodernizacije (Malević, 2005).

Ruralni razvoj je složen socioekonomski segment, koji uključuje niz pitanja, kao što su zaposlenost, industrija, poljoprivreda, zdravlje, saobraćaj, životna sredina, socijalne službe i obrazovanje. Mala domaćinstva veličine do 2 ha proizvode za sopstvenu potrošnju i obuhvataju oko 50 % gazdinstava u Srbiji i Makedoniji. Ruralni razvoj koji se temelji na takvoj ekonomskoj jedinici, veoma je složen i zahteva prioritetno nalaženje alternativnih izvora prihoda van poljoprivredne delatnosti.

Proces evropskih integracija, sa svojim ciljem sigurnosti, zajedničkog tržišta i ruralnog razvoja zahtevaće značajne promene u poljoprivrednoj i ruralnoj politici. Uvođenjem poljoprivredne politike, EU pružiće mogućnost za inovativne pristupe prestrukturiranju postojeće poljoprivrede i ruralne ekonomije, uzimajući u obzir kulturni, društveno-ekonomski i kontekst životne sredine.

U zemljama zapadne Evrope koncepcija ruralnog razvoja decenijama nakon Drugog svetskog rata menjala se i razvijala – od konsolidacije zemljišta i razvoja infrastrukture, preko nacionalnih programa za podršku poljoprivrednicima, do kreiranja zajedničke poljoprivredne politike EU, u kojoj je ruralni razvoj postao jedan od dva noseća stuba. Trend 1970-ih godina bio je obnova sela, da bi 1980-ih programi zaštite prirode, izmena ekosistema i izgradnja rekreacionih oblasti u ruralnim sredinama bili aktuelni. Strukturni fondovi EU za ruralni razvoj obeležili su devedesete godine XX veka, kada je i poseban akcenat stavljen na ruralni razvoj i regionalni menadžment (Malević, 2005).

Traženje novih načina revitalizacije ruralnih područja izrodilo je najpre koncept integralnog ruralnog razvoja, a zatim i multifunkcionalne poljoprivrede, kojim se u EU podrška poljoprivrednim proizvođačima opravdava javnim interesom za njihovim netržišnim uslugama. I pored različitih tumačenja i (zlo)upotreba u međunarodnim forumima, nesporno je da zajedničke karakteristike ovih srodnih koncepata čine diverzifikacija ekonomskih aktivnosti na selu, očuvanje ruralnog pejzaža, zaštita i unapređenje životne sredine i reafirmacija tradicionalnih kulturnih vrednosti sela. Politika

ruralnog razvoja EU 2007–2013. fokusiraće se na tri tematske osovine u okviru regulative ruralnog razvoja[8]:

– povećanje konkurentnosti u poljoprivrednom sektoru,

– poboljšanje kvaliteta životne sredine u selima, kroz podršku upravljanja zemljištem,

– poboljšanje kvaliteta života u ruralnim područjima i diverzifikacija ruralne ekonomije.

Savremena orijentacija zemalja Evropske unije je da obraćaju posebnu pažnju na strukturno slaba područja, kao što su seoska. U njima unapređuju seosku ekonomiju u cilju postizanja nezavisnosti i formiranja boljih uslova za zapošljavanje. Prateći održivi razvoj, nove trendove u potrebama turista i mogućnostima koje selo pruža, turizam se može smatrati najpogodnijom aktivnošću koja će doprineti povećanju diverziteta ekonomskih aktivnosti u ovim područjima.

Proces stalne diverzifikacije ruralne ekonomije uvodi vanregionalne veze, kontakt sa novim tržištima (na primer tržištem turističke industrije) i drugim kompanijama, pristup novim znanjima i tehnologijama. Diverzifikacija je zato najbolje postignuta u područjima s očuvanom životnom sredinom i atraktivnim pejzažima, dobro lociranim u odnosu na centre naseljavanja. To je ostvareno u južnoj Nemačkoj, centralnoj Francuskoj i mnogim područjima južne Evrope. U područjima koja nisu u blizini centara naseljenosti, razvijaju se više zanatske aktivnosti i stočarstvo. U njima se takođe krije i turistički potencijal, budući da su u pitanju najčešće predeono interesantne i očuvane planinske oblasti.

Republika Srbija i Republika Makedonija poslednjih nekoliko godine prate nove trendove. Obezbeđujući podršku povećanju konkurentnosti poljoprivrede i prehrambene industrije, razvoju dobrih poljoprivrednih praksi i poboljšanju uslova života u ruralnim sredinama, kao i diverzifikaciji ruralne ekonomije, ministarstva poljoprivrede omogućila su intenzifikaciju ruralnog razvoja. Razvoj ruralnog turizma posebno je naglašena komponenta podrške diverzifikaciji ruralne ekonomije. Mada skromna u iznosima koji su na raspolaganju, ova mera je omogućila svež priliv sredstava u ruralne sredine i mobilizaciju sopstvenih potencijala korisnika zarad razvoja lokalnog tržišta poljoprivrednih proizvoda i povećanja mogućnosti za zapošljavanje. Sredstva su usmeravana uglavnom na celu teritoriju, ali su u velikoj meri favorizovane upravo oblasti koje su marginalne sa aspekta poljoprivredne proizvodnje, ali imaju komparativne prednosti, odnosno prirodne i društvene uslove za razvoj turizma. Ubuduće će se i razvijati u pravcu definisanja teritorijalno specifičnih intervencija i podrške, čime bi se omogućilo kvalitetno iskorišćavanje svih raspoloživih resursa.

Prirodne vrednosti ove dve zemlje, kao što smo već rekli, odlikuju se u velikoj meri atraktivnošću i prostornom raznovrsnošću. One pružaju mogućnosti za upražnjavanje raznih vidova sportsko-rekreaktivnih aktivnosti, kako u zimskoj tako i u letnjoj sezoni. Bogatstvo prirodnim izvorima lekovitih voda daje dodatnu šansu za razvoj zdravstvenog i banjskog turizma. Šume i reke su još uvek očuvane i omogućavaju kvalitetan lovni i ribolovni turizam. Nacionalni parkovi i parkovi prirode obuhvataju posebno kvalitetne turističke resurse za raznovrsne oblike turizma, ali i specifične, kao što su naučni turizam, avanturistički turizam i sl. Uz njih su i regionalni parkovi, rezervati prirode, kao i brojne biljne, životinjske vrste, geološki diverzitet i niz zaštićenih prirodnih retkosti. Sva ova

[8] (http/ec.europa.eu/agriculture/rurdev/index_en.htm)

raznovrsnost praćena je i teritorijalno uslovljenom raznovrsnošću tradicionalne poljoprivrede, koja se najčešće ogleda kroz kulinarsku raznovrsnost, ali i specifične predele.

Turizam je postao važan sektor za većinu zemalja u razvoju. Glavni je izvor nacionalnih prihoda i zapošljavanja, čime je prevazišao poljoprivredu i ostale osnovne delatnosti. Turističke aktivnosti stvaraju tražnju za širokom paletom proizvoda i usluga, uključujući proizvode koji se pribavljaju iz drugih sektora privrede (npr. hrana i piće, potrepštine za objekte, zanati i snabdevanje), koji tradicionalno nisu bili smatrani delom turističkog sektora. Raznolikost delatnosti i elastičnost tražnje na tržištu u visoko razvijenim i srednje razvijenim državama čini turizam atraktivnom opcijom za mnoge zemlje u razvoju, kao što su i Makedonija i Srbija.

Tabela 9. Turistički proizvodi

1.	Kratki gradski odmori ili „City Break“	
2.	Planine i jezera	Zimski odmor sastoji se od sledećih aktivnosti: alpsko skijanje, snouborbing, sankanje, nordijsko i telemark skijanje.
		Letnji odmor sastoji se od sledećih aktivnosti: „Sun & lake“ letnji programi (kupanje, sunčanje, wellness), planinarenje, pešačenje i aktivnosti u prirodi, brdski biciklizam, paraglajding, zmajarenje, vodeni sportovi i aktivnosti (jedrenje), jahanje.
3.	Poslovni – M.I.C.E.* turizam	*MICE – *Meetings, Incentive, Convention & Congresses, Exhibition & Fairs* Poslovni turizam sastoji se od nekoliko podsegmenata: individualna poslovna putovanja i sastanci, motivacijska („incentive“) putovanja, seminari, programi obrazovanja i treninga, konvencije i korporativni poslovni sastanci, poslovni sajmovi i izložbe.
4.	Posebni interesi	Glavne blage (soft) aktivnosti su: kampovanje, pešačenje, biciklizam, rečna ekspedicija, vožnja 4x4, aktivnosti u prirodi, jahanje, ribolov, lov.
		Glavne grube (hard) aktivnosti su: vožnja kanuom i kajakom, proučavanje kanjona, proučavanje pećina, planinski biciklizam, kros-kantri skijanje, planinarenje i penjanje, paraglajding, rafting, slobodno penjanje, džip safari.
5.	Događaji	*Kulturne proslave* – festivali, karnevali, verske manifestacije, parade, istorijske komemoracije *Umetnost i zabava* – koncerti, ostala javna izvođenja, izložbe, ceremonije dodele nagrada *Ekonomija i trgovina* – sajmovi, berze, potrošački sajmovi, izlaganja, sastanci i konferencije, javni događaji, događaji prikupljanja pomoći *Sportska takmičenja* – profesionalna, amaterska *Obrazovanje i nauka* – seminari, radionice, kongresi, interpretativni događaji

		Rekreacija – igre i sport za zabavu, razonoda *Politika i država* – inauguracije, investicione konferencije, VIP posete, sednice, skupovi *Privatni događaji* – godišnjice, porodična okupljanja, zabave
6.	Ruralni turizam	*Agroturizam, seoska gazdinstva, farme* – turisti posmatraju i učestvuju u tradicionalnim poljoprivrednim radovima *Aktivnosti u prirodi* – rekreacija i odmor (lov, ribolov, jahanje, biciklizam, planinarenje, pešačenje) *Eko-turizam* – turizam koji podržava zaštitu prirodnih resursa *Ruralno iskustvo* (*seoski turizam*) – turisti uranjaju u svakodnevni seoski život *Kulturni turizam* – odnosi se na kulturu, istoriju, arheologiju i ostale karakteristike ruralnog područja *Ostali kombonovani oblici turizma posebnih interesa* – događaji, festivali, rekreacija na otvorenom, proizvodnja i prodaja lokalnih suvenira i poljoprivrednih proizvoda itd.
7.	Zdravstveni turizam, Wellness/SPA	Termalne banje, Club Spa, Cruise ship Spa, Day Spa, Destination Spa, Medical Spa, Mineral Springs Spa, Resort / hotel Spa

Prirodni resursi su važan faktor za dolazak i boravak turista u nekom mestu. Održivo korišćenje, zaštita i razvoj prirodnih dobara – ključ su uspeha za dugoročni razvoj turizma. Moraju da se poštuju i ekološki standardi. U Srbiji kao i u Makedoniji ovome se još uvek, iako je neophodno, ne posvećuje dovoljno pažnje u široj društvenoj zajednici. Povratak prirodi i zdrav način ishrane, aktivnosti u prirodi, upotreba prirodnih materijala za izgradnju turističkih objekata odavno predstavlja svetski pokret u turizmu, koji sve više prodire i u Srbiju. U turističkoj potražnji, koja je i ovde podložna stalnim promenama, sve važnije mesto zauzima i netaknuta priroda. Nažalost, ovi resursi postoje u ograničenim količinama i u Srbiji, ma koliko bila živa zabluda da je ona njima veoma bogata. Stoga turizam ima veliki interes u tome da održi kvalitet životne sredine na visokom nivou, jer za uspešni turizam neophodna je čista i zdrava životna sredina. U slučaju obe zemlje ovo je često kompleksan zadatak, jer podrazumeva upravo suprotno od uobičajenog – intenzifikaciju života u ruralnim predelima radi očuvanja tradicionalnog predela, biodiverziteta i sl., a s druge strane, ovo očuvanje je nemoguće bez kvalitetne valorizacije kroz npr. turizam. Sve ovo je usled toga što mnoge prirodne vrednosti u Srbiji i Makedoniji, koje se mogu naći u turističkoj ponudi, u velikoj meri zavise od tradicionalne poljoprivrede i seoskog načina života, kao na primer planinske oblasti čije postojanje uslovljava tradicionalno ekstenzivno stočarstvo.

Poput drugih privrednih grana, turizam ostvaruje uticaj na životnu sredinu. Veliki je potrošač prirodnih i drugih resursa: vode, goriva, električne energije i hrane, ali je i proizvođač značajne količine otpada. Turizam može imati i uticaja na kulturni i socijalni stil života domaćina, sistem vrednosti, tradicionalne odnose u porodici i društvenoj zajednici, moralne odnose, kao i zdravlje i bezbednost u turističkim odredištima. Turizam je specifičan, jer se u njegovoj realizaciji ostvaruje interakcija između potrošača – turiste i snabdevača – domaćina, što podrazumeva određeni nivo svesti o značaju kvaliteta okruženja i turističkih sadržaja, od čega zavisi i uspeh boravka.

Negativni uticaji koje turizam ima na životnu sredinu postaju vidljivi kada nivo aktivnosti i potrošnje posetilaca postane viši od sposobnosti životne sredine da apsorbuje nastale promene. Nepravilno planiran turizam predstavlja potencijalnu pretnju mnogim destinacijama širom sveta. Međutim, turizam ne može da nosi samo pečat uzročnika degradirane životne sredine, već označava i delatnost koja postiže izuzetne rezultate u domenu njenog očuvanja, kao što je to u prethodnom izlaganju već naglašeno za druge ekonomske delatnosti u ruralnim sredinama.

Razvoj turizma u Republici Srbiji i Republici Makedoniji predstavlja deo sprovođenja privrednih reformi, odnosno deo političkog i institucionalnog odnosa prema turizmu kao važnom potencijalu ukupnog napretka države. Posebno važan doprinos stvaranju uslova za primenu održivog razvoja u oblasti turizma daje i Strategija razvoja turizma Republike Srbije do 2015. godine, koja je usvojena 5. oktobra 2006. godine („Službeni glasnik“ Republike Srbije broj 91/06).

1. Mogućnosti razvoja održivog turizma u Republici Makedoniji i Republici Srbiji

> „... Održivi razvoj je fundamentalan cilj Evropske unije. Ovaj koncept je jedan od glavnih ciljeva za evropsku integraciju...“
> „... Održivi razvoj nije samo životna sredina. To osigurava da je ekonomski rast, socijalna kohezija i zaštita životne sredine ‘idu ruku podruku’. Ovo je zbog evropskog modela društva, koje želimo da učvrstimo i sačuvamo za buduće generacije. Ekonomski, socijalni i ciljevi za životnu sredinu nisu kontradiktorni, oni su komplementarni... Strategija održivog razvoja je esencijalna u obezbeđivanju uravnoteženog, pravičnog i održivog društva u Evropi. Mi Evropljani, s pravom smo ponosni na naš socijalni model: ali moramo da ga modernizujemo zbog cilja da bude u funkciji za buduće generacije. On mora da postane model koji ćemo s ponosom da ponudimo ostatku sveta. Na kraju krajeva, budućnost planete zavisi od održivog globalnog razvoja i najbolji način za Evropsku uniju da ga promoviše je da praktikuje ono što deklariše i da ga predvodi dajući primer... Proširivanje i održivost su ključevi-blizanci za budućnost Evrope...“
> **Romano Prodi, predsednik Evropske komisije,**
> **Evropski parlament (Strazbur, maj 2001)**

Proces globalizacije, dinamičan razvoj tehnologije i savremene masovne komunikacije brišu granice između država i omogućavaju nesmetan protok robe, ljudi, ideja i kapitala. Ovi procesi stvaraju uslove za brži razvoj turizma, koji je jedna od industrija novog milenijuma koja je u porastu, u kojem će čovek, pojedinačno ili grupno, biti u stalnom kretanju i menjaće prebivalište, kao rezultat poslovnih, istraživačkih, zdravstvenih, obrazovnih ili čisto turističkih motiva.

U ovakvim uslovima turizam, sa svim mogućim vrstama turističkih aktivnosti, dobija značajno mesto u lokalnoj i nacionalnoj ekonomiji, u kojoj delovanje zakona tržišta i aktuelnih direktiva i odluka za održivo korišćenje prirodnih i stvorenih resursa, svi involvirani subjekti u turizmu suočavaju se sa mnogim izazovima u alokaciji kapitala i njegovog uključenja na domaće i strano turističko tržište.

Preduslov za početak i razvoj određenih vrsta privrednih aktivnosti jeste izrada sintetizovanog stručnog pristupa koji daje smernice i predloge za moguće načine ogranizacije i sprovođenja privatnog biznisa. U privredne aktivnosti koje zahtevaju mali početnički kapital, brzu edukciju i prekvalifikaciju kadra i za koje postoje tradicionalni preduslovi, spada i turizam. U tu svrhu predmet ovog istraživanja je samo pronalaženje i identifikovanje svih mogućnosti za razvoj turizma na održivim osnovama u ispitivanom regionu.

Razvoj turizma bazira se na osnovnim principima i znanju koje potiče iz paradigme održivog razvoja, koji podrazumeva međusobnu usaglašenost ekologije i privrednog razvoja sa ciljem da se sačuva prirodno bogatstvo planete Zemlje i za buduće generacije. Održivi razvoj usmeren je ka stvaranju boljeg sveta u kojem će da postoji usklađivanje tri sfere uticaja i delovanja: ekonomske, socijalne i zaštite životne sredine. Koncept održivog razvoja je rezultat znanja i percepcije o opasnosti od politike privrednog razvoja za čoveka i za planetu Zemlju, zbog čega se ozbiljno nametnula potreba za preuzimanje hitnih mera za regeneraciju Zemlje. Tako je stvorena paradigma održivog razvoja sadržana u Agendi 21, u kojoj se daju preporuke za održivo upravljanje resursima u XXI veku (voda, šuma, kopno).

Pod odgovornim i održivim razvojem turizma smatra se razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjih turista, turističkih destinacija i svih učesnika u turizmu, uz istovremeno očuvanje i uvećavanje mogućnosti budućih generacija da zadovolje sopstvene potrebe, odnosno unapređenje kvaliteta života ljudi (turista i lokalnog stanovništva).[9]

Održivi razvoj je predmet mnogih vladinih dokumenata i strategija u oblasti zaštite životne sredine, razvoja turizma, razvoja sela, poljoprivredne proizvodnje, upravljanja vodama, prirodnog i kulturnog bogatstva i sl.

Turizam sa svojim aktivnostima, u zemljama sa brzim ekonomskim rastom, preuzima ulogu lidera u privrednoj strukturi, ostvarujući značajno učešće u globalnom bruto domaćem proizvodu i ukupnoj zaposlenosti. Turizam ima i značajnu odgovornost u odnosu na ekonomsko, društveno, kulturno i prirodno okruženje. U cilju sprečavanja negativnih uticaja ove privredne aktivnosti i uspostavljanja odgovornih pravila za ponašanje svih subjekata u oblasti turizma, Svetska turistička organizacija i druge međunarodne institucije utvrdile su univerzalna pravila za sve učesnike u razvoju turizma i za sve države. Osnova ovih pravila nalazi se u smernicama koje se tiču zaštite životne sredine utvrđenih Agendom 21, potpisanom i usvojenom od strane 182 vlade država na Konferenciji UN o životnoj sredini i razvoju, odnosno 1992. na Samitu u Rio de Žaneiru. Godine 1996. usvojen je dokument Agenda 21 za turističku privredu. Cilj ovog dokumenta je da pomogne vladinim resorima nadležnim za razvoj turizma, nacionalnim turističkim organizacijama, poslovnim udruženjima i preduzećima u oblasti turizma, kao i svim oblastima poslovanja da budu usmerene ka ostvarenju održivog turizma na lokalnom, regionalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou.

Prema Agendi 21, turizam je jedna od najvažnijih privrednih grana na svetu, no značaj turizma se sa tim ne iscrpljuje. Turizam treba da pomogne ljudima u vođenju zdravog i produktivnog života u saglasnosti sa prirodom, treba da doprinosi očuvanju, zaštiti i restauraciji ekosistema. Ukupne kapacitete turizma treba, između ostalog, usmeravati i prema:

[9] Prof. dr Jovan Popesku

– stvaranju ekonomske vrednosti za resurse čije bi se očuvanje u suprotnom smatralo finansijski bezvrednim; ovim resursima smatraju se specifičan životinjski svet, prirodni predeli i kulturna baština;

– korišćenju mogućnosti komunikacije sa korisnicima usluga i lokalnim zajednicima koje primaju turiste, da bi se prenosile poruke i iskustva u vezi sa održivim razvojem;

– obezbeđivanju ekološki očuvane alternative razvoja zemljama u razvoju, što im može pomoći da dostignu obrasce održivog razvoja (Hawkins, 2006).

Održivi razvoj turizma je *informativan*, gde putnici ne samo da stiču znanja o destinaciji već i uče kako da pomognu održanju njenih karakteristika dok istovremeno produbljuju svoja turistička iskustva. Domaćini uče da ono što im je obično i poznato može biti interesantno i vredno ljudima sa strane (Hawkins, 2006).

Održivi turizam *podržava integritet mesta*, gde putnici istražujući destinaciju tragaju za ponudom koja ističe lokalni karakter u smislu arhitekture, kuhinje, nasleđa, estetskih vrednosti i ekologije. Zauzvrat, prihodi od turizma podižu lokalni doživljaj i *donose korist lokalnom stanovništvu* – turistička preduzeća trude se da zaposle i obuče lokalno stanovništvo, kupuju lokalne proizvode i koriste lokalne usluge. *Održivi turizam čuva resurse, poštuje lokalnu kulturu i tradiciju, ne zloupotrebljava proizvod, teži kvalitetu ne kvantitetu, podrazumeva izuzetna putovanja i zadovoljstvo korisnika usluga* – zadovoljni, ushićeni turisti nose sa sobom kući nova saznanja i upućuju prijatelje da iskuse istu stvar što obezbeđuje kontinuitet poslovanja ove destinacije (Hawkins, 2006).

Kada govorimo o ruralnim područjima Makedonije i Srbije, turističke aktivnosti svakako predstavljaju jedan od najvažnijih načina za ostvarivanje njegovog održivog razvoja. Međutim, stvaranje atraktivnih ruralnih destinacija zahteva daleko više od prirodnih resursa kojima one raspolažu – zahteva uvezivanje prirodnog i kulturnog nasleđa s interesovanjima modernog turiste. Da bi se kreiralo nezaboravno iskustvo za posetioca, a istovremeno sačuvale posebnosti kraja, neophodno je te posebnosti uneti u turističku ponudu kroz kvalitet i ukus servirane hrane, kao i zabavu.

Broj oblasti koje u Srbiji i Makedoniji razvijaju ili planiraju da razviju turizam, kao i svuda u svetu povećava se i neophodno je pronaći nove i alternativne turističke proizvode. Regije koje jednostavno kopiraju već postojeće atrakcije neće ponuditi ništa novo turisti, pa će on otići tamo gde je turistička tradicija duža i poznatija. Dakle, nije dovoljno imati jedinstvenu atrakciju. Kada stignu, turistima se moraju ponuditi i mogućnosti izbora, klasične turističke aktivnosti – plivanje, vožnja bicikla, pešačenje u prirodi, lov, ribolov, lokalni proizvodi, ali treba im ponuditi i nešto novo – možda da nauče nešto o tom proizvodu, neku specifičnost o njenom poreklu (makar je i izmislili) ili kako da ih naprave sami. Jedino ih to može namamiti da ostanu duže na toj destinaciji ili da učestvuju u više aktivnosti. Možda da nauče da jašu na terenu, ili da igraju folklorne igre ili da prave kačkavalj. Pri razvoju ovih mogućnosti izbora mora se paziti na to da budu kompatibilne sa glavnom atrakcijom i kulturnim i prirodnim resursima zajednice, dakle, ako se odvijaju zimi, kada je skijanje glavni razlog za dolazak, ove se aktivnosti moraju odvijati u kasnim popodnevnim časovima ili uveče, kada je turisti dosadno.

Dakle jahanje dolazi u obzir leti, mada može biti ponuđeno majkama sa malom decom ili osobama sa posebnim potrebama koje ne upražnjavaju skijanje. U tom slučaju, mora biti specifično organizovano i prilagođeno zabavi sa visokim stepenom sigurnosti i uz stručnu pomoć. Tako npr., neće biti dovoljno da bilo koji seljak izvede konja iz štale, osedla ga i prošeta ispred hotela iz koga na stazu upravo izlaze skijaši, praćeni ženama koje vode decu i ljutito mrmljaju. Biće potrebno angažovanje animatora i ponuda zanimljivog programa.

Slika 10. Pravljenje kačkavalja

Slika 11. Jahanje za majkama sa malom decom

Turisti kupuju *snove*, san o uživanju u prijatnom opuštajućem doživljaju, kaže Hawkins. Oni kupuju *zabavu* i *avanturu*, očekujući da će imati zabavu koja im nije brzo dostupna u njihovom kućnom okruženju. Kupuju *slike* i *obećanja*, obećanja da će destinacija ispuniti njihova očekivanja i da će im neophodne usluge biti omogućene na određenom mestu i u određeno vreme. Neuspeh da im se obezbedi ono što oni očekuju i da im se pruže usluge onako kako je planirano vodi ka *nezadovoljstvu*. Nezadovoljni potrošači su nervozni i *žale se*. Oni neće ponoviti posetu i ispričaće i drugima svoja loša iskustva. Treba da se ima na umu da, kada je reč o slobodnom vremenu, veliku ologu imaju emocije, to je vreme za zabavu i lično razvijanje, to je vreme za ostvarivanje snova i veliku ekonomsku vrednost takođe, zato što je skupo (Hawkins, 2006).

Da bi selo dobilo i turističku funkciju, treba da sačuva agrarnu proizvodnju, kao osnovnu delatnost, jer samo na taj način turista može da oseti seoski način života, koji njega u stvari najviše interesuje. Treba da se očuva seoski način života, kroz negovanje starih običaja, kao i kulturu ishrane, odevanje i stanovanje, stare zanate i sl., da se turista uključi neposredno, kroz porodicu svog domaćina, u celokupan život sela. Na taj način, turista postaje seljak i njegov boravak onda dobija pun smisao, jer selo i seoska domaćinstva nikako ne smeju da predstavljaju samo turističku fasadu.

To znači da odgovoran i održiv razvoj turizma podrazumeva razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjih turista i svih učesnika u turizmu, sa istovremenim

očuvanjem i povećanjem potencijala za korišćenje turističkih resursa u budućnosti, bez ugrožavanja i smanjenja mogućnosti budućih generacija da zadovolje sopstvene potrebe. Odnosno, podrazumeva se poboljšanje kvaliteta života ljudi u okviru mogućnosti ekosistema koji nas okružuje.

Koristi od razvoja ove specifične privredne delatnosti predstavljaju osnovu za dalji multiplikativan održiv razvoj seoskih naselja, koji će omogućiti stvaranje novog postulata u obezbeđivanju prosperiteta naseljenja i njegovog zadržavanja u rodnom kraju. Ekonomske koristi ruralnog razvoja će omogućiti i vraćanje stanovništva, koje je u poslednjih nekoliko decenija masovno migriralo u potrazi za boljim uslovima za život i napustilo rodno ognjište.

Ekonomske koristi progresivno će uticati na povećanje interesa i kod drugih žitelja za uključivanje u turistički porodični biznis, omogućavajući im bolji standard i mogućnosti za vraćanje samopouzdanja lokalnog stanovništva u vezi sa stvarnim vrednostima koje poseduje i nesebično im daje rodna zemlja.

Od svih raspoloživih resursa u ruralnoj oblasti, prirodne vrednosti i karakteristike koje su specifične samo za sela ocenjivanog područja čine ove resurse jedinstvenim. Analiza resursne osnove obuhvata sve delatnosti koje su komplementarne turističkoj delatnosti i koje obezbeđuju kompletnu ponudu koja zadovoljava sve potrebe potencijalnih turista, pre svega pravovremenu i potpunu informisanost o svemu što je od interesa za aktivno i sadržinsko ispunjavanje vremena u toku višednevnog boravka turista; zatim obezbeđivanje eventualnih zdravstvenih usluga koje čine boravak bezbednijim i bezbrižnim, pristojna trgovinska mreža sa osnovnim proizvodima, ponuda suvenira i ukrasa koji nose obeležja ovog regiona i koji će ostati u sećanju, kao i prilika za daljim reklamiranjem sela kao destinacije koja nudi mogućnosti za relaksirajući i prijatan odmor bez brige i opterećenja turista, mogućnost brze komunikacije (telefon, mobilni i fiksni, internet), bankarske usluge, zabava, sportski i kulturni objekti itd. U resursnoj osnovi posebno mesto i značenje ima blizina prirodnih bogatstava, prirodnih prostora u kojima se oficijelnim dokumentima primenjuje poseban režim upravljanja. To su destinacije koje imaju mogućnost da uđu u turističku ponudu s aktivnostima koje mogu da obezbede domaćini u celom ispitivanom regionu.

Tabela 10. Kategorizacija elemenata „turističkih uživanja“

Elementi	Doživljaji
Estetska percepcija	Divljina prirodnog okruženja
Bežanje (oslobađanje)	Oslobađanje od stresova urbane sredine i alijenacija
Religioznost	Pronalaženje svetih mesta i oslobađanje u divljini i prirodnom okruženju
Ohrabrenje	Zadovoljstvo u prevazilaženju opasnosti u prirodnoj sredini
Istorijsko/romantični	Mogućnost oživljavanja istorije razvoja čoveka i zajednice
Druženje	Za razliku od prethodnih – želja da se podeli doživljaj sa drugima
Istraživanje/učenje	Mogućnost istraživanja biljnog i životinjskog sveta u prirodi
Divljenje	Oduševljenje samim postojanjem zaštićene prirode

Izvor: Hall (1991)

Karakteristike teritorije obe spomenute zemlje, tj. njihove prirodne i stvorene vrednosti, veoma su dobar model za savremeni koncept održivog turizma. Svojom raznovrsnošću potencijala, može u potpunosti ispuniti savremene zahteve aktivnog turizma i može se predstaviti kroz „1.000 turističkih programa za 1.000 turističkih destinacija“ u skladu sa održivim razvojem i očuvanjem ekološki zaštićenih prostora.

Održivi turizam uključuje aktivnosti koje imaju neznatan negativan uticaj na životnu sredinu. Nažalost, evidentno je da nedostaje odgovarajuća infrastruktura, koja bi podržala razvoj održivog turizma. Takođe nedostaje efikasno i adekvatno planiranje upravljanja otpadom u turističkim mestima, kako bi negativan uticaj turističkih aktivnosti na životnu sredinu bio što manji. Poseban akcenat potrebno je staviti na „razvoj ekološki prijateljskih“ tehnologija.

Globalna platforma za promene postavljena je kroz dokumenta, kao što su Globalni kodeks etike u turizmu Svetske turističke organizacije, Deklaracija o eko-turizmu iz Kvebeka, Preporuke za razvoj održivog turizma u osetljivim područjima, Direktive za očuvanje biodiverziteta. Oni ukazuju na novu paradigmu razvoja turizma: delatnosti koja je u svom planiranju multisektorska, maksimizira lokalno blagostanje, doprinosi održivom upravljanju u domenu životne sredine i omogućava kulturnu razmenu i dovodi do neophodnog dijaloga na svim nivoima.

Definisanje razvoja održivog turizma predstavlja dobru osnovu za unapređenje međusektorske saradnje u svim domenima i na svim nivoima, uz skretanje pažnje na vrednosti koje klasični turizam nije valorizovao na pravi način (zaštićena područja, kulturna baština itd.).[10]

Svetski trend povećanja međunarodnog turizma izaziva sve veći teret u odnosu na turističke destinacije, stavljajući ih pod pritisak lokalne prirode i kulture. Takođe, mnogi turisti su već zasićeni velikim turističkim kompleksima koji nude sve moguće usluge i uslove, ali se mnogo ne razlikuju jedan od drugog. Zbog toga, sve više se povećava interes za alternativne forme turizma koje imaju manji uticaj na lokalni biodiverzitet, doprinose upoznavanju i očuvanju vrednosti lokalne kulture, podržavaju lokalnu privredu kroz korišćenje usluga koje nudi. Održivi turizam obuhvata i programe za minimiziranje

[10] WTO – World Touristic Organization

negativnih aspekata koje konvencionalni turizam ima na okolinu i povećava kulturan integritet lokalne zajednice, koji je na ovaj način zaštićen od obezvređivanja što sa sobom nose veliki turistički kompleksi orijentisani na masovni turizam. Sastavni deo ove vrste turizma je promocija ekoloških projekata za zaštitu okoline i stvaranje mogućnosti za ekonomski razvoj lokalnog stanovništva. Na ovaj način minimizira se mogućnost iscrpljenosti lokalnih prirodnih i kulturnih resursa za kratko vreme i stvara se mogućnost da ih buduće generacije koriste.

Održivi turizam ima nekoliko oblika koji se primenjuju (ili su već primenjeni) u analiziranim selima. Svako selo ima svoje karakteristike koje ga čine posebnim, ali svi zajedno su deo celine koja može da funkcioniše samo kao sistem sa ciljem da se optimalno iskorišćavaju kapaciteti.

Za razvoj turizma potrebno je angažovanje svih zainteresovanih strana, od lokalne samouprave, lokalnih biznismena, nevladinih organizacija, a pre svega – lokalnog stanovništva.

Lokalna vlast je generator svih pokreta u ovom odseku. Ona stvara strategiju za razvoj turizma, promoviše region kao turističku destinaciju, investira u lokalnu infrastrukturu, informiše i obučava lokalno stanovništvo o načinima za pružanje kvalitetnijih usluga, određuje osnovne standarde rada i brine o zaštiti okoline od degradacije.

Sa sve većim razvojem turizma i lokalne firme postižu veće prihode.

Osim onih firmi koje su direktno uključene u turizam (turističke agencije, smeštaj i ugostiteljstvo), prihode osećaju i privredne grane koje nisu direktno povezane sa turizmom, na primer prehrambena industrija, poljoprivreda, prevoz, građevinarstvo, telekomunikacijske firme, tekstilna industrija, komunalne usluge itd. Brendiranje regiona kao turističke destinacije, samo po sebi brendira i ostale industrije i pravi ih prepoznatljivim na svetskom tržištu.

Nevladin sektor učestvuje u razvoju održivog turizma i jedan je od najboljih zastupnika vizije i potreba lokalnog stanovništva u odnosu na turizam, takođe doprinosi i promociji regiona kao turističke destinacije, zaštiti i unapređenju životne okoline, negovanju i promovisanju kulturnih vrednosti, kao i uvođenju novih trendova u funkcionisanju regiona kao destinacije, obuci lokalnog stanovništva, ali i kanališe glas građanskog sektora u javnim raspravama koje su od interesa za održiv turizam i uključuje se u procese donošenja odluka koje su važne za zajednicu.

Lokalno stanovništvo je direktan nosilac razvoja održivog turizma. Prihodi ostvareni pružanjem turističkih usluga i radna mesta koja se otvaraju pararelno sa tim, podižu životni standard lokalne zajednice, usmeravajući stanovništvo da ponuda usluga bude što kvalitetnija, kao i veći interes za očuvanje prirodne okoline, kulturno-istorijskih spomenika, tradicije i kulture.

Navešćemo neke oblike održivog turizma koji su primenjivi u regionu i odnose se na veći deo sela:

- Seoski turizam
- Eko-turizam
- Planinski
- Sportsko-rekreativni
- Lovački
- Ribolovački

- Izletnički
- Obrazovni – edukativni turizam
- Zimski i sl.

2. Značaj poljoprivrede za razvoj turizma u Makedoniji i Srbiji

Turizam i poljoprivreda kao segmenti vodećih privrednih grana svakim se danom sve više razvijaju i šire. Nastaju novi oblici, prilagođeni željama i potrebama svakog pojedinca. Između poljoprivrede i turizma postoji čitav splet veza, odnosna i uticaja, a njihove dodirne tačke su mnogobrojne, veze su široke i stalne, a oblici međuuticaja raznovrsni. Neposredne veze turizma i poljoprivrede postoje na više nivoa: turizam je za poljoprivredu važan sa stanovišta potražnje za hranom; oživljavanje turizma pozitivno utiče na razvoj seoskih područja, turizam i poljoprivreda u turističkim područjima deluju na istom prostoru i zajednički im je cilj njegovo očuvanje.

Poljoprivreda zauzima značajno mesto u strukturnom i prostornom razvoju ruralnih područja, a time i pojedinih vidova turizma. Uloga poljoprivrede u razvoju turizma može biti multifunkcionalna, ona se javlja kao snabdevač hranom, sirovinama i dodatnom radnom snagom, te kao nosilac razvoja turizma i motiv turističkih kretanja ljudi. S povećanjem dohotka i standarda rastu zahtevi pojedinih kategorija potrošača, kako u tražnji za kvalitetnijom, raznovrsnijom i zdravstveno bezbednijom hranom, tako i za raznovrsnijim turističkim ponudama. Rastuće potrebe za specifičnom i kvalitetnom hranom mogu biti iskorišćene kao podrška održavanju tradicionalnog načina života i pejzažima u marginalnim poljoprivrednim područjima. Specifična poljoprivredna proizvodnja, kakvu zahteva ruralni turizam, može se odvijati u nekoliko pravca. S jedne strane, to je podržavanje identiteta pojedinih zona, kao bitan element kompatibilnog privrednog razvoja, i paralelno s tim proizvodnja hrane po metodama tzv. organske poljoprivrede (ekološke, biološke, alternativne) koja u nauci i praksi označava način obavljana biljne i stočarske proizvodnje koje su suprotne sistemu tradicionalne poljoprivrede. Dakle, to je sistem poljoprivredne proizvodnje gde su ekonomski principi dovedeni u najbolji mogući sklad s ekološkim zahtevima.

Postoji mnoštvo interakcija između poljoprivrede i turizma, tj. oni se međusobno uslovljavaju i nadopunjuju. Turizam je delatnost koja se može razvijati u ruralnim regionima, te može da utiče na poboljšanje uslova života na tim prostorima, i sigurno je i jedan od faktora razvojnih tendencija ruralnih prostora.

U Srbiji i Makedoniji poljoprivreda i selo razvijaju se u veoma raznovrsnim uslovima sa promenljivim uspehom. To posebno važi za takozvane marginalne oblasti, u kojima limitiranost prirodnim uslovima uslovljava nemogućnost uspostavljanja intenzivne poljoprivredne proizvodnje koja može konkurisati onoj koja se odvija u uslovima u kojima su zemljište, klima i drugi uslovi povoljniji.

S druge strane poljoprivreda je u tim oblastima tradicionalno prisutna i upravo je ona oblikovala i održava ambijent za razvoj drugih ekonomskih delatnosti za koje ove oblasti imaju komparativne prednosti, npr. turizam. Dakle poljoprivredna proizvodnja se

ne sme ugasiti, već se mora povećati raznovrsnost njene valorizacije kroz usklađivanje njenog intenziteta i proizvoda s okruženjem – prirodnim, proizvodnim i društvenim.

Mi mnogo pričamo u razvoju sela u kontekstu razvoja turizma na selu i seoskog turizma. To je aspekt koji je svakako interesantan za ruralnu ekonomiju, ali je šteta što se cela ta priča zasniva uglavnom na jednostranom gledanju na stvari, bez udubljivanja u to šta taj turizam zaista znači i koja je njegova veza sa poljoprivrednom proizvodnjom. Poljoprivredna proizvodnja na selu ne da ne sme da bude zamenjena turističkim aktivnostima, već mora da se integriše na takav način da se poljoprivreda dimenzionira tako da obezbeđuje uslove za razvoj turizma, ali ne samo u smislu ishrane turista nego i u smislu održavanja ambijenta koje to selo inače čini atraktivnim.

Osnovni moto zagovornika razvoja poljoprivrede već godinama je da Srbija i Makedonija proizvode zdravu hranu i da je naš ambijent zdrav. Međutim, to treba dokazati, kako bi interesovanje za tim poraslo. Naša sela su privlačna i atraktivna tokom sva čitiri godišnja doba i te klimatske karakteristike treba koristiti kao prednosti za bavljenje turizmom na selu. Domaćinstva su pretežno kombinovana – prioritet im je bavljenje poljoprivredom, a turizam im je sporedna delatnost. Seljaci se bave ratarstvom, voćarstvom, stočarstvom, obrađujući zemlju i sl. i ponuda bi trebalo da bude prilagođena svakodnevnom životu na selu, ne remeteći ustaljeni tok seoskih aktivnosti.

Tradicionalan način priozvodnje je sve manje zastupljen na selima, ali bi trebalo da se oživi, jer je on osnova „zelenog turizma“. Može da se pokrene poljoprivredna proizvodnja hrane po biološkim principima koja doprinosi smanjenju zagađenosti zemljišta.

Postoji problem u shvatanju da poljoprivreda nije samo potreba u smislu proizvodnje proizvoda koji će zadovoljiti naše potrebe. Nama je poljoprivreda potrebna i da bi održavala resurse i to se naročito vidi u oblastima koje su depopulisane, znači planinska područja u kojima ima mnogo zapuštenog zemljišta koje zavisi direktno od poljoprivrede, uticaja čoveka i njegovih životinja. Ne može se očekivati da postoji planinski resurs kakav je pašnjak ukoliko nema stoke na njemu i čoveka koji utiče na njegov izgled. S druge strane, taj izgled je upravo to što u mnogim krajevima valorizujemo kao turistički potencijal. To je možda travnjak visoke vrednosti za očuvanje biodiverziteta sa mnogo naučno ili ekonomski interesantnih vrsta čije je prisustvo uslovljeno prisustvom čoveka i njegove stoke, koji vrše odgovarajuću selekciju i stvaraju prirodne uslove da se te vrste tamo održe. Postoji opasnost da sa mnogih površina nestanu prirodne vrednosti zbog nepostojanja poljoprivredne proizvodnje. Često se i sa pravom govori o suprotnom, negativnom uticaju poljoprivrede, što zaslužuje posebnu pažnju. Interakcije prirode i poljoprivrede su veoma složene i bez njihovog poznavanja održiv razvoj i sela i poljoprivrede u njemu nije moguć.

O agrodiverzitetu se doskora malo govorilo. Donedavne aktuelne teme odnosile su se na semeni i sadni materijal, rasu stoke, produktivnost, ostvarenje brzog i visokog profita. Međutim, tradicionalna poljoprivredna proizvodnja i kulturno nasleđe poljoprivrede ogledaju se u autohtonim i lokalno adaptiranim rasama i sortama, skrivaju u sebi komponente koje imaju veliki značaj za budućnost čovečanstva. Agrodiverzitet sa domaćih prostora važan je u svetskim razmerama, i predstavlja nacionalno bogatstvo kao i u drugim zemljama. Njega je međutim retko moguće valorizovati u sadašnjem trenutku, već u njemu mora biti prepoznata vrednost za prevazilaženje budućih problema, pa zahteva mnogo znanja, promućurnosti i vizije. Na sreću, ova problematika u svetu je

dosta razmatrana i ne moramo sami da prolazimo kroz ceo proces saznavanja da bismo započeli posao očuvanja domaćeg agrodiverziteta. Dok potvrdimo, ili bar procenimo, šta bi i u kojoj meri bilo važno za nas, ono što bi trebalo sačuvati nestaće pod pritiskom proste kratkoročne ekonomske logike. U čemu je važnost agrodiverziteta? Na primer, važno je očuvati stare rase domaćih životinja jer su u procesu jednostrane selekcije kod modernih životinja mnogi geni odgovorni za npr. otpornost životinja na neke bolesti ili prilagođenost različitim prirodnim uslovima izgubljeni. Ako se blagovremeno razmatra stočarska proizvodnja prilagođena raspoloživim resursima i usklađena sa multifunkcionalnim konceptom razvoja, ishod će biti pozitivan u obe zemlje.

Slika 12. Svinja mangulica

Zahvaljujući modernom pristupu ocenjivanja hrane napravljene su hemijske analize masti jedne mangulice – odavno zaboravljene masne rase svinja, koja je inače nekada masovno gajena na prostorima Srbije, u skladu sa nekadašnjim načinom života i potrebama seoskog stanovništva. Rezultati su pokazali da je ova rasa svinja zdravija za čoveka od modernih mesnatih. Njena posebna vrednost je povoljan odnos holesterola, ali i sastav masnih kiselina. Prilagođena skromnim uslovima gajenja koji imitiraju prirodne ekološke sisteme, ova svinja koja je gajena na ispaši sa vrlo malo dodataka hrane, nekada je bila sposobna da dâ veliki profit uz mala ulaganja, a onda je gotovo iščezla do trenutka kada se shvatilo kolika je njena vrednost za ishranu modernog čoveka.

Treba da se ulože sredstva kako bi se uzgajale tradicionalne domaće životinje – rase, sojevi, tako da one mogu da donesu ekonomsku korist svojim držaocima. Za tu namenu potrebno je očuvanje agrodiverziteta spojeno sa tradicionalnom preradom, modernizovanom proizvodnjom i sertifikacijom organskih proizvoda sa geografskim poreklom. Stoga, još uvek ima onih koji smatraju da je dovoljno smestiti i nahraniti gosta kada dođe u turistički orijentisano domaćinstvo. Međutim, taj gost želi nešto više od hrane i smeštaja. Ma koliko dobro i zdravo jeo, poželeće da vidi autohtone životinje koje polako nestaju, kao što su neke vrste konja ili magaraca. One mogu imati ulogu zabavljača i zaraditi za svoj opstanak na obostrano zadovoljstvo i držaoca, vlasnika životinje, i države koja se stara o očuvaju genetičkih resursa. Možda ovaj vid ponude nije dovoljno atraktivan, ali izgubiti retke vrste životinja je štetno za ukupan potencijal prirodnih i privrednih resursa zemlje.

Slika 13. Konj Nonius (levo) i magarac (desno)

Aktivni odmor na selu ima svojih prednosti. Recimo leti se može organizovati kao sporedna delatnost – sakupljanje lekovitog bilja, branje šumskih plodova i gljiva i sl., zatim kopanje zajedno sa porodicom, oranje, kosidba, žetva, šišanje ovaca, berba voća i kukuruza i sl. Gostu se može približiti svakodnevica seoskog života, kao i da dobro upoznaju seosko domaćinstvo, da nauče tradicionalne poslove u poljoprivredi itd. Kada se nađe adekvatan spoj proizvodnog i komercijalnog, mogu se očekivati veoma dobri rezultati. Selo bi na taj način trebalo da zadrži autohtonost i tradicionalan način bavljenja poljoprivredom i baš na tome treba da se formira turistička ponuda sela. Gostima se može omogućiti da adekvatno učestvuju u seoskim radovima – branje malina, skupljanje sena i sl., da rade na polju ili na farmi, kose travu ukoliko žele, da učestvuju u muži krava, ovaca, pravljenju sira i mleka, da spremaju zimnicu, slatko i džemove, koji bi uz neku nadoknadu mogli da ponesu kući. Naši domaćini su poznati kao dobri ljudi velikog srca koji treba da se organiziju i da spremno dočekaju turiste.

Slika 14. Branje šumskih plodova i gljiva, Sakupljanje lekovitog bilja

Kao najstarija privredna grana, iz koje su se osamostalile ostale grane privrede, stepen razvoja poljoprivrede oduvek je bio merilo razvoja jedne zajednice. Kao osnovni proizvođač hrane, koji čini osnovu ili makar redovnu prateću komponentu turističke ponude, razvoj poljoprivrede i proizvodnja hrane mogu povoljno da utiču na razvoj turizma.

Tradicija poljoprivrednih aktivnosti veoma je duga. Stara je gotovo kao i ljudski rod. Za neke stare civilizacije danas se pouzdano zna da su se temeljile upravo na uspehu u gajenju nekih poljoprivrednih kultura. Tako je stara meksička civilizacija počivala na kukuruzu, a stara kineska i staroegipatska na pirinču. Treba posebno istaći i stočarstvo, naročito nomadsko, koje je takođe omogućilo velike uspone nekih naroda.

Poljoprivreda je oduvek bila važna privredna grana, koja je omogućavala kulturni ili civilizacijski uspon. Danas je poljoprivreda u velikoj meri potisnuta od drugih grana privrede, kao što je npr. industrija, međutim svedoci smo da se upravo danas, u eri nedostatka hrane, najviše govori o značaju poljoprivrede za planetu, kao i o činjenici da je taj značaj vrlo složen i multifunkcionalan.

Multifunkcionalnost poljoprivrede u ruralnom razvoju danas upravo podrazumeva složeni splet uticaja agrarne proizvodnje na ruralni razvoj i obrnuto, uticaj ruralnog razvoja na pokretanje nekih vidova agrarne proizvodnje, koji do sada nisu bili atraktivni.[11] Funkcija poljoprivrede u ishrani stanovništva je po svemu njena prva i najvažnija uloga, jer je jedino poljoprivreda u stanju da proizvodi hranu. Poljoprivreda i hrana su stoga često u upotrebi kao sinonimi. Ta činjenica, isto tako, i opredeljuje osnovni značaj poljoprivrede za svaku zemlju.

Turizam se, prema Laziću, kao ekonomska delatnost u organizovanom obliku i sa značajnijim ekonomskim učinkom, pojavljuje još u XIX veku, i to kao posledica ljudske znatiželje i potrebe za putovanjima i upoznavanjem novih krajeva. Razvoj turizma u ruralnim oblastima pak, doživljava ekspanziju nakon Drugog svetskog rata. U obliku u kojem se danas shvata – kao činilac obnove i razvoja sela i kao integralni deo turističkog proizvoda, razvija se u državama Evrope i u SAD od sredine šezdesetih godina prošlog veka.

Do 60-ih godina rekreacija i turizam u ruralnim oblastima nisu podlegali zakonima slobodnog tržišta, principima ponude i potražnje i nisu bili pod uticajem države. Interes je bio usmeren na primorska i planinska turistička naselja i gradove, kao mesta koncentracije turizma. Namena zemljišta u ruralnim oblastima je pri tome retko oblikovana izvan okvira poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (Lazić). Postojala je i tendencija razdvajanja rekreacije i turizma – slobodno vreme tokom vikenda i državnih praznika najčešće se provodilo u ruralnim oblastima, a godišnji odmori u primorskim ili planinskim odmarališima. S vremenom i novim značajnim impulsom – većom količinom novca namenjenog slobodnom vremenu – turizam u ruralnim oblastima dobija i veći ekonomski značaj. Sve više se produžava vreme provedeno u ruralnim područjima radi rekreacije ili odmora.

Brojna istraživanja pokazala su da obrazovani ljudi u većem broju provode odmore u ruralnim krajevima, kao i to da je veći broj muškaraca koji, za razliku od žena, želi da provedu odmor na selu. „Radnička“ klasa pak odmor češće provodi u gradu nego u ruralnoj sredini.[12]

[11] Međunarodni naučni skup, Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj, Beograd, 2005.
[12] http://www.selo.co.yu

Nacrt strategije razvoja sela predviđa aktivnu podršku razvoju seoskog turizma kao dopunske delatnosti poljoprivrednih gazdinstava, i to u sklopu obnove sela i celokupnog razvoja ruralnog prostora. Pri tome bi ruralni turizam trebalo da obuhvata raznovrsne oblike turizma, od agro-turizma, lovnog i ribolovnog do avanturističkog ili eko-turizma. Turizam u seoskim domaćinstvima je pri tome posebno naglašen, ali postoje i predlozi koji naglasak stavljaju na diferencijaciji osnovnih oblika ruralnog turizma (npr. turizam u seoskim domaćinstvima, ruralni hoteli, agro-turizam, rezidencijalni turizam itd.) u odnosu na dodatne aktivnosti (npr. avanturističke i sportske aktivnosti, obrazovni turizam, „zeleni turizam“, verski turizam itd.) koje se turistima nude. Međutim, nekim od ovih aktivnosti turista može da se bavi i u gradu, a ne samo u ruralnim područjima.

3. Turizam posebnih interesovanja

„Kao što raj nema neko posebno mesto, tako i sreća nema posebno vreme.“
Opaschowski, 2001

Kompleksnost turizma i turističkih potreba svetskog stanovništva utiče na promenu turističke tražnje. Zahtevi za novim i specifičnim oblicima turizma karakteristika su razvoja ove delatnosti na kraju XX i početkom XXI veka. Novi oblici turizma se sve više traže na turističkom tržištu. To daje šansu ruralnim područjima da se ravnopravno uključe sa svojom turističkom ponudom ukoliko poseduju određene potencijalne i adekvatne kadrove koji mogu da uključe te potencijale na turističko tržište.

Turizam kao tercijalna delatnost ima veoma važnu ulogu u kreiranju novih poslova i otvaranju novih radnih mesta. To podrazumeva potrebu za stalnom inovacijom znanja, kao i za obukom kadrova za specifične oblike turizma. Kada je u pitanju razvoj bilo koje vrste turizma, edukacija je jedan od ključnih faktora njegovog daljeg razvoja.

Da bi se postigao maksimalan efekat u obezbeđivanju zabavnog i aktivnog boravka turista, potrebno je da se uspostavi set raznovrsne ponude sa različitim sadržajima. Sistem ponude turističke delatnosti sačinjen je od turističkih mesta/destinacija, organizatora putovanja i putničkih agencija, kompanija koje pružaju smeštaj i transport, kao i objekata i infrastrukture selektivnih oblika turizma.

Turistička ponuda specifičnih oblika turizma ima određene karakteristike koje se moraju poznavati i uvažavati kako bi turistički proizvod bio realan. Ovakva ponuda treba da ima unikatne vrednosti koje se mogu iskoristiti pri promociji i realizaciji turističkih putovanja. Turistički proizvod treba da naglasi autentičnost, unikatnost i sl., on treba da bude istražen, proučen i osmišljen prema zahtevima specifičnih kupaca.

Selektivni – posebni oblici turizma mogu da se organizuju kroz aktivnosti na odmoru i aranžmanima sa posebnim sadržajima ili destinacije koje su zanimljive za neke grupe ljudi sa posebnim interesovanjima ili afinitetom (npr. školska i studentska omladina, starije osobe, žene, osobe sa invaliditetom...), pri čemu tur-operatori omogućavaju sve vrste posebnih sadržaja širom sveta (npr. sport, vino, kultura, slikanje, avantura, opera)[13].

[13] Genov G. (2010): *Turizam posebnih interesovanja – Selektivni oblici turizma*, Beograd, Srbija, str. 17

Svi oni koji žele da rade na pružanju usluga turistima treba da imaju u vidu sledeće: da se u ova kretanja uključuje manji broj ljudi jer su to često individualna kretanja, svaki turista je jedinka koja ima individualne potrebe, da je upoznat sa željama i potrebama turista i da je spreman da ih ispuni i sl. U sledećoj tabeli dati su primeri posebnih oblika turizma.

Tabela 11. Sveobuhvatnost specifičnih oblika turizma[14]

POSEBNI OBLICI TURIZMA			
1. OKRUŽENJE	**2. KULTURA**	**3. DOGAĐAJI**	**4. OSTALO**
- Održivi turizam	- Kulturni turizam	- M.I.C.E	- Nautički turizam
- Eko turizam	- Turizam naselja	- Kongresni turizam	- Obrazovni turizam
- Zeleni turizam	- Religiozni turizam	- Sportske manifestacije	- Zdravstveni turizam
- Lovni turizam	- Etički turizam	- Karnevali	- Banjski turizam
- Kosmički turizam	- Turizam komune	- Festivali	- Ruralni turizam
	- Domorodački turizam		- Urbani turizam
	- Vinske ture		- Tranzitni turizam

Prirodni resursi su osnova za rekreativne i sportske aktivnosti koje se izdvajaju značenjem i atraktivnošću kao turističke ponude u selima u istraživani region. Pejzažni ambijent geomorfoloških oblika se nadopunjuje hidrografskim bogatstvima što je predstavljeno vodenom površinom Smilovskog jezera i površinskim tokovima reka koje nude mogućnosti za specifične forme turističkih aktivnosti: vožnja kanua, jedrenje i druge oblike sportova na vodi.

Blizina planine Osogovo i Stare planine je odličan preduslov za njihovo stavljanje u funkciju sportsko-rekreativnih aktivnosti u regionu. Polazeći od lakih rekreativnih šetnji po stazama oko sela, kroz intenzivnije planinarenje i osvajanje vrhova planina, sve do alpinističkog penjanja na karpe su rute koje postoje u okolini i koji su već trasirani. Tokom ovih aktivnosti posetioci mogu da fotografišu živi svet dopunjujući šetnju novim sadržajem u vidu foto-safarija.

Izgradnja pomoćne informativne infrastrukture duž samih staza mnogo će povećati ekskluzivnost ponude, omogućavajući gostima direktnu i neposrednu informaciju o predelu kroz koji prolaze i o njegovim prirodnim i kulturnim znamenitostima. Drugim rečima, svaki objekat i prirodna znamenitost duž staze treba da bude adekvatno obeležena informativnom tablom na kojoj su navedene osnovne informacije o njima.

Važno je da se napomene da teren pomenutih planina daje odlične mogućnosti za razvoj staza za planinski biciklizam, planinarenje, jahanje konja, vožnja džipova i sl.

[14] Genov G. (2010): *Turizam posebnih interesovanja – Selektivni oblici turizma*, Beograd, Srbija

U principu, to su iste staze koje se koriste za planinarenje, osim najstrmijih i kamenitih delova. Staze za planinski biciklizam, konje i džipove, po pravilu su duže i pokrivaju veće prostranstvo, zbog čega je potrebno da na početku svake staze postoji informacija o njenoj dužini (vremenskoj i geografskoj), kao i da je dostupna sveža voda za piće i hrana.

Turistička ponuda može da organizuje lokalno stanovništvo da stupi u sve aktivnosti povezane s upoznavanjem gostiju – posetilaca sa lekovitim biljkama, njihovim svojstvima, dejstvima na organizam, njihovoj koristi i lekovitosti. Može da se organizuje u zavisnosti od vremenskog perioda u kome turista gostuje, upoznavanje ovih biljaka, njihovo branje u prirodi, ali sa uputstvima, preko brošura ili usmeno, o načinu branja i zaštiti od uništavanja.

Upoznavanje sa tradicionalnom ishranom – kuhinjom, priprema tradicionalnih jela, njihova ponuda u prikladno uređenim dvorištima ili organizovanje piknika u prirodi, predstavljuju posebne aktivnosti koje mogu da povećaju turističku ponudu u selima.

Zimsko-sportski turizam je prisutan kao forma turističke ponude koja je dostupna u neposrednoj blizini sela. U zimskom periodu, tokom boravka u seoskim kućama može da se ponudi novi sadržaj, organizovanje jednodnevne posete zimskog centra u blizini ruralnih naselja (Babin zub, Osogovski planini isl.).

Izvori koji se nalaze na teritoriji sela su predmet turističke valorizacije prostora i potencijalno atraktivni turistički izletni prostori.

Planinski turizam se odvija u zimskom i letnjem periodu posredstvom određenih aktivnosti u okviru vikend-naselja, odmarališta, izletnih prostora, komercijalnih turističkih objekta i sl. Takođe, može da se organizuje vikend-izletnički turizam koji se odvija tokom cele godine: kao boravak u prirodi, hodanje ili trčanje u prirodi, logorovanje u prirodi, jahanje, kupanje, veslanje i plivanje i druge vrste sportsko-rekreativnih aktivnosti.

U okviru regiona postoje povoljni uslovi za razvoj lovnog i ribolovnog turizma koji predstvalja skup sport, ali obezbeđuje prihode lokalne samouprave. Ova aktivnost je povezana sa lovačkim i ribolovačkim društvima u čijoj organizaciji može da se ponudi turistima koji borave u selu. U okviru lovačkog turizma može da se organizuje uključivanje turista u aktivnosti čuvanja lovne divljači.

Tranzitni turizam povezuje se sa postojanjem saobraćajnog pravca i Koridora 10. Tranzitni turizam se razvija u uslovima kada je standard stanovništva viši i omogućava da se u toku putovanja saobraćajnim koridorom turista zadržava na određenim lokalitetima u kojima postoji atraktivni sadržaj. U ovom kraju uslovi za tranzitni turizam postoje samo na graničnim prelazima, gde može da se potvrdi ova vrsta turističke forme (Dimitrovgrad i Kriva Palanka).

Poseban turistički motiv u ponudi novih formi turističkih sadržaja su sela u kojima postoji etno-ambijent sačuvan u izvornoj formi, kao i sela u kojima se održavaju specifične manifestacije koje su povezane sa običajima naroda iz tog kraja. U svim selima proslavljaju se slave i imendani koji kao manifestacije mogu da se uključe u turističku ponudu.

Poslovni turizam u većini slučajeva povezan je s obezbeđivanjem specifične ponude u kojoj se odvijaju radne aktivnosti u kombinaciji sa turističkim sadržajima. Ova vrsta turizma zahteva posebne uslove smeštaja, kao i organizovanje odgovarajućih rekreativnih sadržaja, ali samo na malom rastojanju ili u neposrednoj blizini smeštaja.

Ova vrsta usluga može da se realizuje u okviru hotela ili motela. Ali, kao ideja može da se razvije od strane zainteresovanih subjekata, lokalnih turističkih agencija, lokalne samouprave i zainteresovanog biznis-sektora za organizovanje ovakve vrste turizma, definisanjem svih potreba, standarda i usluga koje treba da obezbedi ovakva turistička ponuda.

Privatna svojina, klimatski, ambijentalni i prirodni uslovi u pograničnom području povoljno utiču na mogućnost razvoja zdravstvenog turizma. U uslovima privatne svojine i mogućnosti za obezbeđivanje kapitala, ovakve investicije mogu da se realizuju, sa sigurnošću da će se uložena sredstava veoma brzo vratiti. Potreba za ovakvom vrstom turističke usluge postaje veoma prisutna u razvijenim zemljama. Upravo zbog toga lokalna samouprava ozbiljno treba da se potrudi u okviru svojih nadležnosti da pokrene inicijativu da se stvore uslovi za ovakvu vrstu veoma profitabilnog turizma. Postojanje rehabilitacionih zdravstvenih ustanova i njihovo lociranje zahteva uslove koje odgovaraju onim uslovima koji karakterišu ovaj region. Cilj ovog istraživanja je da ukaže na mogućnosti organizovanja različitih vrsta turističkih aktivnosti kako bi se boravak u seoskoj sredini produžio.

Kao alternativa nudiće se i određene sadržine povezane sa svim atrakcijama i mogućnostima koje postoje u okolini, organizovanim prevozom domaćina gostima može da se omogući korišćenje i ovakve vrste usluga kroz organizovane posete susednih atraktivnih lokacija: arheološki spomenici, lokaliteti sa kulturološkim značenjem, jezerski lokaliteti, izletišta i sl. U zavisnosti od godišnjeg doba, u naseljima koja imaju putnu povezanost sa zimskim turističkim centrima, nude se i takve sadržine. Boravak tokom zime može da se učini privlačnim za turiste organizovanjem i obezbeđivanjem uslova za poseban seoski ambijent u seoskim kućama, pored karakterističnih ognjišta koja su nekad postojala, sa pripremom tradicionalnih jela i specijaliteta, u periodu održavanja nekih praznika: Vasilica, Božić, Vodici, Đurđevdan i drugi.

Svi ovi oblici turizma čine turističku ponudu atrktivnijom, što će se uspešnije odraziti na standard i ekonomiju lokalne zajednice. Cilj je da se podstakne celokupan razvoj seoskog prostora kroz očuvanje seoskih područja u njihovoj autentičnoj formi, stvaranjem uslova da bi stanovništvo ostalo u selima, promovisanjem tradicionalnih vrednosti kroz atraktivne sadržaje, razvoj turističke ponude tamo gde postoji potencijal, posebno u navedenim seoskim naseljima i njihovo profitiranje kao destinacije seoskog turizma. Bogata turističko-resursna osnova regiona predstavlja dovoljan motiv za razvoj ruralnog turizma kroz tržišne osnove i paradigme održivog razvoja.

3.1. Ruralni turizam

Ruralni turizam predstavlja zajednički naziv za sve posebne oblike turizma u ruralnim područjima. Ruralni turizam zadovoljava potrebu gradskog čoveka za slobodnim prostorom i daje mu nova iskustva o prirodi i životu na selu.

Određivanje ruralnog prostora ili ruralne sredine je otežano zbog toga što se ona u različitim zemljama različito određuje/definiše. Seoski prostor određuju tri glavne osobine: gustina naseljenosti, način korišćenja zemljišta i identitet zajednice. Tipična seoska područja su slabo naseljena i male veličine. Isto tako, najveći deo raspoloživog

zemljišta koristi se u poljoprivredi i šumarstvu, dok izgrađeni prostor zauzima manje površine.

Ruralni turizam predstavlja suprotnost urbanom prostoru. To je prostor koji izvorno služi kao životni i radni prostor poljoprivrednika, te celokupan obradivi, neobradivi i naseljeni prostor izvan gradova. U njemu su nastali tradicionalno selo i seoska arhitektura, ruralne celine i raznovrsni ruralni pejzaž. Tu se razvija posebna, tradicionalna kultura života i rada seljaka: tradicionalna znanja i veštine, tehnologije poljoprivredne proizvodnje, načini stanovanja, odevanja, ishrane i zajedništva, te narodnih igara, pesama, legendi i sl. Sve to zajedno predstavlja prepoznatljiv i najvredniji deo turističkih vrednosti ruralnog turizma.[15]

Kada govorimo o razvoju ruralnih područja, turističke aktivnosti svakako predstavljaju jedan od najvažnijih načina u ostvarivanju tog cilja. Međutim, stvaranje atraktivnih ruralnih destinacija zahteva daleko više od prirodnih resursa od kojih zastaje dah ili povoljnih uslova za rekreaciju u prirodi. Zaista, pored pomenutih potencijala koje jedna turistička destinacija može imati, ponuda različitih tipova usluga gostima praćena planskim pristupom očuvanja životne sredine nalazi se u srži stvaranja održivog ruralnog turizma.

Svrha ovog rada je da predstavi neke elementarne smernice usluživanja seoskim domaćinstvima koja već nude ili onima koja će tek ponuditi gostima svoje smeštajne kapacitete. Kao i u svakoj drugoj vrsti turizma, ruralni turizam ima brojne „momente istine“ koje treba pažljivo sagledati kako bi se kreiralo nezaboravno iskustvo za posetioca. Ovi momenti istine mogu varirati od gostoprimstva domaćina, kvaliteta i ukusa servirane hrane do čistoće domaćinstva i raspoloživosti osnovnih potreba kao što je pijaća voda.

Razumeti kako da se integriše isporuka najbolje moguće usluge gostima sa prirodnim blagom koje nude ruralna područja i zaštitom tih prirodnih potencijala nije nimalo lak zadatak. Takva integracija zahteva svestan napor i planiranje ne samo onih koji nude smeštaj već i onih koji su zaduženi za kreiranje politike u oblasti ruralnog turizma i zaštite životne sredine na regionalnom i državnom nivou. No, pre svega, to će zahtevati uspostavljanje niza standarda u domenu kvaliteta usluživanja, odnosno u domenu zaštite životne sredine koji će služiti kao osnova za uspostavljanje takve integracije.

Turizam može da koristi i takve prostore i objekte koji nisu od interesa za niz drugih delatnosti. Samo turizmom se mogu valorizovati stenoviti vrhovi planina kao vidikovci, strme planinske padine kao skijališta, pećine, močvare, peskovite i šljunkovite plaže, zalazak sunca, klisure, konji, fatamorgana, neki događaji, praznici, uspomene, spomenici. Te prednosti turizma uvek i svuda treba koristiti.

Ruralni turizam uključuje posetu prirodnoj baštini u ruralnom prostoru, panoramske vožnje, uživanje u seoskom pejzažu i boravak na seoskom gazdinstvu, jahanje konja i sl. Ovaj region ima velike mogućnosti za razvoj turizma i brojnih aktivnosti, kao što su navedene u Tabelu 13.

[15] Todorović M., Štetić S. (2009): *Ruralni turizam*, Beograd, Srbija, str. 35

Tabela 12. Aktivnost za razvoj ruralnog turizma u istraživani region

Ture	Pešačenje, planinarenje, alpinizam, jahanje konja i magaraca, ture sa kamp-kućicama, eko-ture, biciklističke ture, penjanje, penjanje slobodnim stilom (free clambing) i sl.
Aktivnosti na vodi	Plivanje, ribolov, kanu/kajak i sl.
Aktivnosti u vazduhu	Jedrilice, paraglajding, let balonom, posmatranje ptica
Sportske aktivnosti	Tenis, skijanje, skakanje, alpinizam, speleologija
Aktivnosti otkrivanja radnih procesa i znamenitosti	Lokalna proizvodnja (vina, rakije, ručni radovi, tkanje, pletenje i sl.), suveniri, stari zanati
Kulturne aktivnosti	Arheologija, kursevi ručnog rada, folklorne grupe, gastronomija
Aktivnosti zdravstvenog karaktera	Fitnes trening, etno-fitnes, zdravstvene pogodnosti

Ponuda na seoskim gazdinstvima može biti specijalizovana u zavisnosti od odabranih grupa gostiju, ona se vezuje za poljoprivrednu delatnost, ali predstavlja i sportski i hobi-turizam (jahanje, ribolov, lov i vinski turizam). Gosti mogu da učestvuju u berbi grožđa, pripremi zimnice, proizvodnji vina i rakije, izradi kačkavlja, tkanju ćilima i sl.

Slika 15. Berba grožđa, Proizvodnja vina i rakije, Slatko od smokve...

Ruralni turizam smatra se često oblikom turizma kojem je svojstvena održivost, kao i to da privlači mali broj posetilaca, da mu nije potreban razvoj krupne infrastrukture, turisti su obično istinski zainteresovni za lokalnu kulturu i tradiciju. Jedna od glavnih atrakcija seoskog turizma je interakcija sa lokalnim stanovništvom, tako da su domaćini i gosti u mogućnosti da razmenjuju ideje i znanje.

Održivi ruralni razvoj je deo održivog ekonomskog razvoja jednog društva što je osnovni cilj svih zemalja koje vode računa o svojoj budućnosti i svom mestu u svetu. Najjednostavnije, održiv ekonomski razvoj može se definisati kao privredna i svaka druga aktivnost imanentna potrebama današnjice, ali bez prisvajanja prirodnih resursa koji pripadaju budućim generacijama. Održivi ruralni razvoj ne podrazumeva samo zaštitu životne sredine, jer pored toga podrazumeva i odgovarajući privredni razvoj, socijalnu sigurnost i zdrav način življenja.

Održivi ruralni razvoj ne može da se posmatra bez ekoloških aspekata i razvoja poljoprivrede, jer je jedan od najvažnijih koncepata održivog razvoja pitanje izdržljivosti ekoloških kapaciteta. Kapacitet izdržljivosti jednog eko-sistema predstavlja brojnost populacije ili zajednice koja može neograničeno da se izdržava pomoću raspoloživih resursa tog sistema.

Ono što je bitno za sve zemlje koje planiraju da razviju održivi ruralni turizam jeste zaštita i planski razvoj turizma, kao i[16]:

- značaj očuvanja prirode za razvoj ruralnih područja,
- značaj autentičnosti prostora za razvoj ruralnog turizma,
- značaj stanovništva za uređenje, izgled i razvoj ruralne destinacije,
- učešće lokalne zajednice u politici razvoja turističke destinacije ruralnog turizma predstavlja osnovnu pokretačku snagu,
- turisti su izuzetno povoljan segment za edukaciju o značaju razvoja ruralnog turizma i zaštite prirodne sredine,
- ruralni turizam doprinosi očuvanju i uređenju destinacije ukoliko se lokalno stanovništvo planski uključi u njegov razvoj...

Turisti moraju biti upoznati i informisani o lokalnoj sredini, običajima, kulturi, ponašanju, svim pozitivnim i negativnim pojavama u životu lokalnog stanovništva. Održivi razvoj turizma u ruralnim područjima predstavlja uslovljenost korišćenja turističkih prostora, tako da oni nisu uništeni na takav način da ih buduće generacije ne mogu koristiti. Zbog toga se moraju preduzeti određene mere sa ciljem održivog razvoja turizma.

Segmenti proizvoda ruralnog turizma:[17]

a) *Agroturizam*
b) *Eko-turizam*
c) *Kulturni turizam aktivnosti u prirodi* – kultura, istorija, arheologija, lov, ribolov, jahanje i sl.
d) *Ostali kombinovani oblici ruralnog turizma* odnose se na događaje, festivale, rekreaciju na otvorenom, proizvodnju i prodaju lokalnih suvenira i poljoprivrednih proizvoda...

[16] Popesku J., (2010): *Turizam posebnih interesovanja – Selektivni oblici turizma*, Beograd, Srbija
[17] Popesku J., (2010): *Turizam posebnih interesovanja – Selektivni oblici turizma*, Beograd, Srbija, str. 90

Svi navedeni primeri različitih oblika turizma mogu da se razvijaju u istraživanom regionu, jer za njih postojipotreban potencijal.

3.1.1. Agroturizam kao direktan oblik povezivanja turizma i poljoprivrede

Agroturizam je jedna od formi održivog turističkog razvoja. Realizuje se oko poljoprivrednih imanja i aktivnosti vezanih za poljoprivredna imanja, kao što su, na primer, poljoprivredni radovi, prerada hrane i šišanje ovaca. Agroturizam je bio popularan krajem XIX veka, a do kraja XX veka postao je još atraktivniji kao moguća opcija za poljoprivredne proizvođače, kojima je bila potrebna dopuna i povećanje prihoda s imanja. Koristi od agroturizma obuhvataju produžetak života poljoprivrednog imanja, jer se pomaže poljoprivrednom proizvođaču i njegovoj porodici da se zadrže na imanju. Agroturizam je uobičajen u mnogim delovima sveta i postaje sve popularniji.

Agroturizam predstavlja specifično iskustvo u seoskom području koje turisti pruža uživanje i upoznavanje sa tradicionalnim nasleđem sela, prirodnim znamenitostima, kao i mogućnost aktivnog učešća u delatnostima poljoprivrednog/seoskog gazdinstva. Iako se agroturizam često koristi da opiše sve turističke aktivnosti u ruralnim predelima (npr. festivali, muzeji, zanatske izložbe i druge kulturne manifestacije), termin se ipak češće koristi ili za termine koji se odnose na turističke proizvode koji su „direktno vezani za poljoprivrednu/agrarnu sredinu i poljoprivredne proizvode ili za vidove boravka, kao što su: boravak na farmi, bilo u sobi ili u vidu kampovanja, obrazovne posete, rekreativne aktivnosti i prodaja poljoprivrednih proizvoda i ručne radinosti“ (Lazić, 2005).

Agroturizam, zajedno s ekološkim turizmom predstavlja relativno novu koncepciju razvoja turizma, koja se zasniva na prirodnim resursima i promoviše kao održivi način za efikasno iskorištavanje prirodnih resursa u ruralnim zajednicama. Agroturizam se danas intenzivno razvija u visokorazvijenim zemljama Europe i šire. Evidentan je rast potražnje na tim tržištima za agroturističkim proizvodom zbog kombinacije dva trenda: zbog pada poljoprivredne proizvodnje s jedne strane i zbog rastućeg tržišta potražnje za odmorom u prirodi i ruralnim sredinama s druge strane. Glavna atrakcija agroturizma su doživljaj života i rada na seoskom domaćinstvu i autentični proizvodi, zajedno uz prateće usluge. Prema nekim istraživanjima, agroturizam pruža čitav niz potencijalnih dobrobiti za lokalnu zajednicu:

– može generisati mogućnosti diverzifikacije poslovnih aktivnosti lokalne privrede za postizanje većih prihoda,

– može poslužiti kao sredstvo edukovanja javnosti o značenju poljoprivrede kao delatnosti i njenom doprinosu razvoju privrede lokalne zajednice i kvaliteta života u njoj,

– može ostvariti ekonomske podsticaje i umanjiti disparitete između urbanog i ruralnog dela lokalne zajednice,

– može odigrati značajnu ulogu u kreiranju imidža i prepoznatljivosti lokalnih proizvoda i stvaranju dodatne vrednosti, kao i omogućiti direktni marketing lokalne zajednice, što sve zajedno doprinosi stimulaciji ekonomskih aktivnosti i poboljšava kvalitet života lokalne zajednice, odnosno regije.

Agroturizam nije prihvatljiv oblik poslovne aktivnosti za sve poljoprivrednike. Oni koji žele uspeh u tome moraju da poseduju specifične lične karakteristike, kao i neke resurse u okviru objekta u kojem žele da se bave ovom delatnošću. Pre svega, neophodno je raspolagati potrebnim fizičkim, odnosno prirodnim resursima, ljudima koji će biti u

funkciji kvaliteta usluge, mora da postoji odgovarajući pravni sistem koji će takvom objektu omogućiti poslovanje, kao i neophodno postojanje podrške lokalne zajednice. Što se tiče ličnih karakteristika, preduzetnici farmeri pre svega moraju da budu otvoreni, veoma motivisani za ovaj posao i spremni da svoju svakodnevicu „dele“ sa gostima, čak i strancima, kao i da poseduju i neke poslovne, prvenstveno menadžerske veštine. Osim toga, nužan je i početni kapital, pristupačna lokacija i odgovarajući resursi vezani uz karakter usluge koja se nudi. Naime, istraživanja su pokazala da su turisti zainteresovani za ovaj oblik turizma, u najvećoj meri gradsko stanovništvo čiji su primarni razlozi izbora ovakvog oblika turizma sledeći (Ou i Shih, 2002):

- jačanje porodičnih veza – biti izolovan od svakodnevice sa svojom porodicom;
- poboljšati zdravstveno stanje – boravak u prirodi i fizička aktivnost;
- odmor i relaksacija – mir;
- avantura – potreba za novim doživljajima i iskustvima;
- bežanje od svakodnevice;
- učenje o lokalnoj ruralnoj kulturi, posebno o hrani i prehrani;
- specijalni događaji, proslave;
- ušteda novca i vremena u odnosu na druge oblike odmora;
- nostalgija – česti korisnici agroturističkih usluga su ljudi koji potiču sa sela, ali više nemaju porodičnih veza i dodira s njim.

Osoba koja želi da se bavi agroturizmom mora da profiliše svoju ponudu i da se odluči za jedan ili nekoliko tipova potrošača čije će potrebe svojim turističkim proizvodom biti u stanju da zadovolji. Ova aktivnost odvija se u ruralnim oblastima gde se omogućava turistima da se upoznaju sa poljoprivrednim područjima i zanimanjima, lokalnim proizvodima, tradicionalnom kuhinjom, kao i kulturom i tradicijom lokalne zajednice. Ova aktivnost približava posetioce prirodi i poljoprivrednim aktivnostima u kojima oni mogu da učestvuju.

Gostima koji najčešće dolaze iz visokoindustrijalizovane oblasti, seoske aktivnosti su stvari koje mogu da vide samo na televiziji, u zoološkom vrtu ili na internetu. Na ovaj način se vraćaju ranija vremena, gledaju kako se proizvodi sve ono što su do sada nalazili na policama u velikim supermarketima i možda prvi put u životu imaju priliku da probaju zaista sveže povrće, voće, jaja, mleko, jareće i jagnjeće meso u vurni, Staroplaninski kačkavljl Osogovski kačkavalj... Što se tiče domaćina, najveći procent osnovnog prihoda im omogućava poljoprivreda, ovo predstavlja dodatni izvor sredstava koje ih čine manje zavisnim od kretanja tržišnih cena poljoprivrednih proizvoda. Preko komunikacije sa turistima otvara im se prozor ka događajima i trendovima u svetu i daje im potvrdu značenja lokalne kulture i njeno očuvanje u procesima globalizacije.

Osobenost agroturizma je u tome da gosti mogu na licu mesta da vide gde i kako se proizvodi povrće koje im se servira tokom obroka, da aktivno učestvuju u obradi i sređivanju „baštica“, da sami naberu plodove za obrok i da učestvuju u njegovom pripremanju i kuvanju, na taj način se upoznaju sa tradicionalnom kuhinjom domaćina. Agroturizam će doprineti povećanju broja stoke i živine u dvorištima domaćina. Potražnja turističkog tržišta usloviće sve češći uzgoj životinja koje su tradicionalno bile deo dvorišta: kokoške, koze, magarci, konje, svinje mangulice i ostale domaće životinje. Dobit od uzgoja životinja će biti u smislu povećanja ponude za turiste, kao i za

domaćinstvo koje će smanjiti svoju zavisnost od kupovine jaja, mleka, mlečnih proizvoda i mesa na tržištu.

Agroturizam predstavlja realnu šansu za oživljavanje sela putem njihovog razvijanja kao turističke destinacije i kao mesta prijatnog za život, rad, posetu i investiranje. Brend visokog kvaliteta u oblasti agroturizma treba da postanu i drugi proizvodi (organska hrana, lekovito bilje, autohtone vrste, sir, zanatski proizvodi...) koji bi se nudili tokom cele godine, koristeći prednosti raznolikosti, jedinstvenosti i autentičnosti njenih prirodnih i kulturnih resursa. Ove usluge i proizvodi treba da budu ponuđeni lokalnom, nacionalnom, regionalnom i međunarodnom tržištu i turistima koji se ponašaju odgovorno prema prirodi i koji podržavaju zaštitu prirode, očuvanje biološke raznovrsnosti i kulturnog nasleđa.

Alternativni turizam, kao što je agroturizam, eko-turizam ili turizam zasnovan na kulturnom nasleđu, edukativne i događajne forme turizma, samo su neke od mogućnosti koje mogu da se uvrste u izvodljivi turistički plan za Staru planinu i okolna mesta, kao i za Osogovske planine i njena sela. Obezbeđujući održivu ekonomsku osnovu i štiteći prirodne i kulturne resurse, ovi turistički proizvodi istovremeno putniku nude novo iskustvo. Trendovi ukazuju na to da alternativni turizam postaje sve popularniji. Turisti od odmora traže nešto više. Oni žele doživljaj svog života i za ovakav doživljaj u istraživanom regionu ima dosta šansi.

Turistički proizvod je skup mnogih komponenti, koje uključuju: resurse i atrakcije, objekte i infrastrukturu, usluge, aktivnosti, imidž i simboličke vrednosti (vidljivo i nevidljivo kulturno i prirodno nasleđe, prim. autora), koji nudi zadovoljstva koja mogu biti atraktivna za određenu grupu potrošača kako bi zadovoljili svoje motive i očekivanja u vezi sa njihovim slobodnim vremenom (Hawkins i Lamoureux, 2006).

Kako raste broj oblasti koje uvršćuju turizam u svoj celokupni ekonomski razvoj, neophodno je pronaći nove i alternativne turističke proizvode, sa kojima se može izaći na turističko tržište. Regije koje jednostavno kopiraju već postojeće atrakcije neće ponuditi ništa novo turistima i neće se dobro pozicionirati na tržištu. Nije dovoljno imati jedinstvenu atrakciju. Turistima treba ponuditi mogućnost izbora, što ih može privući da ostanu duže na toj destinaciji ili da učestvuju u više aktivnosti. Pri razvoju ovih mogućnosti izbora mora se paziti na to da budu kompatibilne sa glavnom atrakcijom i kulturnim i prirodnim resursima zajednice.

Agroturizam je od suštinskog značaja za misiju očuvanja agro-biodiverziteta i takođe je jedan od prioriteta u nameri Srbije i Makedonije da razviju turizam u ovim krajevima, kao podrška strategiji održivog razvoja seoskih sredina. Agroturizam kao integracija poljoprivrede i turizma predstavlja realnu šansu za oživljavanje sela i razvoj regiona kao turističke destinacije.

Doduše, agroturizam je samo jedan oblik alternatinvog turizma koji može biti dobra dopuna drugih tradicionalnih komplementarnih aktivnosti koje odgovaraju teritorijalnim odlikama, ali je svakako jedna od osnovnih aktivnosti koje mogu pomoći adekvatnoj diverzifikaciji ruralne ekonomije u regionu. Obezbeđujući održivu ekonomsku osnovu i štiteći prirodne i kulturne resurse, agroturizam je nužna dopuna koja može da obezbedi pravilnu valorizaciju tradicionalnih proizvodnih sistema, a time i očuvanje prirodnih resursa. Trendovi ukazuju na to da alternativni turizam postaje sve popularniji, pa ovaj stav ima opravdanje i u globalnim razmerama.

Agroturizam, međutim, može i negativno da utiče na poljoprivredne proizvođače, jer se udarna sezona za poljoprivrednu proizvodnju često poklapa s udarnom sezonom u turizmu. Na taj način proizvođač je razapet između uzgajanja useva i zadovoljavanja potreba posetilaca, pa kombinovanje ove dve aktivnosti zahteva i kvalitetnu raspodelu poslova unutar domaćinstva, ili čak i specijalizaciju pojedinih njenih članova za jedne ili druge poslove. Osim toga, poljoprivredna proizvodnja zahteva različite veštine, koje se često ne dopunjavaju, niti se ogledaju u veštinama koje su potrebne da bi se uspelo u turizmu.

Kada je poljoprivredni proizvođač uspešan u turizmu, tada nema vremena za proizvodnju hrane. Njegovo poljoprivredno imanje tada postaje atrakcija, a ne mesto za uzgajanje prehrambenih proizvoda. Ovo može da ima negativnu i pozitivnu stranu, a to je da će mali poljoprivredni proizvođači, koji razviju veštine za organizovanje posetilaca, moći da održe stil života zasnovan na poljoprivrednom imanju, dok će proizvođači koji povećaju svoja imanja imati uspeha na tržištu poljoprivrednih proizvoda. Na gubitku će biti oni poljoprivrednici koji ne mogu da razviju veštine organizovanja posetilaca, a prinuđeni su da se bave i poslom van imanja da bi opstali.

Pogranični istraživani regioni sadrže niz ekstenzivnih poljoprivrednih aktivnosti koje se mogu dopuniti brojnim turističkim aktivnostima u prirodi. Šansa za kombinovanje dve aktivnosti postoji u stočarstvu zasnovanom na ispaši, gde član domaćinstva koji je obavlja može sa sobom da vodi turiste i da im obezbedi kvalitetnu zabavu, zatim herbalne šetnje, gde može turistima da se pokaže kako se od urbanih biljaka prave različiti venci koje mogu poneti sa sobom. Takođe, moguće je da se kombinuje košenje sena, hranjenje domaćih životinja i sl. Problem je, međutim, što na ovim prostorima čuvanje stoke obavljaju manje sposobni članovi domaćinstva, i pri tom oni ne poseduju nikakvo znanje potrebno za savremene turističke usluge. Postoje i dobri primeri. Njihovo korišćenje pre se može vezati za zajedničko koncipiranje turističkih programa na nivou sela ili nekoliko lokalnih zajednica u tom regionu, nego što to može biti samostalna ponuda jednog domaćinstva. Reč je o retkim školovanim i mladim članovima lokalne zajednice koji su sposobni da uz tradicionalno stočarenje i poljoprivredu kojom se bave nauče i realizuju i prateći turistički program.

3.1.2. Eko-turizam

Eko-turizam spada u novije oblike ruralnog turizma. Karakterističan je po prirodnim očuvanim prostorima, korišćenju jednostavnih vrsta smeštaja, strogoj primeni propisa za zaštitu okoline, koja uključuje ograničen broj posetilaca. Eko-turizam se može razviti u zaštićenim prostorima ili još neotkrivenim područjima, ali pod uslovom da nisu narušeni: životna sredina, prirodni sklad i izvorni izgled pejzaža.

Eko-turizam je rastuća tržišna niša u okviru šire industrije putovanja, sa mogućnošću da bude važno sredstvo održivog razvoja. Istovremeno, on često posluje prilično različito od drugih segmenata turističke privrede, jer je eko-turizam definisan kroz svoje rezultate u održivom razvoju: zaštitu oblasti prirode, obrazovanje posetilaca o održivosti i stvaranje koristi za lokalno stanovništvo.

Eko-turizam je definisan u okviru tržišta kao oblik turizma zasnovan na prirodi, ali je takođe formulisan i proučavan od 1990. godine od strane nevladinih organizacija,

stručnjaka za razvoj i naučnika kao sredstvo održivog razvoja. Predstavlja potkomponentu u okviru oblasti održivog turizma, odnosno održivu verziju turizma zasnovanog na prirodi, a uključuje i ruralne i kulturne elemente turizma.

Eko-turizam je iskustvo putovanja koje pomaže putnicima da dođu do boljeg razumevanja jednostavnog prirodnog i kulturnog okruženja širom sveta. Danas postoje stotine specijalizovano organizovanih putovanja i malih smeštajnih objekata u oblastima prirode koji omogućavaju malim grupama da vide jedinstveno prirodno okruženje i kulturu uz pratnju lokalnih vodiča (kao što je slučaj u Kumanovu, Krivoj Palanci, Starom Nagoričanu u Makedonskom delu i opštinama koje se nalaze na Staraj planini u Srpskom delu regiona). Ovi vodiči su obučeni da predstave kulturni i ambijent okoline koji su posetioci došli da otkriju. Oni se takođe usredsređuju na pomoć putnicima da razviju bolje osećaje za to kako putovati i kako pravilno doprineti zaštiti životne sredine, kulturnom opstanku i drugim važnim pitanjima održivog razvoja. Male eko-turističke ture informišu o tome kako da čovek minimizira svoje uticaje na životnu sredinu i kulturu.

Eko-turisti najčešće traže iskustva koja im pružaju osećaj bliskosti sa prirodnim aktivnostima i lokalnim stanovništvom, što ih pre svega dovodi u jedno takvo mesto. Istraživani region teži da privuče ovakve turiste, stoga mora da zaštiti svoje resurse istovremeno olakšavajući stvaranje osećaja integracije sa lokalnom zajednicom. Uobičajeno je, ali netačno, mišljenje da je privatni sektor jedino odgovoran za zaštitu životne sredine i lokalnih zajednica. Ali u stvarnosti, potrebna je intervencija ostalih učesnika na regionalnom i nacionalnom nivou. Obe vlade su odgovorne za planiranje, kreiranje politike i zonsko planiranje, što pomaže da ovaj region ne bude previše urbanizovan. Vlade su takođe odgovorne za sisteme za preradu otpada i vode, kao i za izvore energije. Ako ne postoji efikasna regulativa a ni zakoni o životnoj sredini i ako su oblasti prirode nepromišljeno razvijane, objekti će u nekim slučajevima biti nepravilno sagrađeni, kao što je slučaj u nekim delovima Stare planine i selima Osogovskih planina. Čak i u zabačenim oblastima, gde je često razvijen eko-turizam, ipak je potrebno uspostavljanje razvojnih standarda koji su odobreni u koordinaciji sa lokalnim učesnicima, naročito sa predstavnicima lokalnih zajednica.

Negativne posledice organizovanja turističkih aktivnosti, uglavnom su vezane za nekoliko faktora. Prostor gde se organizuje eko-turistički program (postavljanje šatora, paljenje vatre, seča drva), kao i kretanje van utvrđene staze (kada se turisti kreću mimo naznačenih trasa, izbegavajući za to predviđene staze). Značajan faktor je i saobraćaj (ukoliko turisti vozači ne poštuju pravila i pravce kretanja predviđene za prevozna sredstva), ali u štetne faktore po ekologiju možemo uvrstiti i pojedine vidove rekreacije (branje pečuraka, cveća, skupljanje lekovitog bilja, a pogotovo lov i ribolov). Ovo se pre svega odnosi na višednevne pešačke, biciklističke, džip-staze i konjičke maršrute, koje ne predviđaju zadržavanja u naseljenim mestima.

Navešćemo neke komponente eko-turizma:[18]

- doprinosi očuvanju biodiverziteta;
- održava dobrobit lokalnog stanovništva;
- uključuje iskustvo tumačenja i učenja;
- uključuje odgovorno delovanje stranih turista i turističke privrede;

[18] Genov G., (2010): *Turizam posebnih interesovanja – Selektivni oblici turizma*, Beograd, Srbija, str. 54

- usmerava se prvenstveno ka malim grupama od strane malih preduzeća;
- zahteva najmanju moguću potrošnju neobnovljivih resursa;
- naglašava lokalno učešće, vlasništvo i preduzetničke mogućnosti, posebno za seosko stanovništvo.

Treking ili pešački turizam i biciklizam. – Jedan je od najrasprostranjenijih vidova turizma koji može da se primeni i u ovom regionu. Pešačke ture ne zahtevaju specijalnu opremu niti posebnu pripremu, ali je za biciklističke ture potrebna posebna priprema i specijalna oprema. Obe staze su već trasirane na Staroj planini i za njih, kao i za opremu odgovorni su planinarsko društvo i opština Dimitrovgrad. U Makedoniji te staze već postoje na Osogovskim planinama i šire ali nisu tako urađene kao što je slučaj u Srbiji. Povratak biciklu objašnjava se ekološkim kvalitetom tog vida prevoza, ali i svakodnevnim fizičkim treningom. Turistima pružaju uživanje u prirodi, emocionalno opuštanje, a odlične su i za sticanje kondicije. I pored toga, turisti mogu da nanesu kako estetsku, tako i ozbiljnu ekološku štetu. Estetska šteta vezana je za smeće koje turisti ostavljaju iza sebe, a koji su praćeni neprofesionalnim vodičima. Ekološka šteta je prouzrokovana pauzama na putu, na mestima koja za to nisu predviđena (turisti seku drva, pale vatru, postavljaju šatore i sl.). Svi ti postupci jedne grupe dobijaju na značaju i sve su opasniji ako se grupa s vremenom pretvori u reku turista bez osnovnog ekološkog obrazovanja.

Slika 16. Pešački turizam i Biciklizam

Konjički turizam. – Kad je reč o konjičkim maršrutama, treba biti veoma pažljiv jer su dosta specifične. Potrebno je da se izgrade kampovi za smeštaj i potrebe jahača, kao i da se formiraju jahačke staze i naprave nove konjičko-turističke maršrute. I ove staze su već markirane na Staroj planini (pilot aktivnosti ruralnog turizma na interaktivnoj farmi – turistička tura – putevima prirodne i kulturne baštine – za stazu „Mala dvojka“ dat je detaljniji opis) a u Makedoniji se tek počinje sa njihovim sređivanjem. One danima mogu da prolaze kroz brdovite, peščane predele, čak i kroz predele pod snežnim prekrivačem, koji može biti visok 50–80 cm. Ipak ove maršrute imaju izvesna ograničenja: krajnje je nepoželjno kretanje jahača duž puteva (kojima se voze automobili), a naročito na raskrsnicama. Pri određivanju konjičkih maršruta obično se izuzimaju jako močvarni predeli (posebno leti), snežni predeli sa snegom višim od 80 cm, teško prohodne šume s gustim drvoredima i s mnogo žbunja. Neophodno je imati u vidu da mesta za pauzu i noćenje treba da budu snabdevana pijaćom vodom, a poželjno je da budu u senci. Neophodno je da turisti vladaju visokim stepenom jahačkih veština, ali i da sami konji budu fizički spremni za sve predstojeće napore. Takođe, optimalno je da u pratnji turističke grupe, na svakih šest (a možda i manje) životinja bude po jedan stručni instruktor, obavezno je da turu prati vozilo sa veterinarom, lekarom, kao i to da su tu prtljag i ostale stvari.

Zanimljivo je to što se u poslednje vreme sve više pažnje posvećuje takozvanoj „ipo terapiji“ – lečenju čitavog niza bolesti putem jahanja. Smatra se da se tokom kretenja konja, na jahača prenosi toplota tela životinje, dok pokret mišića konja vrši svojevrsnu masažu tela jahača. Ova vrsta terapije pokazala se kao vrlo delotvorna kod dece obolele od cerebralne paralize. U Donjem Međurovu, opština Niš, profesionalni trener trenira konje rase Nonius što je utvrđeno istraživanjem na terenu. Inače, osim konja, u organizaciji ekoloških tura učestvuju magarci i mazge kako bi preneli tovar tamo gde džip ne bi mogao da prođe.

Slika 17. Jahanje konje i magarci

Eko-ture na rekama. – One se razlikuju po prevoznim sredstvima i po složenosti same maršrute. Vožnja čamcem, kajaking, splavarenje, sami po sebi ne predstavljaju opasnost za prirodnu okolinu. Međutim, negativne ekološke posledice ovih tura vezane su za nemaran odnos turista prema vodi (bacanja otpadaka) ili ostavljanje smeća na mestima gde se pravi pauza.

Slika18. Eko-ture na rekama (kajaking, splavarenje)

Slika 19. Speleoturizam u Odorovačka pećina

Speleoturizam. – Najzačajniji turistički resursi speleoturizma su pećine i pećinski kompleksi. Doživeo je procvat još početkom osamdesetih godina, kada je zabeležano da je pećine širom sveta posetilo 26 miliona ljudi. Od tada je veliki broj pećina koje turisti posećuju specijalno opremljen: napravljene su podzemne železničke pruge, a pojedini prostori koriste se kao koncertne dvorane ili restorani. Za plovidbu po podzemnim rekama i jezerima turistima su na raspolaganju mali čamci. U pećinama sa odgovarajućim klimatskim uslovima postoje sanatorijumi u kojima se leče pojedine bolesti, najčešće teži oblici astme. U Odorovačka pećina, Stara planina, već su napravljene speleo ture ali samo za profesionalne speleologe jer ta pećina nije detaljno proučena i otvorena za posetioce.

Ekološka šteta od turističkih poseta pećina može biti velika, jer turisti ponekad oštećuju pećinski nakit (stalagnite i stalaktite), bacaju smeće, pišu grafite po zidovima pećine. Zato je neophodno da ture u pećinama budu precizno organizovane i pod stalnim nadzorom osoba koje su za to nadležne.

3.1.3. Kulturni turizam

Kulturni turizam je onaj segment održivog turističkog razvoja kroz koji se promovišu i prezentuju kulturne, istorijsko-arheološke i etnološke vrednosti. Analizirana sela poseduju veliki broj vrednih građevina osobene arhitekture, atraktivne lokacije i događaje koji grade opštu turističku privredu.

Kulturni turizam označava bolji kvalitet turizma. U svakom slučaju bolji od masovnog turizma koji ima negativne, pa čak i razorne efekte na sam lokalitet.

Istraživanja su pokazala da kulturni turizam ostvaruje finansijski promet koji je prilično visok jer turisti troše više novca u hotelima, restoranima i kupuju više.

Ovaj vid turizma je oblik domaćeg i međunarodnog turizma čiji je cilj, između ostalog, otkrivanje i uživanje u istorijskim spomenicima i spomeničkim nasleđima, koncentrišući se na pokretna i nepokretna kulturna dobra, uključujući kulturne pejzaže, koji se nalaze na područjima destinacija kulturnog nasleđa, da bi se iskusila mesta i aktivnosti koje autentično predstavljaju kulturno nasleđe lokalnih zajednica.

Svi su kulturni resursi latentni dok se ne aktiviraju upotrebom, a kulturno nasleđe je u pravom smislu kreirano i aktivirano tek procesom konzerviranja i posebnog oblikovanja, nakon čega postaju kulturni resursi u turizmu. U kulturnom turizmu potrošnja kulturnih resursa ostvaruje se tek kada se pripreme kao turističke privlačnosti koje se oblikuju kao proizvodi i nude na tržištu po određenoj ceni.

Tabela 13. Resursi kulturnog turizma[19]

Spomenici	Sakralni spomenici, javni spomenici, istorijske zgrade, parkovi i vrtovi, utvrđenja, arheološki predeli, industrijsko-arheološke građevine
Muzeji	Etnografski muzeji, umetnički muzeji
Rute	Kulturno-istorijske rute, umetničke rute
Zabavni centri	Kulturno-istorijski centri, arheološki centri, muzički centri
Muzičko-istorijski događaji	Verski festivali, folklorni festivali
Umetnički događaji	Izložbe, festivali

Izvor: Prilagođeno prema Munstersu

Primeri iz tabele mogu da se primene na ceo region koj ima bogatu i dugu kulturno-istorijsku tradiciju.

Kultuni resursi postaju turistički resursi planskim oblikovanjem, a procesom interpretacije postaju proizvod, što uključuje selekciju, oblikovanje ili „pakovanje“. To pakovanje je „srž“ ili osnova sadržaja proizvoda koji se prodaje. U tom procesu kulturno nasleđe postaje „brend“. Dok ne postane brend, turistima nije u sferi interesovanja. Oblikovanjem i predstavljanjem, kulturne znamenitosti postaju turističke privlačnosti, ili marke, i osnovni motiv za putovanja turista.

Ruralni regioni Makedonije i Srbije obiluju istorijskim značajem i tradicijom koji pružaju bogato nasleđe ili jak kulturni identitet. Lokalna kultura je izvor aktivnosti, izaziva ponos i pruža dobrodošlicu. Ona može biti prednost i važan faktor za razvoj sela i turizma. Sve što je već navedeno u Tabeli 14., je primenjeno u ovaj region.

[19] Marianna Singala & David Leslie: *Međunarodni kulturni turizam (menadžment, primena i konkretni slučajevi)*; City tourism & culture, the Europian experience, copyright, World Tourism Organization and European Travel Commision, 2005, Madrid

3.1.3.1. Materijalna kultura

Kako bi se region optimalno iskoristio u funkciji turizma, potrebno je nekoliko aktivnosti i intervencija:

- Potrebno je da se razvije glavni lokalni servis koji turistima može da bude od koristi prilikom posete regiona. Turistički vodič je ogledalo predela i lokalnog stanovništva, zato se od njega zahteva: temeljno obrazovanje i poznavanje istorije, tradicije, lokaliteta i geografije prostora.
- Neophodno je da vodiči imaju veoma razvijene komunikativne sposobnosti: odgovornost i posvećenost poslu, i obavezno je odlično poznavanje stranih jezika. Naravno da je obavezno posedovanje licence turističkog vodiča, u skladu sa zakonskom regulativom Republike Makedonije i Republike Srbije.
- Svi identifikovani spomenici treba da se označe višejezičnim informativnim tablama (panoima), na kojima će biti navedene osnovne informacije o objektu ili lokaciji, kao i režim ponašanja posetioca u objektu i oko njega.
- Neophodno je kreiranje sistema kontrolisane posete objekata, tj. da samo određeni ljudi treba da imaju pristup objektima u cilju njihove povećane zaštite, kao i njihove okoline od nesavesnih posetilaca.
- Formiranje cenovnika usluga.
- Proizvodnja letaka i brošura koje će biti dostupne u objektima i na kojima će osim informacija o objektu biti i informacije za celu turističku destinaciju (drugi objekti, smeštaj i ugostiteljski objekti).
- Postavljanje sistema putokaza pored svakog objekta koji je od značaja za region, na kojima će osim udaljenosti objekta biti i znak za vrstu puta i dostupnosti za neke vrste vozila (putničkim vozilima, minibusom ili turističkim autobusom).
- Postavljanje turističkih mapa duž čitavog regiona: na ulazima u teritoriju opštine, na putevima, dovoljno velikih dimenzija da se mogu pregledno označiti svi objekti, prirodne i kulturne znamenitosti, usluge i firme koje su direktno i indirektno povezane sa turizmom. Na ovim mapama potrebno je da se instalira i električno osvetljenje.
- Postavljanje turističkih mapa u svakom selu na kojima će biti obeleženi isti parametri, ali samo oni koje su od značaja za selo, sa potencijalnim smeštajem i ugostiteljskim objektima.

Osim građevina koje su deo materijalne kulture, tradicionalna zanimanja i zanati nalaze svoje mesto u ovoj vrsti turističke ponude.

3.1.3.2. Običaji, tradicije i događaji[20]

Slika 20. Djurdjevdan

Stanovništvo u analiziranim selima ima bogatu duhovnu kulturu koja se manifestuje kroz brojne običaje i tradiciju koji su još živi i narodnu muziku, pesme i igre.

Kod terenskog istraživanja akcenat se stavio na one običaje, proslave i događaje u koje je uključeno celo selo, čiji rituali i obredi se u najvećem delu događaju na otvorenom i tada su najdostupniji i najvidljiviji posetiocima i imaju potencijal da obogate turističku ponudu, kao i da produže turističku sezonu.

Podela praznika može da se formira u skladu sa periodom godine u kojem se nalaze: zimski i letnji, i po njihovoj prirodi na verske i civilne.

Da bi se iskoristila manifestacija za veliku promociju regiona, gostima je potrebno organizovati šetnje, razgledanja i izlete diljem celog regiona, kroz koje će se posetioci upoznati i sa čisto turističkim potencijalima i mogućnostima regiona.

3.1.3.3. Folklor

U održivom turističkom razvoju, negovanje i prezentacija lokalnog folklora igra veliku ulogu. Statičkim spomenicima i lokalitetima daje zvuk i dinamiku, a turisti mogu

[20] U delu Prilozi nalazi se tabela događaja

da dobiju potpunu sliku predela i stanovništva koje posećuju. Svakako da se misli isključivo na izvorne, autohtone narodne pesme i igre, a ne na novonastali (autorski) folk, budući da se održivi turizam zasniva na prezentacijama i očuvanju izvornih kultura i prirodnih karakteristika turističke destinacije.

Narodne pesme i igre, osim što ostvaruju prihode za lokalnu zajednicu, na ovaj način ljudi su motivisani za njihovo negovanje i očuvanje. Iokalno stanovništvo veoma je ponosno na svoje kulturno bogatstvo i vrednosti, a turisti imaju mogućnost da vide nešto novo i egzotično, a ipak blisko mentalitetu evropskih naroda. Na primer, u opštini Kriva palanka, u jednom od sela, stanovništvo je svakodavno obučeno u nošnje. Oni tako žive, idu u grad i na pijacu tako odeveni i sl.

Nosioci ove aktivnosti svakako su kulturno-umetnička društva, narodni ansambli, muzičke grupe, nevladine organizacije i pojedinci – entuzijasti koji u sebi nose ljubav prema folkloru. U funkciji turističke ponude, ove organizacije i pojedinci treba na što bolji način da se predstave na tržištu. Potrebno je da njihova odgovorna lica stupe u kontakt sa što više domaćih i stranih preduzeća, organizacija i institucija koje rade u turističkoj industriji, da bi promovisali i dostavili svoju ponudu na tržištu. Takođe, i lokalna i centralna administracija, po svojoj prirodi, treba da ih podržavaju, podstiču i pomažu aktivnostima u ovom polju.

3.2. Zdravstveni turizam

Zdravstveni turizam – spa turizam je koncept koji postoji odavno. Već stotinama godina ljudi putuju iz svojih zemalja ka drugim delovima sveta u potrazi za ličnim, specifičnim i novim medicinskim tretmanima. Motivacija za ovaj oblik turizma razlikuje se od turiste do turiste, jer svaki od njih ima jedinstvene potrebe i zahteve.

Jedna od komponenti proizvoda zdravstvenog turizma je medicinski turizam, koji može da se primeni u regionu, jer u nekim mestima ambulante uopšte i nema. Tako da bi trebalo da se otvore neki mali privatni ili opštinski medicinski objekti u selima u regionu ili na samoj planini (Staroj planini ili Osogovskim planinama), kao i objekti za SPA tretmane (medicinske, relaksacione i druge masaže, kupanje u biljkama, skidanje kilograma...) i sl., a od toga bi korist imalo i tamošnje stanovništvo.

Ovaj vid na turizam je priznat kao glavni faktor u razvoju međunarodnih medicinskih objekata i usluga u mnogim zemljama, kao i za promovisanje turistički atraktivnih zemalja kao područja u kojima treba provesti penzionerske dane. Ova ponuda se odnosi na ljude starijeg i zrelog doba gde bi mogli da provode svoj odmor ili penzionerske dane uz celo dnevnu brigu o njima. Dolazi se do zaključka da se može smatrati važnom aktivnošću koja donosi – pored koristi i prednosti javnog zdravlja – i velike ekonomske rezultate.

Slika 22. Zvonačka banja

SPA ili wellness turizam je deo zdravstvenog turizma i predstavlja celovit koncept zdravlja, lepote i relaksacije. U svetu, pa i kod nas postao je sinonim za banju, za magične terapije koje vraćaju zdravlje i mladost, za masaže svih vrsta, kupanje u aromatičnim uljima, čokoladi i sl. Danas skoro svaka banja nudi wellness programe, pakete usluga u koje je uključeno sve što su turistički radnici, potpomognuti medicinskim stručnjacima, mogli da osmisle – od aromatičnih ulja do penjanja uz obližnje brdo.

U Evropi wellness je postao dominantan turistički pojam, koji ima četiri stuba:

- Fizička aktivnost
- Zdrava ishrana
- Mentalna aktivnost i individualna relaksacija
- Opuštanje.

3.3. Obrazovni – edukativni turizam

Edukativno obrazovanje povećava sposobnost ljudi da spoznaju svet koji ih okružuje, učeći ih kako da tumače mesta vizuelno, kako da sagledaju povezanost između mesta i kako da lociraju mesta u razvoju društva i kulture.

Edukativni turizam zasnovan je na konceptu edukacije ili obrazovanja. Da bi došlo do obrazovanja, njegov primalac mora da teži dubljem razumevanju onoga što se uči. Obrazovanje naučene elemente povezuje s opštim principima, testirajući individualnu percepciju naspram univerzalnih ideja i vrednosti, koje su, zauzvrat, modifikovane pojedinostima. Na taj način edukativni turizam koristi informacije o specifičnim mestima i događajima da obogati, pojača i modifikuje gledišta putnika o svetu i njegovoj istoriji. Ovo daje edukativnom turizmu širinu i opseg. Pokazuje da učenje putnika predstavlja deo jednog tekućeg procesa.[21]

Škole u ovom regionu u mogućnosti su da uspešno realizuju sadržaje iz većeg broja nastavnih područja, posebno onih koje zahtevaju da se obrade u neposrednom kontaktu sa prirodom i društvenom sredinom, sa pojavama i događajima u njima. U prirodnim uslovima deca bi neposrednim posmatranjem mogla da obogate svoja iskustva o živoj i neživoj prirodi, o prirodnim pojavama, životu i radu ljudi u tom području, međusobnoj povezanosti biljnog i životinjskog sveta, kulturno-istorijskoj prošlosti kraja i sl.

Za uspešan razvoj ovog vida turizma neophodan je razvoj obrazovanja mladih ljudi jer je ono u ovom trenutku nedovljno i bez podrške roditelja. Kada bi se ovo rešilo,

[21] Genov G. (2010): *Turizam posebnih interesovanja – Selektivni oblici turizma*, Beograd, Srbija, str. 130

ovaj vid turizma bi imao šanse za napredniji razvoj. Time bi se povećalo interesovanje dece iz gradova za pohađanje škole u prirodi, druženje u kolektivima i komunikaciji sa nastavnicima. To je povoljna okolnost za šire pedagoško delovanje na razvoj ličnosti učenika, posebno na njegov socioemocionalni razvoj.

Susret sa decom iz okoline, kao i decom iz drugih krajeva i škola koje borave u školi u prirodi, organizovanje zajedničkih priredbi, kako za učenike tako i za meštane, zatim upoznavanje sa načinom života i rada ljudi i njihovih običaja, stvaraju izuzetno povoljne okolnosti za bogaćenje socijalnog iskustva učenika, stvaranje novih prijateljstava i za razvijanje pozitivnog stava prema ljudima i prirodi.

3.4. Omladinski turizam

Omladinski turizam podrazumeva organizovanje putovanja, kao i mladih ljudi od 13 do 26 godina, sadržajnih programa njihovog boravka u odgovarajućim objektima kojima raspolažu ili koje zakupljuju organizacije koje se bave ovom specifičnom vaspitno-obrazovnom delatnošću u turizmu.

Putovanja za mlade predstavljaju stil života razvijenog socijalnog društva. Koncepcija nalaže da mladi do 26. godine života, dok još nemaju porodicu, treba da obiđu svet i upoznaju kako žive drugi narodi. Ova koncepcija mladim ljudima pomaže da izaberu pravi put u životu i da formiraju određene lične životne principe. Studentima i svim ostalim mlađim od 26 godina, obezbeđeni su razni popusti za putovanja, pa tako i u svim vrstama saobraćaja (i u turističkoj i u ekonomskoj klasi) određeni su popusti, kao i u specijalnim omladinskim smeštajima (hostelima), pri poseti muzeja, turističkih atrakcija i prirodnih bogatstava. I pored ovoga, omladinski turisti imaju mogućnost da se po nižoj ceni ili besplatno jave telefonom svojim roditeljima.[22]

Smatra se da mladi imaju više slobodnog vremena koje mogu koristiti za odmor i putovanja, s obzirom na to da imaju raspust u zimskom i letnjem periodu. Oni putuju u grupama koje vode profesori ili drugi nastavni radnici. Često se događa da se okupljaju u malim grupama od po 3–5 studenata koji samostalno organizuju duža putovanja po zemlji i inostranstvu.

Slika 23. Omladinski turizam

Neki smatraju da je omladinski turizam socijalnog karaktera, odnosno da su korisnici usluga omladinskog turizma mladi, manjih platežnih mogućnosti, kojima društvo omogućava odmor van mesta stanovanja. Potrošnja mladih u mestima gde borave na odmoru je vrlo mala, pa je nezanimljiva onima koju pružaju vanpansionske

[22] Genov G. (2010): *Turizam posebnih interesovanja – Selektivni oblici turizma*, Beograd, Srbija, str. 138

usluge.

Ovakav turizam bi bio od velikog značaja za stanovnike istraživanog regiona koji bi preuredili svoja domaćinstva u planinarske domove. Tako bi, na primer, na Staroj planini ili Osogovskim planinama mogla da se organizuije aktivnost vezana za preživljavanje u prirodi i učenje o jestivim biljkama u neposrednom okruženju. Takođe, moguće je da se organizuju studentske terenske ture za studente biologije, arheologije, geologije itd. Na Vlasinskom i Smilovskom jezeru bi mogle da se istražuju flora i fauna u cilju njihovog održavanja.

3.5. Lovni i ribolovni turizam

Lov i ribolov su specifični vidovi sportskog turizma. To je posebna ciljna grupa gostiju, koja ima posebne zahteve prilikom boravka, a koji su vezani za boravak u prirodi u blizini lovišta ili reka bogatih ribom u vreme lovne sezone. Pri formiranju ponude svakako bi trebalo uključiti lovačka i ribolovačka udruženja, jer se te aktivnosti moraju uskladiti sa kalendarom odstrela i ribolova. Lovačka i ribolovačka društva organizuju lov i ribolov, priredbe, pripremanje lovačkih specijaliteta ili ribljeg kotlića. Takav turistički proizvod može biti namenjen organizovanim grupama gostiju, formirajući aranžmane koji traju 3–5 dana uz glavni akcenat na odstrel divljači ili pecanje, sa pratećim večernjim aktivnostima, tako da gostima dani budu što organizovaniji i sadržajniji. Ponuda je fizički vezana za šumu i blizinu lovišta, odnosno za blizinu reke, što je prednost ovog kraja.

Lovni i ribolovni turizam tipični su za ruralni prostor na čijem se šumskom, poljoprivrednom i vodnom zemljištu odvijaju. Oni imaju velike šanse i perspektivu za razvoj na onim mestima na kojima je dozvoljen lov i ribolov, jer savremeni turista za svoj odmor traži ponudu sa što raznovrsnijim aktivnostima.

Lovni turizam predstavlja samo deo lovstva. Kao segment lovstva, lovni turizam je povezan sa većim brojem privrednih i neprivrednih delatnosti, a posebno sa šumarstvom, poljoprivredom, vodoprivredom, sportom, obrazovanjem, naukom, kulturom i dr. Lovni turizam u formiranju svoga proizvoda oslanja se na resurse ovih delatnosti.

Lovstvo, lovnom turizmu nudi glavne resurse ove specifične turističke rekreacije, a to su divljač i prirodni prostori – ambijenti. S druge strane, lovni turizam vraća lovstvu značajan deo ostvarenog prihoda za stanovnike ovog regiona, ali i za zašitu divljači (u lovišta se vraća najmanje onaj broj jedinki određenih vrsta divljači koji je turističkim lovom iznesen). Deo finansijskih sredstava stečenih kroz lovni turizam usmerava se na investiranje u poboljšanje ukupnih uslova za sprovođenje lova u lovištima (objekata za smeštaj i ishranu turista, objekata za pružanje servisnih i drugih usluga turistima u lovištu, transportnih sredstava i dr.). Stoga je osnovna konstatacija da je lovni turizam glavni generator lovstva.

Kod ovog vida turističke tražnje javljaju se specifičnosti kroz ulov divljači, aktivni odmor i rekreaciju, boravak u zdravom prirodnom okruženju, uživanje u prirodnim lepotama prostora za lov s atraktivnim vrstama flore i faune, edukaciju za uspešne lovno-turističke aktivnosti i dr. S druge strane, lovno-turistički proizvod, pored raznovrsne lovne divljači, podrazumeva i druge vrste usluga, a pre svega: smeštaj, ishranu, transport, kulturno-zabavne i rekreativne uslove i aktivnosti i dr. Zbog toga, lovno-turistički proizvod ima više dimenzija. To su rekreativna, ekološka, ekonomska, edukativna i kulturna komponenta.

Slika 24. Ribolov i Lov

3.6. Sportski turizam

Sportski turizam zasniva se na potrebi turiste da vreme provodi u prirodi i u raznim sportskim aktivnostima: pešačenju, šetnji, vožnji biciklom, jahanju i sl. Zasnovan je na praksi sportskih aktivnosti u jednom prijatnom okruženju, ali ne nužno u kontekstu takmičenja, nivoi fizičke spremnosti, rezultati i klasifikacija su nebitni. Sportski turizam kombinuje učešće u sportskim aktivnostima sa brojnim drugim zadovoljstvima, poput kontakta s prirodom, lepotom prirode i pejzaža, izuzetno dobre hrane, zanimljivih ljudi i kultura. Sport i turizam su aktivnosti sa velikim ekonomskim uticajem, koje mogu da ostvare finansijsku dobit na mnogo načina.

Sportski turizam uključuje putovanje radi: rekreacije, takmičenja, avanture, zdravlja/prirode, edukacije, druženja/zabave.

Postoje sličnosti između sporta i turizma, ali i suštinske razlike. Turizam je aktivnost koja je zasnovana na iskustvu (doživljaju), a sport je aktivnost zasnovana na dostignućima (rezultatima). Po prirodi sport je takmičarski, a nagrade za osvajanje odličja ili postizanje uspešnih rezultata postaju sve veće, kako se povećava nivo takmičenja.

Neke sportske aktivnosti direktno su vezane za turizam, kao što su: skijanje i ostali sportovi na snegu, alpinizam (penjanje), plivanje, svi tipovi pešačenja, penjanje na planine, biciklizam, „vazdušni“ sportovi, lov, fudbal, tenis, bejzbol, košarka, rukomet, odbojka, hokej na travi i automobilizam. Da bi stanovnici ovih delova, upražnjavali takve sportove, potrebno je obezbediti transport, smeštaj i opremu.

Slika 25: Raznih sportova

Da bi se uvideo značaj sporta u razvoju turizma u ovom regionu, potrebno je sagledati: uticaj povećanog sportskog učešća i poboljšane infrastrukture na turizam; upotrebu sporta kako bi se stvorio i održao turizam i razni oblici sportskog turizma, koji ilustruju na koji način sport utiče na turizam.

3.7. Turizam hrane, vina i rakije (tematski putevi)

Za turističku delatnost, hrana i vino su važne komponente privlačnosti i imidža destinacije i mogu biti glavni motivacioni faktor za posetioce. Za delatnosti hrane, vina i rakije, turizam je veoma važan način uspostavljanja povezanosti sa klijentima koji mogu iz prve ruke da iskuse njihovu proizvodnju. Posetioci takođe imaju mogućnost da se uživo susretnu sa proizvođačima vina i rakije. Za mnoge male biznise sa ovog regiona direktna prodaja posetiocima je često esencijalna komponenta njihovog poslovanja.

Osnova ovog vida turizma je proizvodnja specijaliteta na tradicionalan način i u velikoj meri uslovljena je specifičnostima okruženja. Bogata i raznovrsna gastronomska ponuda može se naći u brojnim domaćih i ugostiteljskim objektima u ruralnim prostorima. To su izvorna narodna jela koja se služe na tradicionalni seoski način i sve je iz domaće proizvodnje, gde se koriste i proizvodi od gljiva, šumskih plodova, kao i raznovrsne i kvalitetne vrste rakija i vina i sl.

Istraživanje je pokazalo da su posetioci regiona zainteresovani za sve vrste hrane i ugostiteljskih usluga, kao i za isprobavanje lokalnih specijaliteta. Podržavanje lokalne poljoprivrede kroz reklamiranje lokalne hrane i gastronomije važna je stavka u samom istraživanju.

Posebnost ove turističke ponude predstavljaju tematske gastro-ture (putevi sira, putevi mleka, putevi vina, putevi rakije i sl.) koje mogu biti povezane sa specifičnim manifestacijama ili da imaju lokalni/regionalni prefiks (pirotski ćilim, staroplaninsko jagnje, osogovski kačkavalj i sl.). S obzirom na značaj ovih tura, potrebno je da se napravi karta područja, ili regiona, na kojoj će jasno biti prikazane posebnosti i raznovrsnosti ovog regiona.

Slika 26. Tematske gastro ture

Vinski turizam trebalo bi posmatrati zajedno sa turizmom hrane (gastronomski turizam), jer u mnogim zemljama vino je uvršteno u hranu. Ova vrsta turizma uvek je pod uticajem regionalne, prostorne pripadnosti, tako da je to proizvod koji ima vrlo određeno – definisano geografsko poreklo, što predstavlja posebnu turističku vrednost. Vezivanje za geografska mesta jeste važno ne samo za brendiranje tih proizvoda već predstavlja efekat lokalnih uslova u kojima su proizvedeni. Istraživani region je pogodan za proizvodnju mnogih vrsta rakije od šljiva, dunja, kajsija i dr., više nego za proizvodnju vina, zbog samih klimatskih uslova. Zanimljivo bi bilo za turiste kad bi oni sami pripremali jela, napravili vino ili rakiju i taj isti proizvod poneli kući.

Veoma je važna uloga koju vinski i turizam hrane i rakije imaju u turizmu. U turizmu je potrošnja različite vrste hrane velika, ali se u njemu ostvaruje i proizvodnja. Pored toga, interesovanje za vina, rakija i hranu je sada značajna komponenta savremenog načina života. Oni su takođe blisko povezani s identitetom nekog mesta i promocijom destinacije. Geografski uticaj na hranu, rakiju i vino znači da su ih brendirala mesta iz kojih dolaze. Ovo je destinacijama stvorilo mogućnost da se povežu sa profilom svoje hrane.

IV. PRIRODNE I DRUŠTVENE KARAKTERISTIKE ZA RAZVOJ SEOSKOG TURIZMA

Mnoge ruralne zajednice u područjima u razvoju širom sveta suočavaju se sa izazovom da pronađu odgovarajuće aktivnosti koje donose prihode. Posebno mladi ljudi napuštaju ruralne sredine zbog nedostatka mogućnosti za zapošljavanje i lošijih uslova života nego u gradovima. Trend ne može da zaustavi ni prisutna svest da se život u ruralnim oblastima defakto odvija u ekološki kvalitetnijem okruženju od onog u gradskim oblastima. Tradicionalna ruralna gazdinstva zasnovana na poljoprivredi ne pružaju dovoljno mogućnosti za zaposlenje, a zapošljavanje van farme je najčešće vrlo teško ili nemoguće. U mnogim ruralnim zajednicama koje su opstale i koje se razvijaju, mnogi se okreću ruralnom turizmu, kao jednom od rešenja da se ublaži siromaštvo, uspori iseljavanje mladih i ožive mala seoska domaćinstva koja propadaju.

Ruralni turizam je pokazivao kakve-takve rezultate i donekle opravdavao visok imidž svojih mogućnosti u mnogim evropskim zemljama, a posebno u Francuskoj, Italiji i Španiji. Ono što je, međutim, neminovno jeste usvajanje principa održivog razvoja ovog vida turizma, kroz njegovo zasnivanje na eko-turizmu i ekološki pogodnim poljoprivrednim proizvodnim linijama u proizvodnji hrane i drugih poljoprivrednih proizvoda (Janković, 2006). Prema Jankoviću, ovakav pristup i proširenje na seosko područje kroz usluge i smeštaj, pomoći će da se čitav lanac učini održivim i perspektivnim. Pri tome je nophodna kombinacija s aktivnim odmorom, uzbudljivim lokalnim putovanjima, posetama, dnevnim izletima sa raznim aktivnostima, obilascima planina, izletima brdskim biciklima, pešačenjem po prirodi, alpinizmom, obilaskom pećina, skakanjem padobranom, letenjem paraglajderom i zmajem, skijanjem, jahanjem u prirodi, orijentacijom i snalaženjem u prirodi, pecanjem, lovom i sl. „Da bi sve to uspelo, neophodno je obezbediti saradnju i podršku velikog broja relevantnih subjekata. Na nivou lokalne zajednice to su opštinske strukture, škole, nevladine organizacije, zainteresovana preduzeća, hoteli i druge organizacije i pojedinci, a na državnom nivou nadležna republička ministarstva i Zavod za zaštitu prirode Srbije“ (Janković, 2006).

Ako ovakva koncepcija bude usvojena u Srbiji i Makedoniji, tada bi svaki poljoprivredni i nepoljoprivredni prostor s ovih područja bio atraktivniji i interesantniji za turiste ako ponese znak regionalnog brenda, kao na primer „Eko-zona Stara planina“ ili „Eko-zona Osogovske planine“, što bi bila svojevrsna oznaka porekla sa višestruko atraktivnog prostora, ali i oznaka tradicionalnog, pa čak i superiornog kvaliteta. Ovakvi proizvodi danas su cenjeni na svetskom tržištu i uz kvalitetan marketing brzo bi našli svog kupca. Ovo bi sigurno doprinelo i boljoj valorizaciji lokalnih proizvoda, koji se zbog skupe proizvodnje i malih količina teško mogu izboriti sa konvencionalnim proizvodima iz intenzivnih proizvodnih sistema. Tu se prvenstveno misli na najpoznatije virtuelne brendove – čajevi, staroplaninsko jagnje, staroplaninski kačkavalj, kiselo mleko i drugi mlečni prozvodi, pirotski ćilim, crga i sl.

Integrisani razvoj rurarlnog turizma teži postizanju sadržajnog i autentičnog doživljaja posetioca, koji obezbeđuje dodatnu vrednost za zajednicu u smislu razmene sa posetiocima i direktnog dodatnog prihoda za lokalnu privredu. On kombinuje principe i načine rada eko-turizma, ali dodaje i obrasce života u lokalnoj ruralnoj zajednici. Kupovina poljoprivrednih proizvoda, kao što su domaći džemovi, sir, kačkavalj, čajevi,

turšija i sušeno cveće, samo je jedan od primera kako posetioci ruralne zajednice mogu da daju svoj doprinos zaradi lokalnog poljoprivrednog gazdinstva.[23]

Svaki turista nosi utiske i sećanja na prirodu, ambijent, druge ljude i grupe koje je sretao tokom putovanja. Međutim, ukoliko posetioci provedu vreme u jednoj ruralnoj zajednici, oni će se sećati osmeha ljudi koje su upoznali, hrane koju su jeli i pesama koje su pevali. Može se reći da se uz dobru organizaciju ovakav doživljaj može obezbediti u svakoj ruralnoj zajednici, ali u ambijentu žive stočarske tradicije Stare planine i njenih stanovnika, ovaj doživljaj može biti zaista potpun, neverovatan i originalan.

Međutim, potreban je kvalitetan razvoj lokalne zajednice, kako bi u ovom smislu zaista mogle da iskoriste svoje unutrašnje potencijale. Pri tom ne treba uništiti spontanost i prirodni talenat, koji na ovim prostorima lokalno stanovništvo definitivno poseduje, jer turista već sada ovde može da doživi zajednicu domaćina kroz šire međusobne odnose, a ne samo da bude pasivan posmatrač. Turista se na ovim prostorima lako utapa u svakodnevni život domaćina, naročito u načinu proizvodnje i konzumiranja hrane, ali samo zato što je jedan od retkih gostiju i stoga dobrodošao, kao član domaćinstva. Na Staroj planini retki turisti danas lako dolaze u situaciju da uživaju u saznanjima kakav je odnos između zajednice domaćina i njene prirodne sredine, uključujući se u poljoprivredne delatnosti, redovan život, ishranu i aktivnosti u domaćinstvu, jer ih lokalna zajednica ne prihvata kao strance, što će se sa povećanjem broja turista promeniti; stoga je potrebno odgovarajuće modeliranje nove situacije i postavljanje različitih scenarija u kojima turista jeste stranac i to takav prema kome postoji komercijalni interes, i koji nije po pravilu unapred adaptiran na uslove koji ga čekaju, niti po difoltu spreman da postane član lokalne zajednice, već zahteva odgovarajući izdvojen tretman uz i dalje pun doživljaj nečeg lokalnog i specifičnog.

Poljoprivreda kao deo turističke ponude, atraktivna je i u svom kulturološkom, istorijskom aspektu. U približavanju i činjenju ove turističke destinacije atraktivnom u velikoj meri mogu pomoći istorijski elementi vezani za tradiciju stočarenja – uključiti starije članove zajednice u konverzaciju sa turistima. Oni imaju odličan potencijal za interpretaciju poljoprivredne tradicije i mogu postati aktivni učesnici u procesu izrade i realizacije turističke ponude. Naravno, ovakav program mora biti dobro uvezan i kombinovan sa stručnom prezentacijom istorijskih dokumenata i snimaka, muzeja i etno--zbirki, istorijskih mesta, spomenika, grobalja, crkava i manastira, čije osoblje takođe može učestvovati u plasmanu ove ponude.

1. Obično za domaćina je neobično za posetioca

Ljudima koji žive na selu i koji sami nikada nisu bili turisti teško je da razumeju zašto bi neko izvan zajednice želeo da dođe da bi doživeo život na selu. Svakodnevne aktivnosti, pogledi, mirisi i ukusi nisu nešto što bi lokalno stanovništvo smatralo zanimljivim. Turisti, međutim, traže doživljaje koji se razlikuju od njihovog uobičajenog rutinskog ili svakodnevnog života. Ono što je neobično za turistu može biti veoma obično za zajednicu domaćina.

[23] www.integratedtourism.com

Članovi zajednice identifikuju različite ljude čije su veštine povezane sa ruralnim životom. Na taj način mogu da se identifikuju i sjajni prizori u datoj oblasti, istorijske građevine ili legendarna mesta, veliko drveće ili neobična flora, a mogu čak i da se izrade mape starih privrednih ili trgovačkih centara.

Primer iz ruralnog Hondurasa (Institut za integrisani ruralni turizam), gde se ljudi bude pre zore i nose kukuruz na mlevenje na obližnju pijacu, kako bi mogli da pripreme sveže tortilje za doručak, može biti izuzetno zanimljiv turisti, jednako koliko ustajanje ranom zorom na Staroj planini da bi se pomuzla stoka i odnelo mleko na otkupno mesto – u mandru, gde se odmah potom pristupa pravljenju dnevne tranše kačkavalja po tradicionalnoj metodologiji. Ili, u određenim danima, hleb se pravi napolju u velikim pećima u obliku košnice – vurnjama, naloženim drvetom sakupljenim iz obližnje šume. Drugi članovi zajednice (mada već veoma retko) iznose runo na reku i peru ga, zatim nose u vunovlačaru, predu i tkaju u crge ili prave drveni kuhinjski pribor, ili glineno posuđe. Ovi primeri svakodnevnog života na selu mogu se direktno utkati u turistički doživljaj kroz usmerenu aktivnost i tumačenje.

Posetilac bi mogao da se uključi u čitav proces pravljenja hleba, od sakupljanja drva za potpalu do isporuke sveže ispečenog hleba seoskim porodicama. Porodica koja poseduje i rukuje tom peći može lako da se integriše u mešavinu turističkih proizvoda čime proširuje uključivanje zajednice u turističku privredu pored obezbeđivanja proširenih mogućnosti za uključivanje potrošača u načine života ruralne zajednice (Institut za integrisani ruralni turizam).

Uključivanjem svakodnevnih aktivnosti članova zajednice u doživljaj posetioca kroz praktične aktivnosti, turista počinje da ceni način života te zajednice. Oblici ruralnog života postaju turistička atrakcija.

Slika 27. Obrezivanje lozje (gore levo), sakupljanje lubenice (gore desno), muža koze (dole levo), sakupljanja sena (dole desno)

Integrisanje svakodnevnog života ruralnog stanovništva pomaže da turisti ostanu zaintersovani da nešto dožive, vide i nauče. Turisti bi se sećali tih aktivnosti jer su autentične i isprobane. Bili bi spremni da plate doživljaj koji je autentičan i karakterističan za običan život u domaćoj zajednici.

Turisti žele da ponesu kući nešto za uspomenu i sećanje na taj doživljaj. Prodavnice za turiste treba da obezbede autentične proizvode, koji upućuju na priču lokalne zajednice. To bi mogli da budu grnčarski i proizvodi tradicionalnog mlekarstva, proizvodi od vune, prerađevine od divljeg bilja i sl., pa i sirovo meso, povrće i voće, lekovito bilje i šumski proizvodi, ali je ova vrsta ponude veoma slaba i neorganizovana. Prodavnice treba da poseduju i da ih snabdevaju članovi tog domaćinstva, ili bi lokalne zanatlije mogle da prodaju svoje proizvode direktno iz svojih kuća. No lokalnom stanovništvu još uvek je teško razumljivo šta iz njihove tradicije može biti atraktivno turisti, pa osim na poseban zahtev, ništa od ovih proizvoda ne nude, već ih radije, ukoliko su uopšte namenjeni tržištu, plasiraju kroz opštinske zelene pijace ili retke otkupljivače pretežno gljiva, borovnice i lekovitog bilja. Bilo bi dobro kada bi onaj ko poseduje

smeštajne kapacitete pozvao lokalne umetnike kako bi demonstrirali i podučavali svojim zanatima posetioce. Ali su i te aktivnosti na ovim prostorima još uvek vezane za skromne aktivnosti lokalnih nevladinih organizacija i projektnog su, a ne kontinuiranog tipa.

Slika 28. Turistički suveniri

2. Prenošenje priče kroz turistički doživljaj

Teritorija Srbije i Makedonije pogodna je za mnoge vidove turizma, a posebno seoskog/ruralnog turizma. Sve više domaćina počinje da se bavi ovim poslom. Oni koji idu u te predele ostaće zadivljeni pred lepotom prirode, gostoprimljivošću damaćina i istorijskim mestima koja mogu obići dok tamo borave.

Ljudi žele da vide i dožive prirodna područja, istorijska mesta, kulturne događaje, rekreativne aktivnosti, poljoprivredu, autohtone rase životinja, karakteristike arhitekture u zajednici, posebne ljude, šoping mesta, škole, zdravstvene centre, muzeje, centre umetnosti i sl., ali što manje posredstvom bus-ture, već u šetnji sa domaćinom, lokalnim vidičem, pojedinačno ili sa porodicom. Ovakvih je mogućnosti mnogo, jer pored lokalnih stanovnika, u selima je prisutan veliki broj entuzijasta povratnika ili aktivista raznih organizacija koji uglavnom potiču s ovih prostora ili su za njih životno i profesionalno vezani, ali su oni za turistu danas još nevidljivi jer ne postoje info-tačke na kojima bi se o njima mogla dobiti informacija ili uspostaviti kontakt.

U seoskom ambijentu se nalaze mnoge zanimljivosti koje bi turistima učinile prijatan boravak. Mogli bi da se bave sportskim aktivnostima u prirodi (pešačenje, vožnja bicikla na planinskom terenu), kulturnim aktivnostima (pevanje, igranje, pravljenje grnčarije, pravljenje kačkavalja i drugih sireva, tkanje, kuvanje), kao i poljoprivrednim poslovima (skupljanje sena, muža, čišćenje štale, kupanje životinja, čišćenje korova, sađenje, sortiranje ili degustacija proizvoda spravljenih na imanju). Potrebno je, međutim, pomoći loklanom stanovništvu da shvati da je i sam njihov život nekome interesantan, ma koliko njima bio težak i dosadan. Međutim, treba imati na umu da ne moraju svi turisti da budu aktivni. Veliki broj njih želi da se neko vreme opusti na nekoj destinaciji, pročita knjigu, posluša prezentaciju, vidi predstavu ili samo spava u senci drveta, stoga ponuda mora biti fleksibilna, a turista nikako ne sme biti shvaćen kao pomoć u kući.

Turista, gost, putnik, prolaznik je u seoskim područjima uvek srdačno primljeni i pozdravljeni. Mnogo je razloga zbog kojih treba ići u sela Srbije i Makedonije. Priroda je u većini sela još uvek netaknuta, a meštani mnogih sela još uvek žive tradicionalno u suživotu sa prirodom. Raznovrsne šume, pašnjaci i livade sa obiljem lekovitog bilja, šumskih jagoda, borovnica, malina, kupina i pečuraka, samo su deo onoga što se vezuje za sela ove dve države. Seoski predeli su lepi i interesantni tokom cele godine, nezavisno od godišnjeg doba. Mnogi meštani poseduju veštine i znanja iz prošlosti koje su vezane za prirodu i njene isceliteljske moći, poštuju tradiciju, pretke i čuvaju svoje muzičko

nasleđe – pesme, igre i narodne nošnje. Etnička raznovrsnost je veoma interesantan aspekt.

Lepota sela i seoskog ambijenta se često doživljava kroz familijarne i rodbinske veze. Rekonstrukcija ove emocionalne veze i ambijenta koji je podržava je dobra početna tačka za razvoj seoskog turizma, pogotovo kada ona cilja domaćeg turistu iz urbane sredine, bilo da on ima ili nema ličnu vezu sa selom danas ili pak u svom pamćenju.

Negovanje prijateljstva između stanovnika gradova i sela u selima je realna opcija, zbog tradicionalnog gostoprimstva ka putniku namerniku, koja je u stanju da svaki put iznova dovede turistu u selo. Međutim, ovaj ambijent moguće je ostvariti samo u selima sa malim kombinovanim domaćinstvima u kojima gost može da doživi i buđenje uz blejanje jaganjaca, kukurikanje petlova i da pomuze kravu i ubere voćku, i da spava na senu. Reč je o ambijentu sela koje se ne bavi modernom, već tradicionalnom poljoprivredom. Jedino u takvom domaćinstvu turista može da uživa u celokupnom lokalnom obroku i u ambijentu koji mu je od ranog detinjstva uliven u pamćenje kao sinonim sela (Suzana Đorđević-Milošević).

Slika 29. Seoski ambient – Spavanje u seno

Očuvanje ovakvog seoskog domaćinstva, moguće je samo uz valorizaciju malih proizvodnih linija u okviru samog turizma, uz tzv. HNVF – high nature value farming (farmerstva visoke vrednosti za prirodu), koje će još samo neko kraće vreme moći da se odvija u Srbiji bez kvalitetnog programiranja i podrške. U tako očuvanom ambijentu, mogu se, naravno, planirati i aktivnosti u slobodnoj prirodi koje su modernijeg sadržaja, kao što su vožnja džipovima ili biciklizam, jahanje i sl., ali uz ogroman oprez da se ne poremete tradicionalni predeli čije se osetljivo tkivo održava zahvaljujući tradicionalnom održivom kombinovanom (ili svaštarskom) farmerstvu. Ovakav seoski ambijent zahteva i ozbiljnu akciju eliminisanja loših tradicionalnih praksi, posebno u gazdovanju otpadom, kako životinjskim, tako i kućnim, komunalnim.

3. Perspektive mladih u seoskim područjima

Među važnim faktorima za razvoj seoskih zajednica nalaze se orijentacije, očekivanja i aspiracije seoske omladine, posebno one koje se odnose na stil i kvalitet života. To je logično jer ona predstavlja biološki najvitalniju i socijalno najmobilniju kategoriju seoske populacije. Mladi na selu (kao i mladi uopšte) još uvek nisu opterećeni trajnim društvenim ulogama. Oni nisu u potpunosti etablirani u seoske društvene strukture. Izloženi su i malim rizicima eventualnog narušavanja uspostavljanja društvenih odnosa. Najvažnije od svega je to što se mladi najlakše prilagođavaju novim životnim sredinama.

Slika 30. Mladi na selu

Empirijska istraživanja pokazuju da su očekivanja seoske omladine sve veća i raznovrsnija. U isto vreme sve je teže ostvariti ih na selu. To je jedan od razloga što veliki broj mladih teži napuštanju sela i seoske sredine. Te je promena zanimanja ključni faktor za napuštanje sela i poljoprivrede.

Realno je, prema tome, da budućnost sela može uglavnom da se „pročita“ u nadanjima seoske omladine. U tome je najveći značaj potrebe kompleksnog istraživanja tih nadanja, kao i preduslov za njihovo eventualno zadovoljavanje u seoskim područjima.

Međutim, poznato je da veliki broj mladih u selu, bez obzira na uski krug grupacija kojima pripadaju, ili u koje bi eventualno mogli da se uključe, inferioran i marginalizovan, čak i u odnosu na gradsku omladinu, u svakom pogledu (Grupa autora, 1989).

Na strukturne potrebe mladih u selu utiču i socijalno-profesionalna i socijalno--kulturna obeležja seoske omladine (lična i grupna), koja mnogo zavise od njihove aspiracije. Sve to utiče i uticaće na značajne promene u selu i kada je reč o kulturnim i društvenim odnosima uopšte, a najočiglednije se manifestuje u obrascima ponašanja mladih (značajno različitih od svojih roditelja) i njihove aspiracije. Nije svejedno da li u selu, u domaćinstvu i porodici dominira tradicionalna (patrijarhalna) ili demokratska (prometejska) kultura. Od tipa kulture mnogo zavisi i aspiracija mladih, a prema tome i potencijalna socijalna ekspanzija ili socijalna imobilnost. Te su od velikog značaja i porodnični odnosi, bolje rečeno položaj mladih u porodičnoj podeli posla, u porodičnom odlučivanju, u porodičnom strukturnom traženju, porodičnom strukturnom autoritetu, kao i sam položaj porodice u kojoj mladi žive. To pokazuje da opada smisao pojedinačnih integriteta članova porodice i identifikovanje sa porodicom.

Među velikim brojem motiva za „bežanje iz sela“ u prvom planu su želje za promenom zanimanja, namera da se školuju, želja za poboljšanjem uslova za život i izbegavanjem napornog posla, zadovoljavanje kulturnih potreba u najširem smislu reči i slično. Škola i obrazovanje za ljude koji se ne bave poljoprivrednom javljaju se kao najbitniji kanal za agrarizaciju i deruralizaciju.

Ako se mladi ljudi opredele za nastavak školovanja na fakultetima sa poljoprivrednom strukom, mnogo njih bi bilo obučeno za poljoprivredu kao zanimanje i život na selu. Na taj način bi se poboljšali poslovni potencijali sela. Sa njihovim zadržavanjem u selu povećava se investiranje u razvoj poljoprivrede i ruralnih područja, odnosno u profitabilne razvojne programe itd.

Mnogobrojni su razlozi za ovakvu orijentaciju. To su oni koji ukazuju na zaključak da život i posao na selu imaju perspektivu. Pored poljoprivrede, i druge delatnosti moraju da budu prisutne u razvoju ruralnih područja. Na taj način višak radne snage radi na vansezonskim poslovima i ostvaruje dodatne prihode.

Značajnu ulogu u procesu „oživljavanja“ sela ima proces poljoprivrede koji je bio zastupljen u svim bivšim socijalističkim zemljama. Suština tog procesa je u stvaranju uslova za prelaženje s administrativnog sistema na upravljanje tržišnim uslovima privređivanja. Ključnu ulogu u tome ima proces privatizacije, odnosno stvaranje jakog privatnog sektora.

Samo postojanje privatnog vlasništva nije dovoljno za uspešnu transformaciju u poljoprivredi. Neophodna je tranzicija iz šireg okruženja – prehrambene industrije, bankarskog sistema, državnih institucija itd. Osim toga, neophodan je i razvoj tržišne infrastrukture, formiranje tržišta rada, kapitala, zemljišta, robe, informacija, usluga i dr. Ukratko, proces transformacije poljoprivrede nije moguć bez transformacije privrede kao celine, a i šire. Pod opštim pojmom transformacije podrazumevaju se promene u društvu, privredi, politici, moralu, kulturi, načinu razmišljanja, shvatanju, ponašanju itd.

Ukupan kvalitet života (posebno njegova socijalno-kulturna dimenzija) na selu i dalje je ispod onog u gradu, posebno u odnosu na velike gradove.

4. Uticaj seoske žene u razvoju seoskog turizma

Socijalne i ekonomske promene kroz koje prolaze seoska područja drugačije utiču na sve žene, nekima pružaju dobru priliku a drugima donose teške izazove.

I kod nas žena ima značajnu ulogu u ruralnom razvoju i poljoprivredi. Poljoprivreda je velika delatnost kojom se bavi seoska privreda a i seoska žena. Promene koje se događaju u selima kao što je deagrarizacija, migracija, promene u domaćinstvu i gazdinstvu itd. utiču na seosku ženu i njenu ulogu koju ima u ruralnom razvoju i poljoprivredi.

Uloge muškaraca i žena su različite zavisno od različitosti u kulturama. Ne postoji stalan primer za društvo u kojem su žene moćnije od muškaraca. Seoska žena, sa svojim osećajem za ekološka pitanja i pitanja kvaliteta života, upravo je ona koja može mnogo da pomogne da sela krenu u pravcu poboljšanja uslova života i rada, ukoliko im se omogući odgovarajuća podrška (Nikolić i Vuković, 2005).

Prerada sirovina na gazdinstvu oduvek je bila ženski posao, tako da je i proizvodnja hrane pod uticajem „ženske ruke“. U zemljama zapadne Evrope agroturizam bazira se upravo na proizvodnji, preradi i marketingu poljoprivrednih proizvoda na samoj farmi u velikoj meri oslonjen je upravo na ženu, dok muškarac ostaje da se bavi poljoprivredom i obezbeđuje inpute za njenu uslužnu delatnost i aktivnost u preradi (Nikolić i Vuković, 2005). Jedan od segmenata turističke ponude ruralnih krajeva može se, osim konzumiranja zdrave hrane tokom boravka u seoskom domaćinstvu, bazirati i na ponudi kupovine gotovih proizvoda „na vratima farme“.

Mada je značajna i kao posebna delatnost, prerada poljoprivrednih u prehrambenih proizvoda na tradicionalan način i njihova prodaja na zelenim pijacama ili na samom gazdinstvu može biti daleko interesantnija i plodonosnija ukoliko se udruži sa turizmom. Pri tome će ponuda hrane ostvariti daleko bolje rezultate ukoliko se predstavi udruženo sa turističkom ponudom sela, a u ovom poslu seoska žena može imati odlučujuću ulogu, jer joj po prirodi komuniciranje u lokalnoj zajednici više prija nego muškim članovima domaćinstva.

Slika 31. Žena na selu

Žene u ruralnim područjima više se angažuju u radu nego muškarci, budući da osim poljoprivrednih poslova ona radi i poslove u domaćinstvu i brine o deci. Funkcija žene se ne iscrpljuje u smislu parcijalnog nosioca određenih funkcija, te bi to moglo da se uporedi sa društvenim razvojem i izgradnjom multi-ličnosti i njihovih brojnih i različitih uloga. Pravi obim i značenje promena kod žena u ruralnim područjima neophodno je proučiti u okviru ukupnog odnosa i procesa koji se dešavaju u savremenim ruralnim naseljima i savremenom društvu.

Prema Nikolić i Vuković, (2005), biće navedene perspektive u kojima seoska žena može dati svoj puni doprinos sa aspekta turizma.

1. Upoznavanje turista sa **tradicijom** i **običajima** naroda i narodnosti, naročito na područjima gde je zastupljena multietničnost koja čini bogatstvo lokalnih zajednica, što pruža širinu za kreativnost u osmišljavanju različitih programa i aktivnosti.
2. **Gastronomija**, odnosno proizvodnja lokalnih specijaliteta, kao i pripremanje „zdrave hrane“, koncept je koji je vrlo popularan na Zapadu poslednjih godina i može biti sadržaj ugostiteljskih, ali i drugih manifestacija sa kulinarskim sadržajima.
3. Upoznavanje sa **folklorom** i **„igrama“** svih naroda i narodnosti. U skladu sa prethodnim, kao logičan korak je i organizacija brojnih manifestacija koje bi mogle da ispunjavaju kulturni program različitih ruralnih sredina tokom čitave godine.
4. Upoznavanje sa **starim zanatima** i **alatima**. Kroz dugu istoriju razvoja ljudskog društva, mnogi zanati i alati kojima su žene vršile svoju ulogu u seoskim domaćinstvima već odavno su zaboravljeni i napušteni. Upravo oni su predmet posebnih interesovanja turista iz visoko urbanizovanih industrijskih zemalja i značajno mogu da obogate turističku ponudu. Jedino udruženim naporima ovakvi zanati mogu da opstanu. Različite ženske organizacije koje posluju ili bi trebalo da posluju u seoskim sredinama imaju zadatak da ohrabre žene, da ih organizuju,

pomognu im u pribavljanju sirovina kao i plasmanu proizvoda i ostvarivanju po tom osnovu dodatnih prihoda u svojim porodicama.

5. **Narodna radinost**. – Bogatstvo multietničnosti stvara i bogatstvo i raznolikost narodnih radinosti koje mogu delovati veoma egzotično stranim turistima. Skoro svaki ruralni kraj može se pohvaliti nekim svojim proizvodom koji nastaje kao delo vrednih ruku žena toga kraja. Narodna radinost je isključiva privilegija žena i one u proizvode ulažu svoje vreme, umešnost i smisao za lepo. Da proizvodi narodne radinosti mogu postati i osnov za razvijanje posebne privredne grane u ruralnim područjima primer je i pirotski ćilim. „Ćilimarke“, odnosno žene koje su izrađivale ove ćilime nikada nisu bile dobro plaćene, a dobrom zaradom mogli su da se pohvale samo trgovici. Izrada ćilima je ipak bila osnov privređivanja žena toga kraja ukupnim prihodima domaćinstava.
6. **Kulturne i sportske priredbe** takođe obogaćuju i oplemenjuju formiranje asortimana turističke ponude, gde seoska žena može imati svoj puni doprinos. Važnu ulogu u unapređenju nekih od pomenutih sadržaja mogao bi da odigra privatni sektor, odnosno mali biznis. Pravljenje parcijalnih turističkih programa zaslužuje podršku, naročito fiskalnu ali i podršku u plasmanu, jer bi oni mogli relativno brzo da obogate vanpansionsku turističku ponudu i doprinesu naporima da se kroz nju efikasno predstave i tržišno valorizuju antropogeni i drugi resursi.

Na taj način bi mogle da se obezbede osnove za dopunsku zaposlenost u privatnom sektoru bez značajnih inicijalnih ulaganja. Izrada kvalitetnog programa boravka na selu ne sme biti prepuštena lokalnoj snalažljivosti, ona mora biti ozbiljan predmet analize ukoliko se očekuju razvoj i efekti od ovog vida turizma. Kvalitet pružanja usluga, kako to mnoga istraživanja potvrđuju, jedan je od presudnih faktora koje turisti imenuju kada daju ocenu o boravku u nekoj turističkoj destinaciji. Upravo u tome je šansa za punu kreativnost koje imaju i mogu da ispolje seoske žene.

Očuvanje tradicije i folklora ruralnih krajeva, kao i starih zanata, organizovanje seoskog turizma kao savremenog vida turističke ponude, predstavljaju aktivnosti žena kojima one usmeravaju ukupni razvoj ruralnih krajeva. Stoga, vitalni doprinos seoskih žena je na mnogim poljima: u poljoprivredi, domaćinstvu, prehrambenoj sigurnosti, zaštiti životne sredine, transmisiji znanja i borbi protiv bolesti, bogatijoj turističkoj ponudi koja postaje nezaobilazan element multifunkcionalne strategije razvoja.

DEO III

I. ANALIZA OSNOVNIH KARAKTERISTIKA POGRANIČNIH PODRUČJA IZMEĐU MAKEDONIJE I SRBIJE

1. POLOŽAJ POGRANIČNIH PODRUČJA
2. PRIRODNE ODLIKE POGRANIČNOG PROSTORA
3. STANOVNOŠTVO POGRANIČNOG PODRUČJA
4. PRIVREDA

DEO III

I. ANALIZA OSNOVNIH KARAKTERISTIKA POGRANIČNIH PODRUČJA IZMEĐU MAKEDONIJE I SRBIJE

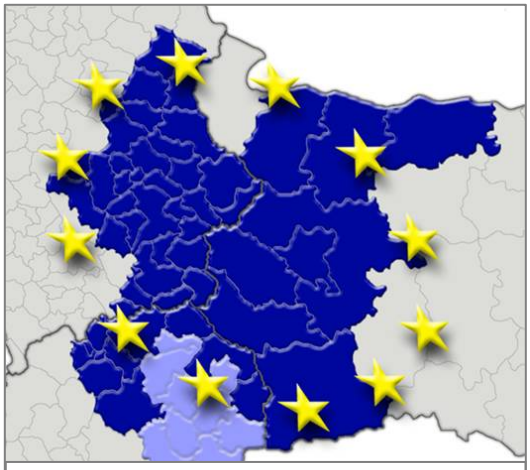

Slika 32. Euro-region Nis-Sofija-Skopje

Kraj XX veka doneo je neke nove inicijative u saradnji između Makedonije i Srbije u ovoj oblasti. Evro-region bio je uspostavljen između tri grada – Sofije, Skoplja i Niša, nacionalni i regionalni centri u tim državama (Bugarska, Makedonija, Srbija). Evidentno smanjenje ekonomskih mogućnosti koje je rezultat teškog i komplikovanog nasleđa i različitih dinamika tranzicije u tri države, preovlađuje i u ruralnim područjima dužinom graničnih linija karakterišući region kao društvenu i ekonomsku „zaostalost". I pored bogatih kulturnih tradicija i strateški važne lokacije, važnih evropskih putnih i železničkih linija, međunarodnih aerodroma, graničnim područjima jedva da je pomoglo sve ovo u toku procesa tranzicije.

Jedinstven region koji je multietnički, ali sa zajedničkim kulturnim nasleđem, sa karakterističnim lokalnim dijalektima i mentalitetom, podeljenim među ljudima u susednim državama. Pristupačno prirodno i kulturno nasleđe je sve češće podeljeno u sklopu granica koje izgleda više veštačko i štetno nego bilo gde drugde na Balkanu. Iz perspektive integracije u EU, ovaj region ima dobar potencijal za razvoj održive zajednice. Nakon procesa tranzicije i raspada bivše Jugoslavije, region je ostao neintegrisan i heterogen sa raskinutim političkim vezama, kao i sa prekinutim ekonomskim i društvenim vezama. Zajednički napori se odnose na stabilizaciju regiona, sa ciljem regionalne ekonomske saradnje i pune evropske integracije, umesto veće fragmentacije.

Slika 33. Region „The Land of Shopska“

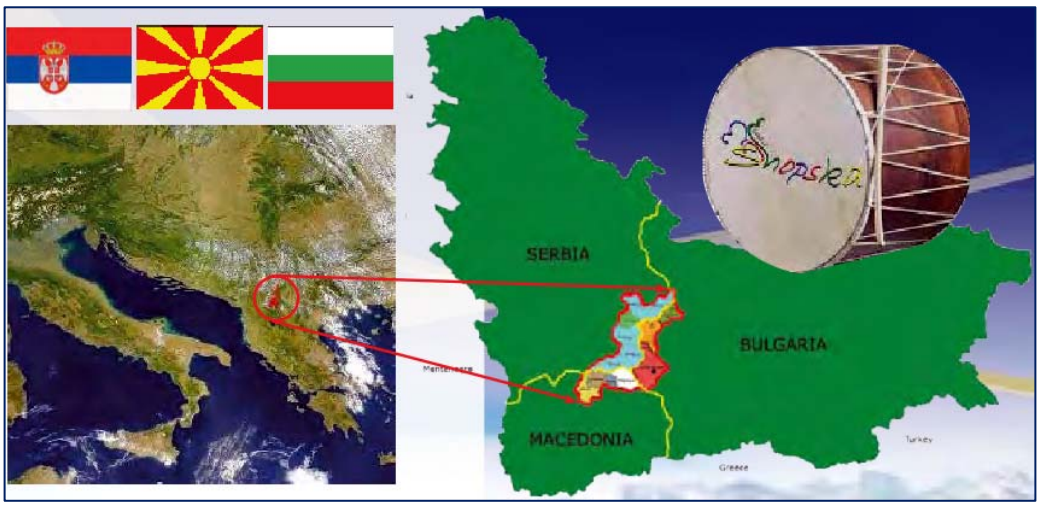

Još uvek veliki deo stanovništva (oko 700.000 ljudi, uključujući velike gradove Niš, Sofiju i Skoplje) živi u ovim ruralnim područjima sa neadekvatnom fizičkom i društvenom infrastrukturom. U siromaštvu je prisutna migracija velikog broja mladih ljudi ka urbanim centrima, što je logična posledica.

Ocenjivanje je uzelo u obzir principe iz dokumenata Lajpcig Agendi (2001–2004) u vezi sa poljoprivredom i ruralnim razvojom u Paktu razvoja država, koji treba da budu bazirani na principima održane prekogranične radionice u Ribarci (Bugarska) 2003. godine. Osnovni cilj ocenjivanja je bio da se ispitaju buduće mogućnosti i područja za dvopartitnu prekograničnu saradnju između Makedonije i Srbije u sektorima za razvoj malih i srednjih preduzeća, ekonomije, poljoprivrede i ishrane, ruralnog razvoja, upravljanja resursima, izgradnje kapaciteta i sl.

Istraživanja, kao način da se generišu nova znanja i razumevanja treba da vode ka inovaciji, iako mnoga istraživanja i konsultantski projekati ne rezultiraju u akciji, i da donesu malo koristi za lokalne sredine i stanovništvo. Očigledno je da svi rezultati istraživanja nisu bili distribuirani kako bi mogli da postanu najbolje dostupni u praksi ili da pospeše neki razvoj. Neophodno je da se skupi sve to i stavi ispred lokalne zajednice, tako da oni mogu da pomognu u kretanju nečeg napred i ruralnog razvoja. IUCN format predviđen za istraživanje u prekograničnom regionu može da posluži kao dobar „podsetnik“ lista za naš region. Neophodno je u budućnosti da se obezbede saradnje u regionu, preko sledećih aktivnosti:

- uspostavljanje zajedničkih monitoring metoda, formata podataka i izveštavanja u okviru;
- uspostavljanje i unapređivanje inter i intra regionalne održivosti indikatora;
- bezbedan, lak i neograničen pristup istraživačkim i održivim podacima;
- podrška i podsticanje regionalnog istraživanja baziranog na kreativnim projektima, posebno onih koji su prekogranični i/ili su fokusirani na interdisciplinarne i holističke pristupe i/ili uključuju lokalno stanovništvo – upotreba lokalnog znanja;
- podsticanje „dno nagore“ pristupa ka istraživanju i inovacijama;
- poboljšanje poređenja naučnih preporuka / istraživačkih rezultata;

• prioriteti treba da uključuju one koje su prekogranični i/ili su fokusirani na interdisciplinarne i holističke pristupe i/ili uključuju lokalno stanovništvo – upotreba lokalnog znanja.

Istraživani region zahvata deo teritorije Makedonije i deo Srbije. To su pogranični regioni koji pripadaju jugoistočnoj Srbiji (Dimitrovgrad, Trgovište, Bosilegrad i Crna trava) i severoistočnoj Makedoniji (Kumanovo, Staro Nagoričane, Rankovce i Kriva Palanka). Polovina populacije ovog regona živi u ruralnim područjima. Ruralni razvoj je važna tačka za socijalno-ekonomski razvoj ove dve zemlje. Razvoj ruralnih područja je decenijama ograničen zato što je loše definisana agrarna politika i nedostaje njen pozitivni odnos prema potrebama ruralnog razvoja.

Ruralna sredina zaostaje društveno i ekonomski. Zaostajanje je očigledno u procesima modernizacije proizvodnje, transfera znanja, investicija u infrastrukturu, kao i u uslovima života. Ovaj region je ekstremno zanimljiv zato što je most sa susednim zemljama jer dele isto kulturno i prirodno nasleđe.

Srbija i Makedonija teže ka jednakom regionalnom razvoju i smanjenju siromaštva. Žele da obezbede povoljne uslove za prosperitet lokalnih zajednica, kako bi prirodni resursi bili održivi i konzervirani, a različita kultura stavljena u funkciju ruralnog razvoja i smanjenja siromaštva.

Deo regiona koji je bio ispitivan pripada planinskom regionu pogodnom za gajenje stoke. Ograničenje razvoja poljoprivrede su različita, često loša zemljišta i strma brda. Većina obradivog zemljišta i pašnjaka u regionu, osim visoko planinskih pašnjaka, stvorena je čišćenjem šuma. Šume i pašnjaci su najznačajniji resurs koji drži ruralnu ekonomiju u regionu. Stoka i hranjenje stoke je fundamentalna poljoprivredna aktivnost. To je tradicionalno ekstenzivno, retko poluekstenzivno (samo u velikim državnim farmama značajno za njihovu proizvodnju u poslednjih 10 godina). Ovi regioni su ekstremno depopulisani. Ruralne opštine su locirane oko obradivog zemljišta, male su i disperzivne. Postoji mnogo malih sela i ukupna gustina naseljenosti je niska.

Niska profitabilnost poljoprivrede čini čitav sistem proizvodnje komplikovanim za planiranje i zbog toga manje uspešnim. Neki razlozi proizlaze iz prirodnih uslova za njihov razvoj. Isto tako zbog razvoja nacionalne razvojne strategije ne može da se definiše pravo mesto poljoprivrede u planinskoj ekonomiji, daleko je od toga da zadovolji njihove potrebe i uslove da postane više održiva. Nacionalna politika za razvoj gura ruralnu populaciju ka industriji u malim gradovima. Ostala populacija želi da ima svoje privatne farme.

Mogućnosti za unapređenje ekonomske situacije u regionu uglavnom proizlaze iz prirodne i kulturne baštine u regionu. Službenici svih ocenjenih opština vide ekonomsku budućnost regiona sa razvojem agrobiznisa, turizma i usluga, kao i malih i srednjih preduzeća a posebno onih koja su porodični biznis. Skoro svi su svesni da je diverzifikacija ruralne ekonomije neophodna u određenoj meri, ali samo Trgovište vidi budućnost u razvoju industrije. Opštine u regionu zalažu se za čiste tehnologije i većina misli na unapređenje tradicionalne proizvodnje koja se koristi na njhovoj teritoriji umesto da uvedu nove.

Istog su mišljenja i mnoge nevladine organizacije i preduzeća koji su intervjuisani u regionu. Vodeća NVO u Dimitrovgradu „Natura Balkanika“ vidi mogućnosti organske poljoprivrede s akcentom na pčelarstvu, šumskim plodovima, lekovitom i aromatičnom

bilju, stočarskoj proizvodnji i tradicionalnoj preradi koju treba nadograditi da odgovara savremenim standardima bezbednosti hrane. Ova organizacija ima iskustvo u proceni i sugeriše oblasti jačanje postojećih lokalnih brendova na osnovu proizvoda koji proizlaze iz zanatstva i od domaćih rasa, kao što su mangulica svinje, staroplaninsko jagnje, kačkavalj iz Senokosa, beli sazreli sir iz Borova, urda, pirotski ćilim i razni drugi mlečni proizvodi i proizvodi od vune.

Vizija obuhvata pristup kompletnog lanca proizvodnje, tako da se uzima u obzir i marketing ovih proizvoda. Kreatori ove vizije shvataju da ne mogu svi proizvodi biti proizvedeni u velikim količinama, ali dinamika isporuke i cena doprinose izvozu iz regiona, tako da sugerišu diverzifikaciju ruralne ekonomije kroz uvođenje ruralnog i agroturizma. To može da stvori povoljne uslove za razvoj lokalnih tržišta i izvoza virtuelnih lokalnih proizvoda po nižim troškovima nego što je uobičajeno sa pozitivnim uticajem na životnu sredinu, zbog smanjenja pritiska na poljoprivredne resurse. Ideja „Nature Balkanike“ promovisana je kroz uspostavljanje mikroregionalnih eko-etno sela u svih pet dimitrovgradskih regiona – Derekul, Burel, Ponišavlje, Zabrđe i Visok – koja će uvesti seoski turizam kroz aktiviranje nekoliko domaćinstava koja mogu da sačuvaju ambijent i nude različite zanimljive aktivnosti da održe pažnju i interesovanje turista.

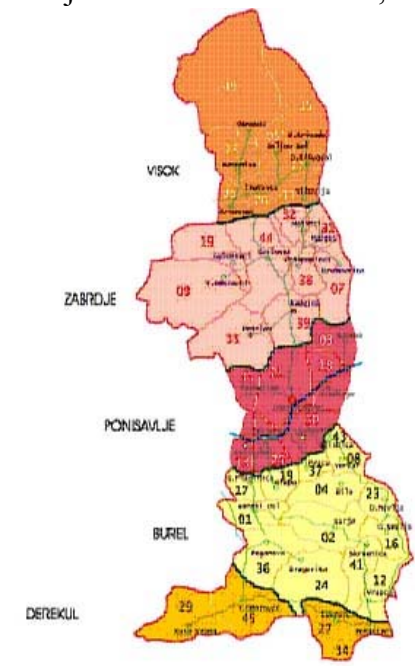

Slika 34. Dimitrovgradskih regiona

Određene organizacione i promotivne aktivnosti su neophodne za uspeh ovog koncepta. Ovi traže više entuzijazma jedne NVO – koordinirane aktivnosti u lokalnoj zajednici, povezivanje svih zainteresovanih strana i podrška lokalnih vlasti, kao i finansijske podrške različitih izvora. Bez obzira na to koliko komplikovan ovaj koncept izgleda, vidi se da se očekuje i od generalnog prostornog plana i od posebnih planova za izgradnju Koridora 10 i Vlasine, a u skladu je s namerom da se koriste održivi raspoloživi resursi .

Aktivisti drugih nevladinih organizacija iz iste oblasti – „Balkan Eko Tour“ i REC projekat „Stara planina“ – zastupaju slične stavove, ukazujući na one raspoložive resurse parka prirode Stara planina, prirodnog rezervata „Jerma“ i očuvanih tradicionalnih sela. Svi oni naglašavaju potrebu za razvojem lokalnih brendova i tradicionalnim i tipičnim proizvodima iz tih regija. Ograničenje za to identifikovano je slabom infrastrukturom i institucijama kojima je zadatak da planiraju, preduzimaju akcije i promovišu ove aktivnosti pa zatim naprave održivim, da privuku pažnju investitora i potrošača. Neka od postojećih preduzeća, kao što je turistička agencija „Mobi Dik“, vide pogodnu klimu da se potpiše sporazum o slobodnoj trgovini u regionu. Neko vidi ovo kao priliku za aktiviranje postojećih proizvodnih kapaciteta koji ne rade u ovom trenutku. Oni očekuju da to može pomoći povećanju zaposlenosti u Dimitrovgradu, ali nisu svesni da to nije jedina prepreka za njih da počnu opet da proizvode, zato što uglavnom ne mogu da proizvode po modernim

standardima i neophodnom efikasnošću, tako da je potrebno dosta intervencija za početak.

Poljoprivreda takođe krije neiskorišćene potencijale. Privatizacija postojećih zadruga mogla bi da obezbedi dugoročne kredite i organizovanje obrazovanja i obuke za poljoprivrednike i trenere/savetnike.

Bogati šumski resursi na ovim prostorima smatraju se nedovoljno iskorišćenim potencijalom. Mogućnosti za razvoj vide se u primarnoj preradi drveta, gajenju i prikupljanju lekovitog bilja, šumskih plodova i negovanju voćarstva. Što se tiče poljoprivrede, glavno ograničenje je nedostatak obrazovanja i slaba proizvodnja i prerada, kao i nedostatak marketinga. Lokalni akteri smatraju da postojeće delimično iskorišćene zgrade fabrike „Simpo“ preduzeća (Simbi) i AD „Crna trava“ mogu da se koriste za preradu i marketing proizvoda koji su prikupljeni iz prirode u toj oblasti. Međutim, koncepti razvoja primenjeni 80-ih i početkom 90-ih, prema kojima su u ovoj oblasti neki od objekata podignuti, propali su zbog nedostatka privrede i nedovoljne količine tržišne promocije.

Lokalni ispitanici smatraju da male količine viška proizvoda u okruženju povećane konkurencije sa drugim oblastima u zemlji koja počinje da nudi šumske plodove, lekovito bilje, gljive i „zdravu hranu“ kao rezultat diverzifikacije ruralne ekonomije nisu napravile prostor za razvijanje lokalnih brendova u ocenjenoj oblasti. Ovo izgleda kao ne-konzistentna priča jer ovaj vid proizvoda, ako se brendira i napravi adekvatan marketing, stvarno ne može da se takmiči na otvorenom tržištu. Većina ovih proizvoda se zapravo redovno prodaje na inostranom tržištu, u velikom obimu. Srbija je poznata po izvozu ovih proizvoda. Obrada i brendiranje teško da su nekad bili urađeni za većinu ovih proizvoda.

Glavna prepreka razvoju je, prema mišljenju većine predstavnika opština i nekih nevladinih organizacija, nedovoljno razvijena privreda i komunalna infrastruktura. Da bi mogli da se iskoriste dostupni potencijali, prema njihovom mišljenju, veoma je važno da se uklone sledeće prepreke: neredovno snabdevanje električnom energijom, loše putne mreže, nepotpuni komunikacioni sistemi, tehnički nedovoljno obučene i neopremljene lokalne institucije.

Drugi ozbiljan problem, koji se ne prepoznaje, dolazi iz analiziranih demografskih parametara. Trendovi starenja stanovništva ne daju mnogo šanse intenzivnoj poljoprivrednoj proizvodnji, kao što su voćarstvo i stočarstvo. Razvoju turizma treba da doprinose mladi i obrazovani koji mogu da odgovore na zahteve za pokretanje mnogobrojnih usluga koje treba paralelno razvijati. Očigledno je da je dodatno obrazovanje potrebno da bi stanje bilo povoljnije. Međutim, adekvatna škola u regionu ne postoji. Da bi se zadovoljili zahtevi, različite vrste obrazovanja treba da obuhvate obuku različitih oblika saradnje, specifičnih obrazovanja za razne društvene grupe i zajednice itd.

Predstavnici lokalnih vlasti i NVO su istog mišljenja da na celom području nije urađeno neko detaljnije i sistematsko istraživanje lokalnih razvojnih potencijala. Čak i ako oni znaju za neka istraživanja, rezultati im nisu dostupni, nitu imaju ideju kako da ih koriste.

U Dimitrovgradu, lokalna NVO „Natura Balkanika“ uradila je nekoliko projekata da identifikuje potencijale za ruralni razvoj i pokrenula neke aktivnosti u vezi sa razvojem organske poljoprivrede, agroturizma i tradicionalne obrade. Promocija i prenos znanja zasnovani na proceni potreba sprovedeni su kroz Centar za ruralni razvoj. Akcenat

je na usklađenoj i dvostranoj zaštiti održivog razvoja za ekonomsku valorizaciju tradicionalne obrade i ekonomski vredne prirodne i kulturne baštine, uključujući i autohtone rase, tradicionalnu preradu mleka i mesa itd. Sve promovisane opcije su u skladu sa zakonom propisane konzervacije i zaštite potreba vrednih prirodnih baština u regionu.

REC je, takođe, uz pomoć „Nature Balkanike“ i drugih stručnjaka izradila lokalne smernice za mogućnosti održivog poljoprivrednog i ruralnog razvoja. Ove aktivnosti su uglavnom usmerene na lokalne zajednice, na način informisanja o mogućnostima lokalnih vlasti. Ali pošto je budžet mali, ovaj projekt ne može učiniti više nego što je kampanja podizanja svesti i promocija kulturne razmene u regionu Stare planine.

Više procena urađeno je za svrhu USAID i UNDP koji se još uvek vode u toj oblasti. Nažalost, čini se da lokalni ispitanici nisu imali pregled ovih aktivnosti i stoga nisu imali koristi u oblikovanju svog vlastitog mišljenja o mogućnostima za razvoj u svojim oblastima. Istraživanje kao način da se generišu nova znanja i razumevanja trebalo bi da dovede do inovacija, iako mnoga istraživanja i konsultantski projekti ne rezultiraju u akciji i donose malo koristi u lokalnim sredinama i stanovništvu. Očigledno je da svi rezultati istraživanja nisu diseminirani da postanu najbolje raspoložive prakse ili da generišu neki razvoj. Potrebno je da se prikupi sve to i iznese pred lokalne zajednice, kako bi one mogle da pomognu u pokretanju stvari napred i pospeše ruralni razvoj.

Vrednosti planina, nacionalnih parkova, istorijskih mesta i nacionalnih spomenika u Makedoniji i Srbiji nude značajan potencijal za agro i eko turizam. Ovaj potencijal je poboljšan zaštitom lokalne tradicije i različitosti manjinskih etničkih grupa u mnogim od ovih oblasti. Tu je i potencijal za proizvode kao što su planinski plodovi i bilje, od kojih se mnogi mogu izvoziti u susedne zemlje. Za mnoge proizvođače u ovom regionu, Sofija je mnogo bliža nego Beograd i Skoplje.

Druge industrije imaju slične probleme. Predstavnici lokalnih vlasti smatraju da se ovi problemi mogu prevazići privatizacijom, međutim, od pomoći su i nove ideje i sposobnosti preduzetnika da se modernizuje oprema i sprovedu inovacije proizvodnih programa.

Ne postoji jasna vizija u okviru ovih preduzeća ni opštinskih organa kako da se obezbedi finansijska podrška za bilo kakve poduhvate da bi se to desilo. Kad je reč o mogućnostima za razvoj industrije u tim opštinama, skoro niko zaista ne veruje u revitalizaciju industrije u regionu, jedino pojedinci iz Trgovišta.

Lokalni ispitanici ističu razvoj turizma kao strateškog sektora privrede. Crna trava je posebno napredovala u ovom pogledu, što se i razume imajući u vidu da je Vlasinsko jezero kao turistička oblast s izuzetnom perspektivom u blizini. Međutim, prema proceni, nema postojećih kapaciteta za logorovanje, ni potrebne infrastrukture da bi se obezbedilo brzo pokretanje turističkih aktivnosti. Na teritoriji Crne trave postoji lovište u vlasništvu državnog preduzeća „Srbijašume“, kao i organizovana lovišta, pa neke male aktivnosti s obzirom na delatnost lovnog turizma mogu da počnu. Iako postoje neki drugi kapaciteti u ovom području, većina njih se nalazi u urbanim sredinama. Nema dostupnih podataka o nivou iskorišćenosti ovih kapaciteta, pa je teško dati mišljenje o njihovoj budućnosti i mogućoj ulozi u razvoju ili ruralnim oblastima.

Slika 35. Zvonačka banja

Na teritoriji Dimitrovgrada (Srbija) i opštine Kriva Palanka (Makedonija), Osogovske planine, Stara planina, Jerma i sačuvan seoski ambijent prepoznati su kao važni resursi za razvoj turizma. Međutim, uprkos potencijalima, opština Dimitrovgrad ima samo jedan turistički centar u blizini i to je Zvonačka banja. U ovom delu regiona tranzitni turizam može da bude prva opcija, ili bar jedna koja može da pomogne u razvoju ostalih vidova turizma. Tu prolazi Koridor 10 i saobraćaj je veoma intenzivan, ali do sada niko nije razmatrao nijednu mogućnost kako da se ostvari korist. To je paradoks, ali u trenutku veliki saobraćaj je samo problem i ništa drugo, jer putne infrastrukture i usluge graničnog prelaza nisu sposobne da se nose s tim.

Lokalne NVO, „Natura Balkanika“ – Dimitrovgrad, „Osogovo“ – Kriva Palanka i REC, promovišu razvoj **etno-turizma** kao mogućnost za razvoj regiona. Njihov koncept se zasniva na raspoloživosti atraktivnih kulturnih baština, lokalnih proizvoda i tradicionalnog okruženja, koji su brend na domaćem tržištu iako nisu promovisani na pravi i organizovan način. Ovaj koncept je jedini koji govori o turizmu kao karici koja nedostaje u lancu, koji mora da stvori tržište za lokalne proizvode, da pomogne razvoju usluga i poveže celu ekonomiju zajednice u uspešnu, pored stvaranja novih mogućnosti zapošljavanja. Rekreativni, planinski, banjski, etno, agro, lovni i tranzitni turizam su maksimalne mogućnosti koje jednoj ocenjenoj teritoriji u regionu otvaraju perspektivu za razvoj turizma. Praktično samo Dimitrovgrad i Kriva Palanka mogu da ostvare sve, ostale opštine imaju manje opcija.

Mogućnosti za **diverzifikacije ruralne ekonomije** postoje na principu multifunkcionalnog razvoja, i on je važan jer je oblast u stanju da obezbedi raznovrsnu ponudu proizvoda i usluga. U tom smislu razvoj turizma i ostalih ekonomskih aktivnosti je najbolji model za „čuvanje“ mladih ljudi i stvaranje mogućnosti njihovog zapošljavanja u regionu.

Izgradnja lokalne komunalne infrastrukture, poboljšanje puteva, vodosnabdevanje, snabdevanje električnom energijom ili završetak sportskih terena, ski-staze, ski-liftovi, organizovanje lovišta i druge raznovrsne aktivnosti koje mogu privući turiste – neophodne su za unapređenje turizma u regionu. Da se unapredi nivo turističke ponude je od ključnog značaja, kao i da se koordiniraju aktivnosti lokalnih preduzetnika, jer se većina turističkih potreba može zadovoljiti industrijskom proizvodnjom u regionu. Za većinu njih koji se bave proizvodnjom hrane i suvenira i slično, to bi moglo biti mnogo bolje nego tražiti prostor na nacionalnom i međunarodnom tržištu. Lokalni ispitanici vide institucionalne saradnje kao potrebne za poljoprivredu i turističke zadruge i udruženja proizvođača i prerađivača itd. Međutim, i dalje nije jasno zašto postojeće zadruge ne koriste ovu priliku. Jedini razlog jeste da se kaže da interes ne znači ukupnu svest, a još manje moguće neophodne veštine i znanja, ali i tajna može da bude u lokalnom

mentalitetu koji guši inicijative na samom početku. Transfer znanja mora da ide ruku podruku sa marketinškim aktivnostima i promocijama, a posebno sa demonstracijama dobrih primera iz prakse drugih zemalja.

Razvoj malih i srednjih preduzeća sa posebnim naglaskom na porodičnom biznisu. – Predstavnici lokalnih vlasti vide šanse za razvoj MSP u samo nekoliko grana: mlekara (prerada mleka), prerada šumskih plodova, gljiva i lekovitog bilja, gajenje ribe u ribnjacima, sakupljanje i prerada drveta i sve što je u okviru porodičnog biznisa. Klasičan uslov je obezbeđivanje niže poreske stope pri investiraju u takva mala i srednja preduzeća. Lokalni stanovnici misle da će preduzeća iz cele zemlje da investiraju u regionu u izgradnji novih firmi i sl. Kao najznačajniji izvor za takve investicije vide kredite iz Fonda za razvoj Republike, međutim, nema podataka o tome da je neko u regionu uspeo da dobije ova sredstva.

Razvoj infrastrukture. – Ne postoji jasna vizija oko poboljšanja ekonomske infrastrukture, ali postoje neke ideje kako da ruralni razvoj pomogne na lokalnom nivou sa sopstvenim sredstvima. UNDP, koji je aktivan u regionu, misli da fondovi za unapređenje razvoja iz nacionalnog na lokalnom nivou, naravno uz uslov da bude transparentno i efikasno, mogu mnogo pomoći. UNDP insistira na angažovanju eksperata za ocenjivanje projekata predloženih za finansiranje, kao i obezbeđivanju svih potrebnih informacija za efikasno prikupljanje sredstava iz svih dostupnih izvora. Takav sistem za podršku ruralnom razvoju biće decentralizovan, delovaće nezavisno od svih struktura, politike i sl., moći će da postane pravi servis u ruralnim zajednicama. Međutim, ne misle svi da sredstva mogu biti generisana ili obezbeđena posredstvom lokalnih akcija. Opština Crna trava, recimo, vidi samo mogućnost spoljnih investicija ili donatora. Ovo mišljenje je kontroverzno, jer da se investicije ili donacije nađu u lokalnoj zajednici, i dalje treba da se bude aktivan u svojoj promociji. Problem je kapacitet lokalne uprave da se taj zadatak uradi. Izgleda da NVO, zajedno sa lokalnim vlastima i preduzećima može da pronađe način da finansira osnovne grupe ili stručnjaka za traženje novca i grupu stručnjaka da se pregleda svaki predlog i proceni njegov moguć uticaj na lokalni ruralni razvoj i da se naprave prioriteti.

Nepovoljna situacija sa fizičkom infrastrukturom je naglašena od strane stanovnika ruralnog regiona kao ozbiljna prepreka. Najozbiljniji deo ovog problema povezan je sa napuštenom i degradiranom lokalnom infrastrukturom i niskim opštinskim budžetom koji treba da obezbedi njenu sanaciju, zajedno sa 20 % doprinosa iz državnog budžeta. Nema asfaltnih puteva, vodovodnih sistema, kanalizacionih sistema, takođe nije rešeno odlaganje otpada, sistemi za prečišćavanje otpadnih voda su nekompletani, ne postoji sistem za reciklažu otpada, komunalne usluge nisu adekvatne, plus još nešto, ceo region nije adekvatno pokriven električnom energijom, telekomunikacioni sistemi su nerazvijeni i sl. Svi se slažu da je rešavanje ovih problema prioritet, ali nemaju adekvatno rešenje. Problemi se gomilaju i nemoguće je učiniti bilo šta kako bi se situacija popravila, posebno zbog toga što postoje neka dodatna rešenja za koja stanovnici ruralnih područja ne znaju. Na primer, problemi infrastrukture mogu se rešiti i kroz subvencije Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede i Ministarstva za turizam. Oba zahtevaju učešće lokalne zajednice, međutim, do sada mnogo opština nije naučilo kako da spoji raspoloživa sredstva i ostavi samo mali procenat ulaganja za individualni doprinos u ruralnim područjima. Bolja distribucija informacija može da bude od velike korisi.

Međutim, nedavno su se pojavile neke dobre male inicijative. Većina njih nisu ništa novo za region, ali bar pružaju šire mogućnosti za marketing primarne proizvodnje.

1. Položaj pograničnih područja

Slika 36. Karta istraživani region, Srbije

Geografski ispitivana oblast pripada centralnom Balkanskom regionu, politički SEE (Jugoistočnoj Evropi). Opštine koje su uključene u ispitivanje su situirane oko makedonsko-srpske granične linije. Ocenjivane opštine u Srbiji pripadaju jugoistočnom Balkanu i južnoj Srbiji. Četiri opštine koje pripadaju ispitivanom regionu su Dimitrovgrad, Crna trava, Bosilegrad i Trgovište, koje pripadaju okruzima – Dimitrovgrad Pirotskom okrugu, Crna trava Jablaničkom okugu, Bosilegrad i Trgovište Pčinjskom okrugu. Opštine Kumanovo, Staro Nagoričane, Rankovce i Kriva Palanka nalaze se u severoistočnom delu Republike Makedonije i imaju presek sa dve granične linije – na severu granicu sa Srbijom a na istoku sa Bugarskom. Prema Zakonu o teritorijalnoj organizaciji, Makedonija nema provincije i oblasti na intermedijarnom nivou organizacije među državama i opštinama. Ispitivani region je od strateške važnosti sa svojom geografskom pozicijom zato što je okružen sa dva glavna puta i železničkim koridorom ka jugu i istoku, i nalazi se u dometu tri međunarodna aerodroma (Sofija, Skoplje, Niš – koji još nije operativan, ali uskoro će smanjiti distancu među aerodromima u regionu na 150 km sa bilo koje tačke).

2. Prirodne odlike pograničnog prostora

Ispitivani region je pre svega planinski, sa različitim geološkim supstratom zemljišta. Sa izuzetkom dolina, strmih brda i zemljišta sa ograničenom poljoprivrednom proizvodnjom u regionu. Teoritorija ocenjivanih opština ograničena je planinama Greben, Vlaška, Ostrozub, Čemernik, Gramada, Milevska, Dukat, Đerman, Široka, Pešeritsa, Malak Ruj, Čarčalak, Murgovica, Osogovo, Vlasina, i na severozapadu Rila u Bugarskoj, Skopska Crna Gora, Ruen, Kozjak, i Stara planina u Srbiji. Region je bogat

stalnim izvorima, i neke oblasti u zapadnom Balkanu, koji imaju najhladnije vode u regionu (4,5–6,0^{o} C). Bez obzira na to koliko izvora i tokova reka postoji u regionu, neke oblasti imaju ograničenje ako se uzme u obzir snabdevanje vodom domaćih životinja. Vode i manji izvori su vrhunskog kvaliteta jer nema zagađenja iz industrije, intenzivne poljoprivredne proizvodnje na farmama. Niska populacija smanjuje ozbiljnu štetu po životnu sredinu, svako intenziviranje bez sistemskog rešenja ovog problema može da prouzrokuje degradaciju u regionu. Zbog uspona i čvrste vertikalne erozije, velike površine u regionu izložene su procesu degradacije zemljišta. Kontinentalna i planinska klima dominantne su u ovom regionu. Ispitivana oblast Makedonije delimično ima karakteristike tranzicione submediteranske kontinentalne planinske klime egejskog tipa. Prosečne padavine u regionu su 800–1.000 l/m^2. Suša se pojavljuje u periodu jun–avgust, a minimalna vlažnost je u periodu septembar–oktobar, kao i u periodu januar–februar. Za vreme sezone vegetacije najveća vlažnost je u periodu maj–jun a drugi maksimum je u novembru. Najniža prosečna godišnja temperatura je zabeležena u Dimitrovgradu 9,7^{o} C. Najhladniji mesec je januar sa oko – 1° C a najtopliji je jul sa oko 20° C.

Ocenjivan region je uglavnom zona bukve, hrasta i duba. Tanka drveća se nalaze na najvišim visinama. Veći deo pašnjaka potiče od čistih šuma i razvili su se pod uticajem čoveka. Biološka raznovrsnost ovde je deo nacionalnog kulturnog nasleđa i ljudi u ovim oblastima su povezani sa njihovim resursima. Većina trava su antrozoogene koje potiču iz očišćenih šuma razvijenih pod uticajem čoveka i životinja. Najviši vrhovi u planinskom regionu, su raštrkani u tankom pojasu, pokriveni su planinskom travom roda *nardus stricta*, *poa* i dr., i naseljeni *juniper* i *vaccinium* vrstama. Ove pozicije su od velike važnosti za eksploataciju šumskih plodova, lekovitih i aromatičnih vrsta. Biodiverzitet je deo nacionalnog kulturnog nasleđa i ljudi u ovim oblastima su povezani sa resursima.

Ekonomska vrednost regionalnog biodiverziteta je enormna. Veći deo ruralne ekonomije bazira se na veoma jednostavnom sistemu proizvodnje, na čistom skupljanju biljaka, lovu i sečenju šume. S druge strane mogućnost koja proizlazi iz estetske vrednosti ovih zemljišta i njihove raznovrsnosti, još uvek nije iskorišćena u korist regionalne ekonomije.

Područje je takođe poznato po svojoj geološkoj raznovrsnosti. Planine na zapadnom Balkanu, zajedno sa centralnim delom su sedmi centar visokog planinskog biljnog bodiverziteta, jedan od osam navedenih u oblasti. Područje je poznato i po svom geološkom diverzitetu. Jedna od najpoznatijih reka je Jerma, koja deli Srbiju i Bugarsku. Lepi primeri geološke raznovrsnosti mogu da se nađu isto tako i na zapadnom Balkanu, kao i u Slavinskoj klisuri na teritoriji Dimitrovgrada i na srpsko-makedonskoj granici u dolini reke Pčinje u blizini Trgovišta. Sastav ovih stena je različit.

3. Stanovništvo pograničnih područja

Ispitivani region ima najnižu gustinu naseljenosti u odnosu na druge delove Srbije i Makedonije. Na primer, gustina naseljenosti u srpskim delovima regiona kreće se od 8 stanovnika/km^2 u Crnoj travi, do 24 stanovnika/km^2 u Dimitrovgradu, prema ovom

kriterijumu ovi brojevi su u Srbiji ispod proseka sa 92,7 stanovnika/km^2. Najveći problem je progresivna depopulacija. Broj stanovnika u nekim opštinama između dva popisa smanjen je npr. u Crnoj travi za 32 % . Dece starije od 15 godina ima 15 %, a manje od 8 % ukupne populacije su deca do 15 godina. Stanovnici stariji od 60 godina u nekim opštinama čine blizu 45 % ukupne populacije.

Region se karakteriše nekim sličnostima po strukturi i starosti njegove populacije, dominantnim brojem penzionera, niskim procentom zaposlenosti ljudi u aktivnom radnom dubu. Nepovoljna starosna struktura je jedan od vodećih demografskih kriterijuma koji sortiraju ove oblasti u marginalne. Najmlađa kategorija populacije (do sedam godina) i deca u osnovnim školama (7–15 godina) u nekim opštinama zauzimaju 8 %, starije kategorije čine veliki deo (do 45 %). Ograničavajući faktori poboljšanja života su: natalitet 1.000 stanovnika koji je negativan u većini ispitivanih oblasti, mali broj novorođenčadi na 100 stanovnika i mali broj brakova kod 100 stanovnika starijih od 18 godina. Navedeni faktori imaju ekstremno negativne implikacije za budućnost regiona. Sa aspekta vitalnosti ovih opština, treba naglasiti da su u samom vrhu najugroženijih regiona u Srbiji.

Što se tiče žena u ukupnom stanovništvu, među njima nema neke značajne razlike u regionu, kao u nekim drugim planinskim područjima gde žene napuštaju ruralne oblasti i migriraju u gradove. Svi parametri vezani za pitanja polova, takođe su nepovoljni. Deo žena u fertilnom uzrastu u ukupnom broju stanovništva je nepovoljan. Kreće do oko 13,69 % u nekim opštinama. U ukupnom procentu ljudi bez škole, broj žena je dominantan i ide do 85 %. Opšta tendencija je da:

1. udeo žena u ukupnom stanovništvu u odnosu na obrazovnu strukturu niži je od udela u ukupnoj populaciji – žene su manje obrazovane od muškaraca;
2. broj se smanjuje sa povećanjem obrazovne kategorije – žene su dominantne u svim obrazovnim kategorijama bez škole i osnovnog obrazovanja, dok manje od 1/3 ljudi s univerzitetskom diplomom čine žene.

Udeo žena u ukupnom broju zaposlenih je isti kao u slučaju obrazovanja, u okviru ukupne populacije. Posledice i implikacije starenja populacije imaju uticaj na ekonomski razvoj jer to implicira promene na tržištu rada, promene u proizvodnji i u strukturi potrošnje. Nepovoljna starosna struktura u regionu uslovljava nisku privlačnost investicija i preduzetništva. Nekim opštinama koje su ekstremno neatraktivne za preduzetništvo onemogućeno je da regrutiraju kvalifikovanu radnu snagu i na taj način su njihove ekonomske aktivnosti osuđene na propast. Situacija je slična u svim malim opštinama ispitivanog regiona. Suprotna situacija u regionu je suptilna fleksibilnost i pristupačnost ljudi, koji treba što pre da prihvate nove načine i ideje jer je njihova prekvalifikacija potcenjena.

3.1. Etnička struktura

Etnička struktura populacije u opštinama je različita. Većina stanovništva se izjašnjavaju kao Bugari, Srbi i Makedonci koji žive u matičnim zemljama. Bugari kao nacionalna manjina u Srbiji nalaze se u velikom broju u većini ispitivanih opština.

Ove opštine su specifične jer je sve veći broj nacionalno neopredeljenog stanovništva (oko 12 %). Među ispitivanim opštinama Bosilegrad je najheterogenija

uzimajući u obzir etničku strukturu stanovništva. Na teritoriji ove opštine ima više od osam nacija. Karakteristika oblasti je to da ljudi u regionu pričaju isto, takozvani šopski dijalekt je zastupljen u svim zemljama, bez razlike kojoj naciji ili nacionalnoj manjini pripaduju po svom opredeljenju. Posle pada Otomanske imperije, nove granice su smanjile prethodno ujedinjenu oblast – kulturno i ekonomski.

Preovlađujuće strategije za razvoj, posebno u spskom delu ovog regiona prouzrokuju da lokalno stanovništvo bude osetljivije na nacionalne provokacije, koje vode region u degradaciju postojeće regionalne kohezije, preko rastućih tenzija i podela. Svaka akcija u ekonomskom razvoju ruralne oblasti, pored smanjenja siromaštva što je glavni prioritet, treba da dobije svoje opravdanje u sprečavanju konflikata.

Granični regioni u Srbiji i Makedoniji su suprotan primer dezintegracijskog procesa regiona SEE koji postoji već 10 godina. U ovoj oblasti lokalno stvorene tenzije nikada nisu postojale. Dobra osećanja za život svake lokalne zajednice bez realnih prepreka osim siromaštva. Vredno kulturno i prirodno nasleđe krije mnoge potencijale za održiv razvoj regiona u svim aspektima – društvenim, ekonomskim i sl. Integrisan pristup održivom razvoju regiona je jedinstvena alternativa za sve etničke grupe u regionu.

3.2. Struktura lokalne, opštinske vlasti

Struktura lokalnih autoriteta opština u regionu je u skladu sa nacionalnim zakonodavstvom, iako sve mogućnosti koje su pružene zakonom nisu u potpunosti iskorišćene. U malom broju opština lokalna samouprava je modernizovana. Ovo je posebno problem u malim opštinama, koje zbog malog budžeta imaju jednostavnu strukturu. Lokalne vlasti procenjuju njihov posao zadovoljavajućim iako korisnici usluga lokalne zajednice misle suprotno.

Zbog smanjenih finansija sve opštine u ispitivanom regionu u Srbiji i Mekedoniji imaju nedovoljno razvijenu administraciju. Budžet siromašnih opština, a samim tim i niža primanja radnika, glavni su faktori koji ograničavaju viši nivo efikasnosti. S druge strane ostale opštine su opterećene službenicima koji nemaju nadležnost u lokalnoj samoupravi. Oni su neophodni za obavljanje aktivnosti koje samouprava traži, i nisu stari (kao u starom režimu) kao što se obično pretpostavlja. Prema vlastima u opštinama, važni resursi su iskorišćeni u lokalnim oblastima i naznačeni su za održavanje infrastrukture (putevi, elektrifikacija itd.). Neke opštine posebno namenjuju delove svog budžeta za lokalnu ekonomiju i njen razvoj, kao što su poljoprivreda i turizam ili druge aktivnosti važne za lokalnu ruralnu populaciju. Ali i ta sredstva nisu dovoljna da bi se pospešio i ubrzao ruralni razvoj.

Prema nacionalnom zakonodavstvu lokalna samouprava i lokalna administracija imaju veliku odgovornost i prava. Sa formalne tačke gledišta, lokalne opštine imaju relativno veliku autonomiju, u Makedoniji proces decentralizacije je već počeo, a u Srbiji je tek na početku.

Samo neke opštine imaju strategijski plan za razvoj. Strateški dokumenti nisu uvek rezultat participativnog programa sa lokalnim opštinama, nego dizajn lokalnih vlasti sa učešćem stranih eksperata. Iako takvi dokumenti postoje, to ne znači da javnost zna sve o njima i da su primenjeni u praksi.

Uvođenjem glavnih principa EU demokratija će trajati dovoljno dugo ako ekonomska moć zemalja nije povećana do odgovarajućeg nivoa da bi se obezbedilo finansiranje razvojnih aktivnosti lokalne administracije.

3.3. Razvoj građanskog društva u svim ispitivanim opštinama

Razvoj građanskog društva u svim ispitivanim opštinama je na različitom nivou, ali umnogome ograničen, što može da se opiše rečima – nizak i nedovoljan. S jedne strane postoje dobre inicijative NVO, a s druge prisustvo velikog broja NVO koje ne implementiraju stvarnu aktivnost ali deluju kao parazitska tela međunarodnih programa za donaciju. Napore NVO formalno podržavaju opštine. Opštine često uspostavljaju i rukovode takvim organizacijama za dobijanje finansijske pomoći za koju one obično ne ispunjavaju uslove, i ne dobijaju temeljnu inicijativu.

Zajednica gubi mnogo zato što ljudi iz NVO koji imaju dobre ideje, energiju i kapacitet da implementiraju razvojne programe, ne mogu da dođu do izražaja, i često napuštaju oblast čim ostvare kontakte sa „spoljnim svetom“. Ako nemaju sredstva, nemaju ni potrebnu podršku. NVO u regionu osuđene su na propast zbog teškoća da obezbede spoljnu podršku i zbog sumnje njihovih opština iako je to poslednja šansa lokalne zajednice da izađe iz začaranog kruga siromaštva. U građanskom društvu učestvuju u razvoju radnih mesta, i uopšte to je na veoma niskom nivou.

3.4. Obrazovna struktura stanovništva u regionu

Obrazovna struktura stanovništva u regionu je nepovoljna prema proseku. U Srbiji to je slučaj za sve analizirane parametre. Broj nepismenih ljudi se kreće od 4,7 % kod populacije starije od 15 godina u Dimitrovgradu do 21 % u Crnoj travi. Nezavršenu osnovnu školu ima polovina populacije starije od 15 godina u Crnoj travi, više od trećine stanovništva u Bosilegradu i Trgovištu, a više od ¼ stanovništva u Dimitrovgradu. Ljudi bez završenog osnovnog obrazovanja česti su među populacijom starijom od 15 godina, što je veliki problem. Devet odsto populacije u Dimitrovgradu i 7 % u Bosilegradu imaju različite tipove visokoškolskih diploma (akademije, univerziteti). U ostale dve opštine je manji broj visokoobrazovanih ljudi.

Svi spomenuti indeksi pokazuju loš kvalitet radne snage u regionu sa siromašno razvijenim sposobnostima da se uključe u trendove modernog ekonomskog razvoja. Višak industrijske radne snage je čest u nerazvijenim oblastima, ali sa nedostatkom modernog znanja potrebno je razvijati proizvodnju kako bi se obezbedili prihodi za život.

Uslovi obrazovanja seoske populacije u malim makedonskim opštinama su prepreke za razvoj ovog regiona. Preko $^{1}/_{5}$ populacije (21,52 %) u ovim opštinama ima nepotpuno osnovno obrazovanje a ⅓ (33,35 %) ima osnovno obrazovanje. Ljudi sa nepotpunim osnovnim obrazovanjem su značajno prisutni u malim, ruralnim oblastima – Staro Nagoričane (53,93 %) i Rankovce (41,31 %). Razlog tome je mali broj obrazovnih institucija u ovim oblastima, što planinska mesta čini izolovanim. Obrazovaniji pojedinci (srednje, više ili visoko obrazovanje) su znatno više prisutni u Kumanovu i Krivoj Palanci.

Potrebe obrazovanja u makedonskom delu ispitivanog regiona zadovoljene su osnovnim školama u sve četiri opštine, gimnazijom, srednjom tehničkom, ekonomskom i poljoprivrednom školom u gradskom centru Kumanova i gimnazijom u Krivoj Palanci. Ali infrastruktura ne može da odgovori na osnovne potrebe obrazovanja u regionu. Očekuje se decentralizacija lokalne vlasti obrazovanja na lokalnom nivou i to značajno, ali nizak nivo ekonomskog razvoja biće ograničavajući faktor za realno poboljšanje. Obrazovni centri za srednje obrazovanje u Kumanovu i Krivoj Palanci imaju profesionalni kadar za ekonomiju (poljoprivreda, metalna industrija, tekstilna i krznarska), ali nemaju razvijene druge potrebne usluge, za podizanje nadležnosti za razvoj porodice i malih preduzeća u ruralnoj sredini.

3.5. Zdravstvena zaštita

Sistem zdravstvene zaštite je organizovan preko sistema privremene klinike za pacijente (sa privremenom posetom lekara i/ili tehničkog personala ili bez nje), kao i bolnice. Bolnice i apoteke su locirane u većim opštinama ili čak izvan regiona, gde lokalna populacija ne može da dobije svu potrebnu pomoć, te mora da ode u veće centre. Brojevi pokazuju da je zdravstvena nega nerazvijena zbog faktora da jedan lekar leči 1.560 pacijenata (Trgovište – Srbija). Obezbeđivanje zdravstvene nege u Makedoniji je slično: urbane oblasti su relativno dobro pokrivene zdravstvenom negom a ruralna populacija je u znatno težoj situaciji.

3.6. Kulturni i informativni centri

Kulturni i informativni centri i biblioteke postoje u gradskim centrima i u nekim selima. Oni ne funkcionišu u kontinuitetu. Region je poznat po svom duhovnom nasleđu. Oblast je poznata po brojnim crkvama i manastirima. Neke opštine imaju muzeje koji su locirani u gradskim centrima. Lokalne opštine, i seoske opštine, imaju tradicionalne manifestacije (sajmove), dok su godišnji regionalni sajmovi autohtonog ruralnog nasleđa Balkana u Dimitrovgradu, međunarodna umetnička kolonija se održava svake godine u Poganovu i Osogovskom manastiru, veliki broj lokalnih i regionalnih događaja, kao što su folklorni festivali i pozorišni festivali u Dimitrovgradu, Bosilegradu i Kumanovu, privlače veliku pažnju. Informacije o ovim događajima nisu distribuirane na nacionalnom nivou, region Evrope da i ne pominjemo. Informativne mreže i pokrivenost elektronskim medijima u regionu nisu dovoljne. Postoje teritorijalne razlike koje otežavaju život stanovništvu a lokalne opštine su izolovane. Srećom broj ovih ljudi je mali, ovi regioni imaju dobru šansu za razvijanje turizma, a do tog ne dolazi ako tok informacija nije obezbeđen. Postojeći lokalni elektronski mediji i neke proizvodne jedinice poput NVO ili malih biznis inicijativa imaju kapacitet i interes da se proizvedu i emituju kvalitetne informacije i programi koji bi se prenosili na nacionalnim elektronskim TV i radio mrežama.

Lokalne zajednice u graničnom regionu u Makedoniji i Srbiji koje su ispitivane u ovoj studiji imaju razvojna ograničenja u pogledu njihovog opstanka u budućnosti. S druge strane oni kriju potencijale za razvoj koji treba da obezbede vredno prirodno

i kulturno nasleđe da bi postali uspešni u procesu razvoja. Nema mnogo oblasti kao što je ova koja ima bolju poziciju, kulturne veze, istorijske veze i zajedničke potencijale i probleme u ruralnim oblastima što je dobar primer za regionalnu integraciju.

Ispitivana oblast je istorijski pretrpela mnogo zbog postavljanja granica među balkanskim zemljama. Sto godina je kratak period za prevazilaženje ovih problema i stanovnici pograničnih regiona još uvek imaju jaku potrebu i želju za integracijom. Ove države su godinama marginalizovane i sada se vidi šansa za reintegraciju. Njihova želja je iracionalna – dijalekt kojim pričaju, prirodna sredina na koju se oslanjaju. Rehabilitacija slomljenih marketing kanala i opšta korist za razvoj rulalne ekonomije je realno očekivana zbog odnosa s opštinama, što na kraju može da pomogne na praktičan način promovisanju uspeha evropske integracije u ruralnoj zajednici Balkanskog regiona (Jugoistočne Europe). Cilja se na označene oblasti u regionu, gde multietničke opštine obezbeđuju prirodne mostove među zemljama, za postavljanje pilot aktivnosti, projekata i programa koji su opštinski organizovani i mogu da daju mogućnost za kulturnu povezanost da rade kako za društvenu tako i za ekonomsku rehabilitaciju.

3.7. Uslovi življenja u regionu

Uslovi življenja u regionu u proseku su lošiji nego u drugim regionima spomenutih zemalja. Nisu dostupne informacije o broju izgrađenih kuća i broju drvenih kuća, kao i onih napravljenih od blata i slame, neki ljudi žive u primitivnim starim kućama ponekad bez struje, vode i kupatila. Ovaj region je ostao neopremljen lokalnom putnom infrastrukturom. Društvena infrastruktura u regionu ne odgovara osnovnim potrebama populacije i ekonomskog sistema. Sistemi za snabdevanje vodom, ako postoje u ruralnim oblastima, imaju loše i stare kanalizacione sisteme ili ih uopšte nemaju. Samo veći centri u urbanim oblastima imaju bolju situaciju. Ali i susedna sela koja su kao u urbanim oblastima, nisu povezana sa regionalnim sistemom za snabdevanje vodom.

Na primer, u selima Staro Nagoričane i Rankovce u Makedoniji nema dovoljno vode za piće i očekuje se izgradnja regionalnog sistema za snabdevanje vodom „Prohor Pčinjski“ i slivanje Maštеničke reke u Srbiji kako bi njihovi problemi bili rešeni. Samo 14 zgrada u Starom Nagoričanu prima vodu preko sistema za snabdevanje, a 25 obezbeđuje vodu sa izvora i potoka. Ne postoji sistem za kanalizaciju ni u jednoj od ovih opština. Elektroenergetski sistemi i telekomunikacioni sistemi pokrivaju opštinske centre ali ne u ruralnim oblastima. Telekomunikacija u ruralnim oblastima je veoma loša. Neka planinska sela su praktično odsečena od sveta. Telefonske linije u većini sela ne postoje, a samo neka od njih imaju poštu i telefonsku liniju. Takvi niski standardi u nekim ruralnim naseljima nastali su zbog neujednačenog i neadekvatnog snabdevanja različitim industrijskim proizvodima, neadekvatne zdravstvene zaštite, nedovoljnog razvoja osnovnih škola, nerazvijene putne povezanosti seoskih autobuskih linija sa gradskim centrima. Ovi loši uslovi zajedno sa nemogućnostima zapošljavanja najvažniji su razlozi za migraciju iz sela u grad i depopulaciju u regionu.

4. Privredna struktura pogranične regije

Pogranični region Makedonije i Srbije je ekstremno ekonomski nerazvijen i ekonomski i socialno marginalizovan. Imaju 25–75 % niži prihod (npr. Crna trava i Bosilegrad, samo 23–34 %) od prosečnog prihoda u Srbiji. Nacionalni prihod u regionu u poređenju sa prihodom drugih zemalja je ekstremno nizak. U srpskom delu regiona najniži je u Bosilegradu – samo 8,6 %. Dinamika BDP je nepovoljna u ovom regionu.

4.1. Poljoprivreda

Poljoprivreda je glavna delatnost u privrednoj strukturi regiona. Polovina od postignutog nacionalnog prihoda ostvarena je pomoću nje. Zemlja u ovoj oblasti je uglavnom šumska zona, šumski i planinski predeli. U ovim opštinama, posle poljoprivrede, najvažnija biznis linija je proizvodna industrija, oko 30 %. Proizvodnja se odvija u velikim gradskim centrima u regionu, na primer u Kumanovu. Neke opštine imaju karakteristične izvore prihoda, npr. Crna trava gde je građansko inženjerstvo biznis koji je druga najbolja aktivnost posle poljoprivrede. U slučaju Dimitrovgrada to je maloprodaja i veleprodaja. Region je pretrpeo posledice tranzicije. Skoro sve industrije u regionu su propale. Teško je naći industriju koja i dalje radi. Zbog viška radne snage, ljudi se vraćaju na svoja imanja i doprinose procentu onih čiji prihod potiče iz poljoprivredne proizvodnje. Njihovo učešće u poljoprivredi je specifično zato što obezbeđuje opstanak njihovih porodica sa malim viškom proizvoda, što je prikazano doprinosom povećanja već velikog procenta samoodrživosti poljoprivredne proizvodnje (80–95 %). Ovi poljoprivrednici se zvanično ne registruju na svojim imanjima, proizvode na staromodan način, ekstenzivno i neekonomično i ne kvalifikuju se za državnu pomoć. U Srbiji i Makedoniji takva mala imanja su kompletno neorganizovana.

To je usled toga što su daleko od tržišta (povezana lošom infrastrukturom) i sa lošim uslovima – neredovno snabdevanje vodom, električnom energijom, mala neorganizovana proizvodnja je skupa. Ako dodamo nedostatak znanja i mogućnost dobijanja pomoći u vidu kredita za investiranje i smanjenje siromaštva, proizvodnja je postala nekonkurentna i više ostetljiva na probleme već monopolizovanog tržišta. U selima, za razliku od suburbanih sela gde se odvija očekivana tranzicija poljoprivrede, intenzivan proces depopulacije zamenjen je „deagrarizacijom“.

U regionu, udeo poljoprivrede među populacijom je veliki. Na primer u Srbiji se kreće od 31,1 % u Crnoj travi do 54 % u Trgovištu, što je mnogo više od državnog proseka – oko 16 %. Udeo aktivne poljoprivredne populacije u ukupnoj poljoprivrednoj populaciji je mali, posebno u opštinama oko Dimitrovgrada i Crne trave, verovatno kao posledica nepovoljne starosne strukture stanovništva. Većina ljudi zaposlena je u sekundarnom ekonomskom sektoru, kao i u proizvodnoj industriji, a taj broj se kreće od 38 % u Bosilegradu do 61 % u Trgovištu. Manje od 30 % radne snage je zaposleno u uslužnom sektoru (bez Dimitrovgrada sa 36 %), većina radi u državnim i javnim uslugama (zdravstvena zaštita, obrazovanje, administracija). U stvari, opštinska i državna administracija je najveći poslodavac u regionu. Zvanična stopa nezaposlenosti u nekim opštinama pada do 14,5 %. Ovaj broj ne uključuje samozaposlene ljude koji rade

u poljoprivredi, što im omogućava samoizdržavanje. Do nekog stepena zaposlenost je obezbeđena uslugama na granici Srbije sa Makedonijom. Ruralna ekonomija u regionu nije diverzifikovana iako postoje potencijali. Na primer, u ispitivanoj oblasti ima područja koja raspolažu oblastima za ispitivanje metala i nemetala, ali ovi potencijali se teško koriste. Severoistočni region RM je najbogatiji cinkom i određenim procentom srebra i zlata. Ima i nemetala u regionu. Postoje mnoga nalazišta kvarca, granulat betona itd. Region koji je bogat cinkom je bio samo delimično istražen u prošlosti. Lokalni stejk-holderi misle da sa relativno malom investicijom ukupni finansijski efekti mogu da budu od pomoći za oživljavanje ekonomije. Iako takve investicije ne mogu da reše problem nezaposlenosti, mogu da pokažu značajan rezultat ukupnog razvoja u regionu i mogu da budu osnova za pridružne aktivnosti.

4.2. Rudarstvo

Rudarstvo učestvuje u ekonomskoj strukturi u ispitivanim oblastima u Srbiji – Dimitrovgradu i Bosilegradu. Postoje tri rudarske oblasti u Dimitrovgradu, ali nisu maksimalno iscrpljene. Rudnici su locirani na jugu opštine blizu sela Nevlja, „Mazgoš“ rudnik lignita u Zabređu na severu i rudnik granita „Senoks“ na granici sa Bugarskom. Sličan potencijal postoji i u drugim opštinama. Olova i cinka ima u Karamanici (južni deo opštine Bosilegrad), ali više ne radi. Rudnici fosfata visokog kvaliteta su otkriveni u oblasti Lisine, ali se ne eksploatišu.

4.3. Energetski izvori

Energetski izvori u ispitivanoj oblasti su retki. Samo na jugu opštine Dimitrovgrad (granica sa Babušnicom) može da se nađe ugalj (napušten rudnik Rakita). Smeđi ugalj lignit može da se nađe u Zabređu u opštini Dimitrovgrad. Osim energetske infrastrukture, ne postoji nijedna druga u regionu.

4.4. Trgovina

Trgovina je simbolična zato što region ima niske prihode i visoku stopu nezaposlenosti. Brojne su male prodavnice sa kolonijalnim proizvodima u gradskim centrima, a gotovo da nema prodavnica u ruralnim oblastima. Drugi tipovi prodavnica i usluga za stanovnike ruralnih oblasti u regionu moraju da se traže u većim susednim gradovima. Region ima mali broj zelenih i stočnih pijaca. Tradicionalne prodajne tačke za poljoprivrednike u bivšoj Jugoslaviji bile su duž srpsko-makedonskog pograničnog tržišta u Trgovištu. Pre Drugog svetskog rata, bugarsko-srpska granica bila je otvorena za poljoprivredne proizvode. Nedostatak ovih tržišnih puteva se oseća i sada, granice su tesne da bi obezbedile slobodnu komunikaciju i slobodne trgovačke dogovore. Lokalno stanovništvo je nesposobno i ne zna za mogućnosti koje proizlaze iz dogovora o slobodnoj trgovini. Još uvek nema razgovora o liberalizaciji trgovine. Većina ovih ideja su u poletu istraživanja u Srbiji. Prave ideje o tome čime može da se trguje preko granice

ne postoje. Ideja o slobodnoj trgovini je povezana sa mogućnošću da potrošači dobiju jeftinije proizvode kojih ima preko granica zemlje sa liberalizacijom carina i smanjenjem poreskih stopa, što je već na snazi.

4.5. Turizam

Savremena istraživanja pokazuju da je pogranični prostor između Makedonije i Srbije veoma atraktivan za turizam. Stara planina i Vlasina locirane su na teritorijama Dimitrovgrada, Crne trave i Bosilegrada u Srbiji kao II klasa turističkog regiona, a I klasa regiona je rezervisana za okolnu oblast za tranzit turista budućim autoputem Niš–Dimitrovgrad–Sofija. Srpska vlada ih identifikuje kao glavne prioritete u narednim godinama, naročito Staru planinu i Vlasinu. Sa aspekta prirodne zaštite (nekoliko velikih oblasti od međunarodne važnosti za biodiverzitet i zaštitu prirodne sredine koje su prirodno zaštićene) i zaštite kulturnog nasleđa, turizam definitivno ima šansu. Region ima ekstremno ograničene kapacitete za turizam, malo ležajeva, restorana i nizak nivo usluga. Logistička podrška u turizmu je slabo razvijena i brojna atraktivna mesta nisu poznata onima koji redovno prolaze kroz region. Nedostaju oznake i turističke mape koje treba da budu dostupne turistima. Bez obzira na takve uslove, gotovo nikakav interes za region još uvek ne postoji.

Slika 37. Stara planina, Srbija

Slika 38. Vlasinsko jezero, Srbija

Slika 39. Poganovski manastir, Srbija

Turisti iz Sofije dolaze u Dimitrovgrad da vide Poganovski manastir i kupuju lokalne proizvode. Turisti iz Ćustendila dolaze u Osogovski manastir blizu Krive Palanke. Ribari s obe strane – srpske i bugarske – prelaze Jermu i pored problema sa graničnom

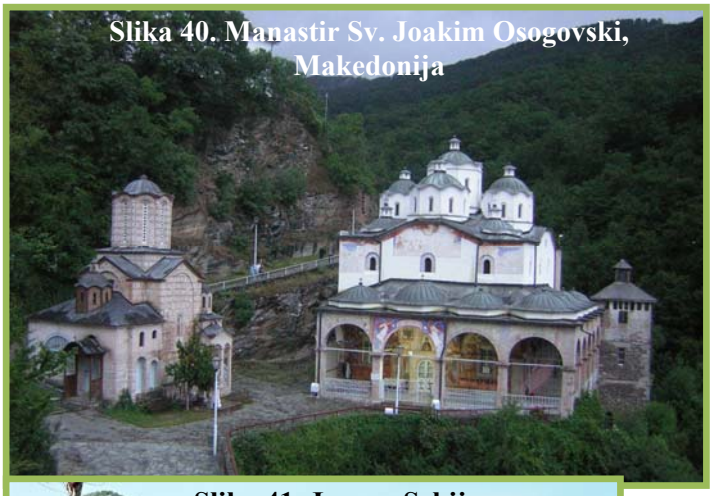

Slika 40. Manastir Sv. Joakim Osogovski, Makedonija

Slika 41. Jerma, Srbija

kontrolom (jer tamo ne postoji granični prelaz). Lokalne opštine su svesne mogućnosti i potrebe za boljom komunikacijom i pritisci na nacionalne vlade postoje da se prelaz otvori. U ovom pravcu se kreće i činjenica da siromaštvo u regionu i smanjen ruralni razvoj stvara nepovoljnu klimu za zadržavanje tradicionalnih veština proizvodnje sira itd. i drugih atraktivnih karakteristika u regionu. Region je ekstremno interesantan za razvoj lovnog turizma zahvaljujući šarenolikosti igara i atraktivnih sredina za lov. Velika prepreka za razvoj ove vrste turizma je niska kultura očuvanja prirodnih resursa. U ovoj situaciji, razvoj lovnog turizma može da pomogne očuvanju prirode, zato što je to jedini način da lokalno stanovništvo shvati koliko novca se gubi sa svakom ubijenom životinjom bez dozvole. Dostupni kapaciteti za lov, promocija regiona i dobra organizacija donosi korist lokalnim opštinama. Privatizacija resursa može da bude od velike pomoći. Generalno, sa nekim treningom, ograničenim investicijama i promocijom, turizam može brzo da poveća kvalitet usluga i da obezbedi potencijale sledećih resursa.

- Balneologija – na teritorijima Ćustendila i Dimitrovgrada postoje mineralni izvori koji u kombinaciji sa centrima za rehabilitaciju mogu dalje da se razvijaju u skladu sa ruralnim turizmom.
- Kulturno-istorijski – adektvatno treba iskoristiti prednosti i prisustvo vrednih kulturno-istorijskih spomenika u regionu.
- Ruralni turizam – za ovu vrstu turizma pogodni su mali stambeni prostori koji imaju jedinstvenu duhovnu atmosferu koja se širi kroz region.
- Planinski turizam – u regionu je predstavljen turističkim rutama, koje pružaju odlične mogućnosti da se istražuju dobro označene staze na Osogovu, Staroj planini i planinama u regionu Stare Vlasine.
- Zimski sportovi – planine Osogovo i Vlasina sa hotelima i stazama obezbeđuju dobre uslove za odmor i zimske sportove koji imaju potencijal za razvoj. Najbolja skijaška destinacija u Srbiji je Stara planina – najpogodnija je za izgradnju ski-centra.

- Klimatološka rehabilitacija – zdravstveni turizam ima mogućnosti za razvoj ovih aktivnosti, koje su predisponirane radom klinika sa takvim funkcijama, kao i onih u blizini planinskih oblasti.
- Festivalski turizam – dobre predispozicije i tradicija omogućavaju proširenje ove vrste turizma u Dimitrovgradu, Krivoj Palanci i Kumanovu. Opštinski centri u regionu imaju bogat kulturni kalendar s različitim događajima u sferi kulture.

Prema ruralnom i poljoprivrednom turizmu van opštinskih centara, dobar turizam, odnosno osnova za takav turizam ne postoji, iako su veliki potencijali i šire se individualno vođene inicijative i ideje. Čini se da region pruža veoma malu podršku ovim idejama. U Srbiji, Ministarstvo kulture počelo je sa podrškom takvim idejama – donacijama u 2004. Ispitivani region dosad je učestvovao samo u nekoliko projekata zbog nepovoljnih uslova prema kojima kandidat mora da ima 60 % udela u investiciji, plus ka svojoj registrovanoj poljoprivrednoj porodici, da budu mlađi od 40 i da imaju socijalno osiguranje kao samozaposleni u poljoprivredi. Srpsko ministarstvo poljoprivrede 2006. napravilo je plan donacija za marginalne oblasti. To može da bude šansa da se koriste mogućnosti koje postoje u srpskom delu regiona za razvoj agroturizma. Čista priroda doprinosi da se naglasi eko-turizam zajedno sa veličanstvenim uslovima za podršku turizmu preko proizvodnje organske hrane. Najzanimljivija ideja je prisustvo mnogih atraktivnih mesta za akviziciju imovine za domove za odmaranje koji privlače 600–700 penzionera koji žive u vilama ili kućama u jednoj opštini. Ako oni odluče da posete ovu oblast, to može da pomogne razvoju turizma. Razvoj turizma je jedan od najperspektivnijih sektora koje traži regionalna politika, koja treba da doprinese povećanju šanse za investicije. Ova regionalna politika treba da obezbedi okvir za akciju najbolje promocije regiona, ljudski kapacitet i finansijsku pomoć za poboljšanje turističke infrastrukture u ruralnim oblastima. Postoji velika razlika među ruralnim oblastima i opštinskim centrima u ispitivanim susednim oblastima, tako da je dnevna migracija strogo povezana s ovom činjenicom. Migracije su izazvane sezonskim ekonomskim aktivnostima, npr. drvoseče i sl.

U Srbiji su sezonske migracije veoma retke – samo u Crnoj travi gde građevinarstvo u regonu zapošljava mnogo sezonskih radnika. U ostalim delovima regiona, udaljenost i loša povezanost s ekonomskim centrima u jugoistočnoj Srbiji – Vranje, Leskovac i Niš, pa čak i Pirot, dovode do toga da ljudi ne migriraju dnevno osim u suburbanim selima, gde se sele zauvek. U Makedoniji preovladava ekonomska moć Kumanova. Praktično svaka ispitivana oblast ima svog „starijeg brata“ opštinu čija međusobna saradnja otežava komunikaciju i razvoj. Na primer, Bosilegrad u Srbiji bio je povezan sa Ćustendilom u Bugarskoj, sada sa Vranjem, što nije ekonomski razumljivo ako se uzme u obzir njegov geografski položaj. Veze sa Vranjem su izuzetno loše što oblast dodatno izoluje. Nezaposlenost je ozbiljan problem u ispitivanom regionu Makedonije takođe, ali ne više od ostatka Makedonije. Iako ovaj problem postoji već duže vreme, sa trendom rasta, kulminirao je u periodu tranzicije. Uslovi na tržištu rada i ekonomije u ovom regionu utiču na mladu populaciju. Tako da nezaposlenost nije podjednako prisutna u svim društvenim grupama. Većina ljudi koji su neobrazovani su nezaposleni. Participacija radnika sa niskom kvalifikacijom je dominantna.

Ekonomski aspekti ruralne tradicije i potencijala koji je fundament za ruralni razvoj u budućnosti se razlikuju. Većina njih je povezana sa mogućnostima kao što su:

A. Razvoj multifunkcionalne agrikulture – heterogeni prirodni resursi i postojeći tradicionalni menadžment prihvaćen sa njihovim uslovima odgovaraju za lansiranje raznih proizvoda malog obima koji mogu da nađu svoje mesto na modernom tržištu. Oni su dobrodošli zato što mogu da oblikuju teritoriju u relativno zaokružen sistem koji je odgovoran za održivost dostupnih resursa.

B. Nadogradnja tradicionalnog dodavanja vrednosti primarnim proizvodima robe i proizvodima prikupljenim iz prirode s uvođenjem standarda za visok kvalitet i ekološki standard (mleko, meso, vuna, med, lekovito bilje, keramika i drugi ručno pravljeni prizvodi).

C. Razvoj kompatibilne parakulture i nepoljoprivrednih aktivnosti, kao npr. turizam i usluge na regionalnoj osnovi bogatog regionalnog folklora.

D. Razvoj proizvodnje od drveta u kombinaciji s alterantivnom iskorišćenošću šuma u nekim drugim aspektima je prisutna ali nedovoljna u regionu (šumarstvo, sakupljanje pečuraka).

4.6. Lokalne firme

Lokalna preduzeća, zato što deluju na staromodan način, ne mogu da donesu tradiciju u moderna vremena. Odsustvo marketing strategija, nedostatak znanja i strateška posvećenost identifikuju se kao veoma važni za razvoj u ovoj oblasti.

Bogato nasleđe znanja o upravljanju resursima, tradicija stočarskih farmi, voće i poljoprivredni proizvodi, povoljna sredina za neke poljoprivredne proizvode i nezagađena sredina nude mogućnosti da poljoprivredni biznis bude profitabilan. Ako je održiv, to je još komplikovanije. Tradiconalne procedure treba da budu povezane sa kvalitetom proizvoda koji je prepoznatljiv na tržištu. To znači da ova proizvodnja treba da bude agresivno promovisana, kroz izlaganje proizvoda na tržištu sa svim dostupnim podacima o originalnosti i kvalitetu i uvođenjem organskih koncepata itd. Sajmovi, mediji, lobiranje i biznis centri u velikim gradovima, granični prelazi, autoputevi – mogu da pomognu regionu „da izađe iz kože“ i da mu obezbede uspeh.

Ovo su neke metode za postizanje ove vizije:

- Diverzifikacija poljoprivredne proizvodnje
- Formalno i neformalno obrazovanje farmera
- Jačanje proizvodnje – marketing kanala
- Jačanje lokalnog i regionalnog tržišta.

4.7. Diverzifikacija poljoprivrede

Diverzifikacija poljoprivrede znači povećanje visoko akumulirane proizvodnje i stavljanje u službu nisko akumulirane. Isto tako važno je da se poveća diverzifikacija hleba i lekovitog bilja. Veliki stepen bolesti biljaka i životinja može da se smanji smanjenjem upotrebe hemikalija. Važna je rehabilitacija, ponovno uvođenje proizvodnje u malim serijama, proizvodnje proizvoda visokog kvaliteta, specijalne tehnologije i izlaska na tržište (organski, tipični proizvodi itd.). Ovo je zasnovano na tradicionalnim

proizvodima, ali proizvodni lanac mora da bude adaptiran modernim potrebama za bezbednost hrane i standard kvaliteta.

Suština diverzifikacije koja je na srednjem nivou mora da se dogodi u tradicionalnoj porodici. To je napravljeno kombinacijom poljoprivrede i šumarstva uključujući i skupljanje šumskih plodova, lov, ribolov, proizvodnju od vune, mleko, meso, povrće i voće. Većina ove proizvodnje nije tržišno orijentisana. Osim mleka i mesa čija je proizvodnja organizovana izvan farme.

Organizacija proizvodnje može biti i od strane trgovaca (na primer „mandra“ – mala proizvodna jedinica za proizvodnju žutog teškog sira locirana u planinama).

Moderna jedinica proizvodnje može da bude zasnovana na zajednici. Bez obzira na to da li je u privatnom vlasništvu preduzetnika ili grupe farmera, proizvodnja može da bude organizovana lokalno za pravljenje ekonomskog održivog sistema. Naime, proizvodnja mleka mora da bude ekstenzivna i bazirana na sistemima poluprirodne proizvodnje. Takva proizvodnja ne može da bude profitabilna ako se mleko prodaje po standardnoj ceni velikih prenosnih cenovnika koji čine da se proizvodi prodaju po normalnoj ceni. Cena mora da bude premija, proizvodi specijalno treba da postignu ove premije. Mleko, kao i proizvodi od mleka moraju da budu posebnog kvaliteta, da se mleko ne meša sa mlekom iz intenzivne proizvodnje, da se proizvodi u blizini mesta muže da bi se izbegli veliki transportni troškovi, potrebno ga je zaštititi na sve moguće načine, labeliranje itd., kao i zaštićeno poreklo dizajna, geografsko poreklo, specijalne garancije. Tradicionalno farmerstvo u osnovi je ekološki održivo, ali mora da se prilagodi savremenim potrebama za ekološku održivost u smislu čuvanja prirodnih resursa kroz obnovljive resurse energije i organski hranljive sastojke kao osnove održivog farmerskog sistema. Na kraju, ovo ne bi bilo moguće i ekonomski je neefikasno i neće biti ako se marketingom ne upravlja pravilno.

4.8. Marketing posebnih proizvoda i ciljanje na malo tržište

Marketing posebnih proizvoda i ciljanje na mala tržišta je osetljivo pitanje. Prvi korak kada se razmišlja o ovom pitanju u ovom momentu je analiza tržišta poljoprivrednih proizvoda. Bez obzira na to koliko se naširoko priča o ekološkim, tipičnim lokalnim proizvodima, mnogo toga treba da se uradi i da se krene u ozbiljnu akciju.

Najbolje lokalne opštine dobijaju strateške dokumente koji tvrde da su ove smernice važne i imaju šansu. Ne postoji organizovana akcija koja prati ove dokumente, a neki stejkholderi iz regiona drže do tvrdnje da je problem s infrastukturom i udaljenošću od tržišta važna prepreka u obezbeđivanju održivosti lokalne ruralne ekonomije i njenog razvoja bez obzira na potencijal koji postoji ili može da bude razvijen. Ovo ne vodi do drugog zaključka osim da ruralni razvoj regiona mora da se sprovede da bi funkcionisao na nekoliko načina.

4.9. Standardi tradicionalne lokalne kuhinje

Kod promocije lokalne kuhinje bitno je navesti nekoliko važnih stvari. Prvo, prehrambeni artikli koji se koriste u pripremanju hrane treba da budu visokog kvaliteta i u što većem broju iz lokalne proizvodnje; zatim, u meniju restorana i ostalih objekata koji služe hranu najmanje 50 odsto jela treba da budu lokalni specijaliteti koji su do sada identifikovani u više navrata; kuvanje jela i njihovo serviranje treba da se obavlja na tradicionalan način i u tradicionalnim činijama; logo standarda lokalnog kvaliteta treba da bude što je moguće više prisutan: na ulazu u objekte, na menijima (posebno je važno da svako jelo tradicionalne kuhinje bude označeno ovim logom), kao i na promotivnim materijalima preduzeća koja nude ove usluge. Lokalna kuhinja treba intenzivno da se promoviše kroz izdavanje višejezičnih štampanih publikacija (kuvara), reklamne materijale (brošure, leci), kao i pravljenje internet-stranica kao portala sa receptima specijaliteta.

DEO IV

REZULTATI PROCENE RESURSA U RURALNIM POGRANIČNIM PODRUČJIMA

I. RURALNA PODRUČJA MAKEDONIJE UZ SEVEROISTOČNU GRANICU SA SRBIJOM
II. RURALNA PODRUČJA JUGOISTOČNE SRBIJE NA GRANICI SA MAKEDONIJOM
III. KORIŠĆENJE TURISTIČKOG POTENCIJALA ZA POBOLJŠANJE SOCIOEKONOMSKOG RAZVOJA

DEO IV

REZULTATI PROCENE RESURSA U RURALNIM POGRANIČNIM PODRUČJIMA

I. RURALNA PODRUČJA MAKEDONIJE UZ SEVEROISTOČNU GRANICU SA SRBIJOM

1. Kratak pregled razvoja pograničnog regiona u makedoniji

Makedonska poljoprivreda u periodu tranzicije postepeno se prilagođava novim uslovima u poljoprivredi. Njeno značenje u ukupnom poljoprivrednom razvoju je veliko, posebno kada se uzme u obzir da je Makedonija oduvek agrarna zemlja. Makedonska poljoprivreda u ukupnom bruto domaćem proizvodu u proseku učestvuje sa oko 10,3 % (u periodu 1999–2001. njeno učešće se kreće 9,8–11 %) i predstavlja veoma značajnu industrijsku granu.

U cilju povećanja poljoprivrednih površina individualnih gazdinstava, Vlada Republike Makedonije donela je zakon za korišćenje poljoprivrednog zemljišta. Prema ovom zakonu, 15 % poljoprivrednog zemljišta je oduzeto od poljoprivrednih preduzeća i dodeljeno na upotrebu individualnim gazdinstvima. Ovom akcijom oduzeto je oko 400.000 ha obradivog zemljišta i dato na korišćenje individualnim gazdinstvima u zakup na pet godina sa fiksnom cenom. Na ovaj način veliki broj individualnih poljoprivrednih proizvođača dobio je na korišćenje jeftino zemljište i time je povećao svoj zemljišni fond.

Slika 42. Istraživani region u Makedonija

Četiri ispitivane oblasti: Kriva Palanka, Rankovce, Staro Nagoričane i Kumanovo, pripadaju marginalnoj planinskoj oblasti u severnoj i severoistočnoj Makedoniji sa izuzetkom Kumanova. Pozicija je strateški važna zato što je locirana između dva glavna puta, prema Srbiji i Bugarskoj. Godinu dana ova oblast bila je povezana sa Srbijom virtuelnim granicama i nakon njenog formiranja u nekoliko država, novi granični režim doveo je lokalno stanovništvo u nepovoljnu situaciju.

Komunikacija ljudi i trgovina bile su smanjene sa dve tačke preseka, i zemljište u vlasništvu poljoprivrednika bilo je s obe strane granice. Tradicionalne pijace u gradovima preko granice nisu više bile dostupne za lokalne poljoprivredne zajednice i veze sa ostatkom zemlje bile su manje razvijene. Severoistočna Makedonija i jugoistočna Srbija povezane su lokalnim dijalektom i porodničnim vezama, pa prekogranična saradnja sa lokalnom zajednicom akcenat stavlja na važnost oporavka ruralne ekonomije. Svi parametri govore da je region, osim Kumanova, ekstremno marginalizovan i pati od depopulacije, niskog kapaciteta i ograničenih mogućnosti za zapošljavanje, slabog socijalnog sistema i administracije kojoj je potreban razvoj kapaciteta da bi izašla u susret ruralnom razvoju.

Region Kumanovo – Staro Nagoričane – Rankovce – Kriva Palanka pripada nerazvijenim regionima u severoistočnom delu Republike Makedonije. Prema njihovim geografskim i ekonomskim karakteristikama, oni predstavljaju geografsku, društvenu i ekonomsku jedinicu.

Objektivni pokazatelji i stanje stanovništva i ključni igrači u četiri opštine na sevoroistočnom pograničnom regionu Republike Makedonije pokazuju da su ključni razvojni potencijali u regionu postojanje zemljišta i klimatski uslovi za razvoj poljoprivrede, ali su značajno uslovljeni pristupom tržištu i iskorišćavanjem vodenih resursa. Tehnički i tržišni napredak na polju proizvodnje može da ohrabri tržište i razvoj saradnje i obezbedi bolji posao poljoprivrednicima u regionu.

Minimalni preduslovi za povećanje potencijala planinskih i brdovitih predela u vezi sa razvojem stočarstva je izgradnja nekoliko malih brana za prikupljanje prolećnih voda u planinama, i izgradnja nekoliko veštačkih brana, Prohor Pčinjski na reci Pčinji, Vakv u Krivoj Palanci i brana na Mašteničkoj reci (lokacija Prosečnik), su optimalni razvojni izvori.

Postojeći rudnici u Osogovskim planinama mogu i nadalje da budu potencijal od ekonomske važnosti ali ne više nego do sada i promena mora da bude napravljena sa ciljem da se intenzivnije iskorišćavaju nemetalni materijali u saradnji sa građevinskom industrijom.

Slika 43. Opština Rankovce, Makedonija

Slika 44. Opština Staro nagoričane, Makedonija

Oblast opštine Rankovce je nalazište nemetalnih surovina kao glina, tuf, dijatomit, kvarc, kvarcit itd. „Bentomak“ u oblasti sela Ginovci je rudnik bentonita i drugih nemetala, čije su rezerve preko pet miliona tona kvalitetnog bentonita. Na nekoliko lokacija u opštini Staro Nagoričane ima rezerve balzata koji može da se primenjuje na više načina. Njegovo korišćenje je počelo odmah posle Prvog svetskog rata, a rezerve blizu Zabrnjaka su već iskorišćene. U neogenskim delovima oblasti Staro Nagoričane ima gline koja se koristi za proizvodnju cigala. Upotreba opala „brača“ blizu sela Belkovce i mermera blizu Vuksana je već započela. U oblasti sela Dovezenče važne su rezerve vulkanskog tufa. Slično kao ranije, broj nezaposlene ženske radne snage i kapaciteti koji nisu aktivni tada mogu da se iskoriste za revitalizaciju nekog dela ponude što može da dovede do smanjenja nezaposlenosti.

Iako postoje izvori vode, u regionu nisu dovoljno iskorišćeni. Ovo je usled toga što nisu izgrađene vodene prepreke (akumulacije, brane) i voda ne može da se iskoristi za navodnjavanje. Imajući na umu značaj navodnjavanja za razvoj poljoprivredne proizvodnje u regionu, izgradnja regionalnog hidrosistema „Prohor Pčinjski“ i brane na Mašteničkoj reci je neophodna i hitna. Glavni cilj je snabdevanje vodom za piće i industriju ne samo stanovništva u regionu nego i stanovnika u opštinama Vranje, Bujanovac, Trgovište (Srbija). Sa hidrosistemom „Prohor Pčinjski“ šanse za razvoj nekih sektora, uglavnom poljoprivrednih, turizma i raznih usluga mogu biti realne. Razvoj će se

pozitivno odraziti na ruralne oblasti. Stanovništvo ovog regiona biće u poziciji da preuzme nove poslove, može da preuzme proizvodnju hrane za sebe a i za prodaju i na ovaj način se ostvaruje značajan prihod koji može da se iskoristi za modernizaciju poljoprivredne proizvodnje ili povećanje kvaliteta življenja, što znači viši individualni i društveni standard.

U pograničnom regionu ima 120.374 hektara zemljišta pogodnog za poljoprivredu. Od celokupnog poljoprivrednog zemljišta u regionu više od polovine (51,82 %) se koristi kao obradivo a ostalih 48,17 % su pašnjaci. Način i stepen upotrebe zemlje za poljoprivrednu proizvodnju zavisi od celokupnog ekonomskog razvoja, stepena razvoja poljoprivrede, poljoprivredne strukture, kretanja poljoprivrednog stanovništva i prirodnih uslova. Klimatski uslovi i zemljište određuju da severoistočna oblast bude poljoprivredna. Ostale površine u regionu su pašnjaci i livade (57,49 %) gde ovce, koze i goveda žive i hrane se. Broj goveda je značajan i predstavlja ključni faktor za razvoj poljoprivrede.

Šume nisu mnogo zastupljene i one su uglavnom ograničene strminama na planinama, uglavnom na Kozjak planini i Osogovskim planinama. Tako je struktura šuma veliki prirodni potencijal koji služi kao osnova za razvoj drvne industrije. Region Kumanovo – Kriva Palanka nudi optimalne uslove za organizovanje proizvodnje goveda.

Slika 45. Opština Kumanovo, Makedonija

Slika 46. Opština Kriva Palanka, Makedonija

Regionalne veze su bile prekinute tokom poslednjih 15 godina, od nezavisnosti Republike Makedonije, kada je stanovništvo naselja u blizini granica bilo lišeno pristupa pograničnim opštinskim centrima u Srbiji (Trgovište, Bosilegrad), kao i šireg regionalnog pristupa. U istom periodu, sela duž granica bila su povezana samo lokalnim putevima niske klase sa regionalnim opštinskim centrima (Kumanovo i Kriva Palanka). Izgradnjom nove putne infrastrukture i olakšavajućim uslovima za prelaz granica stvoriće se reintegracija ovih regiona blizu granica u novi ekonomski region. Otvaranjem novog prelaza očekuje se da prosperiraju najmanje tri opštine u Makedoniji, Staro Nagoričane, Rankovce i Kriva Palanka kroz bolju prekograničnu saradnju sa Bosilegradom i Trgovištem u Srbiji. Saradnja treba da počne izgradnjom opštinske infrastrukture i ekonomske zajednice i institucija.

Osnovni nalazi su:

- Industrija i rudarstvo su dominantni ekonomski sektori u poslednjem periodu, ali njihovi kapaciteti su rapidno smanjeni – glavni razlog za nezaposlenost.
- Relativne demografske karakteristike stanovništva koje je na ivici demografske zastarelosti – nepovoljna kvalifikaciona struktura na državnom nivou.
- Iako su rudarstvo i industrija dominantni, njihov doprinos zagađenju sredine nije preteran, tako da zemlja spada u kategoriju čistog, nezagađenog poljoprivrednog zemljišta.
- Visok nivo nezaposlenosti u industriji i rudarstvu u kombinaciji sa nedostatkom poljoprivredne irigacije bili su glavni razlozi za nizak nivo poljoprivrednih aktivnosti u regionu. Ali, relativno visok nivo nezaposlenosti je na konstantnom nivou od početka devedesetih godina prošlog veka i glavni je razlog za mali broj inicijativa za razvoj malih i srednjih preduzeća. Posebno evidentno je u opštinama Rankovce i Staro Nagoričane, gde pored malih trgovinskih preduzeća i restorana nema druge značajne privatne inicijative. Ovi segmenti su ponekad bolji u opštinama Kumanovo i Kriva Palanka ali još uvek nisu dovoljno dobri.
- Razvoj nevladinog sektora je na visokom nivou u opštinama Kumanovo i Kriva Palanka u poređenju s opštinama Rankovce i Staro Nagoričane.

Ekonomski gledano, kohezijski faktori u severoistočnom regionu Republike Makedonije su građevinarstvo, industrija i rudarstvo još od rimskog perioda. Ilustracije radi, donedavno, dok su ovi kapaciteti bili aktivni, preko 5.000 radnika putovalo je iz svojih sela u rudnike „Topanica“ i „Bentomak“ i fabrike „Karpoš“ u Krivoj Palanci i „11. oktobar“, „Kiro Fetak“, „Čik“ i „Kožara“ (koža) i u duvansku kompaniju u Kumanovu. Stočni fond, isto tako, treba da se spomene, zato što je stočarstvo ključni faktor za razvoj poljoprivrede.

Zbog ovih prirodnih dobiti region Kumanovo – Kriva Palanka, može da se tretira kao važan poljoprivredni region. Visina i struktura šuma je jedan od glavnih fizičkih potencijala u regionu. One su osnova za razvoj drvne industrije i ovaj sektor je važan za razvoj industrije u regionu.

2. Obrazovanje seoskog stanovništva

Neke od prepreka za razvoj u ovom regionu su obrazovni uslovi seoskog stanovništva i nivo profesionalnog obrazovanja poljoprivrednog stanovništva. Jedna petina stanovništva (21,52 %) u ovom regionu je sa nezavršenim osnovnim obrazovanjem a jedna trećina (33,35 %) je sa osnovnim obrazovanjem. Kao što može da vidi iz tabele br.15, obrazovna struktura je različita u smislu teritorijalne organizacije. Lica sa nezavršenim osnovnim obrazovanjem značajno su više prisutna u opštinama Staro Nagoričane (53,93 %) i Rankovce (41,31 %). Postoji više razloga za to, od kojih su najvažniji da mladi ljudi koji su obrazovaniji i imaju dobre uslove za rad idu na druga mesta, broj obrazovnih institucija je niži ili ovakve ustanove ne postoje svuda. Briga za

poboljšanje obrazovanja nije dovoljna i sela u tim brdovitim i planinskim predelima su izolovana. Visoko obrazovani pojedinci (srednje, više ili visoko obrazovanje) su znatno više prisutni u opštinama Kumanovo i Kriva Palanka.

Tabela 14. Struktura ukupnog stanovništva u regionu od 15 godina i više prema obrazovnim rezultatima u 2002.

Opština	Ukupno	Bez obrazovanja, delimično osnovno obrazovanje	Osnovna škola	Srednja škola	Viša škola	Visoka škola, fakultet i akademija	Još su u procesu osnovnog školovanja
Kumanovo	100,00	19,28	34,83	37,80	2,93	5,02	0,14
Staro Nagoričane	100,00	53,93	31,39	13,79	0,37	0,44	0,07
Rankovce	100,00	41,31	31,66	24,56	1,23	1,08	0,15
Kriva Palanka	100,00	20,77	28,35	43,79	2,86	4,15	7,01
Region	100,00	21,52	33,57	37,43	2,77	4,59	0,12
Makedonija	100,00	17,97	35,02	36,87	3,15	6,82	0,16

Izvor: Knjiga XII, ukupno stanovništvo, domaćinstava i kuće, teritorijalna organizacija Republike Makedonije za 2004, Skoplje, 2005.

3. Saobraćajna infrastruktura

Severoistočni pogranični region Republike Makedonije je otvoren i dobro povezan saobraćajnim linijama, a neke od važnijih su: autoput M-2, koji je deo koridora E-8 i povezuje Rankovce, Staro Nagoričane, Kumanovo i Skoplje – na severozapadu. U južnom delu postoji povezanost sa Kratovom preko prelaza Šatal i severoistočno sa Ćustendilom u Bugarskoj preko Deve Baira. Granični prelaz Deve Bair je udaljen 15 km od Krive Palanke. Postoji železnička stanica na samo dva kilometra od centra Kumanova, sa međunarodnim železničkim linijama Pariz–Atina i Minhen–Atina. U ovom regionu u toku je izgradnja nove železničke linije Skoplje–Kumanovo–Sofija (kao deo Koridora 8), koja prolazi pored mesta Rankovce. Isto tako, gasovodi, koji su značajna energetska podrška budućem ekonomskom razvoju, pozicionirani su tamo. Ipak, lokalna putna mreža koja povezuje naselja u regionu ne odgovara potrebama lokalnog stanovništva.

Tabela 15. Istraživanje lokalnih puteva u km od strane opština, stanje 31. 12. 2003.

	Ukupno	Motorni put	Makadam	Peščaani put	Osnovni put
Kumanovo	283	65	68	104	46
Staro Nagoričane	214	36	40	138	-
Rankovce	114	5	3	30	76
Kriva Palanka	179	44	15	98	22

Ni komunalna infrastruktura u regionu ne odgovara osnovnim potrebama stanovništva i ekonomskog sistema. Kumanovo ima vodovod, ali njegovi uslovi su loši. Susedna seoska naselja nisu priključena na regionalni vodovod. Staro Nagoričane i Rankovce nemaju dovoljnu količinu vode za piće i očekuje se izgradnja regionalnog sistema za vodu „Prohor Pčinjski“ i brane na Maštenićkoj reci. Samo 14 naseljenih mesta u opštini Staro Nagoričane dobijaju vodu preko sistema za snabdevanje vodom a 25 je obezbeđeno vodom s izvora, bunara i potoka. Kao što je ranije pomenuto, elektroenergetski i telekomunikacioni sistem je dovoljan u gradu, ali ne i u ruralnim naseljima.

4. Zaposlenost stanovništva u pograničnom području

Nezaposlenost – neaktivna radna snaga – svojom veličinom, dinamikom i karakteristikom predstavlja ozbiljan problem sa kojim se suočava ne samo ovaj region nego i cela Republika Makedonija. I pored toga što postoji duže vreme sa rastućim trendom, kulminira u periodu tranzicije. Uslovi na tržištu rada i ekonomije u ovom regionu najviše utiču na mladu populaciju, ne može da bude aktivirana, iako bi značajno mogla da doprinese ekonomskom razvoju.

Tabela 16. Ukupan broj naseljenja u regionu od 15 godina i više, prema aktivnosti – ukupno u 2002. godini

Opština	Ukupno		Ekonomski aktivni Zaposleni		Ekonomski aktivni Nezaposleni		Ekonomski neaktivni	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Kumanovo	81.571	100	21.219	26,01	18.167	22,27	42.185	51,60
Staro Nagoričane	4.065	100	911	22,41	551	13,55	2.603	64,03
Rankovce	3.312	100	498	15,04	629	18,99	2.185	65,97
Kriva Palanka	17.014	100	4.382	25,76	4.286	25,19	8.346	49,05
Region	105.962	100	27.010	25,49	23.633	22,30	55.319	52,21
R. Makedonija	1.577.001	100	460.544	29,20	283.132	17,89	833.325	52,84

Izvor: Knjiga XII, ukupno stanovništvo, domaćinstva i mesta življenja, prema teritorijalnoj organizaciji Republike Makedonije za 2004, Skoplje, 2005**.**

Tabela 17. Veličina i dinamika nezaposlenog stanovništva. Nezaposlenost pokazuje stalan rast, osim 2005. godine.

Datum	Region		Republika Makedonija	
	Broj	Indeks	Broj	Indeks
31.12.2001	37.746	100,0	360.340	100,0
31.12.2002	37.596	99,6	374.144	103,8
31.12.2003	39.932	105,6	390.361	108,3
31.12.2004	40.853	108,2	391.072	108,5
30.09.2005	37.270	98,7	366.889	101,8

Izvor: Agencija za zapošljavanje Republike Makedonije

Nezaposlenost nije jednako prisutna u svim socijalnim grupama. Pretežno su mladi pod uticajem toga, pogotovo oni koji su nedovoljno obrazovani i nekvalifikovani pojedinci.

Tabela 18. Struktura nezaposlenosti prema nivou obrazovanja u severoistočnom pograničnom regionu u Republici Makedoniji (stanje 30. 9. 2005)

Ukupno	100,00
Nekvalifikovani	49,92
Nepotpuno srednje obrazovanje	3,87
Veštine/kvalifikacije	18,32
Visoko kvalifikovani	-
Srednje obrazovanje	23,91
Više obrazovanje	1,29
Visoko obrazovanje	2,63
Magistri i doktori nauka	0,02

Izvor: Agencija za zapošljavanje Republike Makedonije

U odnosu na kvalitet raspoloživosti radnom snagom u regionu, obrazovna struktura nezaposlenih lica je mnogo važna. To značajno doprinosi celokupnoj slici strukture ovog segmenta, prema prethodno analiziranoj funkciji. Naime, od ukupnog broja registrovanih nezaposlenih (stanje u 2005), najviše je onih sa niskom kvalifikacijom.

5. Pregled sistemskih uslova

5.1. Lokalna samouprava

Zbog niskog nivoa sopstvenih prihoda sve četiri opštine u velikoj meri zavise od transfera ograničenih finansijskih sredstava centralne vlasti. Opštine se finansiraju iz donacija vlade i drugih pravnih izvora.

Tabela 19. Iznos budžeta u 2004. godini, u denarima

Opštine	Budžet	Budžet po žitelj
Kumanovo	124.566.039,00	1.181
Staro Nagoričane	6.500.000,00	1.343
Rankovce	1.300.000, 00	314
Kriva Palanka	58.386.868,00	2.804

Zbog ograničenih finansijskih sredstava, dve opštine (Staro Nagoričane i Rankovce) imaju rudimentiranu administraciju. Pored gradonačelnika i sekretara opštine Staro Nagoričane ima još 10 zaposlenih u administraciji, a u opštini Rankovce pet zaposlenih. Opština Kriva Palanka ima 29 zaposlenih. Kao što je već pomenuto, u skladu s odgovornostima, građani i preduzeća zadovoljavaju svoje potrebe preko sektora i odeljenja odgovarajućih podsektora. Svi sektori u opštinama Kumanovo i Kriva Palanka imaju svoja odeljenja a u opštinama Staro Nagoričane i Rankovce postoje samo odeljenja.

5.2. Prisutnost i struktura građanskih obrazovnih potreba

Obrazovne potrebe stanovnika u regionu zadovoljene su osnovnim školama u sve četiri opštine, kao i gimnazijom, srednjom tehničkom, ekonomsko/zanatskom i srednjom poljoprivrednom školom u Kumanovu i gimnazijom sa srednjim stručnim obrazovanjem u opštini Kriva Palanka. Ali, ova infrastruktura može da odgovori samo na osnovne potrebe u smislu kvantiteta. Sa ciljem da se obezbedi odgovarajući kvalitet za podizanje nivoa tehničke opremljenosti u svim obrazovnim institucijama potrebni su i veći kapaciteti za osnovne škole u nekim ruralnim oblastima.

Obezbeđivanje zdravstvene zaštite je slično: urbane oblasti su relativno dobro pokrivene zdravstvenom zaštitom ali pristup do zdravstvenih usluga u ruralnim naseljima je mnogo teži.

6. Analiza ekonomskog razvoja podsektora u pograničnom regionu Makedonije

6.2. Definisanje ekonomskih podsektora

Sektori kao što su industrija i rudarstvo (45,54 %), poljoprivreda i ribolov (14,65 %) i trgovina (17,43 %) su dominantni i čine oko 78 % ukupnog nacionalnog proizvoda za 1995. To pokazuje da struktura ekonomije nije dovoljno razvijena, gde osnovni i srednji sektori imaju dominantnu poziciju, ali je mala količina proizvodnje u fiskalnim i vrednosnim indikatorima. S druge strane sektor ima malo ali marginalno značenje, kako u apsolutnom tako i u relativnom smislu. Podaci pokazuju da ovaj region učestvuje sa 5 % u stvaranju BDP Republike Makedonije. Sa tranzicionim problemima veliki industrijski kapaciteti su stavljeni u nezavidan položaj (FCU „11. oktobar“, „CHIK“, fabrika „Iskra“, duvanska kompanija, fabrika „Karpoš“ i dr.). Ovaj region je ušao u proces tranzicije i time se znatno i nedovoljno koriste prirodni, materijalni i kadrovski

kapaciteti, zbog nefleksibilne ekonomske strukture, neadekvatne organizacije i pogoršanja ekonomskih uslova.

Na kraju 2003. godine broj biznis jedinica, koje se nalaze u Državnom zavodu za statistiku, u ovom regionu je 8.437. Prema njihovoj aktivnosti, većina su poslovne jedinice u sektoru trgovine i prodaje na malo, popravke vozila, motocikala i predmeta za ličnu upotrebu i kućnih aparata (55,73 %), prati ih industrijska proizvodnja (13,25 %) i transport i komunikacije (8,9 %). Teritorijalna segmentacija u regionu pokazuje da se najveći procenat poslovnih jedinica nalazi na teritoriji opštine Kumanovo (84,19 %), a zatim na teritoriji opštine Kriva Palanka (13,67 %).

7. Industrija i rudarstvo

7.2.Osnovni preduslovi

U severoistočni region Republike Makedonije nalazi se izobilje depozita kvarca, kvarcita, betonit granula, tufa i dr. Region je bogat olovom i cinkom kojih ima samo delimično i eksploatiraju se tokom poslednjih godina. Sa relativno malom investicijom u proizvodnji poboljšaće se rezultati i celokupan finansijski efekat u regionu. Iako ovakve investicije imaju relativno male efekte na zapošljavanje, više značajni rezultati biće vidljivi na celokupnom razvoju regiona i mogao bi da bude osnova za razvoj sličnih i drugih aktivnosti.

Postojeći rudnici na Osogovskim planinama (koje su deo zone Besna Kobila – Osogovo – Tasos) nastavljaju da budu od ekonomske važnosti i gde mora da se napravi prelaz ka intenzivnoj eksploataciji nematerijalnih industrija u saradnji sa građevinskom industrijom. Topanica je najvažniji region cinka, uglja i srebra dovoljan za 50 godina normalne eksploatacije. Ovi bogati depoziti cinka se nalaze na 18 km od Krive Palanke u regionu sela Kostur u blizini granice sa Bugarskom. Rudnici u blizini Samara, blizu spoja tri granice (makedonske, srpske, bugarske) isto tako treba da budu pomenuti. Oni su bili delimično istraživani i ispitivanja su pokazala da pored sadržaja olova i cinka i minerala ima mnogo zlata i srebra. U blizini je rudnik antimona u Krstovom Dolu, treba da bude spomenut zato što je bio zatvoren zbog rudnika u blizini Samara koji nije bio dovoljno istražen.

Region opštine Rankovce je bogat nemetalnim materijalima kao što su beton, kvarc, dijatomit itd. „Bentomak“ u oblasti sela Ginovci je rudnik bentonita i drugih nemetala, čije su rezerve preko pet miliona tona kvalitetnog bentonita. Na nekoliko lokacija u opštini Staro Nagoričane ima rezerve balzata koji može da se koristi na nekoliko načina. Njiegova eksploatacija počela je odmah nakon Prvog svetskog rata, danas su rezerve blizu Zabrnjaka već iskorišćene. U neogenskim delovima oblasti Staro Nagoričane ima gline koja je korišćena za proizvodnju cigala. U oblasti sela Dovezenče važne su rezerve vulkanske mase. Slično kao ranije, broj nezaposlene ženske radne snage i kapaciteti koji nisu aktivni tada mogu da se iskoriste za revitalizaciju nekog dela ponude što može da dovede do smanjenja nezaposlenosti. Smernice za razoj ovog podsektora:

- Aktiviranje olovo-cinkovih rudnika, kao i strateška povezanost sa rudnicima hemijsko-metalurškog kompleksa „Zletovo“ u Velesu
- Prerada otpada u ekonomsko rentabilne proizvode

- Modernizacija postojećih i razvoj novih kapaciteta za tretman nemetalnih materijala i strateška saradnja sa građevinarskom industrijom Republike Makedonije.

7.3.Zainteresovane strane

Opština Kumanovo

- Metalurgija: FZC „11. oktobar“
- Proizvodnja metalnih proizvoda: AD „Ken“; AD FMK „Iskra inženjering“
- Hemijska industrija i proizvodnja plastične ambalaže: AD „30 Jul“; AD „Polet“ i oko 10–15 malih firmi
- Industrija građevinskih materijala: AD „KIK“ – proizvodnja cigala; AD „Sileks“ – proizvodnja mermera
- Tekstilna industrija: AD „Bibrok“, AD „Euroteks“ i 15 malih firmi
- Građevinarstvo: „Pelagonija“; „Mavrovo“, AD „Kozjak“; „ARS“
- Industrija obuće: „CHIK“; kompanija „Tuševski“; „Zibare“; „Biana“; Mak-čekor; šef-trejd
- DSM-trejd
- Obućar

Opština Kriva Palanka

- Rudnik: ROC „Topanica“
- Proizvodi od drveta: AD „Treska Osogovo“
- Tekstilna industrrija: fabrika „Karpoš“; „Orka“; „Krojač“: jojo
- Metalurgija: „8. oktobar“
- Građevinarstvo: DOEL „Pelagonija“; DOEL „Niko Gradba“; DOEL „Univerzal“; DOEL „Trnovskata M“, DOEL „Beleškov inženjering“; DOEL „Alpina“; DOEL „Rekreacija trejd“; DOEL „Vipro“; DOEL „Zar PROM“; DOEL „Acko Vojislav“.

Opština Rankovce

- Rudnik „Bentomak“

7.4.Procena potencijala za razvoj

Osnovni razvojni potencijali podsektora za industriju i rudarstvo su postojane rezerve olovo-cinka i rudnika nemetala u celom regionu.

Preliminarna istraživanja su izvršena a dodatno iskopavanje rudnika rude uranijuma je u toku. Ovaj region, isto tako, pogodan je za eksploataciju kvalitetnog bukovog drveta i za razvoj malih drvnih proizvodnih kapaciteta.

Istraživanja koja su dosad izvršena potvrđuju kvalitet i izobilje izvora vode za piće i mogućnost flaširanja.

Rezerve olovo-cinka koje postoje, isto tako, predstavljaju potencijale za industrijske kapacitete. Recikliranje će istovremeno rešiti dva problema: zaštita životne sredine i korisni proizvodi, za koje je već napravljeno nekoliko studija.

Sa razvijanjem ovog podsektora uslediće:

- Aktiviranje olovo-cinkovih rudnika i strateška veza sa rudnicima hemijsko-metalurškog kompleksa „Zletovo“ u Velesu.
- Prerađivanje otpada u ekonomsko rentabilne proizvode.
- Modernizacija postojećih i razvoj novih kapaciteta za tretman nemetalnih materijala i strateška saradnja sa građevinarskom industrijom u Republici Makedoniji.
- Strateške strukturne promene u RIK „Sileks“ i formiranje strateških poslovnih jedinica koje će biti sposobne da deluju kao preduzetnici na tržištu.
- Povećanje kapaciteta malih konfekcijskih preduzeća u selima u opštinama Staro Nagoričane, Rankovce i Kriva Palanka i korišćenje postojećih za razvoj novih kapaciteta u celom regionu, uglavnom za obaveznu proizvodnju, za nekadašnje partnere iz Nemačke.

Ključne stukturne promene: kolaps industrijskih i rudarskih kapaciteta, nerazvijen nevladin sektor, decentralizacija vlasti.

Nove mogućnosti i prioriteti: aktiviranje agrobiznisa sa kompletnim ciklusom – proizvodnje povrća, stoke, prehrambene industrije, revitalizacije profitabilne industrije i rudarstva, razvojnih službi.

8. Agrobiznis

8.2.Osnovni uslovi

Način i nivo korišćenja zemlje u poljoprivrednoj proizvodnji zavisi od ukupnog ekonomskog razvoja, stepena razvoja poljoprivrede, agrarne strukture, migracije agrarnog stanovništva i prirodnih uslova. Od ukupnog poljoprivrednog zemljišta u regionu, 51,82 % se koristi kao obradivo zemljište, a ostali deo 48,17 % su pašnjaci. Nivo iskorišćenosti zemlje za poljoprivrednu proizvodnju zavisi od regionalnog ekonomskog razvoja, agrarne strukture, migracije agrarne strukture i prirodnih uslova. Klimatski uslovi i zemljište određuju da severoistočni region bude poljoprivredni.

U regionu preovlađuju pašnjaci i livade (57, 49 %) gde se ovce, koze i goveda hrane i žive. Broj stoke je značajan i predstavlja ključni faktor za razvoj poljoprivrede.

Od ukupne obradive zemlje, bašte i njive čine 87,30 % a livade 9,32 %, vinogradi 2,26 % a voćnjaci 1,12 %. U strukturi poljoprivredne proizvodnje rast beleže kulture žitarica (oko 50 %) – dominantne su pšenica (19,55 %) i ječam (19,54 %). Povrtasrske kulture su uglavnom krompir (2,05 %) i lucerka (1,00 %) od stočne hrane. Jedna četvrtina ukupne proizvodnje šljiva u Makedoniji zastupljena je u ovom regionu.

Tabela 20. Struktura poljoprivredne površine prema kategoriji korišćenja u 2004.

	Region		Republika Makedonija	
	Ha	%	Ha	%
Poljoprivredna oblast	129.374	100,00	1.264.986	100,00
Obradivo zemljište	60.704	51,82	560.264	44,29
Pašnjaci	62.321	48,17	703.830	55,64

Izvor: Statistički pregled broj 498, ratarske kulture, voćnjaci i vinogradi, Skoplje, 2004.

Iako postoje vodni resursi u regionu, nisu dovoljno iskorišćeni. Razlog za ovo je što akumulacioni sistemi nisu izgađeni i voda ne može da se koristi za navodnavanje. Uzimajući u obzir značaj navodnjavanja za razvoj poljoprivredne proizvodnje u regionu, izgradnja regionalnog hidrosistema „Prohor Pčinjski“ i brane na Maštenićkoj reci je hitna i neophodna. Glavni cilj je snabdevanje vodom za piće i industrije ne samo stanovništva u regionu nego i stanovnika u opštinama Vranje, Bujanovac, Trgovište (Srbija). Izgradnjom hidrosistema „Prohor Pčinjski“ mogućnosti za razvoj nekih sektora, uglavnom poljoprivrede, turizma i raznih usluga mogu biti realne. To će pozitivno uticati na razvoj ruralnih oblasti. Stanovništvo ovog regiona biće u poziciji da otvori nova preduzeća, na primer proizvodnja hrane za sebe ali i za prodaju, i na taj način mogu da obezbede značajne prihode koji bi mogli da budu iskorišćeni za modernizaciju poljoprivredne proizvodnje ili za povećanje kvaliteta života, što znači visok individualni i socijalni standard.

Sa hidrosistemom „Prohor Pčinjski“ i branom na Maštenićkoj reci pozitivni efekti se očekuju u demografskom razvoju (vraćanje i aktiviranje kapaciteta), broj stanovnika i kapaciteta će se povećati sa profitabilnom eksploatacijom prirodnih bogatstava (zemljište za poljoprivredu, šume i voda).

Proizvodnja i fabrički kapaciteti za poljoprivredu:

Opština Kumanovo:
ribnjaci (2), farme živine (5), farme krava (20), farme svinja (6)
Opština Staro Nagoričane:
AD „Lozarstvo“ (vinarija), AD „Oranzerii“ (staklenici) i AD „Poljodelstvo i ribnjak“
Opština Rankovce: ribnjaci (2)
Opština Kriva Palanka: ribnjaci (3)

Postoje kapaciteti u regionu za proizvodnju i finaliziranje primarnih poljoprivrednih proizvoda, značajni su sledeći:

Opština Kriva Palanka: DOO Klanica i hladnjača – Adrija (klanica), mlekara „Zlatno zrno“, mlekara „Ruen“, pekare (5).
Opština Kumanovo: klanica, vodenice (11), proizvodnja hleba i poslastičarnice (9), prerada i pakovanje mleka (11), prerada i pakovanje mesa (3), proizvodnja osvežavajućih pića (4)
Opština Rankovce: mlin
Opština Staro Nagoričane: mlin, fabrika za pakovanje („Bonum“ – pečurke i konzerviranje povrća)

8.3.Potencijali za razvoj

Osnovni potencijali za razvoj agrobiznisa u ovom regionu su dobro zemljište i klimatski uslovi u pogledu razvoja više kultura u agro-sektoru. Sledeći potencijali mogu da se uzmu u razmatranje za razvoj primarne poljoprivredne proizvodnje (stočarstvo):

- Mogućnosti za poboljšanje pašnjaka
- Pašnjaci sa kvalitetnim travama
- Dobri uslovi zemlje za hranu starih i novih rasa goveda (telad i sl.)
- Tradicionalni načini voćarstva zbog dobre zemlje i klime
- Brdska i planinska zemlja i klima za proizvodnju krompira
- Netaknuta priroda, za proizvodnju zdrave hrane
- Zemlja pogodna za žitarice i hranu za stoku

Da bi se postigli ovi potencijali, mogu se uzeti u obzir sledeći dodatni potencijali:

- Izvori tople vode (selo Strnovac, opština Staro Nagoričane), koji mogu da se koriste za proizvodnju u plastenicima/staklenicima
- Sa malim intervencijama i akumulacijama, veliki broj planinskih izvora bi mogao da se koristi za poboljšanje livada i obezbeđivanje vode za razvoj stočarstva. Projekti za određeni broj ovakvih malih akumulacija su već napravljeni .
- Izgradnja hidrosistema „Prohor Pčinjski“ kao ključne pokretne snage za razvoj poljoprivrede, ne samo u ovom regionu nego i šire, Vranje–Bujanovac–Trgovište.

8.4.Utvrđeni prioriteti za razvoj poljoprivrede

Ključni kriterijum pri određivanju prioriteta za razvoj poljoprivrede je obezbeđivanje vode za navodnavanje uz izgradnju male regionalne vodne akumulacije. Drugi priorit je završetak izgradnje hidrosistema „Prohor Pčinjski“ . Time se, na primer, poboljšavaju uslovi za ukupan razvoj poljoprivrede, posebno stočarstva.

Stanovnici i javni sektor smatraju da postoje dve rešenja za razvoj poljoprivrede. Jedan je bez izgradnje hidrosistema i brane na Maštenička reci, a drugi sa izgradnjom hidrosistema „Prohor Pčinjski“ i brane na Maštenička reci.

U prvi slučaju mogu biti narušeni sledeći prioriteti razvoja:

- Razvoj malih porodičnih farmi: ovce, koze, štale sa konjima i stokom
- Intenzivno držanje pčela, pakovanje i prodaja meda
- Dalji razvoj postojećih i formiranje novih ribnjaka na rekama
- Gajenje različitih vrsta pečuraka
- Skupljanje šumskog voća i njegova proizvodnja, skupljanje lekovitog bilja kao dodatne aktivnosti ruralnog stanovništva
- Proizvodnja povrća u zelenim kućama (sa toplom vodom)
- Proizvodnja semenskog materijala (posebno krompira)
- Revitalizacija, kooperativa i postojeća preduzeća.

A u drugi slučaj, neophodan je zahtev za razvoj, i u prilog tome treba pomenuti:

- Baštovanstvo (teritorija opštine Staro Nagoričane)
- Osnivanje malih farmi za stoku, primarno za krave
- Vinogradi
- Plantaže pod travom
- Voćnjaci

Rast stoke imaće koristi od akumulacije vode. Pod uslovima navodnjavanja utvrđeno je da prihod od poljoprivrede može da se utrostruči. Razvoj proizvodnje hrane, sortiranje i pakovanje za dodavanje vrednosti primarnoj proizvodnji treba da bude usmereno ka sledećim aktivnostima.

- Izgradnja modernih malih farmi za proizvodnju mlečnih proizvoda
- Prerada mesa i kože
- Razvoj nove marketing strategije za postizanje nacionalnih tržišta i susednih tržišta u Srbiji i Bugarskoj
- Organizovanje pakovanja proizvoda primarne proizvodnje
- Prodaja takozvane „zdrave hrane“ na tržištima u EU

9. Usluge

9.2.Potencijali i prioriteti za razvoj

Kulturno i istorijsko nasleđe regiona i prijatna klima brdovitih i planinskih oblasti osnovni su potencijali za razvoj turizma i dodatnih bliskih usluga kao što su hoteli i restorani.

Razvoj ovog se vidi u revitalizaciji kulturnih i istorijskih objekata i agencija za marketing i podrški razvoja planinskog i manastirskog turizma.

Aktivnosti u modernizaciji i pridruživanju postojećim strukturama, razvoj keramike i proizvodnja suvenira, mogu da se očekuju. Konsultantske usluge za podršku ekonomskog razvoja jedne su od najslabijih aktivnosti u regionu.

Osim filijale Kreditno-investicione banke iz Kumanova u Kratovu, ne postoje drugi provajderi poslovnih usluga. Postojeći kadar smatra se dovoljnim za razvoj sledećih biznis usluga koje su potrebne.

- Proizvodnja (montaža), distribucija i konsalting informacija / telekomunikaciona tehnologija
- Marketing / poslovni informacioni centar
- Trening centar za povećanje zaposlenosti mladih i neposredna obuka za mala i srednja preduzeća.

10. Tipična sela u pograničnom regionu makedonije

10.2. Tromeđa – selo 1, opština Kumanovo

Slika 47. Crkva Sv. Đorđija, s. Tromeđa, Makedonija

Tromeđa je selo zbijenog tipa, severno od njega je selo Donje Konjare i naselje Kapoš, a istočno selo Mlado Nagoričane – opština Staro Nagoričane. Na jugu su sela Šuplji kamen, selo Dobrošane a na severu se nalazi selo Proevce i naselje Hajdučka češma. Ljudi su počeli da se naseljavaju u oblast sela Tromeđa iz Trgovišta, Pirota (Srbija) i Like (Hrvatska) 1920. godine.

U selu ima oko 800 hektara obradivog zemljišta, struktura zemlje i druge prirodne karakteristike su pogodne za žitarice (pšenica, ječam i kukuruz). U stoci preovlađuju pretežno mlečne krave, ali se gaje i svinje. Poljoprivredna struktura ovog sela je mešovitog karaktera, proizvodnja povrća i stočarstvo.

Tabela 21. Struktura stanovništva prema starosnim grupama i polu, u 2002.

Uzrast	Ukupno			Muškarci		Žene	
	Broj	%	%	Broj	%	Broj	%
0–19	365	28,12	100,00	176	48,22	189	51,72
20–64	790	60,86	100,00	415	52,53	375	47,47
Preko 65	143	11,02	100,00	72	50,35	71	49,65
Ukupno	1298	100,00	100,00	663	51,08	635	48,92

Izvor: Knjiga XI, ukupno stanovništvo, domaćinstva i stanovnici, prema teritorijalnoj organizaciji Republike Makedonije u 2004, Skoplje 2005.

Potencijali:

- Dobra klima i zemlja za gajenje ječma, pšenice i kukuruza
- Tradicionalno podizanje krava za proizvodnju mleka
- Mogućnosti za prekograničnu saradnju sa Srbijom (nekretnine na teritoriji Trgovišta, tradicija, kultura)
- Osnovna škola (1926), poljoprivredna saradnja (1954), asfaltiranje puta (1983), crkva je u izgradnji (2003).

Problemi:

- Nedovoljno izgrađena osnovna infrastruktura (loši putevi, nema kanalizacije)
- Stanovništvo poseduje zastarelu poljoprivrednu mehanizaciju (traktori), a broj mašina za mužu krava je nizak
- Poljoprivrednici imaju problem sa prodajom mleka

- Visoka nezaposlenost
- Nerazvijen sektor usluga
- Stanovništvo nema pristup kreditima (visoke kamate, komplikovane procedure i teško osiguranje)
- Neadekvatne štale za stoku (male i stare)
- Nema pristup sredstvima od donacija.

Struktura poljoprivrednih prihoda: 60 % od mleka, 5 % od pšenice, 5 % od ječma, 2 % od kukuruza, 10–18 % od svinja i teladi.

Struktura nepoljoprivrednih prihoda: 50 % od penzija, 15–20 % od socijalne pomoći i 5 % od penzija iz inostranstva.

Socijalna struktura domaćinstava: 20 % su bogati, 55 % su srednja klasa a 15 % su siromašni; 5 % muškarci i 5 % samohrane majke.

Mogućnosti za poboljšanje života:
ne mogu ništa da urade ni sami a ni uz pomoć drugih (NVO, ministarstva, vlada i sl.).

Samo uz pomoć drugih: stvaranje uslova za zapošljavanje, organizacija otkupa mleka, briga za životnu sredinu, kao i edukacija poljoprivrednika.

10.3. Mlado Nagoričane – selo 2, opština Staro Nagoričane

Mlado Nagoričane se nalazi u donjem delu opštine Staro Nagoričane, naselje je razbjenog tipa sa 1.292 stanovnika na prostoru od 48,1 km^2. Na severu, graniči se sa selima Staro Nagoričane i Nikuljanje, na istoku sa selima Makres, Vojnik i Strezovce, na jugu sa selom Tromeđa i na zapadu sa naseljem Karpoš. Postoji 3.831,4 hektara obradivog zemljišta, što je 79,65 % od površine sela, pašnjaci zauzimaju 12,39 %, a šume 1,61 %, što znači da je poljoprivreda najvažnija aktivnost (ječam i pšenica).

Slika 48. Vulkanska kupa, s. Mlado Nagoričane, Makedonija

Tabela 22. Struktura stanovništva, prema starosnim grupama i polu, u 2002.

Uzrast	Ukupno			Muškarci		Žene	
	Broj	%	%	Broj	%	Broj	%
0–19	301	23,30	100,00	141	48,50	155	51,50
20–64	663	51,37	100,00	371	55,96	292	44,04
Preko 65	328	25,38	100,00	161	49,08	167	50,92
Ukupno	1.292	100,00	100,00	678	52,48	614	47,52

Izvor: Knjiga XI, ukupno stanovništvo, domaćinstva i stanovnici, prema teritorijalnoj organizaciji Republike Makedonije u 2004, Skoplje 2005.

Potencijali:

- Razvoj stočarstva (ovce, goveda)
- Klima i zemlja su pogodne za ječam i pšenicu
- Megalitska opservatorija „Kokino“
- Mogućnosti za rečni i tranzitni turizam
- Crkva Svete Petke (1300), Crkva Svetog Đorđa (1700), osnova škola (1950), hitna pomoć i veterinarska služba, mlin (2003).

Problemi:

- Nedovoljno izgrađena osnovna infrastruktura (put do centra sela, nedovoljno vode za piće, nema kanalizacije)
- Stanovništvo poseduje zastarelu poljoprivrednu mehanizaciju (traktori, kombinovana i dodatna mehanizacija)
- Poljoprivrednici nemaju pristup do lokalnih i drugih tržišta
- Visoka stopa nezaposlenosti
- Nerazvijen uslužni sektor
- Stanovništvo nema pristup kreditima (visoke kamate, komplikovane procedure i teško osiguranje)
- Ne postoji sistem za navodnjavanje
- Stare i neprikladne farme za stoku
- Mladi momci ne mogu da stupe u brak
- Nevladine organizacije nisu organizovane.

Struktura poljoprivrednih prihoda: 60 % od ječma, 30 % od pšenice, 10 % od mleka, 5 % od kukuruza, 4 % od povrća, 1 % od grožđa.

Struktura nepoljoprivrednih prihoda: 50 % od penzija, 5 % od socijalne pomoći.

Socijalna struktura domaćinstava: 55 % su bogati, 20 % srednja klasa, 15 % siromašni; 7 % muškarci, a 3 % samohrane majke.

Mogućnosti za poboljšanje života

Sami bez pomoći drugih: povećanje broja i kvaliteta rase stoke.

Sami uz pomoć drugih: stvaranje mogućnosti za organizovan otkup povrća, izgradnja novih štala, kupovina mehanizacije.

Samo uz pomoć drugih: povoljni krediti, zapošljavanje, izgradnja sistema za navodnjavanje, izgradnja sistema za snabdevanje vodom i obrazovanje za vinogradare.

10.4. German – selo 3, opština Rankovce

Slika 49. Ispaša ovaca, s. German, Makedonija

German je selo razbijenog tipa i nalazi se na planini German, na nadmorskoj visini između 800 i 1.300 metara. Ima 311 stanovnika na površini od 40,7 km^2. Nalazi se severno od opštine Rankovce, južno od njega su sela Stanča, Radibuš i Krivi kamen, na istoku selo Nerav, opština Kriva Palanka, a na severu se nalazi opština Trgovište (Srbija) i sela Dlabočnica (opština Staro Nagoričane) i Pklište. Klimatski uslovi su povoljni, sa umerenom kontinentalnom klimom. Odlikuje se dugim hladnim zimama i relativno suvim letima. Ukupno poljoprivredno zemljište je 3.980 hektara od kojih je 1.264 hektara obradivo zemljište, ali samo 5 % od njega se obrađuje (krompir, ječam i raž). Od stoke, krave su najčešće prisutne (3–4 krave po domaćinstvu u proseku), ali se gaje i ovce, koze i konji. Oko 95 % domaćinstava gaji ovce i krave. Najveći deo poljoprivrednih prihoda dolazi od prodaje jagnjadi i teladi, kao drugi izvori su socijalna pomoć, skupljanje šumskih plodova i lekovitog bilja. Veliki problemi ovog sela su nezaposlenost, granica sa Srbijom, prodaja poljoprivrednih proizvoda i pristup infrastrukturi (osnovni i socijalni).

Tabela 23. Struktura stanovništva, prema starosnim grupama i polu, u 2002.

Uzrast	Ukupno			Muškarci		Žene	
	Broj	%	%	Broj	%	Broj	%
0–19	84	27,01	100,00	39	46,42	45	53,58
20–64	173	55,63	100,00	106	61,27	67	38,73
Preko 65	54	17,36	100,00	25	46,29	29	53,71
Ukupno	311	100,00	100,00	170	54,66	141	45,34

Izvor: Knjiga XI, ukupno stanovništvo, domaćinstva i stanovnici, prema teritorijalnoj organizaciji Republike Makedonije u 2004, Skoplje 2005.

Potencijali:

- Pašnjaci i livade za razvoj stočarstva (ovce, goveda/krave, koze)
- Dobra klima i zemlja za gajenje krompira
- Vodni resursi (izvori i potoci) za uzgoj riba
- Ekološki zdrava životna sredina
- Kvalitetna šuma (bukva, bor)
- Šumski plodovi, pečurke i lekovito bilje

- Uslovi za planinski turizam
- Mogućnosti za prekograničnu saradnju sa Srbijom (mešani brakovi, nekretnine, tradicija, kultura)
- Crkva Svete Petke (1300), Crkva Svetog Đorđa (1700), osnovna škola (1950), regionalni put Rankovce–German (1994), električna mreža (1994), hitna pomoć i veterinarska služba

Problemi:

- Nedovoljno izgrađena osnovna infrastruktura (put do centra sela, voda iz vodovoda, jednofazno napajanje)
- Potrebe stanovništva za osnovnu poljoprivrednu mehanizaciju (traktori, mašine za mužu krava i ovaca)
- Nedovoljan pristup socijalnim institucijama (srednje škole, zdravstvene ustanove)
- Farmeri nemaju pristup lokalnim i drugim tržištima
- Granica sa Srbijom
- Visoka nezaposlenost
- Nerazvijen uslužni sektor
- Stanovništvo nema pristup kreditima (visoke kamate, komplikovane procedure i teško osiguranje)
- Nedovoljna edukacija i informacije
- Stare i neodgovarajuće stočne farme
- Smanjena ženska populacija
- Nevladine organizacije nisu organizovane.

Struktura poljoprivrednih prihoda: 30 % od goveda (telad), 30 % od ovaca (jagnjad), 20 % od krompira, 10 % od svinja, 5 % od koza i 5 % od mleka i mlečnih proizvoda.

Struktura nepoljoprivrednih prihoda: 40 % od socijalne pomoći, 30 % od skupljanja pečuraka, šumskih plodova i lekovitog bilja, 21 % od penzija i 9 % od prodaje drva.

Socijalna struktura domaćinstava: 65 % siromašni, 20 % srednja klasa, 5 % bogati, 20 % muškarci i 1 % samohrane majke.

Mogućnosti za poboljšanje života

Sami bez pomoći drugih: osnivanje NVO i poboljšanje kvaliteta biljaka.

Sami uz pomoć drugih: sadnja biljaka za proizvodnju drveta, izgradnja modernih štala, kupovina mehanizacije.

Samo uz pomoć drugih: otvaranje graničnog prelaza sa Srbijom (u opštini Trgovište), obezbeđivanje grantova i donacija, omogućavanje pristupa socijalnim uslugama, obrazovanju, informacijama i povoljnim kreditima**.**

10.5. Ogut – selo 4, opština Kriva Palanka

Tabela 24. Struktura stanovništva, prema starosnim grupama i polu, u 2002.

Uzrast	Ukupno			Muškarci		Žene	
	Broj	%	%	Broj	%	Broj	%
0–19	29	19,08	100,00	15	51,72	14	48,28
20–64	82	53,94	100,00	48	58,54	34	41,46
Preko 65	41	26,97	100,00	16	39,02	25	60,98
Ukupno	152	100,00	100,00	79	51,79	73	48,21

Izvor: Knjiga XI, ukupno stanovništvo, domaćinstva i stanovnici, prema teritorijalnoj organizaciji Republike Makedonije u 2004, Skoplje 2005.

Potencijali:

- Pašnjaci i livade za razvoj stočarstva (ovce, goveda/krave, koze)
- Dobra klima i zemlja za gajenje krompira
- Vodni resursi (izvori i potoci) za uzgoj riba
- Ekološki zdrava životna sredina
- Kvalitetna šuma (bukva, bor)
- Šumski plodovi, pečurke i lekovito bilje
- Uslovi za planinski turizam
- Mogućnosti za prekograničnu saradnju sa Srbijom (mešani brakovi, nekretnine, tradicija, kultura)
- Crkva Svete Petke (1300), Crkva Svetog Đorđa (1700), osnovna škola (1950), regionalni put Rankovce–German (1994), električna mreža (1994), hitna pomoć i veterinarska služba

Problemi:

- Nedovoljno izgrađena osnovna infrastruktura (put do centra sela, voda iz vodovoda, jednofazno napajanje)
- Potrebe stanovništva za osnovnom poljoprivrednom mehanizacijom (traktori, mašine za mužu krava i ovaca)
- Nedovoljan pristup socijalnim institucijama (srednje škole, zdravstvene ustanove)
- Farmeri nemaju pristup lokalnim i drugim tržištima
- Granica sa Srbijom
- Visoka nezaposlenost
- Nerazvijen uslužni sektor
- Stanovništvo nema pristup kreditima (visoke kamate, komplikovane procedure i teško osiguranje)
- Nedovoljna edukacija i informacije
- Stare i neodgovarajuće stočne farme
- Smanjena ženska populacija
- Nevladine organizacije nisu organizovane.

Struktura poljoprivrednih prihoda: 30 % od goveda (telad), 30 % od ovaca (jagnjad), 20 % od krompira, 10 % od svinja, 5 % od koza i 5 % od mleka i mlečnih proizvoda.

Struktura nepoljoprivrednih prihoda: 40 % od socijalne pomoći, 30 % od skupljanja pečuraka, šumskih plodova i lekovitog bilja, 21 % od penzija i 9 % od prodaje drva.

Socijalna struktura domaćinstava: 65 % siromašni, 20 % srednja klasa, 5 % bogati, 20 % muškarci i 1 % samohrane majke.

Mogućnosti za poboljšanje života

Sami bez pomoći drugih: osnivanje NVO i poboljšanje kvaliteta biljaka.

Sami uz pomoć drugih: sadnja biljaka za proizvodnju drveta, izgradnja modernih štala, kupovina mehanizacije.

Samo uz pomoć drugih: otvaranje graničnog prelaza sa Srbijom (u opštini Trgovište), obezbeđivanje grantova i donacija, omogućavanje pristupa socijalnim uslugama, obrazovanju, informacijama i povoljnim kreditima.

11. Finansijska podrška u pograničnom regionu Makedonije

Tehnička podrška za podršku regionalnog ekonomskog razvoja može da bude grupisana u sledeće oblasti:

1. **Afirmacija privatne inicijative, preduzetništvo i konkurentnost.** – Promotivna aktivnost potrebna je u regionu u pogledu okretanja stanovništva ka prihvatanju odgovornosti za samozapošljavanje i regionalni ekonomski razvoj. Specifične forme afirmacije vrednosti tržišne ekonomije treba da se razvijaju, kao i konkurencija, potrebna je obuka šire grupe nezaposlenih građana, posebno mladih ljudi, za preduzetništvo i menadžment malog biznisa, da se pojednostavi procedura za pokretanje porodičnih biznisa i malih privatnih preduzeća i sl. U ovo bi mogao da bude uključen i veb-sajt sa osnovnim komparativnim prednostima regiona u smislu privlačenja investicionog kapitala iz svih izvora: biznismeni, koji prvobitno dolaze u ovaj region, drugi investitori iz Republike Makedonije i međunarodni investitori.
2. **Podrška tokom stvaranja uslova za razvoj poljoprivrede kao dominantnog razvojnog podsektora, korišćenjem vodnog potencijala u širem regionu.** – Profitabilnost regionalnog hidrosistema „Prohor Pčinjski“ ranije je navedena. Izgradnja ovog sistema će zaposliti veliki broj radne snage i dovešće do razvoja pratećih usluga. Kada se završi, hidrosistem će biti važan faktor za ekonomsko oživljavanje regiona. Zato, vredi da im se pomogne u lobiranju na svim nivoima: od državnog do međunarodnog i da im se ponudi ekspertska pomoć u pronalaženju investicija za podršku izgradnje ovog ključnog kapaciteta.

3. **Jačanje kapaciteta lokalne samouprave.** – Jačanje podrške za regionalni ekonomski razvoj (stvaranje regionalnih javnih usluga, regionalnih javnih preduzeća itd.).
4. **Podrška procesa prestruktuiranih aktera ekonomskog razvoja.** – Tehnička podrška u uspostavljanju porodničnih farmi (poljoprivrednih) koje treba da se razvijaju, kao i porodična i druga mala preduzeća u industriji, zanati, konfekcija, turizam i dr. Povećanje efikasnosti i konkurentnosti u ovim dominantnim granama ekonomije, koje će se postići racionalno razvijenim formama udruživanja na regionalnim ili filijalnim (klasteri) nivoima. Postojećim velikim industrijskim kapacitetima potrebno je radikalno restruktuiranje. Konsultantska podrška za definisanje strateških poslovnih jedinica RIK „Sileks“ iz Kratova za tržišne uslove i konkurenciju i definisanje održivog strateškog partnerstva u rudarstvu. Proizvodni kapaciteti u Zletovu i Probištipu su ključni preduslovi za opstanak i revitalizaciju ovih organizacija, koje su veliki poslodavci u regionu.
5. **Podrška za poboljšanje kvaliteta života u regionu.** – Pored indirektnog poboljšanja kvaliteta života kroz ekonomski razvoj i povećanje zaposlenosti, neophodno je da se obezbedi odgovarajuća podrška za poboljšanje komunalne infrastrukture: vodovod, kanalizacija, kao i lokalna putna, energetska i telekomunikaciona infrastruktura, posebno u ruralnim oblastima.
6. **Razvoj regionalnih davalaca poslovnih usluga.** – Region je praktično bez institucionalnih kapaciteta za obezbeđivanje poslovnih usluga, podrška treba da bude usmerena ka oblikovanju i konsaltingu za osnivanje i jačanje regionalnih kapaciteta za obuku mlade populacije i onih koji nisu zaposleni, marketing podrška konkurencije među biznis sektorima, obezbeđivanje i upotreba informacionih tehnologija itd.
7. **Partnerstvo za regionalno koordiniranje ekonomskog razvoja.** – U cilju prevazilaženja negativnog iskustva iz prethodnog perioda, treba da se omogući održiv razvoj sa korišćenjem regionalnih komparativnih prednosti za razvoj efektivnih i ekikasnih formi partnerstva i prekogranične saradnje. Ovo bi trebalo da podrže: lokalne samouprave – nevladin sektor – biznis sektor. Jedna od institucija ovog partnerstva treba da uspostavi i regionalni ekonomski savet, da kroz njega funkcioniše, koji će uključivati sve najvažnije zainteresovane strane spomenutog partnerstva na regionalnom nivou.

12. Primer uspešnog turističkog razvoja u pograničnom regionu u Makedoniji

12.2. Osogovske planine

Kriva Palanka se nalazi u severoistočnom delu Republike Makedonije, na tromeđi između Makedonije, Srbije i Bugarske. Za grad veliko značenje ima koridor Istok–Zapad koji povezuje Balkansko poluostrvo sa Malom Azijom, a koji prolazi kroz Krivu Palanku. Ovaj koridor, koji je nazvan Ignjatijev put, odigrao je važnu ulogu u razvoju grada. Veliki broj putnika i trgovaca, naročito dubrovačkih trgovaca, doprineo je izgradnji i razvoju Manastira Sveti Joakim Osogovski, kod Krive Palanke.

Kriva Palanka se nalazi u podnožju Osogovskih planina koje se prostiru u istočnoj Makedoniji i jednim delom u Bugarskoj. Osogovske planine su deo Rodopskog masiva, zauzimaju površinu od 4.200 km^2 od kojih je u Makedoniji 3.270 km^2 i obuhvataju više opština, među kojima su Kratovo, Probištip, Kočani i Makedonska Kamenica. Na Osogovskim planinama najviši vrh je Ruen u istočnoj Makedoniji, na nadmorskoj visini od 2.252 m, a tu su još i Carev vrh (2.085 m) i Kalin kamen (1.884 m).

Slika 50. Osogovski planini, Makedonija

Zbog svog geološkog sastava Osogovo spada u najznačajnije rudarske oblasti u Makedoniji i najbogatija je oblast olovo-cinkovom rudom. Prvi koji su počeli s eksploatacijom rudnog bogatstva su Sasi koji su živeli na ovom području. Pored rudarstva kao primarne delatnosti bavili su se i stočarstvom i mlečnom proizvodnjom zahvaljujući dobrim prirodnim karakteristikama na terenu.

Slika 51. Srna sa Osogovske planine

Umereno kontinentalna klima, kao i izobilje vode doprinelo je tome da na Osogovskim planinama budu velike površine šuma i pašnjaka. Dominantni su hrast i bukva, a najčešće poljoprivredne kulture su krompir i pasulj, kao i kulture koje se koriste u stočarstvu. Za razvoj stočarstva, posebno ovčarstva, najveći udeo imaju pašnjaci koji zauzimaju veliki prostor i pružaju visok kvalitet i ekološki čistu sredinu.

Karakterističan za Osogovo je i specifičan biodiverzitet. Od divljih životinja najviše se sreću divlja svinja, zec, vuk, lisica i srna, a u manjem broju i ris. Prisustvo divljači u ovom kraju omogućava razvoj lova, što se potvrđuje posetama i zainteresovanošću velikog broja lovaca i iz drugih krajeva Makedonije.

Ostali razlozi za veću posećenost ovog regiona su

Slika 52. Penjanje na Carev Vrh, Makedonija

i bogatstvo resursa za razvoj planinskog i ruralnog turizma. Planinski turizam zbog ekološke sredine, prirodnih bogatstava, specifičnog terena za planinarenje (pre svega penjanje na Ruen i Carev vrh), postojanja planinskih i lovačkih domova i velike nadmorske visine, povoljne klime i čistog vazduha omogućava i razvoj vazdušnih banja.

Pored prirodnih lepota, ruralni turizam se javlja i kao rezultat posebnih kulturnih vrednosti u Krivoj Palanci. Posebno se izdvajaju neka etno-sela koja plene svojom lepotom i specifičnošću – narodne nošnje i instrumenti, folklor, tradicionalna hrana i sam način izgradnje kuća. U selu Drenak, koje se nalazi na najvećoj nadmorskoj visini Osogova, kuće se ističu po krovovima od slame i izgađene su od kamena. Sličnu konstrukciju imaju pomoćni objekti za čuvanje stoke kojih je u prošlosti bilo u velikom broju u Krivoj Palanci.

Još jedna turistička atrakcija u regionu su valavnice (vunovlačare) koje se koriste od davnina. Od velike količine vune dobijene od brojnih stada ovaca, ručno su se pravile vunene tkanine i jambolije, koje su se u vunovlačarama rasplitale i prale. Veći deo sačuvanih vunovlačara se nalazi u selima Duračka reka i Stanci među kojima jedna od njih predstavlja spomenik kulture zaštićen od Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture.

Tradicija gajenja stoke, posebno ovaca i krava, opstaje i danas. Ovome svedoče minifarme koje se bave proizvodnjom, otkupom i preradom mleka. Ima ih u selima: Krklja, Kiselica i Židilovo. Vlasnici su sačuvali interes i tradiciju svojih predaka i njihova aktivnost usmerena je ka zdravoj organskoj proizvodnji.

Slika 53. Valavnica

12.3. Manastir Sveti Joakim Osogovski i njegova privreda

Jedan od najatraktivnijih manastira u Makedoniji i regionu, je Manastir Sv. Joakima Osogovskog koji se nalazi na tri kilometra od Krive Palanke, u podnožju Osogovskih planina. Manastir je osnovan u XI veku u čast Sv. Joakima, pustinjaka i čudotvorca koji je živeo na ovim prostorima i čije se mošti nalaze u Manastiru. Pored manastirskog hrama, nalazi se i manja crkva posvetena Svetoj Bogorodici.

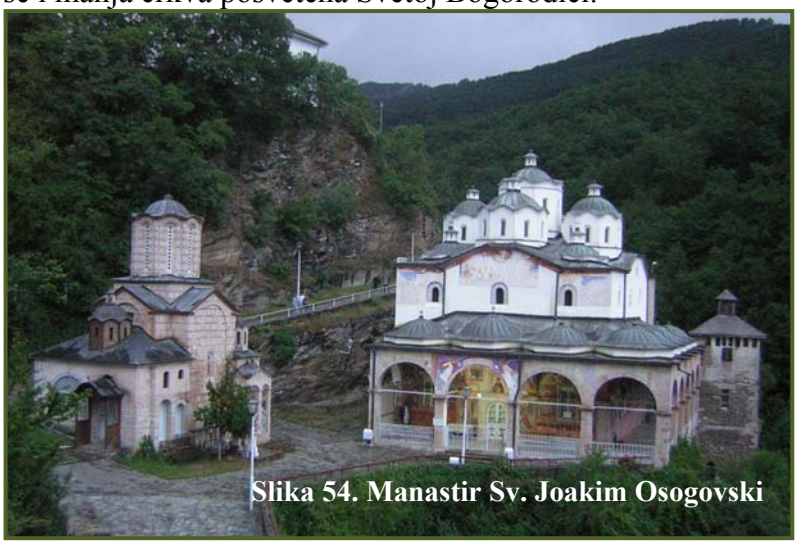

Slika 54. Manastir Sv. Joakim Osogovski

Manastir je oduvek imao važnu ulogu u formiranju i razvoju verskog i kulturnog života. On je pomagao u podizanju drugih crkava i u jačanju hrišćanstva u ovom kraju. Bio je značajan i kao obrazovni centar, u njemu je postojala narodna škola, a pružanjem finansijskih sredstava pomogao je učenicima iz Krive Palanke da se školuju na prestižnim univerzitetima u inostranstvu.

Manastir Sv. Joakim Osogovski bio je poznato boravište trgovaca i putnika koji su putovali Ignjatijevim putom, koji prolazi pored Manastira. Oni su doprineli jačanju Manastira kroz svoje donacije i afirmacije u udaljenim krajevima.

U Manastiru je bio veoma razvijen monaški život i u njemu su živeli monasi iz raznih krajeva. Monasi su bili domaćini u Manastiru i brinuli su se o manastirskoj privredi koja je bila na veoma visokom nivou u tom periodu, i sastojala se od gajenja različite i brojne stoke (nekoliko stotina grla). U manastirskoj privredi posebno značenje i važnu funkciju imao je mlekovod, koje se retko ili gotovo nikada se sreće u drugim manastirima.

12.4. Mlekovod

Mlekovod u okviru manastirskog kompleksa Sv. Joakim Osogovski predstavlja izvanrednu kreaciju ljudskog uma koja postoji još od srednjeg veka. Posebnu specifičnost mu daje način izgradnje, odnosno postavljanje strmog terena, kao i rešenja za transport mleka do Manastira. Izgradnja je bila još teža zbog podzemnog instaliranja glinenih cevki

u dužini preko 3 km. Mlekovod je bio postavljen za potrebe manastirske privrede koja je u prošlosti bila veoma napredna i postojala je potreba za takavim poduhvatom.

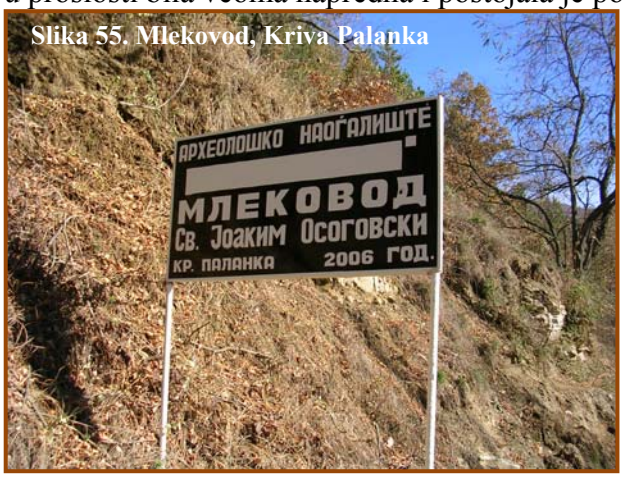

Slika 55. Mlekovod, Kriva Palanka

Ovaj manastir je imao svoja stada ovaca i koza, i bio je poznat po svojim mlečnim proizvodima. I danas se u Manastiru nalazi manastirski žig, pravougaonik sa istaknutim slovom „M“ koje dominira u centru žiga. On je napravljen od gvožđa i njime se obeležavala manastirska stoka – stavljao se u vatru i kad je bio dovoljno zagrejan, utiskivali su ga na telu ovce ili koze i tako je ostajao žig s oznakom „M“ (manastirski). Ovako obeležena stoka pasla je na osogovskim pašnjacima i razlikovala se od ostale seoske stoke.

Ovce su se preko leta isterivale na pašu u Osogovo, i tamo od drvenih „lesi“ su se pravili „zameti“ u kojima su ovce bile preko noći. Kada se mleko izmuzlo, najčešće uz pomoć konja transportovalo se do Manastira gde su monasi pravili sir. Budući da je Manastir bio udaljen nekoliko kilometara od mesta gde se muzla stoka, mnogo vremena se trošilo na transport mleka i zbog letnih vrućina često je dolazilo do kvarenja mleka.

Ovaj problem monasi su pokušali da reše tako što su stoku muzli uveče i preko noći su prenosili mleko u kofama napravljenim od drveta ili u „tarčuzi“ (posude napravljene od ovčije kože). Ali monasi ni ovim nisu bili zadovoljni. Na određenim kratkim rastojanjima su pravili od kore drveta „korube“ ili „bukve“ oblika poluotvorenih cevki i u njih su sipali mleko. Ovo je bilo na kratkom rastojanju i često se mleko prosipalo.

Poteškoće u prenosu mleka ručno, konjima ili na druge načine naterale su ljude iz Manastira da izmisle i izgrade mlekovod. Pomoću glinenih cevki, spajanjem jedne s drugom izgradili su mlekovod, čiji se ostaci i danas mogu naći u Osogovskim planinama. Na određenim rastojanjima su postavljali kontrolne šahte koje su pored kontrole služile i za taloženje nečistoća.

Slika 56. Glinene cevi za Mlekovod, Kriva Palanka

Posebno interesovanje izaziva način komunikacije između monaha koji su puštali mleko iz predela gde se čuvala stoka i onih koji su dočekivali mleko, u blizini manastirskog kompleksa. Komunikacija je bila ostvarena na taj način što se koristila sunčeva senka i po prethodnom dogovoru u određenom terminu poklapanja senke mleko se puštalo kroz glinene cevke.

Pored izgradnje mlekovoda i transporta mleka, veoma zanimljivo za to vreme bio je i sam način održavanja mlekovodne instalacije. S ciljem da se održi u svežem stanju

i zdravim za upotrebu, bila je potrebna metoda za pročišćavanje cevki u određenim intervalima. Poteškoće su se javljale pri dogovoru za naizmenično puštanje mleka i tople vode kojom su se dezinfikovale mlekovodne cevke, a kad nije bilo dobre komunikacije, to se dešavalo sa većim rastojanjem. Monasi su imali dogovor da u drugom vremenskom intervalu, prema položaju senke, oni sa visokih predela puste toplu vodu za dezinfekciju. Znači, za vreme različitog položaja sunčeve senke monasi su radili razne stvari – transport mleka ili pročišćavanje cevki sa toplom vodom, u skladu sa prethodno utvrđenim dogovorom između njih.

Mlekovod je olakšavao mnogo bržim transportom da mleko stigne u svežem stanju i da se ne pokvari. Na ovaj način je mleko jednostavnije stizalo u Manastir gde su monasi pravili mlečne proizvode i servirali ih putnicima i trgovcima koji su tu boravili. Zbog blizine poznatih putnih pravaca (Ignjatijev put), kao i atraktivnosti Manastira, mlekovod je odigrao veoma važnu ulogu za veliki broj posetilaca da redovno i blagovremeno budu usluženi.

Nažalost, nisu sačuvani pisani dokumenti o vremenu kada je građen ovaj objekat, po svemu specifičan i jedinstven u širem regionu. Delovi mlekovoda su otkriveni u leto 2006. godine u blizini manastirskog kompleksa Sveti Joakim Osogovski. Mlekovod se proučava i istražuje, a lokacija je dostupna turistima, kao i naučnicima.

Važnost mlekovoda je ogromna, sa njegovim postojanjem može se povezati olakšavanje transporta mleka i podsticanje lokalnog stanovništva u proizvodnji mleka i održavanje te tradicije do dan-danas.

12.5. Mlekovod – potencijalna turistička atrakcija

Mlekovod čiji su ostaci nedavno pronađeni predstvalja značajan deo manastirskog kompleksa i ima potencijala u budućnosti da postane prava turistička atrakcija. Njegova potpuna obnova bi doprinela povećanju interesa i poseta turista koji bi bili upoznati sa tradicionalnim načinom prenošenja mleka. Atraktivnost mlekovoda proizlazi iz činjenice da mnogi ljudi iz regiona još uvek nisu upoznati sa njegovim otkrićem.

Smisao postojanja mlekovoda se povezuje sa korišćenjem mleka u širem regionu a ne samo na teritoriji Krive Palanke. Za mlekovod može da se kaže da je deo mlečnog puta koji povezuje tri pogranična regiona između Makedonije, Srbije i Bugarske. U Bugarskoj opštini Trn otvoren je muzej posvećen Stamenu Grigorovu, pronalazaču bakterije za proizvodnju jogurta koji je živeo u tom kraju, dok afirmaciju održive poljoprivrede vrši farma organske proizvodnje u Dimitrovgradu (Republika Srbija). Tri nevladine organizacije: „Osogovo“ iz Krive Palanke, „Natura Balkanika“ iz Dimitrovgrada i „Stamen Grigorov“ iz Trna, inicijatori su jedne šire aktivnosti za revitalizaciju regiona.

Stalna izložba posvećena mlekovodu biće postavljena u manastirskom anu od strane nevladine organizacije „Osogovo“, koja se nalazi na putnom pravcu Kriva Palanka – Deve Bair (tj. Skoplje–Sofija) i u blizini iskopanih ostataka mlekovoda.

Slika 57. Otvaranje muzeja – Mlekovod, Kriva Palanka

II. RURALNA PODRUČJA JUGOISTOČNE SRBIJE NA GRANICI SA MAKEDONIJOM

1. Socioekonomski profil pograničnog regiona Srbije

1.1. Društveni profil regiona

Politički, četiri opštine koje pripadaju ispitivanom regionu jugoistočne (Istočni Balkan, Srbija) i južne Srbije su Dimitrovgrad, Crna trava, Bosilegrad i Trgovište. One su raspoređene u tri okruga: Dimitrovgrad pripada Pirotskom okrugu, Crna trava Jablaničkom okrugu a Bosilegrad i Trgovište Pčinjskom okrugu.

Polovina stanovništva živi u seoskom području, seoski razvoj je krucijalna tačka za socioekonomski razvoj srpskog društva. Većina seoskih ekonomija bazirana je na agrobiznisu, tako da razvoj seoskih područja zavisi od širokog spektra negovog uspeha. S druge tačke gledišta, razvoj seoske biznis sredine je neophodan za prosperitet srpskog poljoprivrednog sektora.

Seoska jugoistočna Srbija je generalno siromašna i ograničena. Uglavnom pripada planinskom regionu za uzgoj stoke. Šume i pašnjaci predstavljaju najvažniji prirodni resurs. Većina obradive zemlje i pašnjaka dobijena je čišćenjem šuma. Sistem gajenja stoke je osnovna poljoprivredna aktivnost. Oni su najčešće tradicionalno – slabi, retko polujaki. Područja su krajnje nenaseljena, većina sela pripada praznim udaljenim seoskim tipovima. Region je na taj način veoma interesantan zato što je most susednim zemljama jer dele istu kulturu i prirodno nasleđe.

Mogućnosti za dokazivanje ekonomske situacije u oblasti najčešće potiču od prirodnog i kulturnog nasleđa u regionu. Zvanično sve procenjene opštine vide ekonomsku budućnost regiona sa razvojem agrobiznisa, razvojem turizma i usluga, kao i razvojem SME, posebno onih koji su porodični biznisi. Skoro svi su svesni da je

diverzifikacija seoske ekonomije potrebna u određenom stepenu, kao i da je samo Trgovište sklono razvoju industrije. Opštine u regionu se zalažu za čistu tehnologiju i većina misli na unapređenje tradicionalne proizvodnje koja se koristi na njhovoj teritoriji umesto da uvedu nove.

Poljoprivreda isto tako vidi sakriven neiskorišćen potencijal. Opštine Dimitrovgrad, Crna trava, Bosilegrad i Trgovište zahvataju površinu od 1.736 km^2, što je 2,24 % teritorije Srbije. Najveća je teritorija opštine Bosilegrad i ima 571 km^2, a najmanja je opština Crna trava sa 312 km^2. Gustina naseljenosti kreće se od 8 stanovnika/km^2 u Crnoj travi, do 24 stanovnika/km^2 u Dimitrovgradu, i prema tim kriterijumima brojevi su daleko ispod proseka Srbije koji je 97,2 stanovnika/km^2. Prosečna veličina naselja kreće se 10,6–15,4 km^2 i niža je od proseka u Srbiji od 14,2 km^2, s izuzetkom opštine Bosilegrad.

Tabela 25. Naselja i stanovništvo

Indikatori	SRBIJA	Dimitrovgrad	Crna trava	Bosilegrad	Trgovište
Ukupna površina (bez Kosova i Metohije)	77.474	483	312	571	370
Broj naseljenih mesta	6.155	43	25	37	35
Prosečna veličina naseljenih mesta u km^2	14,2	11,2	12,5	15,4	10,6
Stanovnici (popis 2002)	7.532.613	11.748	2.563	9.931	6.372
Promena naseljenosti 2002 (broj)		-1586	-1215	-1672	-743
Promena naseljenosti u %		88	68	86	90
Gustina naseljenosti (stanovnici/km^2)	97,2	24,3	8,2	17,4	17,2

Smanjenje broja stanovnika koji je sniman u svim opštinama u periodu između dve registracije kreće se od 32 % u Crnoj travi do 10 % u opštini Trgovište. Stanovnici mlađi od 15 godina uključeni su u ukupan broj stanovnika sa manje od 15 %, s izuzetkom opštine Trgovište (19,4 %). U opštini Crna trava, manje od 8 % od ukupne populacije su deca uzrasta do 15 godina. Skoro 30 % od ukupnog stanovništva su ljudi stariji od 60 godina. Proces starenja stanovništva je posebno naglašen u opštini Crna trava gde najstarija kategorija stanovništva (60 godina i više) zauzima skoro 45 % od ukupnog broja. Prosečna starost stanovništva se kreće od 38,86 godina u Trgovištu, do 51,55 godina u opštini Crna trava, i gora je u pogledu proseka stanovništva u Srbiji.

Tabela 26. Broj stanovnika

	Ukupan broj stanovnika	% ukupnog broja stanovnika		Prosečna starost
		Ispod 15 godina	Preko 60 godina	
Dimitrovgrad	11.748	13,1	29,17	44,13
Crna trava	2.563	7,9	44,83	51,56
Bosilegrad	9.931	14,8	29,00	43,18
Trgovište	6.372	19,4	23,12	38,86

Obrazovna struktura stanovništva žena je značajno lošija nego kod muškaraca. U ukupnom broju ljudi bez škole udeo žena je dominantan i kreće se od 75 % u Dimitrovgradu, pa čak i do 85 % u Crnoj travi.

Tabela 27. Glavni pokazatelji strukture polova

	% u ukupnoj populaciji	Udeo žena u ukupnom stanovništvu						Prosečni život
		Bez obrazovanja	Delimično obrazovanje	Osnovno obrazovanje	Srednje obrazovanje	Univerzitet	Ne-zaposleni	
Dimitrovgrad	49,7	75,0	60,19	48,9	42,2	31,7	45,5	76,81
Crna trava	51,4	85,4	52,43	38,6	33,8	24,3	14,9	76,03
Bosilegrad	49,5	83,5	54,78	43,1	41,8	33,7	39,0	75,01
Trgovište	47,9	79,4	47,91	46,1	37,6	25,0	45,9	75,9

Zatim, nepovoljna starosna struktura je jedan od vodećih demografskih kriterijuma marginalnih oblasti, u spomenutim opštinama. Najmlađa kategorija stanovništva (do sedam godina) i deca osnovne škole (7–15 godina) zauzimaju učešće od samo 8 % stanovništva Crne trave i oko 20 % stanovništva Trgovišta, ali starije kategorije zauzimaju veći deo (23–45 %).

Tabela 28. Starosna struktura stanovništva

	Stanovništvo				Natalitet	Broj novorođenčadi na 1.000 stanovnika	Porodice bez dece i sa jednim detetom	Broj dece / porodica
	Ispod 7 god.	7–14	15–27	Do 60				
Dimitrovgrad	5,5	7,6	15,2	29,2	–10	7,2	69,8	0,7
Crna trava	3,1	4,8	10,9	44,8	–20,5	5,9	76,9	0,5
Bosilegrad	6,2	8,6	15,4	29,0	–8,8	8,7	65,8	0,8
Trgovište	6,9	12,5	16,5	23,1	–6,4	9,5	54,8	1,1

1.2. Obrazovna struktura stanovništva

Prema svim analiziranim parametrima, obrazovna struktura stanovništva u regionu je nepovoljna u odnosu na prosek u Srbiji. Broj nepismenih ljudi (lica starija od 15 godina bez škole) znatno varira i kreće se od 4,7 % ukupnog stanovništva starijeg od 15 godina u Dimitrovgradu do 21 % u Crnoj travi. Nezavršeno osnovno obrazovanje ima gotovo polovina stanovništva starijeg od 15 godina u opštini Crna trava, više od jedne trećine stanovništva u Bosilegradu i Trgovištu, a više od jedne četvrtine stanovništva u Dimitrovgradu. Broj ljudi bez završenog osnovnog obrazovanja je dosta veliki kod populacije starije od 15 godina (što je veoma loše). Devet odsto stanovništva u Dimitrovgradu i 7 % u Bosilegradu ima viši stepen obrazovanja (akademija ili univerzitet). U druge dve opštine ima ih manje.

Obrazovni sistem u osnovnom obrazovanju organizovan je kroz četiri i osam godina školovanja. Mreža za osmogodišnje školovanje je organizovana da bi se pokrili opštinski centri gde deca iz susednih sela dolaze svaki dan. Sve spomenute opštine imaju

samo jednu srednju školu, a kao posledica ove činjenice je da deca ovog uzrasta odlaze u druge regione da se školuju.

Tabela 29. Obrazovna struktura

	% stanovništva do 15 godina od ukupnog broja stanovništva					
	Bez obrazovanja	Delimično obrazovanje	Osnovna škola	Srednja škola	Akademija, koledž	Univerzitetsko obrazovanje
Dimitrovgrad	4,7	23,0	30,3	31,4	5,3	3,6
Crna trava	20,9	28,9	25,1	18,4	2,2	1,6
Bosilegrad	10,9	24,6	28,0	25,0	3,7	3,4
Trgovište	15,3	18,2	33,1	26,0	1,6	1,2

1.3. Zapošljavanje

Tabela 30. Zapošljavanje

	Ukupno	% poljoprivrede u ukupnom stanovništvu	% ekonomsko aktivnog poljoprivrednog stanovništva	Ukupno zaposleni po sektorima	Nezaposlenost /1.000 stanovnika
Dimitrovgrad	11.748	47,6	12,8	3.541	134
Crna trava	2.563	31,1	14,0	1.472	105
Bosilegrad	9.931	43,3	28,9	2.059	78
Trgovište	6.372	53,9	30,5	1.639	126

Sa aspekta nekih sektora ekonomije, većina ljudi su zaposleni u srednjem sektoru, pre svega u prerađivačkoj industriji, tako da se broj kreće od 38 % u Bosilegradu do 61 % u Trgovištu. Ovi brojevi su samo delimičan odraz realne situacije strukture mesta zapošljavanja. To je zbog činjenice da je ovo broj zaposlenih ljudi u državnom sektoru, u javnom sektoru ili zaposlenih kod drugih poslodavaca, ali ne i broj samozaposlenih. Manje od 30 % radne snage je angažovano u uslužnom sektoru (s izuzetkom Dimitrovgrada sa 36 %), uglavnom radi u državnom sektoru, javnim uslugama (zdravstvena zaštita, obrazovanje, administracija). Region je specifičan i po velikom broju nezaposlenih lica, na 1.000 stanovnika 78 su nezaposleni u Bosilegradu, do 134 u Dimitrovgradu.

2. Lokalna samouprava, lokalne i regionalne vlasti

Struktura opštine je organizovana u skladu sa zakonom lokalne samouprave – rukovođenje. Samo jedna opština (Trgovište) ima opštinskog menadžera, ali nijedna druga pozicija koja je neophodna za razvoj lokalne samouprave ne funkcioniše. Dakle, prema tome ukupna ocena je da se zakonodavne mogućnosti ne koriste, niti je lokalna samouprava stvarno modernizovana. Lokalna vlast procenjuje svoj rad kao zadovoljavajući, gde se siromašan opštinski budžet smatra primarnim ograničavajućim

faktorom za viši nivo efikasnosti. U suštini, struktura opštinske samouprave, u četiri ispitivane opštine (prema predstavnicima opština), prikazana je u sledećoj tabeli.

Tabela 31. Struktura opštinske administracije

	Dimitrovgrad	**Crna Trava**	**Bosilegrad**	**Trgovište**
Izvršna vlast	Gradonačelnik Zamenik gradonačelnika Šef u opštinskoj administraciji Šef sektora			
Opštinski menadžer	-	-	-	+
Arhitekta	-	-	-	-
Narodni tužilac	-	-	-	-
Efikasnost administracije ocenjuje se kao uspešna				

2.1. Razvoj građanskog društva

Dimitrovgrad. – Prema mišljenju predstavnika nevladinog sektora („Natura Balkanika“, „Balkan Eco Tour“, REC, „Mobi Dik“), opšta ocena za angažovanje gradskog društva u razvoju novih radnih mesta i uopšte, je da su na vrlo niskom nivou. Prema njihovoj oceni ambijent je mnogo pasivan i bez zadovoljavajuće inicijative. Glavni razlog za to je nedovoljna edukacija stanovništva, mogućnosti i prava koja imaju, u pogledu poboljšanja ekonomskog i socijalnog razvoja u ambijentu u kome oni žive.

Crna Trava. – Predstavnici NVO „Sokolica“, u odnosu na nivo uključenja proizvođača u ekonomske odluke na nivou lokalne zajednice, zaključili su da je njihovo učešće u kreiranju i razvoju lokalne ekonomije vrlo siromašno. Razloge za to oni vide u nerazvijenoj ekonomiji, činjenica je da na teritotiji opštine ima samo tri fabrike („Simbi“ Crna trava, „Simpo Agrar“), a jedna od njih ima veoma mali obim proizvodnje i prihoda. U ovoj opštini postoji udruženje zanatlija „Balkan“, koje uključuje desetine zanatskih prodavnica koje se bave različitim vrstama građevinarskog rada, tako da se može reći da ove grupe imaju veći uticaj na razvoj lokalne ekonomije.

Bosilegrad. – Ono što se odnosi na situaciju područja ove opštine, zaposleni u udruženju pčelara „Radilica“ i OZZ „Cvet“ iz Bosilegrada, iznose kao kolektivni zaključak, da je učešće stanovnika ograničeno i osnovni razlog za to je odsustvo obrazovanja i nerazvijena ekonomska aktivnost.

Trgovište. – Asocijacija građana „Gornja Pčinja“ preduzima konkretne aktivnosti sa posebnim poglednom na lokalnu inicijativu i u tom cilju oni planiraju da osnuju Centar za razvoj ruralnih oblasti. Osnovne aktivnosti će biti usmerene ka projektima za osnivanje malih farmi goveda, ovaca, koza, kao i poboljšanje kvalitetne proizvodnje i kvalitetnog građenja regionalnog brenda („Pčinjski med“).

2.2. Ekonomski profil regiona

Prema nivou postignutog nacionalnog prihoda, ovaj region je jedan od najnerazvijenijih u Srbiji. U opštinama Crna trava i Bosilegrad je postignuto samo 23–24 % srednjeg prihoda u Srbiji, a opština Dimitrovgrad manje od polovine republičkog

proseka. Dominantna privredna delatnost u oblasti ekonomske strukture je poljoprivreda koja čini polovinu postignutog nacionalnog prihoda u opštinama Crna trava i Dimitrovgrad. U opštini Trgovište zajedno sa poljoprivredom (37 %) najvažnija delatnost je prerađivačka industrija (29,4 %). U Crnoj travi civilno inženjerstvo je biznis, koji je druga najbolja delatnost posle poljoprivrede, a u slučaju Dimitrovgrada to je prodaja na malo i veliko.

Tabela 32. Postignut nacionalni prihod

	BDP/žitelj Srbija=100%	Ukupno BDP	Deo industrije u BDP			
			Poljoprivreda	Prerada	Izgradnja	Trgovina
Dimitrovgrad	47,1	480.450	49,2	4,1	4,7	18,7
Crna trava	23,0	48.385	49,6	8,7	20,7	8,2
Bosilegrad	24,2	210.954	40,9	9,7	10,7	16,2
Trgovište	30,3	166.678	36,8	29,4	2,6	15,0

Tabela 33. Najvažniji poslodavci po opštinama

Dimitrovgrad	Crna trava	Bosilegrad	Trgovište
1. „Metalac“, privatno preduzeće 2. „Nenateks“, privatno preduzeće 3. „Virkom gradnja“, privatno preduzeće 4. „Kožara“, javno preduzeće 5. „Ukras Cile“, privatno preduzeće 7. „AD Pekara“, javno preduzeće 8. „JP Komunalac“, javno preduzeće	1. Privatne zanatlije (zanatlije, prevoznici, zidari, trgovci, restorani) 2. „Simpo-bilje“ (prizvodnja i prerada pečuraka, rakije, lekovitog bilja, korompira, oraha); 3. Ribnjak „RUPLJE“	1. Vodenica, privatno preduzeće 2. „Bela breza“, prerada drveta, privatno preduzeće 3. DP „Izgradnja“, u procesu privatizacije, izgradnja 4. Zanatsko preduzeće „Standard“, 5. „Kobos“ – konfekcija 6. „SRBIJAŠUME“ 7. ATP „Bosilegrad“, javni prevoznik	1.PPP „Pčinja“, u stečaju 2.DP „Radost“, u stečaju 3.„Koštana“, obuća 4.„Simpo“ – ćilimi 5.„Jumko“, konfekcija

3. Struktura ruralne ekonomije u regionu

3.1. Agrobiznis

Poljoprivredno zemljište zauzima 50 % teritorije opština, što je znatno manje u odnosu na udeo poljoprivredne površine u ukupnom zemljištu Srbije. Dostupno poljoprivredno zemljište u odnosu na broj stanovnika kreće se od 2,5 ha/stanovnik u Dimitrovgradu, do 6,2 ha/stanovnik u Crnoj travi. Dostupna zemlja s intenzivnom poljoprivrednom delatnošću (obradivo zemljište + stalne plantaže) po glavi stanovnika u Dimitrovgradu i Crnoj travi je na prosečnom nivou u Srbiji (0,5 ha/stanovnik), ali u Bosilegradu i Trgovištu je znatno veća od proseka (1,3 ha/stanovnik), zbog velikog udela travnjaka i pašnjaka u strukturi poljoprivrednog zemljišta.

Na nivou opštine, procenat iskorišćenosti svih dostupnih oblasti je na niskom nivou (20–50 %) zbog lošeg kvaliteta zemlje, neodgovarajućeg pristupa parcelama, nedostatka radne snage ili ekonomski neopravdane eksploatacije.

Tabela 34. Poljoprivredno zemljište

	Poljoprivredno zemljište		Struktura poljoprivrednog zemljišta				
	Ukupno ha	% privatnog sektora	Obradivo zemljište	Voćnjaci	Vinogradi	Livade	Pašnjaci
Dimitrovgrad	28.849	55,9	21,6	2,5	0,0	27,6	48,2
Crna trava	15.831	65,1	6,8	1,6	0,0	47,4	43,5
Bosilegrad	36.389	70,1	33,6	2,5	0,0	20,6	43,3
Trgovište	21.205	88,9	35,2	2,7	0,0	16,1	46,0

Poljoprivredna domaćinstva koriste samo deo ukupnog zemljišta, Dimitrovgrad koristi 56 % a 90 % Trgovište. Veći deo ove zemlje je ostavljen prazan. Relativno nizak udeo privatnog sektora je utvrđen zbog toga što pašnjaci uglavnom pripadaju državi i zadrugama (eksdržavno zemljište i privatno zemljište koje je promenilo vlasništvo kroz proces nacionalizacije eksčlanova kooperativne imovine, i još uvek nije vraćeno vlasnicima). To je očigledno u svim opštinama, koje koriste deo obradivog zemljišta, 7 % u Crnoj travi i oko 35 % u Trgovištu. Udeo voćnjaka je mnogo nizak i nema vinograda. Odatle najveći deo zemlje pod prirodnim livadama i pašnjacima. Obradivo zemljište zbog toga zauzima malo prostora jer se najčešće upotrebljava za izdržavanje domaćinstava ali ne i za prodaju na tržištu.

Broj svih vrsta stoke u svim opštinama je u skladu sa određenim kategorijama zemlje, manje je povoljan od proseka Srbije (koji je dosta nizak poslednjih godina). Odsustvo radne snage je jedno od ključnih ograničenja za razvoj stočarstva, ali negativni uticaj proizvodno-organizacionih faktora je isto tako očigledan (organizovano tržište, cene...).

3.2. Poljoprivreda u opštinama

Dimitrovgrad

Postoji samo jedna poljoprivredna zadruga u Dimitrovgradu – „Stočar“, sa sedištem u gradu. Ne funkcioniše dobro poslednjih 10 godina. Najveći kapaciteti se nalaze u selu Izatovci u oblasti Visok, u selu Smilovci u oblasti Zabrđe i u selima Poganovo i Borovo u oblasti Burel. Ipak ne postoji proizvodnja i prerada u ovom trenutku. „Stočar“ ima farmu goveda u Izatovcima (kapaciteta do 1.000 grla), ali je trenutno prazna. Postoji, isto tako, farma ovaca u Bačevu (kapaciteta za 5.000 ovaca), ali ima samo 250 ovaca u ovom trenutku.

Prerađivački kapaciteti (mleko) su u vlasništvu „Stočara“ u selima Željuša i Senoks i mlečni proizvodi „Stara planina“ iz Visočkih Odorovaca su privatni. Mlekara „Stočar“ ima hladnjaču kapaciteta 48 t. Isto tako postoji i klanica u okviru „Stočara“. Otkupne lokacije za poljoprivredne proizvode (samo mleko) su u zadruzi „Stočar“ u Dimitrovgradu, dok je otkupno mesto u selu Senokos sada zatvoreno.

Veći deo stoke se prodaje nakupcima, direktno u njihovim domaćinstvima. Opština se priprema za formiranje udruženja stočara, pčelara i privatnih preduzetnika, kako bi mogao da se stvori ambijent za razvoj poljoprivredne proizvodnje, mada su neke kategorije proizvođača povezane sa njihovim zajedničkim interesima.

Crna trava

Opština Crna trava zauzima prvo mesto u Republici Srbiji u odnosu na udeo prirodnih pašnjaka u ukupnom poljoprivrednom zemljištu. Problem za adekvatno korišćenje ovog prirodnog potencijala je još značajniji, zato što su pašnjaci u ovom regionu među najboljima u Srbiji, sa stabilnom florom, čak i u visokim planinskim oblastima i sve površine su lako dostupne.

Postoji samo jedna zadruga, „Stočar“, samo jedna zelena pijaca koja radi svaki dan. Postoji samo jedna farma ovaca koja se nalazi na periferiji Crne trave, na granici sa selom Mlačište.

Bosilegrad

Sve stare zadruge se transformišu i pridružuju JP „Napredak“. Ovo preduzeće ima veliki broj letnjih objekata u selima za držanje stoke u sezoni paše. Ima klanicu, koja ima svoju kontrolu izvoza. Danas ova klanica radi samo za uslužno klanje. Najbliže tržište za lokalne farmere je (Bosilegrad) u Surdulici (60 km) i u Ćustendilu (40 km).

Trgovište

Postoje dve poljoprivredne zadruge, tri otkupne lokacije sa hladnjačama (OD „Kleka“ i OD „Napredak“) i jedan privatan kompleks plestenika na teritoriji opštine Trgovište. Područje ove opštine je veoma pogodno za razvoj stočarstva u privatnom sektoru (ovce i goveda, mini-farme), imajući na umu da postoje odgovarajući preduslovi i da su ovo tradicionalne poljoprivredne grane. Proizvodnja krompira u planinskim delovima je jednako važna. Pčelarstvo se razvija u poslednjih 10 godina, zato što postoje idealni uslovi, ne samo na višim nadmorskim visinama (planinske livade i pašnjaci) već i na nižim nadmorskim visinama (bagrem).

3.3. Industrija i rudarstvo

Tabela 35. Zastupljenost industrije i rudarstva

Dimitrovgrad	Crna trava	Bosilegrad	Trgovište
1. Industrija gume (GID), u stečaju 2. Konfekcija „Sloboda“, u stečaju 3. Fabrika nameštaja	1. AD „Crna trava“ 2. HK „Simpo“ – RJ „Simbi“ 3. HK „Jumko” 4.OZZ „Balkan“ 5.GKP „Crnotravac“	Nema podataka	1.„Jumko“, tekstilna industrija 2.PPP „Pčinja“ u stečaju, proizvodnja i trgovina 3.DP „Radost“, u stečaju 4.„Koštana“, fabrika obuće 5.„Simpo“ – ćilimi

Rudarstvo učestvuje u ekonomskoj strukturi opština Dimitrovgrad i Bosilegrad. Postoje tri rudnika u opštini Dimitrovgrad, ali se ne koriste redovno:

1. Rudnik andezita eksploatiše Šumnik. Lociran je u južnom delu opštine u blizini sela Nevlje.
2. „Mazgoš“ je rudnik lignita.
3. Rudnik granita u selu Senokos nije u funkciji.

Rudnici olova i cinka u Karamanici (južni deo opštine Bosilegrad) više ne rade. Rudnici sa visokim kvalitetom fosfata, otkriveni su u oblasti Lisine, ali još uvek nisu eksploatisani.

3.4. Trgovina

Trgovinski sektor u opštini Dimitrovgrad organizuje se kroz mrežu od oko 40 privatnih prodavnica, u Crnoj travi 25 trgovinskih objekata, a u Bosilegradu i Trgovištu sa nešto manje (oko 20 objekata). Većina trgovinskih objekata, oko 90 % njih, su STR (samostalne trgovinske radnje) koje imaju i prodaju mešanu kolonijalnu robu.
Bosilegrad ima svoje tržište, gde se najčešće prodaje voće i povrće (sezonski).

3.5. Usluge i turizam

Jedan od hotela u Dimitrovgradu je hotel „Balkan“, ali takođe na periferiji grada, u blizini glavnog puta ima 10 restorana i jedan motel. Kapacitet hotela – restorana je oko 400 gostiju. Tu je privatni hotel „Amfora“ u Dimitrovgradu sa kapacitetom od oko 200 gostiju. Usluge hotela uglavnom koriste tranzitni turisti iz Bugarske, Turske, Mađarske i Slovačke, ali takođe i domaći gosti iako u manjem broju. Tradicionalne veštine i zanati, ručno rađene nacionalne nošnje i haljine, suveniri i činije, zajedno sa drugim tradicionalnim rukotvorinama, koje su nekad bile dosta razvijene, u privatnom sektoru polako doživljavaju ekspanziju.

Slika 58. Hotel Balkan, Dimitrovgrad

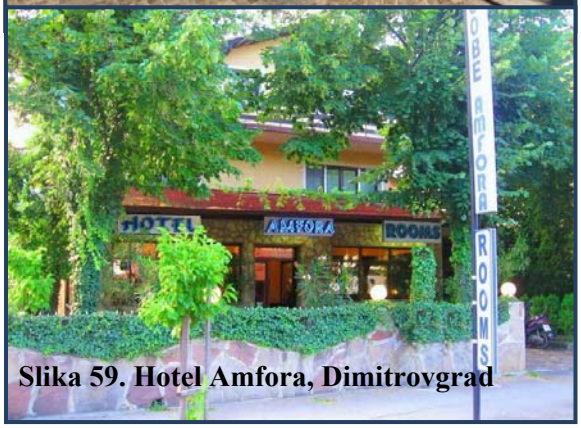

Slika 59. Hotel Amfora, Dimitrovgrad

Lovačka kućica u vlasništvu javnog preduzeća „Srbijašume“ se nalazi u blizini sela Mlačište (u južnom delu planine Čemenik). Crna trava, isto tako, ima mogućnosti za smeštaj. Hotel „Vilin lug“ B kategorije, jedan restoran i dva kafića se nalaze u urbanoj zoni, ali postoje i drugi objekti, kao kafane, manji restorani koji se nalaze u samim selima.

Turističke i ugostiteljske usluge u Bosilegradu pružaju malobrojni preduzetnici, među kojima je i hotel „Dukat“. Tu uglavnom borave domaći gosti. Tradicionalne veštine, kao što su tkanje, keramika, ručno napravljene nacionalne nošnje, suveniri i činije i druge tradicionalne rukotvorine su u procesu izumiranja. Kovači i tkalje, ali i proizvodnja tkanine na horizontalnom razboju mogla bi da bude jedna od mogućnosti za razvoj većine domaćinstva.

Postoje četiri hotela/restorana i tri kafića na teritoriji Trgovišta. Turisti koji posećuju ovaj grad su iz okoline a ima i gostiju iz Makedonije koji su tranzitni posetioci.

4. Razvoj poljoprivrede i smanjanje siromaštva u pograničnim opštinama u Srbiji

Ruralna ekonomija u svim opštinama je u direktnoj korelaciji sa stepenom iskorišćavanja prirodnih resursa. Iskorišćavanje prirodnih resursa je na veoma niskom nivou, što utiče negativno na ekonomski razvoj opština, kao i na ceo region.

Seča drveća organizovana je od strane „Srbijašuma“ i od strane privatnog sektora što predstavlja značajan izvor prihoda za stanovništvo. Određen broj domaćinstva ostvaruje dodatne prihode sakupljanjem pečuraka. Domaćinstva, naročito stariji ljudi su uključeni u sakupljanje lekovitog bilja. Šumski plodovi najčešće se koriste za domaće potrebe, a poznati su i po gajenju borovnica.

5. Identifikacija nivoa siromaštva

Dostupni podaci za Srbiju pokazuju da ruralne oblasti imaju veoma nisku stopu siromaštva, u odnosu na urbane oblasti. Prema studiji Svetske banke, oko 30 % ruralnog stanovništva, oko jedan milion ljudi iz ruralnih oblasti, trenutno su ispod linije siromaštva od 2 dolara/dan. Od njih, 40 % živi u ekstremnom siromaštvu. Ruralno siromaštvo je veće kod starijih ljudi koji su ostali u ruralnim oblastima i pored smanjenja kvaliteta socijalnih usluga, poljoprivrednici u udaljenim oblastima daleko od tržišta, poljoprivrednici sa veoma malim farmama i/ili oni sa manje plodne zemlje.

Regionalno, južna Srbija, najverovatnije će imati viši nivo ruralnog siromaštva, zbog manjih prihoda domaćinstava, veće izolacije ruralnih zajednicaa i manje povoljnih uslova za poljoprivredu. Prema indeksu humanog razvoja, oko 60 % opština u ovom regionu su nerazvijene. Mnogo ruralnih domaćinstva su jedva iznad ili čak ispod linije siromaštva. BDP po glavi stanovnika je manji nego u Srbiji, a oko 60 % opština su nedovoljno razvijene u skladu s indeksom humanog razvoja. Jedan značajan deo (19 %) od svih opština je klasifikovan kao nedovoljno razvijen. Nizak nivo socioekonomskog razvoja se ilustruje činjenicom da jugoistočna Srbija ima najveći broj sela, ali najslabiju infrastrukturu. Mnoga sela su potpuno napuštena, a druga se suočavaju sa istim problemom. Prošireno siromaštvo je glavna determinanta neto-imigracije snimljene za centralnu Srbiju u periodu 1995–1999, najviše u južnoj Srbiji.

Mere za smanjenje siromaštva, usmerene su ka otvaranju radnih mesta (posebno u vezi sa privatizacijom), poboljšanju pristupa socijalnim uslugama, socijalne pomoći,

penzijskih reformi i regionalnih mera koje će biti od koristi za sve stanovnike u ruralnim oblastima.

III. KORIŠĆENJE TURISTIČKOG POTENCIJALA ZA POBOLJŠANJE SOCIOEKONOMSKOG RAZVOJA

1. Mogućnosti za poboljšanje ekonomske situacije

Mogućnosti za poboljšanje ekonomske situacije u regionu pretežno proizlaze iz prirodnog i kulturnog nasleđa regiona. Procenjuje se da bolja ekonomska budućnost regiona zavisi od razvoja agrobiznisa, razvoja usluga i turizma i razvoja malih i srednjih preduzeća, posebno onih koji su porodični biznisi. Gotovo da je evidentno da je diverzifikacija ruralne ekonomije potrebna u određenoj meri, samo u Trgovištu budućnost zavisi od razvoja industrije u celini.

Poljoprivreda, isto tako, smatra se neiskorišćenim potencijalom. Privatizacija postojećih zadruga (koje se čuvaju neiskorišćene, jedina konsolidovana zemlja u oblasti može da se koristi za konkurentsku proizvodnju), obezbeđivanje dugoročnih kredita i organizovanje obrazovanja i obuka za poljoprivrednike, kao i treneri/savetnici koji se smatraju ključnim faktorima.

Bogati šumski resursi u ovom regionu, posebno opština Crna trava smatra se nedovoljno iskorišćenim potencijalom. Mogućnosti za razvoj vide se u primarnoj preradi drveta, mogućnosti za gajenje i sakupljanje lekovitog bilja, šumskih plodova i kultivisanog gajenja voća. Neki od objekata su izgrađeni još 90-ih, pa se smatra da su propali zbog nedostatka ekonomskih sredstava i nedovoljne promocije na tržištu.

2. Razvoj agrobiznisa

Koncept održivog razvoja poljoprivrede u velikoj meri zavisi i utiče na aktivnosti namenjene iskorenjivanju ruralnog siromaštva, koje je na teritoriji Stare planine isključivo izraženo. Održivo korišćenje prirodnih resursa, a sa time i održiv razvoj poljoprivrede, ne može da se uvede bez rešavanja ovog ozbiljnog problema.

Danas je situacija na tržištu poljoprivrednih proizvoda u Srbiji mnogo teška za proizvode iz regiona. Iako su pravi podaci uglavnom nedostupni čak i preko zvanične statistike, jasno je da su za veliki deo farmi u zapadnom delu Stare planine ovce još uvek glavni izvor prihoda. Mleko, jagnjeće meso i proizvodnja stoke doprinosi oko 90 procenata poljoprivrednoj proizvodnji u ruralnim zajednicama u ovoj oblasti. Međutim, izvoz više nije prisutan.

Opšto gledano, većina farmi u oblasti danas proizvodi za sopstvene potrebe, samo mali deo ide na zelenu pijacu ili porodici i prijateljima u urbanim oblastima. Druga, manja grupa porodičnih farmi je tržišno orijentisana. Broj stada ovaca i farmi je smanjen u poslednjih 30 godina. Nepovoljne socijalne, ekonomske i političke promene u Srbiji u proteklih 15 godina izazvale su da ovaj proces bude još brži. Više od 80 % stanovnika

zavisi od poljoprivrede u celini ili delimično. Deo onih koji su u poslednjih 10 godina proglašeni tehnološkim viškom u urbanim oblastima, vraćaju se u ruralne oblasti gde se bave poljoprivredom i renoviraju svoje napuštene farme.

3. Mogućnosti poboljšavanja kvaliteta života

3.1. Povećanje atraktivnosti zajednice – promocija tradicionalnog života

Iako je ovaj region bogat prirodnim potencijalima i ima dobro sačuvanu tradicionalnu etno-kulturnu sredinu, sigurno je da se o ovim vrednostima ne zna dovoljno na nacionalnom nivou, pa i šire. Depopulacija i udaljenost od glavnog autoputa u zemlji (osim Dimitrovgrada), slaba ekonomska infrastruktura i nedostatak finansijskog kapitala, napravili su ovu oblast neatraktivnom za investitore. Kvalitet života je u stalnom opadanju. Kao potencijalne modele za povećanje atraktivnosti ove oblasti, lokalni predstavnici smatraju da:

- osnovni preduslov je poboljšanje infrastrukture (uglavnom saobraćajne) i otvaranje novih graničnih prelaza;
- razvoj turizma, zasnovan na promociji tradicionalnog načina života, povezan s odgovarajućom marketing promocijom može da doprinese afirmaciji regiona na nacionalnom i međunarodnom tržištu. Mogući načini promocije su: organizovanje ekoloških radionica i kampova, tradicionalne manifestacije itd.

3.2. Povećanje kohezije zajednice

Postojeća kohezija u lokalnim zajednicama i u samom regionu je na veoma niskom nivou. U ovom regonu ljudi su politički podeljeni. Pod uticajem nekih političkih lobiranja došlo je do jedne vrste podele teritorijalnih entiteta na marginalizovane i favorizovane oblasti. U takvim uslovima je nemoguće da se uspostavi demokratski dijalog i donosu odluke za budućnost i pravce razvoja. Važno je uzeti u obzir da je to stvar siromašnih naseljenih mesta koja su pogodna za stvaranje lobija, i gde su niski preduzetnički potencijali i inicijative. U takvim uslovima kohezija teško može da se utvrdi i zahteva dug proces uzajamnog poverenja, konsolidacije i poboljšanja svesti za potrebe međusobnog izvršenja.

4. Jačanje građanskog društva kroz razvoj odgovarajućih službi u zajednici

4.1. Obrazovanje

Obrazovanje je jedan od glavnih preduslova za dalji razvoj ovog regiona, prema prethodno dobijenim saznanjima. Većina vrsta formalnog obrazovanja treba da budu različite, da se poboljšaju i reorganizuju u skladu sa potrebama, interesima i da imaju raspoložive kapacitete.

Postojeći školski sistem, sa svojim personalom, opremom i organizacionom strukturom, nije u stanju da korespondira sa osnovnoobrazovnim standardima za mlađe.

Postoji samo nekoliko srednjih škola koje nude različite specijalizovane obuke, što limitira izbor mogućnosti. Ne postoje mogućnosti za učenje zanata ili nisu deo obrazovnog sistema, što čini ovu profesiju sve neprivlačnijom za mlade.

Obrazovanje poljoprivrednika je potpuno zapostavljeno. Kursevi koji će obučiti poljoprivrednike o novim propisima, počevši od agronomskog biznisa, o otvaranju malih i srednjih preduzeća, kolektivnim farmama, o registraciji poljoprivredne imovine itd., samo su mali deo potreba. Posebno važno je da se edukuju i obučavaju stočari za preradu šumskih plodova, biljaka i eteričnog ulja, održavanje tradicionalne završne tehnologije poljoprivrednih i zanatskih proizvoda.

4.2. Zdravstvo

Zdravstvena zaštita je krajnje loše organizovana i sa postojećom strukturom i sistemom nije u stanju da na odgovarajući način ispuni potrebe stanovništva. Mali broj lekara u poređenju sa brojem stanovnika, stara oprema u zdravstvenim ustanovama, malo terenskog posla, nedostatak terenskih vozila i pomoćnog medicinskog personala su osnovni problemi. Budući da su planinska sela daleko, ima sve više starih stanovnika i teško pokretnih, a tu je još i loša saobraćajna komunikacija s opštinskim centrima i nedostatak telefonskih linija, postaje očigledano da je problem veoma komplikovan, posebno u zimskim mesecima. Pacijenti su primorani da putuju u najbliži gradski centar (Pirot, Vranje, Niš, Leskovac) sa ciljem da urade neka rutinska ispitivanja.

4.3. Socijalna žaštita

Socijalna zaštita, posebno za stara lica u planinskim selima ne odgovara potrebama. A veliki broj starih domaćinstava nije pokriven nikakvom vrstom socijalnog programa. Nema uzajamnih poseta i prijateljstava, kulturne i sportske manifestacije između škola se ne organizuju zbog malog broja dece u nekim školama, koja mogu da učestvuju u njima.

Žene takođe imaju delikatnu poziciju. Mogućnosti za zapošljavanje žena su se dosta smanjile, kada su se zatvorile fabrike za proizvodnju konfekcije i tekstila.

5. Tipična sela u istraživanom pograničnom regionu Srbije

5.1. Sajince – selo 1, opština Trgovište

Selo Sajince nalazi se u zapadnom delu opštine Trgovište. Reke Pčinja i Kocurica prolaze kroz selo. Sajince se nalazi u blizini puta Vranje–Kumanovo, koji je glavni put između Niša i Skoplja. Selo je udaljeno 7 km od Trgovišta i 28 km od glavnog puta Kumanovo–Vranje. Makedonska granica i Manastir Sv. Prohor Pčinski, koji je turistički centar, su u blizini sela. Rastojanje između sela i Manastira je 30 km. U selu ima 30 domaćinstava i 100 stanovnika.

Obradivo zemljište se stalno smanjuje i pašnjaci su u procesu degradacije zbog napuštanja i smanjenja broja domaćih životinja. Proizvodnja krompira ima tradiciju i dobre preduslove u ovom selu, ali danas, ukupna proizvodnja nije dovoljna za tržište. Ranije je bilo mnogo više njiva na kojima su se gajili ječam i ovas. Neki delovi sela imaju problem s erozijom zemljišta i lošim parcelama. Deo domaćinstava je zainteresovan za adaptaciju i sanaciju kuća sa ciljem da se pripreme uslovi za agro-eko turizam. Potencijali za razvoj seoskog turizma se baziraju na dobrom geografskom položaju sela. Manastir Sv. Prohor Pčinski i Crkva na brdu Vražja glava veoma su privlačna mesta. Brdo Vražja glava se nalazi na nekoliko kilometara od sela na putu za Trgovište, u blizini sela Donja Trnjavica.

Slika 60. Crkva na Vrazijoj steni, Trgovište, Srbija

Problemi:

- Loš kvalitet lokalne putne infrastrukture
- Most na reci Pčinji nije završen
- Nizak kvalitet sistema za snabdevanje vodom
- Loš kvalitet snabdevanja električnom energijom
- Potreba za modernizacijom poljoprivredne proizvodnje
- Neodgovarajuće farme za stočarstvo

Potencijali:

- Sačuvani prirodni resursi
- Dobar geografski položaj sela
- Dobri uslovi za uzgoj ovaca i koza, i stočarstvo uopšte
- Pčelarstvo
- Dobri uslovi za organsku poljoprivredu

Mogućnosti za poboljšanje života

Sami bez pomoći drugih: Štale za uzgoj životinja

Sami uz pomoć drugih: Nedostatak poljoprivredne mehanizacije, mali broj stoke, marketing poljoprivrednih proizvoda, nedostatak obrazovnih programa, potreba za modernizacijom poljoprivredne proizvodnje.

Samo uz pomoć drugih: Loš kvalitet snabdevanja električnom energijom, nedostatak finansijskih sredstva, most na reci Pčinji.

Devedeset odsto domaćinstava gaje ovce i koze. Samo 20 % poljoprivrednika ima poljoprivredno zemljište sa kukuruzom, ječmom. Devedeset odsto poljoprivrednika iznajmljuje poljoprivredne mašine za održavanje svog poljoprivrednog zemljišta. Trinaest odsto domaćinstava su penzionerska.

Skoro svako domaćinstvo ima male voćnjake (šljiva, jabuka...) od kojih prave rakiju za kućnu upotrebu, samo 15 % se prodaje na lokalnom tržištu.

5.2. Rikačevo – selo 2, opština Bosilegrad

Rikačevo se nalazi u jugoistočnom delu Bosilegrada, u blizini granične tačke između Bugarske i Srbije. Graniči sa sa selom Brankovci, na severnom i severozapadnom delu planine Dukat. Selo je brdsko-planinskog tipa. Obradivo zemljište se smanjuje svake godine sve više. U šumama dominiraju bor i bukva.

Slika 61. Lisinsko jezero, Bosilegrad

Problemi:

- Loš kvalitet lokalne putne infrastrukture
- Nizak kvalitet sistema za snabdevanje vodom
- Loš kvalitet sistema za snabdevanje električnom energijom
- Loša saobraćajna komunikacija sa Bosilegradom (bez autobuskih linija)
- Nedostatak poljoprivredne mehanizacije i mašina
- Nizak kvalitet farmi za uzgoj životinja
- Potreba za modernizacijom poljoprivredne proizvodnje

Potencijali:

- Sačuvani prirodni resursi
- Ribnjaci
- Kulturno nasleđe, tradicionalni običaji, crkve kao turistička atrakcija
- Spremnost za saradnju u razvoju ruralnog turizmam
- Dobri uslovi za gajenje ovaca i koza
- Pčelarstvo
- Dobra starosna struktura sela

Mogućnosti za poboljšanje života

Sami bez pomoći drugih: Sami nisu u stanju sebi da pomognu.

Sami uz pomoć drugih: Nedostatak poljoprivredne mehanizacije, marketing poljoprivrednih proizvoda, nedostatak obrazovnih programa, potreba za modernizacijom poljoprivredne proizvodnje.

Samo uz pomoć drugih: Loš sistem električne energije, putna komunikacija (autobuske linije) sa Bosilegradom, nizak kvalitet farmi za uzgoj stoke.

Najvažnije poljoprivredne aktivnosti su: gajenje ovaca i goveda. U 95 % slučajeva poljoprivreda je glavni izvor prihoda (najčešće prodaja bikova i teladi). Prodaja jagnjadi zastupljena je u 50 % domaćinstava. Samo 15 % njih pravi sir od ovčijeg mleka. Ova domaćinstva nemaju probleme na tržištu; veliki broj porodica u Bosilegradu i okolini redovno kupuje ovčiji sir.

Neka domaćinstva proizvode krompir samo za svoje potrebe. Svako domaćinstvo ima mali voćnjak sa šljivama i jabukama od kojih pravi rakiju.

5.3. Gradska – selo 3, opština Crna trava

Gradska je selo brdsko-planinskog tipa. Ruralna ekonomija ovog sela tradicionalno je zasnovana na kombinovanoj poljoprivredi. Gajenje goveda, ovaca i koza je glavna ekonomska aktivnost sela. Većina mladih ljudi radi u toku sezone kao građevinski radnici i u drugim delovima Srbije.

Slika 62. Momina vodenica, Crna Trava

Problemi:

- Mali broj domaćih životinja
- Marketing mleka i mlečnih proizvoda
- Nedostatak poljoprivredne mehanizacije
- Nedostatak obrazovanja i informacija o poljoprivrednim trendovima i tehnologijama
- Loš kvalitet lokalne putne infrastrukture
- Nedostatak objekata za preradu pečuraka, lekovitog bilja i šumskih plodova (u selu)
- Nedostatak finansijskih sredstava
- Nizak kvalitet sistema za snabdevanje vodom i vodom za piće
- Putna povezanost sa Crnom travom
- Nedostatak kulturnih programa i događaja za mlade ljude
- Velika nezaposlenost

Potencijali:

- Prisustvo kapaciteta / stočarskih farmi
- Šumski plodovi, pečurke i lekovito bilje

- Seoski i druge vrste turizma
- Prirodni resursi i tradicija u stočarstvu i gajenju ovaca
- Obrada drveta (šume bukve)
- Prisustvo mladih ljudi u selu

Mogućnosti za poboljšanje života

Sami bez pomoći drugih: Štale za gajenje stoke.

Sami uz pomoć drugih: Marketing poljoprivrednih proizvoda, nedostatak informacija o farmama, programi za podršku obrazovnih programa, potreba za modernizacijom poljoprivredne proizvodnje.

Samo uz pomoć drugih: Zagađenje reke, nedostatak poljoprivredne mehanizacije, loš kvalitet vode za piće.

Pojedini seljani su zainteresovani za voćarstvo, posebno kupine i maline, ali se plaše stalnih promena na tržištu. Stabla leski (lešnik) su obavezna pojava u svakom domaćinstvu. To je jedna vrsta tradicije i teži se intenziviranju ove aktivnosti kao jednog od potencijala za razvoj. Ali, najvažniji potencijal Gradske je prisustvo mladih ljudi. U selu ima 70 ljudi koji su mlađi od 30 godina i postoji potreba da im se obezbede dobri uslovi za život. Većina njih su sezonski radnici, koji se bave građevinskim poslovima u velikim urbanim centrima u Srbiji (najčešće u Beogradu).

Pčelarstvom se uglavnom bave penzioneri. Ruralna domaćinstva u ovom selu vide poljoprivredu kao glavni potencijal za razvoj njihove zajednice (primarno je gajenje ovaca i stočarstvo). Isto tako, postoje dobri uslovi za razvoj ruralnog turizma. Većina ljudi je izrazila spremnost da se njhova domaćinstva adaptiraju kako bi bila atraktivnija za turističku ponudu, ali, isto tako, smatraju da im je potrebna početna finansijska podrška.

5.4. Lukavica – selo 4, opština Dimitrovgrad

Lukavica se nalazi u centralnom delu ove opštine, jugozapadno od Dimitrovgrada, u blizini glavnog puta Sofija–Beograd. Selo je zbijenog brdskog tipa, ali se sastoji iz dva dela. Donja Lukavica locirana je u severozapadnom a Gornja Lukavica u jugoistočnom delu sela.

Prema popisu iz 2002. godine, Lukavica ima 422 stanovnika. Lukavička reka (ili Gabarska ili reka Jezevica) prolazi kroz selo. Glavne izvore prihoda stanovnici Gornje Lukavice ostvaruju gajenjem ovaca i poljoprivredom. Većina poljoprivrednog zemljišta je podeljena na manje parcele. Veći deo zemljišta u jugozapadnom delu sela je pokriven šumom srednjeg kvaliteta, kao i pašnjacima i malim voćnjacima. Nisu sva domaćinstva poljoprivredna. U toku je i proces napuštanja zemljišta u gornjim delovima sela.

Najvažnije poljoprivredne aktivnosti su gajenje stoke, voća i poljoprivreda, a one su povezane u jedanom sistemu. Proizvodne kulture predstavljaju osnovu za proizvodnju stoke u regionu. Oblast obradivog zemljišta je počela da se smanjuje paralelno sa smanjenjem broja domaćih životinja.

Slika 63. Etno kafana, s. Lukavica, Dimitrovgrad

Ova proizvodnja se bazira na polutradicionalnim metodama sa veoma niskim nivoom upotrebe pesticida.

Proizvodnja plodova je manjeg obima i ne mnogo česta pojava. Domaćinstva gaje voće (šljive, jabuke) za sopstvene potrebe i najčešće ga koriste sveže ili prerađeno u rakiju. Proizvodnja voća nema značajnu ulogu u seoskoj ekonomiji.

Problemi:

- Nedostatak kanalizacije
- Zagađivanje reke sa niskim kvalitetom vode za piće
- Nizak kvalitet poljoprivredne mehanizacije
- Neodgovarajuće farme za stočarstvo
- Nezaposlenost
- Obrazovanje
- Potreba modernizacije poljoprivredne proizvodnje
- Marketing malih parcela poljoprivrednog zemljišta
- Nedostatak funkcionalnog proširenja usluga sa niskim kvalitetom sistema za snabdevanje vodom
- Loš kvalitet lokalne putne infrastrukture

Potencijali:

- Dobri uslovi za organsku poljoprivredu
- Autohtone rase
- Mogućnosti za seoski turizam
- Gajenje lekovitog bilja
- Stočarstvo (uzgoj ovaca)
- Dobra lokacija sela
- Spremnost za saradnju
- Iskustvo u gajenju južnoameričke činčile

Mogućnosti za poboljšanje života

Sami bez pomoći drugih: Štale za uzgoj stoke.

Sami uz pomoć drugih: Nezaposlenost, marketing poljoprivrednih proizvoda, nedostatak informacija o programima i obukama za gajenje stoke, potreba modernizacije poljoprivredne proizvodnje.

Samo uz pomoć drugih: Zagađenje reka, nedostatak poljoprivredne mehanizacije, loš kvalitet vode za piće.

6. Primer uspešnog turističkog razvoja u pograničnom regionu u srbiji

6.1. Stara planina

„Stara planina je drugačija od svega što možete da zamislite, ona je čitav jedan svet za sebe, koji kao da je zaboravljen u prostoru i vremenu. Na Staroj planini je sve ogromno: planinski grebeni koji se pružaju u nedogled, stoletna stabla bukava i smrča visoka poput sekvoja, planinske reke koje huče, penušaju i prelivaju se kotrljajući moćne stene, spuštajući se desetinama kilometara niz padine Stare, slapovi, vodopadi na svakom koraku... Crvena zemlja, crvene stene, da bi se onda pomešale sa sivim, granitnim, a u sledećem trenutku plavičasto zelenim. Sve blago, zaobljeno, a opet veliko i moćno, kao da su milenijumi vajali ovu gigantsku skulpturu daleko pre nego što je nastalo bilo šta unaokolo, dok je Balkan još uvek bio ostrvo u beskrajnom moru.

Stara planina je nekada bila puna ljudi i još punija stada ovaca, ali sada toga više nema. Ostalo je još nešto malo ljudi, staraca koji pripovedaju o nekom davno prošlom vremenu, i posvuda napuštene kuće, kakve su se u ovim krajevima pravile stotinama godina, od blata i drveta. Začudo, Stara planina je puna dobrih, beskrajnih šumskih puteva, koje treba zahvaliti eksploataciji šuma, koja je jedina živa ljudska aktivnost koja je preostala u ovim krajevima; da nema seče nepreglednih šuma, ovo bi odavno postao teren nepristupačan poput Amazonije. Dolina reke Jelovice je jedan od najboljih primera za to, jedna od poslednjih oaza prave divljine u Srbiji.“

www.staraplanina.org.rs

Slika 64. Region Stara Planina

Masiv Stara planina u Jugostočnoj Srbiji predstavlja deo lanca planine Balkana, koji se proteže od Zaječara u Srbiji do Crnog mora u Bugarskoj. Njen zapadni deo, koji se proteže duž granice Srbije i Bugarske predstavlja oblast izuzetnog prirodnog i kulturnog nasleđa, koje čvrsto povezuje dve susedne države. Zbog izuzetnosti prirodnih vrednosti, koje su očuvane na ovoj planini, Srbija je na svom delu formirala 1977. godine Park prirode – područje pod prvim stepenom zaštite. Sa Bugarske strane proces zaštite ovog dela Stara planine, takođe se bliži kraju. Zajednički napori dve države da zaštite nasleđe Stare planine, međutim ovim se ne iscrpljuju. Stara planina je kandidat za UNESCO MAB (Program UNESCO – čovek i biosfera) rezervat i prekogranični park mira.

Slika 65. Region Stara Planina po opština

Ukupna površina Parka prirode „Stara planina“ u Srbiji iznosi 142.219ha. Ovu površinu čine 70 katastarskih opština od kojih 24 pripadaju Pirotu. Dimitrovgradskoj opštini pripada njen najjužniji deo od atara sela Senokos i Braćevci do Srebrne glave i atara sela Vlkovija. Glavni greben Stare planine dugačak je 100 km pravcem

severozapad–jugoistok od Vrške čuke do Srebrne glave. Ima povoljan geografski položaj. Park prirode „Stara planina“ administrativno se prostire na teritoriji četiri opštine: Zaječar (9.958 ha), Knjaževac (57.968 ha), Pirot (63.194 ha) i Dimitrovgrad (11.099 ha). Područje se, prema Prostornom planu nalazi u na nadmorskoj visini od 200 do 2168 m nadmorske visine.

Među visokoplaninskim masivima, Stara planina uz Šaru, Prokletije i Kopaonik, predstavlja jedan od najvrednijih turističkih prostora Srbije. Udaljena je 70 km od Niša, 100 km od Zaječara i 50 km od Knjaževca ili Pirota, a od Beograda 330 km. Pružajući se u meridijanskom pravcu skoro 100 km, Stara planina predstavlja značajnu orografsku barijeru koja je uticala na odvijanje fizičko-geografskih procesa u istočnoj Srbiji.

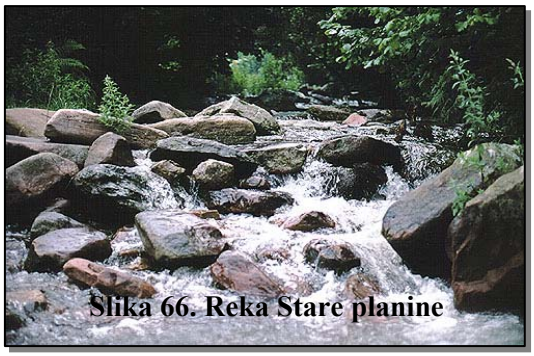

Slika 66. Reka Stare planine

Kompleksna fizičko-geografska regionalizacija dela Stare planine koji pripada Srbiji nije u potpunosti izvršena, dok je u delu koji pripada Bugarskoj dovedena na nivoe mikroregija.

Područje Stare planine, na predlog Zavoda za zaštitu prirode Srbije, Uredbom Vlade Republike Srbije, stavljeno je pod zaštitu kao Park prirode 1997. godine („Službeni glasnik RS“, broj 19/97), i dobija status prirodnog dobra od izuzetnog značaja, svrstano u I kategoriju zaštite. Prema navodima iz obrazloženja potrebe o zaštiti, ono obuhvata područje izuzetne geološke raznovrsnosti, morfo-hidrološke diseciranosti, na kojem je razvijen i očuvan specifičan diverzitet flore i faune. Zahvaljujući ovoj raznovrsnosti stvoren je i održava se dragoceni tradicionalan način života, čiji se elementi ogledaju u proizvodnim delatnostima, ali i vrednom kulturnom nasleđu, karakterističnom za istočnu Srbiju.

U morfološko-hidrološkom pogledu Stara planina pripada slivovima Timoka i Nišave, odnosno Južne Morave, Iskara i Marice. Vode Stare planine u Srbiji sakupljaju dve glavne reke Crnomorskog sliva: Nišava i Beli Timok. Pored njih reke Stare planine su i Toplodolska reka, Dojkinačka reka, Visočica, Temptica i dr. Vodotoci Stare planine odlikuju se maksimumom vodostaja i proticaja sredinom proleća, pretežno u aprilu i minimumom krajem leta – početkom jeseni (avgust–oktobar). Zbog velikih nagiba uzdužnih profila i snažne vertikalne erozije rečna korita su mahom usečena u matičnu stenovitu podlogu sa čestom pojavom brzaka i kaskadnih, slapovitih preloma.

Slika 67. Vodostoj Stare planine

Postoji i veliki broj izvora, vrela, pištevina i sličnih oblika difuznog isticanja. Jaka kraška vrela predstavljaju: Jelovičko, Dojkinačko i Suvo vrelo, Bigar, Toplik, Suvodolsko, Korenatačko vrelo, vrelo u klisuri Aldinačke reke i dr. Veliki broj izvora je kaptiran i uređen u vidu česama a drugi za potrebe lokalnog vodosnabdevanja.

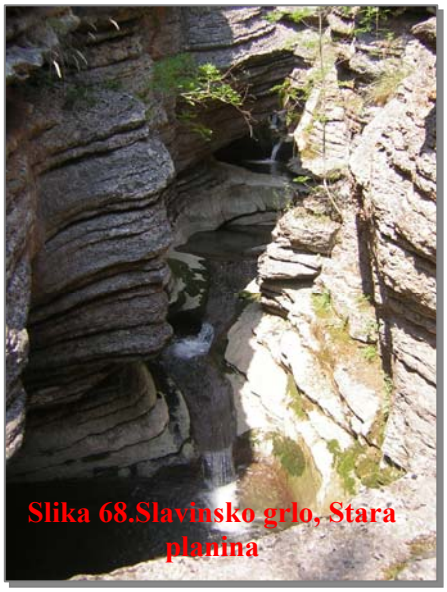
Slika 68.Slavinsko grlo, Stara planina

Kao i celokupni prostor istočne Srbije, region Stare planine ima relativnu heterogenu strukturu naselja. U severozapadnom i zapadnom delu razvijen je timočki tip spontano nastalih zbijenih i poluzbijenih seoskih naselja, dok planinski prostor karakteriše razdeljenost naselja na manje i veće zaseoke (mahale) formirane na principima rodbinskih veza. U prošlosti, egzistencija stanovništva je zavisila od ekstenzivne stočarsko-voćarske i sakupljačke privrede u višim predelima i ratarske u dolinama i nižim predelima. Seosko stanovništvo je beležilo relativno kontinuirano povećavanje do šesdesetih godina prošlog veka, od kada počinju intenzivni procesi depopulacije pod pritiskom industrijalizacije. Njima su prvo bila zahvaćena visoko-planinska naselja koja se danas nalaze u fazi demografskog izumiranja. Negativne posledice depopulacionih i drugih preocesa realna su prepreka budućeg razvoja područja, pa se uglavnom računa na gradsko stanovništvo četiri staroplaninske opštine – Zaječar, Knjaževac, Pirot i Dimitrovgrad. Značajan potencijal, međutim, leži i u većim seoskim centrima na teritoriji ovih opština, pa i stanovništvu Niša, kao regionalnog centra koji je bio prva sledeća destinacija u migriranju staroplaninskog stanovništva.

Prema navodima iz Strategije razvoja Stare planine, u Prostornom planu Republike Srbije, planinska područja su prvi put u celini regionalizovana kao prostori prirodnih dobara i glavnih prirodnih turističkih potencijala Srbije, uz postavljanje strateških okvira za održivi razvoj, regionalno i subregionalno planiranje, u skladu sa novim pristupima integralnog, kontinualnog i problemskog planiranja.

Pri *razvoju turizma i organizaciji turističkih prostora*, Stara planina je definisana kao visokoplaninska turistička regija „I.1“ najvišeg, prvog stepena, na delovima teritorije opštine Knjaževac, Pirot i Dimitrovgrad, u sklopu Istočne turističke regije „I“, takođe prvog stepena, koja obuhvata još turističku regiju Krajišta i Vlasine sa okolnim motivama. Na međunarodnom i nacionalnom nivou visoko je rangirana u vodećim turističkim aktivnostima u alpskom skijanju i drugim zimskim sportovima, uz letnje rekreativne, klimatske, ekološke, lovne, seoske i druge turističke aktivnosti.

Autori Strategije ističu da za Staru planinu postoji zainteresovanost domaćih i inostranih ulagača za izgradnju i eksploataciju turističko-rekreativnih kompleksa i infrastrukture, koncesije za korišćenje pašnjaka i sl. Te da postoji mogućnost povećavanja turističkog smeštaja adaptacijom i rekonstrukcijom postojećih stambenih objekata u gradovima i selima sa turističkim predispozicijama, kao i komercijalizacijom korišćenja vikend kuća u pansione i apartmane i revitalizacijom i komercijalizacijom brojnih spomenika narodnog graditeljstva i varoške arhitekture.

Postojeća infrastruktura je nedovoljna, ali uz neophodnu tehničku dopunu, intenzivnije i organizovanije korišćenje, kao i izgradnju nove turističke infrastrukture, tereni pogodni za alpsko i nordijsko skijanje međunarodnog i nacionalnog ranga mogu dobiti punu afirmaciju.

Stara planina ima izuzetne uslove za planinarstvo, biciklizam, džip ture i konjičke ture, paraglajding i druge sportsko-rekreativne aktivnosti. Kao poseban potencijal u Strategiji se spominje i Zavojsko jezero, kao letnji sportsko-rekreativni motiv. Atraktivnost Stare planine sa aspekta prirodnih vrednosti Parka prirode „Stara planina“, takođe predstavlja potencijal kako za razvoj turizma u celini, tako i za razvoj naučnog, ekološkog i drugih vrsta turizma koje se oslanjaju direktno na prirodno nasleđe. U ovom trenutku, međutim, zbog niskog intenziteta aktivnosti zaštite i kontrole korišćenja prirodnih vrednosti, ovaj potencijal je najugroženiji na Staroj planini.

Izuzetni prirodni potencijali ovog regiona dopunjeni su istorijskim spomenicima kao i banjskim objektima u neposrednom okruženju – Gamzigrad, Sokobanja, Zvonce itd. Pored velikih pogodnosti za nordijsko skijanje, lov, ribolov i letnju rekreaciju, jahanje, turistički potencijal ove planine dopunjuju sela u njenom podnožju, bogata kulinarska tradicija povezana sa tradicionalnom poljoprivredom, domaća radinost i traidiconalno zanatstvo i slično.

S obzirom na izrazito različite potencijale i njihovu pojedinačnu i ukupnu društvenu vrednost, izuzetno je važno usaglasiti sadržaj i obim turističke izgradnje i oblik turističke aktivnosti sa kapacitetom prostora i kapacitetom prirode. Naravno, pri tome je neophodno očuvati komercijalni interes u turizmu i komplementarnim aktivnostima.

Za razvoj turizma veliki značaj ima povezivanje turizma i lokalne poljoprivrede i stočarstva. Jedino turizam može obezbediti održivim poljoprivrednim i stočarskim sistemima da se na pravi način valorizuju (smanjuje transportne troškove, podiže cenu proizvoda). S druge strane, za uspešno zadovoljenje turističke tražnje neophodni su lokalni poljoprivredno-prehrambeni proizvodi, odgovarajuće količine i kvaliteta, geografskog porekla, tradicije, pakovanja, dizajna, vremenske distribucije i održivosti visokog kvaliteta.

Turizam bi trebalo da bude jedna od prioritetnih razvojnih delatnosti na Staroj planini, upravo zato što je u stanju da pomiri potrebe za očuvanjem prirode, odgovarajući nivo poljoprivrednih aktivnosti i očuvanje kulturnog nasleđa.

Slika 69. Tradicionalna trpeza na Sajmu autohtonih rasa i seoske tradicije u Dimitrovgradu

Slika 70. Opština Dimitrovgrad

6.2. Opština Dimitrovgrad

Opština Dimitrovgrad je najjužnija opština Stare planine. Kao najsiromašnija u ekonomskom smislu, ali i politički marginalizovana, ova je opština na repu velikih planova o razvoju turizma na Staroj planini. Slab lobi lokalne administracije, ali i svesnost lokalnog stanovništva o mogućnostima Stare planine, decenijama je okretalo pravce interesovanja lokalnih subjekata razvoja od njenih realnih potencijala ka nerealnoj podršci centralizovane ekonomije, a sa daljim propadanjem i nelegalnim tokovima pogranične sive ekonomije. Danas je ova opština iz tog razloga samo malim delom uključena u planove o razvoju Stare planine, kao nove turističke destinacije. Međutim, njen položaj uz sam Koridor 10 – najvažniju komunikaciju Evrope sa istokom, i blizina bugarske prestonice Sofije, govori jasno o tome da baš ona predstavlja jedan od najvećih skrivenih potencijala regije. U kombinaciji sa vrednim prirodnim i kulturnim nasleđem cele teritorije opštine, uključujući i njen severni deo, koji pripada Staroj planini, Dimitrovgrad ima ogromne potencijale za razvoj turizma. Uz sve ovo i etnička povezanost lokalnog stanovništva sa stanovništvom Bugarske, kao nove članice Evropske unije, predstavlja dodatnu šansu za razvoj turizma na prostorima dimitrovgradske opštine.

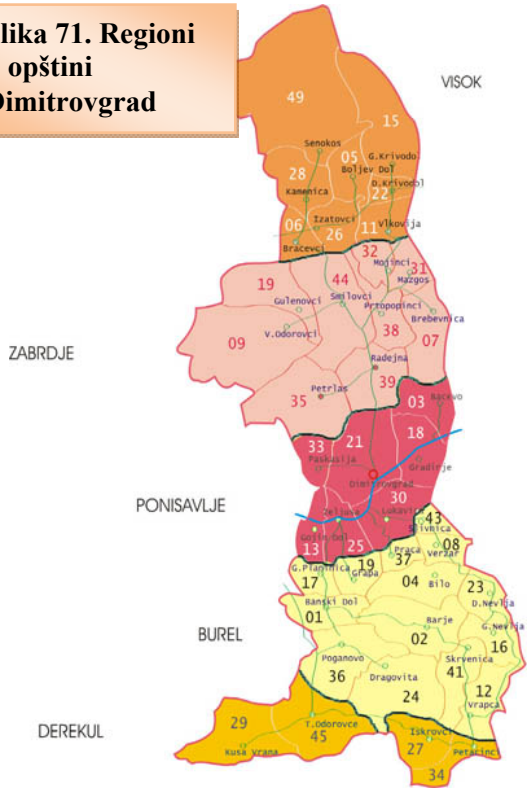

Slika 71. Regioni u opštini Dimitrovgrad

Opština Dimitrovgrad se nalazi na krajnjem jugoistoku Srbije u gornjem toku reke Nišave, na oko 90 km istočno od Niša. Opština Dimitrovgrad pripada Pirotskom okugu i od Pirota je grad udaljen 20 km uzvodno, tokom Nišave u smeru istoka. Prostire se uz srpsko-bugarsku granicu u dužini od 73 km, a širina njene teritorije retko premašuje 10 km. Površina joj je 481 km^2. Sa oko 11.000 stanovnika jedan je od najređe naseljenih krajeva u Srbiji. Opština ima 42 sela raspoređena u pet geografskih odvojenih celina – regiona: Ponišavlje, Zabrđe, Visok (jedan od tri dela Stare planine uz Zaglavak i

Budžak), Burel i Derekul. Najveće planine na teritoriji opštine su Stara planina, Vlaška, Greben, Ruj i Vidlič. Geološka podloga opštine Dimitrovgrad je raznovrsna, ali dominiraju krečnjaci i crveni peščari.

U postojećim zapisima, kao i u stručnoj literaturi prihvaćena je podela opštine na pet manjih celina: *Gornje Ponišavlje*, *Gornji Visok*, *Zabrđe*, *Burel* i *Derekul*. Opština ima 42 sela, to su:

– *Gornjem Ponišavlju* pripadaju sledeća sela : Dimitrovgrad, Lukavica, Gojin Dol, Željuša, Gradinje, Bačevo i Paskašija;

– *Zabrđu*: Petrlaš, Radejna, Brebevnica, Prtopopinci, Smilovci, Visočki Odorovci, Gulenovci, Mazgoš i Mojinci;

– *Gornjem Visoku*: Braćevci, Izatovci, Vlkovija, Donji Krivodol, Gornji Krivodol, Boljev Dol, Kamenica i Senokos;

– *Burelu*: Gornja Planinica, Grapa, Prača, Slivnica, Verzar, Bilo, Banjski Dol, Barje, Donja Nevlja, Gornja Nevlja, Poganovo, Dragovita, Skrvenica, Vrapča;

– *Derekulu*: Kusa Vrana, Trnsko Odorovce, Iskrovci i Petačinci.

Stanovništvo opštine Dimitrovgrad – Dimitrovgrađani, ili kako sami sebe radije nazivaju Caribrođani, prema starom slovenskom imenu grada, pripadaju posebnom varijetetu starih Slovena, poznatih pod nazivom „Šopovi“. Poseban trag u ovom području na nasleđe i ekonomiju ostavili su nomadski stočari vlaškog porekla – Crnovunci (Sarakačani, Karakačani), koji su od Đurđevdana do Mitrovdana, napasali svoja velika stada i do 1.000 ovaca, na visokim pašnjacima Stare planine, a i držali su veći deo trgovine stočarskim proizvodima do Prvog svetskog rata. Crnovunci su stanovali u privremenim naseljima od koliba, u kojima se odvijao potpuno patrijarhalni način života. Oni su području ostavili umeće pravljenja kačkavalja i posebnih rukotvorina od vune koju su davale njihove ovce.

Slika 72. Ovčarstvo Stare planine

Stanovništvo opštine se vekovima prvenstveno bavilo stočarstvom i kućnom mlekarskom industrijom, koja je proizvodila mleko i beli sir tipa kriška i zanatskom proizvodnjom kačkavalja. Stanovnici Stare planine izvozili su: ovce, kačkavalj, ovčije krzno i kožu. Sedamdeset odsto izvoza kačkavalja išlo je za Solun, Kairo i Aleksandriju, a 30 % za Severnu Ameriku i Carigrad. Ovčije krzno izvozilo se za Rusiju, a koža za Belgiju. Ova privredna aktivnost u osnovi je kompletnog prirodnog i kulturnog nasleđa dimitrovgradske opštine.

Pravac razvoja ruralne Srbije je jasan, no putevi do nje su još uvek netrasirani, dinamika kretanja tim putem neizvesna, a prepreke veće no što se pretpostavlja. Državna uprava još uvek nije dovoljno svesna važnosti ruralnog razvoja, a državna politika ruralnom razvoju još uvek ne ostavlja dovoljno prostora za afirmaciju i korišćenje teritorijalnih specifičnosti, tako da se kroz pravilan izbor cilja podrška, omogući njihova maksimalna transformacija od ograničenja ka mogućnostima razvoja. Dimitrovgrad je

tipičan primer zapostavljenih područja, koja su marginalizovana samo zbog toga što je odozgo postavljen cilj njegovog razvoja koji ne odgovara resursima kojima raspolaže. Propala industrija, a zatim i intenzivna poljoprivreda nisu znak vremena, već pogrešne procene u prilagođavanju teritorijalnim specifičnostima. Dimitrovgrad ima prirodne resurse za razvoj proizvodnje visokokvalitetnih proizvoda u ekstenzivnim proizvodnim sistemima koji čuvaju i obogaćuju prirodnu sredinu. Ovi proizvodi zbog atraktivnog ambijenta kome doprinose, imaju šansu da budu plasirani na lokalnom tržištu, razvijenom kroz turizam.

Podrška ovakvom razvoju ruralnih sredina biće moguća ubuduće. To će omogućiti decentralizacija u sprovođenju ruralne politike, koja će omogućiti lokalnim zajednicima da izgrade adekvatna strateška dokumenta, planove i programe, obezbediti podršku u tehničkom smislu putem izgradnje interaktivne mreže za podršku, a sve to biće podržano finansijski najpre samo kroz nacionalne programe podrške razvoju sela, turizma, nerazvijenih, preduzetništva..., a zatim i EU programe podrške ruralnom razvoju.

Poboljšanje komunikacionih veza između urbanog i ruralnih delova područja opštine Dimitrovgrad jeste jedan od najefikasnijih načina da se prevaziđu nedostaci turističke i komunalne infrastrukture u selima. Podrška ruralnom razvoju odvijaće se putem podrške ekonomski održivim programima nastalim na nivou lokalne zajednice i programima definisanim od strane pojedinaca u ruralnim sredinama, a sa efikasnim primerima u nju će se brzo uliti i investicije iz drugih krajeva zemlje, pa i inostranstva, posebno ako se iskoristi potencijal koji proističe iz položaja na granici EU, kao i etničke veze sa susednom Bugarskom. U tom smislu biće neizmerno važna promocija sopstvenih ideja, ali i razmena dobrih primera i praksi sa sličnim područjima. Ukoliko dimitrovgradska opština iskoristi sve ove mogućnosti, postoji ozbiljna šansa da preuzme primat i u razvoju Stare planine, u kome je trenutno na repu događaja zbog socioekonomske krize i slabih institucionalnih kapaciteta.

6.3. Pilot aktivnosti ruralnog turizma na interaktivnoj farmi – turistička tura –putevima prirodne i kulturne baštine – staza „Mala dvojka“

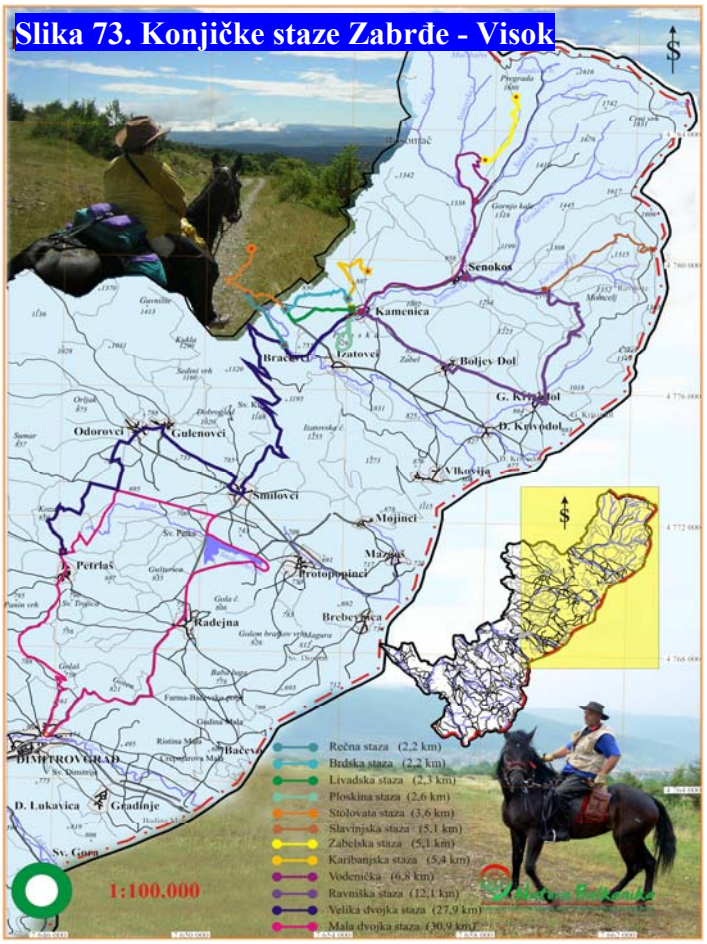

Slika 73. Konjičke staze Zabrđe - Visok

„Mala dvojka“ je kombinovana staza pogodna za jednodnevne ili dvodnevne konjičke, biciklističke i džip ture sa ekološko-prirodnim i kulturnim sadržajima, koju je 2006. trasiralo društvo „Natura Balkanika“ na teritoriji opštine Dimitrovgrad.

Staza je nazvana još i „Dva minus“ staza, jer predstavlja skraćenu trasu konjičke staze br. 2 koja vodi od Dimitrovgrada preko sela Petrlaš, Odorovce, Smilovce do dimitrovgradskog područja Visok i nazad preko Smilovskog jezera i sela Radejna u Dimitrovgrad.

Najzanimljivije tačke na njenom putu su Petrlaška pećina, zatim Smilovsko jezero, etno-farme „Stojadinov“ i „Vasov“ i etno-kuća „Bekov“. „Balkanika“ je pokušala da povezivanjem ovih tačaka kroz atraktivno krševito polje i njegov pošumljeni obod i stari turski drum, ponudi turisti interesantan jednodnevni ili dvodnevni program.

Staza je markirana na terenu, snimljena GPS-om i ucrtana na turističkoj karti – tabli u centru grada, a opis staze dat je u zajedničkoj brošuri Tragovima nasleđa – Blago Caribroda (staro ime Dimitrovgrada).

Tura po „Maloj dvojci“ počinje u centru Dimitrovgrada, na Trgu Zorana Đinđića, ispred turističke table. U neposrednom susedstvu mogu se videti muzejska zbirka i biblioteka. Muzejska zbirka ima oko 1.000 predmeta, fotografija i

Slika 74. Ucrtane staze na turističku karta-tablu u centru Dimitrovgrad, Srbija

dokumenata koji datiraju od preistorije do danas.

Staza vodi preko krševitog brda Kozarica do sela Petrlaš. Put je makadamski, pogodan za jahanje, vožnju bicikla i terenskih vozila. U selu se mogu videti primerci kuća tradicionalne arhitekture.

Iz Petrlaša staza ide direktno u livade najvećeg kraškog polja u Srbiji gde se nalaze Odovaračke ili Petrlaške pećine koje su otkrivene i naučno ispitane 1966. godine. Zavod za zaštitu prirode Srbije je 2006. godine završio elaborat o zaštiti Petrlaških pećina. To je grupa pećina i jama jedinstvenog sistema koji je izgradila ponornica Odorovačka reka. To je složena pećina sa dvoranama, hodnicima, sifonskim kanalima, jamama i drugim podzemnim kraškim oblicima. Gornje pećine i galerije bogate su pećinskim nakitom. Smatra se da u njoj postoji vodopad i jezerce, no za sada niko nije uspeo da stigne do njih, jer pećina još uvek nije dovoljno istražena. Nije prohodna za turiste, pa „Balkanika“ za svoje posetioce organizuje ulazak u pećinu u pratnji speleologa i obezbeđuje neophodnu speleološku opremu i zaštitna odela.

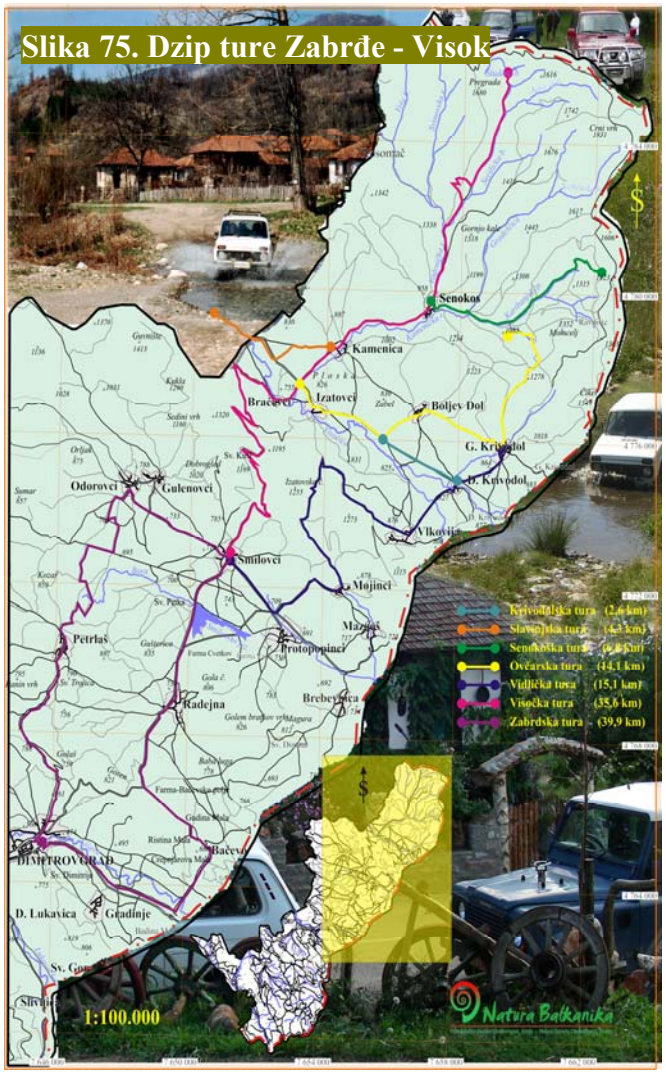

Slika 75. Dzip ture Zabrđe - Visok

Slika 76. Odovaračke ili Petrlaške pećine

Poseta pećini i odmor kraj nje je prvo duže zadržavanje na ovoj stazi. Ovde se organizuje užina na travi – tradicionalni beli doručak sastavljen od raznovrsnih mlečnih proizvoda, belog kačamaka i lokalne pite banice. Gostima se služe sokovi iz domaće proizvodnje. Nakon uzbuđenja podzemnog sveta sledi dugo jahanje ili vožnja kroz nepregledne livade Odorovačkog/Smilevskog polja.

Sledi poseta tradicionalnoj farmi, gde se gaje autohtone rase goveda, ovce, koze, svinje, domaće rase živine i konji domaće „nonius“ rase. Ovde se posetioci upoznaju sa životom na farmi – tradicionalnim načinom čuvanja ovaca, kosidbom, setvom ili žetvom, već prema godišnjem dobu.

Slika 77. Konjičke staze Ponišavlje - Burel

Od farme put vodi opet do Smilovskog jezera, gde se put razdvaja u pravcu Vidliča i nazad prema Dimitrovgradu. U pravcu Vidliča kreće se na visočku stazu „Velika dvojka“, koja je markirana konjičkim zelenim oznakama.

Kretanjem prema selu Visočki Odorovci ubrzo se izlazi na stari rimski/turski put koji vodi pravo na Smilovsko jezero koje je pravi raj za ribolovce, a zatim u selo Smilovce gde se nalazi etno-kuća „Bekov“. Ona predstavlja interesantnu kombinaciju jugonostalgične postavke slika i simbola i vredne zbirke prirodnih oblika i utilitarnih predmeta. Kuća služi kao odmorište ribolovcima s obližnjeg Smilovskog jezera, lovcima na putu ka lovištima na Vidliču i Staroj planini, jahačima, biciklistima i vozačima džipova, čije staze prolaze pored ove obnovljene tradicionalne kuće, koja je nekada služila kao seoska kovačnica. U kući se služi rana tradicionalna večera od kuvane ovčetine na pari i drugih šopskih jela, čuvene staroplaninske jagnjetine ili jaretine iz vurnje itd. Uz večeru svira lokalni narodni orkestar ili sam domaćin frulu.

Oni koji su se odlučili za jednodnevnu turu posle večere odlaze, a za goste koji ostaju dva dana organizuje se noćenje u seoskom smeštaju. Posle ustajanja odlazi se do Smilovskog jezera gde se organizuje doručak. Nakon odmora na jezeru organizovana je celodnevna poseta farmi „Vasov“ gde se do ručka organizuje izlazak na pašnjake s ovcama, učenje muže i pravljenja sira, sviranje narodnog duvačkog instrumenta –

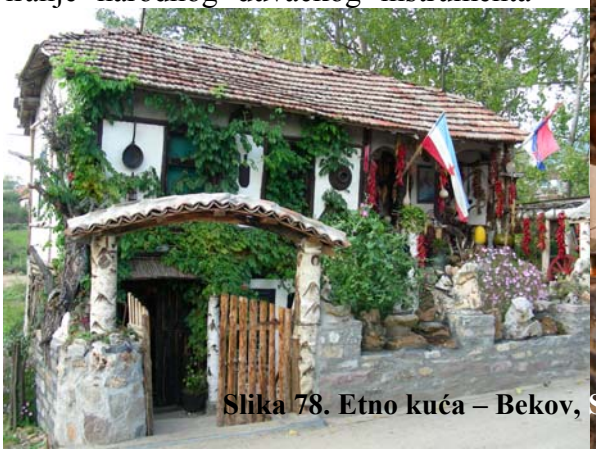

Slika 78. Etno kuća – Bekov, Stara planina, Srbija

kavala ili gajdi i časovi upoznavanja sa prirodnim retkostima. Na farmi se nalazi odgajivačnica špringer španijela, pa se po želji može izaći u lov ili pak organizovati ribolov na Smilovskom jezeru. Aktivnosti se završavaju još jednim tradicionalnim obrokom uz sir, domaća jela, jagnjetinu ili jaretinu na ražnju i domaću rakiju.

Slika 79. Farma „Vasov“ - izlazak na pašnjake s ovcama (gore levo), špringer španijela (gore desno), sviranje narodnog duvačkog instrumenta – kavala i gajdi (dole levo), učenje muže (dole desno)

Staza se vraća na asfaltni put, pored moderne farme muznih krava „Cvetkov“ u izgradnji, prve takve u ovim krajevima. Izlaskom na asfaltni put pravac kretanja usmerava se ponovo ka Dimitrovgradu. U zavisnosti od raspoloživog vremena i avanturističkog duha pružaju se tri mogućnosti: 1. produžetak asfaltom preko sela Radejna i brda Kozarice do Dimitrovgrada, 2. skretanje pored farme „Lipinci“ ka selu Bačevu i povratak preko sela Gradinje makadamom uz prugu, uz odmor u „Mirčetovoj kolibi“ ili 3. povratak preko sela Petrlaš dolaznom stazom.

Slika 80. Staza „Mala dvojka“

Staza „Mala dvojka“ obeležena je konjičkim oznakama (zeleni krug sa belom tačkom u sredini) i zelenim putokazima sa jahačem na konju i brojem dva. Za prelazak staze potreban je jedan do dva dana, zavisno od broja predviđenih usputnih obilazaka i dužine aktivnosti prilikom zaustavljanja.

DEO V

MOGUĆNOSTI I POTENCIJALI RAZVOJA TURIZMA U ISTRAŽIVANIM POGRANIČNIM PODRUČJIMA SEVEROISTOČNE MAKEDONIJE I JUGOISTOČNE SRBIJE

DEO V

MOGUČNOSTI I POTENCIJALI RAZVOJA TURIZMA U ISTRAŽIVANIM POGRANIČNIM PODRUČJIMA SEVEROISTOČNE MAKEDONIJE I JUGOISTOČNE SRBIJE

Bez obzira na to koliko je ocenjeni region bogat prirodnim resursima i ima dobro očuvani tradicionalni etno-kulturni milje i prirodne lepote, izvesno je da ove vrednosti nisu poznate na nacionalnom nivou i šire. Dakle, bez obzira na to koliko mogućnosti ovo može da kreira, perspektive regiona nisu jasne. Najkritičniji aspekt je rastojanje od glavnih magistralnih puteva i kvalitet veze sa njima. Izuzev Dimitrovgrada, Kumanova, Krive Palanke i Ćustendila, ova činjenica stvara mnogo problema. S druge tačke gledišta, lepota i udaljenost čine region atraktivnim iz drugih razloga. Loša ekonomska infrastruktura i nedostatak finansijskog kapitala da se investira u one ekonomske aktivnosti koje mogu imati koristi od takve situacije, čine da i ovi potencijali ostanu neiskorišćeni. Stoga, osnovni preduslov za povećanje privlačnosti područja biće povećanje mobilnosti lokalnih ljudi i protoka informacija i ideja i van regiona. Poboljšanje infrastrukture uglavnom znači modernizaciju puteva, otvaranje novih graničnih prelaza i utvrđivanje informacionih kanala i fizičke infrastrukture – informacije i razvojni centri, mesta za poslovni sastanak, regionalni sajmovi (ili učešće regiona na međunarodnim sajmovima) itd. Ovo sve omogućilo bi da se uspostave bolji kontakti čovek–čovek i biznis–biznis.

S obzirom na raspoložive potencijale regiona, **razvoj turizma** se posmatra kao veoma perspektivna ekonomska aktivnost. Interes urbanog stanovništva za tradicionalne vrednosti, prirodne sredine itd. postoji, kao i na tržištima u obe zemlje. Neki od mogućih oblika turizma koji treba da se razviju su etno-turizam, agro, ekološki, obrazovni i naučni turizam, konferencijski turizam, turizam festivala itd. Međutim, u cilju pokretanja bilo koje turističke delatnosti mnoge stvari im prethode, ne samo one opšte navedene u prvom stavu, već i neke specifične, kao što su unapređenje prijavljivanja i povećanje kapaciteta za logorovanje i razvoj usluga vezanih za turizam.

Razvoj turizma koliko god da je povezan sa razvojem malih i srednjih preduzeća ili nije, mora da se zasniva na konceptu razvoja porodičnog biznisa, budući da je on jedini način da se doprinese zaustavljanju egzodusa vitalne radne snage iz regiona. Postojeći ljudski resursi, prema postojećim obrazovnim starosnim grupama i socioekonomskoj strukturi, koristeći neki obrazovni program, lako su prilagodljivi ovom konceptu razvoja. Postoje takođe i neke druge ideje o tome kako treba razviti turizam koji sledi klasični koncept razvoja „visokog turizma“. Ovaj koncept planiranog prostora, pokušavaju da promovišu u regionu Stara planina. Bez obzira na to kako ovaj koncept hrani eko planera, iskustva iz oblasti Kopaonika, koji nije daleko, nam govore da to niko ne može da stvori, jer ako nema lokalnog stanovništva da radi tamo, rad postaje previše skup. Stara planina intenzivno gubi radnu snagu jer su uslovi života teški. Sa više investicija na sopstvenom domaćinstvu, stanovnici sela mogu biti motivisani da ostanu, pa čak i da se vrate da rade u turizmu. Mnogo ljudi koji su zainteresovani za ovaj pristup imaju vrlo malo mogućnosti da dobiju dobro plaćene poslove u udaljenim planinskim područjima, da rade i žive tamo odvojeno od svojih porodica tokom cele turističke sezone.

Razvoj odgovarajućih **društvenih i usluga društva** je, prema tome, veoma važan aspekt ruralne ekonomije. Obrazovanje je jedan od glavnih preduslova za dalji razvoj ovog regiona. Razne vrste formalnog obrazovanja treba da budu raznolike, poboljšane i reorganizovane u skladu sa potencijalima i perspektivama u regionu, interesima i raspoloživim kapacitetima. Postojeći sistem osnovnog obrazovanja, uz osoblje, opremu i organizacionu strukturu, nije u mogućnosti da odgovori standardima obrazovanja mladih. Postoji samo nekoliko srednjih škola sa različitim specijalizovanim obukama, koje ograničavaju izbor mogućnosti. Ne postoje mogućnosti učenja o turizmu, marketingu, trgovini, kao i informatike, stranih jezika. Čak dostupni programi u poljoprivredi i zanatski orijentisanim školama u susednim opštinama nisu dobro razvijeni da zadovolje potrebe transfera znanja u poboljšanju kvaliteta i vrednosti domaćih proizvoda i usluga, implementaciju modernih standarda itd. Obrazovni sistem je staromodan i krut, nastavni planovi nisu savremeni, predavači kaskaju za savremenim trendovima, nedostaju i znanja i sistemi za prenos znanja, metode i alati. Takođe, škole nisu dobro opremljene za izvođenje napredne obuke i obrazovanja.

Neko može misliti da dostupni nacionalni kapaciteti mogu pomoći u obuci i edukaciji lokalnog stanovništva, ali to nije moguće. Prema iskustvu, do sada nema uspeha u obrazovanju ruralnog stanovništva iz njihovog okruženja. Kad jednom odu za obrazovanjem, mladi čovek, a još više mlade žene iz brda, ostaju u gradu. Nešto bolja situacija vidi se u poslednjih deset godina, pošto studenti bez viza prelaze granice, jer oni koji su diplomirali u Bugarskoj, Grčkoj i sl. često se vraćaju u matičnu opštinu, ali nakon nekog vremena ponovo odlaze jer ne mogu da nađu posao.

Najkritičniji problem je rešavanje problema u **obrazovanju farmera**. Do sada su ponuđene mogućnosti bile nedovoljne i zanemarene, osim možda u nekim slučajevima u Bugarskoj i Makedoniji, onima koji žive u neposrednoj blizini Ćustendila i Kumanova kao ekstenzijalnih regionalnih centara. Živeći u okruženju gde je čak i TV signal nedostupan, mnogo poljoprivrednika u regionu živelo je decenijama u informativnoj izolaciji iz srednjeg veka, teško da mogu da dobiju bilo kakve informacije o aktuelnim novinama iz oblasti svojih interesovanja. Tehnološko-organizacioni zahtevi koncepta savremene proizvodnje (koje su determinante razvoja ovog regiona) – organska hrana, poljoprivreda dobre prakse, dobrobiti životinja, očuvanje životne sredine i smanjenje zagađenja itd., apsolutno su nepoznati termini za ruralne preduzetnike i seljake. Kursevi koji će uputiti poljoprivrednika u nove propise, počev od biznis poljoprivrede, kao i otvaranje malih i srednjih preduzeća, kooperativni rad, registracija poljoprivrednih domaćinstava, upravljanje farmi i ekonomija farme itd., samo su deo gole potrepštine. Posebno je važno da se poljoprivrednici edukuju i obuče za uzgoj stoke, preradu šumskih plodova, lekovitog bilja i eteričnog ulja, ako se tome doda velika vrednost osnovnih proizvoda u celini, a posebno održavanje i unapređenje tradicionalnih tehnologija prerade poljoprivrednih proizvoda i rukotvorina.

Prema dostupnim podacima, **zdravstvena zaštita je** ekstremno loše organizovana u većini ruralnih područja. Neko može reći da je bar odgovarajuća što se tiče kapaciteta, ali nije. Postojeća struktura i sistem nisu u stanju da na odgovarajući način ispune osnovne potrebe lokalnog stanovništva. Mali broj lekara u odnosu na broj stanovnika, stara oprema u zdravstvenim ustanovama, nekoliko vozila za rad na terenu i pomoćno medicinsko osoblje, osnovni su problemi. Imajući u vidu da su stanovnici stari i teško pokretni, kao i da su saobraćajne veze u tim opštinskim centrima loše i da nema

telefonskih linija, očigledno je da je problem veoma komplikovan, naročito u zimskim mesecima u planinskim predelima. Postojeća dijagnostička oprema nije dovoljna, i ona je često u kvaru. Pacijenti su primorani da putuju u najbliže gradske centre kako bi obavili neke rutinske preglede. Privatna medicinska praksa ne postoji, što je i razumljivo zbog niskih prihoda stanovništva koje i dalje koristi besplatne medicinske servise. Ako se ovi problemi ne reše, teško je zamisliti postojanje zdravog i pozitivnog stanovništva koje je uključeno u inovativne privredne aktivnosti, a naročito jer su stanovnici sela neophodni u okviru lokalne zajednice, ali i za potencijalne turiste u regionu. Privatna medicinska praksa se mora ohrabriti, jer se mnogo mladih ljudi vraća, a mogu da ostanu ako postoji šansa da kod kuće zarade za život.

Socijalna zaštita, posebno za stare ljude u planinskim selima, nije adekvatna da ispuni zahteve. Razvoj ovih usluga može da napravi region atraktivnijim za ove ljude. Dobar primer zabeležen je u Bugarskoj, gde je jedna od opština postala atraktivno mesto za penzionere. Trend „povratka na staro kućno ognjište“ zabeležen je u celom regionu, i mnogi imaju istu nameru. S druge strane postoji veliki broj starih domaćinstava koja pripadaju domicilnom stanovništvu i nisu pokrivena nijednim socijalnim programom. Utvrđivanje uslova za ljudski život takvih domaćinstava je u nadležnosti državne politike, jer opština nije u stanju da reši njihove probleme i ispuni njihove zahteve i potrebe. Neki programi u kombinaciji sa socioekonomskim efektom koji su pripremljeni 2006. u Srbiji, izgleda da nude priliku starom stanovništvu da doprinese ruralnom razvoju aktiviranjem svoje zemlje kroz prodaju ili iznajmljivanje aktivnim poljoprivrednicima. Uplate za stara domaćinstava izgleda kao da su atraktivnije. Budućnost obećava, ove zemlje se prilagođavaju ili pripremaju za dobre prakse u EU da pomognu u razvoju ruralnog stanovništva. To će biti od izuzetne koristi za naš region takođe, ali opet – protok informacija, jačanje kapaciteta zainteresovanih strana da održe i pomognu razvoj i ostale aktivnosti u vezi sa pružanjem znanja i blagovremene informacije, sve ovo neophodno je lokalnom stanovništvu kako bi bilo u stanju da koristi mogućnosti koje dolaze.

Budućnost regiona mnogo zavisi od budućnosti **mladih** u regionu. Nažalost, oni predstavljaju najugroženije društvene grupe u regionu. Nedostatak sredstava komunikacije sprečava njihovu adekvatnu socijalizaciju na svim nivoima. Odsustvo kulturnih događaja, mogućnosti da se bave sportom, nedostatak zabave, ozbiljna su prepreka uključivanja i zainteresovanosti mlađe populacije za život u regionu. Čak i tradicionalne manifestacije i tradicionalne vrednosti u lokalnoj zajednici nisu više privlačne, jer nema radosti da se to podeli sa ostalim svetom. Kulturno nasleđe i vrednosti tradicije su na taj način ugrožene i tendencija je da se uskoro izgube. Nema uzajamne posete i druženja, niti kulturnih i sportskih manifestacija među školama, ne organizuju se zbog malog broja dece u nekim školama koje mogu da učestvuju u njima. Društvena zaštita predškolske dece nije organizovana, a to je veliki problem za njihove roditelje. Oni koji su ostali u selu nakon završetka osnovne škole nemaju priliku da kontaktiraju sa svojom

Slika 81. Opstanak mladih u regionu

generacijom i izdvajaju se iz svoje prirodne socijalne okoline. Mnogi lokalni predstavnici smatraju da unapređenje škole i zdravstvenih uslova može da zaustavi dalju depopulaciju u ovom regionu i da pomogne obrnutom procesu rehabilitacije lokalne ruralne ekonomije. Pozitivni aspekt zdravlja povezan je sa postojanjem klinika u Ćustendilu sa svim neophodnim komunalnim potrebama, ali koristi se samo 30–40 % njihovih kapaciteta. U Tranu, u Bugarskoj, već pet godina postoji klinika za lečenje gojaznosti. Ovakvi i slični objekti mogu biti veoma važni za razvoj takozvanog „zdravog turizma".

Žene u regionu takođe su u nezavidnom položaju. Mogućnosti zapošljavanja žena prilično su smanjene kada su zatvorene fabrike tekstila i konfekcije, žene, takođe, učestvuju sa znatno nižim procentom u ukupnom broju obrazovanih ljudi nego muškarci. Prošle godine nije bilo značajnijih inicijativa za poboljšanje položaja žena i čini se da je to izuzetno važno za opstanak ruralne sredine u regionu Balkana. Tačnije, i ostale planinske oblasti u regionu takođe se suočavaju s problemom depopulacije kao najznačajnijim ograničenjem za razvoj već identifikovanog položaja žena u ruralnom drustvu, kao i fizičke prisutnosti u ovim seoskim područjima. Perspektive ocenjenih oblasti zavise umnogome od toga kako će polni problem biti rešen. Procena koja je sprovedena, nažalost ne nudi dovoljno podataka kako bi objasnila ili dala ideju kako da se reši ovaj problem.

Slika 82. Žene sa selo

Sugestije lokalnog predstavnika za poboljšanje i prevazilaženje svih tih društvenih problema su u rasponu od osnivanja fonda za pomoć starim i jednočlanim domaćinstvima i mladim porodicama koje žele da žive na selu, do ideje da će problem biti rešen sam po sebi i kroz poboljšanje privredne situacije u širem regionu i bez spoljne intervencije. Mogućnost osnivanja privatnih usluga koje nude neke vrste socijalnih usluga, koje mogu biti izazvane od strane države i/ili humanitarnim fondovima, nije naveden kao potencijalno rešenje koje ukazuje na zaključak da su informacija i mogućnosti unapređenja uslova u ovim seoskim sredinama na veoma niskom nivou.

Prema ulozi i značaju **NVO** u regionu i njihovog razvoja u budućnosti, očigledno je da su glavna snaga zajednice. U budućnosti NVO treba da imaju jednu od ključnih pozicija za jačanje civilnog društva u lokalnom okruženju. Međutim, nevladine organizacije u regionu nisu dovoljno jake i razvijene u svim opštinama da zaista mogu nešto značajno da promene. One nemaju adekvatan tretman u svim zemljama, čak se i njihov položaj u različitim opštinama mnogo razlikuje. Najbolju poziciju u regionu imaju nevladine organizacije u Bugarskoj. U drugim zemljama, iako aktivisti NVO ne predstavljaju najnapredniji deo zajednice i najbolje obrazovane predstavnike lokalnog stanovništva, šanse da učine više za svoj narod nisu tako velike zbog ograničene finansijske podrške koju mogu da dobiju. Takođe, zavisi i od njihovog odnosa s organima lokalne samouprave, ponekad čak i lokalno stanovništvo snosi posledice zbog veze sa starim režimom kao „izdajice i strani nalogodavci" .

Srećom, ova situacija se polako poboljšava sa procesima demokratizacije. Međutim, bez obzira na to koliko je broj lokalnih inicijativa iz nevladinog sektora visokog kvaliteta,

opet može da se pokrene pitanje nedostatka komunikacije i sposobnosti da se bave pitanjima prikupljanja sredstava, privlačenja investicija i promovisanja regiona. Da bi takve aktivnosti mogle da se pokrenu, lokalnoj zajednici ne treba samo informacija i znanje o njihovim kapacitetima, nego i svest o njihovoj realnoj trenutnoj situaciji u širem okruženju.

Da bi postojeći kapaciteti mogli da se nadograde i kako bi se počelo sa razmatranjem pitanja o razvoju koji vode zajednice NVO u regionu, neophodne su obuke, kao i to da zajednica razume potrebu za uključivanjem svih svojih kapaciteta i ljudskih resursa za pokretanje procesa razvoja. Ovo je posebno važno za velike poduhvate koji su prisutni u regionu, kao prioritet za prekograničnu saradnju, ali čak i za svaku pojedinačnu malu operaciju u okviru jedne zajednice. Na primer, za pokretanje nekih velikih ulaganja u infrastrukturu, kao npr. putevi ka granici, regionalni gasovod, hidro-energetski sistemi na Mašteničkoj reci i Pčinji i otvaranje kontrolnih punktova na graničnim prelazima, bilateralni sporazumi u dve zemlje su od ključnog značaja, te odgovoriti na prioritete u razvoju ruralne privrede kroz građenje kapaciteta lokalnih aktivista i pokretanje inicijativa i ideja kao turističke inicijative – sve je u rukama lokalnih zajednica.

Ovo je naročito važno za integraciju turizma u regionu. Dve susedne zemlje nemaju mnogo zajedničkog s obzirom na planiranje regionalnog razvoja u smislu evropske integracije. Ipak ove grane se ne vide kao prioriteti ili mogućnosti. S druge strane lokalne zajednice su svesne mogućnosti koje proizlaze iz prekogranične aktivnosti. Mogućnosti za unapređenje ekonomske situacije u regionu nisu jasne svim zainteresovanim stranama u regionu. Zapravo niko od njih nema jasnu sliku o tome. Spoljni uticaj je neophodan kako bi im pomogao da razumeju situaciju i otpočnu međusobnu sarađuju za dobrobit svih. Službenici svih ocenjenih opština smatraju da ekonomska budućnost regiona zavisi od razvoja agrobiznisa, turizma i usluga i razvoja malih i srednjih preduzeća, a posebno onih koji su porodični biznis. Skoro svi su svesni da je diverzifikacija ruralne ekonomije neophodna u određenoj meri, ali ne razumeju šta to tačno znači i gde je uopšte njihovo mesto u svemu tome. U isto vreme konsalting služba za podršku ekonomskog razvoja je jedna od najslabijih aktivnosti u regionu.

Slika 83. Organsko pčelarstvo

Na sreću, većina aktera u regionu zalaže se za čiste tehnologije i već razmišljaju o nadogradnji tradicionalnih teritorija u vezi sa proizvodnjom, a upravo to je potrebno da se uspostavi ravnoteža regionalnih resursa sa budućim ruralnim razvojem, ali su neophodne različite aktivnosti da bi se sve to realizovalo. Na primer, mogućnosti organske poljoprivrede s akcentom na pčelarstvu, šumskim plodovima, lekovitom i aromatičnom bilju, stočarskoj proizvodnji i tradicionalnoj preradi koju treba nadograditi da odgovara savremenim standardima bezbednosti hrane, kao i uvođenje regionalnih i lokalnih brendova.

Samo jedna NVO u regionu je govorila o proizvodima koji proizlaze iz zanatstva i od domaćih rasa, kao što su mangulica svinje, staroplaninsko jagnje, senokoški kačkavalj, urda sir, pirotski ćilim

Slika 84. Razne proizvode iz Dimitrovgrad i susedne oblasti

(proizvodi iz Dimitrovgrada i susedne oblasti) kao i mnogi drugi mlečni proizvodi i proizvodi od vune koji moraju da imaju regionalni brend da bi im šanse na tržištu bile veće i da se promovišu ne pre standardizacije proizvodnje. Uspostavljena je saradnja između proizvođača koji treba da obezbedi neophodnu količinu proizvodnje modernizovane da odgovara standardima o bezbednosti hrane i drugim standardima na svetskim tržištima. Ostali lokalni stanovnici i dalje ponavljaju dobro poznatu staru priču o „kvalitetnim proizvodima koji su namenjeni ljubiteljima širom sveta“, ali bez tačnog broja o tome koliko proizvođača postoji, gde su, šta oni zapravo proizvode u ovom trenutku i kako oni dokazuju da su ovi proizvodi tako specifični da se nađu na tržištu.

Vizija o razvoju aktivnosti brendiranja regionalnih proizvoda ima svetlu budućnost, ali su neophodne intervencije u celom proizvodnom lancu, kao i nove marketinške strategije. Ovo se dešava usled prirodnog ograničenja i brige o zaštiti prirodnih vrednosti koje ne dozvoljavaju regionu da razvije mnoge linije za proizvodnju koja može biti konkurentna poljoprivrednim proizvodima koji dolaze iz regiona s intenzivnom vrstom proizvodnje. Međutim, kreatori ove vizije znaju da nemaju svi proizvodi u regionu kvalitet za tržište, mogu da se proizvode u velikoj količini, da imaju adekvatnu dinamiku isporuke i cene koje dokazuju izvoz iz regiona, tako da sugerišu diverzifikacije ruralne ekonomije kroz uvođenje ruralnog i agroturizma. To može da stvori povoljne uslove za razvoj lokalnih tržišta i virtuelni izvoz lokalnih proizvoda po nižim troškovima nego što je uobičajeno sa pozitivnim uticajem na životnu sredinu, zbog smanjenja pritiska na resursima poljoprivrede. Neke nevladine organizacije u regionu promovišu uspostavljanje etno-eko sela i ruralni razvoj centara koji će pomoći lokalnim zajednicama u uvođenju seoskog turizma kroz aktiviranje nekoliko domaćinstava i pokazati kako se tradicionalni ambijent može sačuvati i koristiti za različite aktivnosti, ali i da privuče interesovanje turista. Ideje imaju smisla zbog povoljnog geografskog položaja između evropskih koridora.

Bogati **šumski** resursi u ovom regionu smatraju se kao manje iskorišćeni potencijali. Mogućnosti za razvoj vide se u primarnoj preradi drveta, ali i alternativnoj proizvodnji u šumama, kao što su mogućnosti za gajenje i prikupljanje lekovitog bilja, šumskih plodova i voćarstvo. Prioritet treba dati opcijama usklađenim dvostranom zaštitom sredine i održivim metodama proizvodnje da ne ugroze vredne prirodne baštine u regionu. Za razvoj održivog sistema proizvodnje povezanog sa prirodom, međutim,

potrebno je mnogo više istraživanja u regionu za procenu prirodnih kapaciteta i identifikovanje proizvodnji koje su održive. Istraživanja, kao načini da se generišu nova znanja i razumevanja trebalo bi da dovedu do inovacija, iako mnoga istraživanja i konsultantski projekti ne rezultiraju u akciji i donose malo koristi u lokalnim sredinama i stanovništvu.

Prema zabeleženim podacima veoma malo istraživanja bilo koje vrste je urađeno u regionu, osim za registraciju biodiverziteta i geološke raznovrsnosti. I najgore istraživanje koje je urađeno, kao i stečeno znanje uglavnom nisu dostupni lokalnim zajednicama, pa čak i manje se koriste za planiranje razvoja. Očigledno je da svi rezultati istraživanja nisu dostupni u praksi a mogli bi da pospeše neki razvoj. Potrebno je prikupiti sve to i staviti pred lokalne zajednice, kako bi mogli da pomognu da stvari krenu napred i pokrenu ruralni razvoj. IUCN format za istraživanje u pograničnim regionima može poslužiti kao podsetnik ovom regionu takođe. Potrebno je u budućnosti da se obezbedi saradnja u regionu kroz:

- Uspostavljanje zajedničke monitoring metode, formata podataka i izveštavanja okvira;
- Uspostavljanje i promovisanje između i unutar regionalno održivih indikatora;
- Siguran i jednostavan neograničen pristup istraživanju i održivosti podataka;
- Podrška i podsticanje regionalno baziranih istraživanja / inovativnih projekata, posebno onih koji su prekogranični i/ili usmereni ka interdisciplinarnim i holističkim pristupima i/ili uključiti lokalno stanovništvo / upotrebiti lokalno znanje;
- Ohrabriti „odozdo-nagore“ pristupe istraživanju i inovacijama;
- Poboljšati sprovođenje naučnih preporuka/rezultata istraživanja;
- Prioriteti treba da obuhvate one koji su prekogranični i/ili usmereni ka interdisciplinarnim i holističkim pristupima i/ili uključiti lokalno stanovništvo / upotrebiti lokalno znanje.

Ruralni ljudi u regionu uglavnom nisu upoznati sa mehanizmima za **učešće u planiranju** razvoja svoje zajednice. Neka iskustva postoje u poslednjih par godina primene nekoliko međunarodno podržanih programa za razvoj lokalne samouprave, a malo više u Bugarskoj po formiranju lokalnih akcionih grupa, ali postignuti rezultati su samo početak procesa. Dodatni problem predstavlja tradicionalno zatvoren i pasivan mentalitet ljudi na ovim prostorima. Na primer, lokalni akteri insistiraju na uvođenju zadruga kao modela za nadogradnju agrobiznisa, ali ovo zvuči više kao izjava da nadoknadi nedostatak ideja i koncepata nego stvarno razumevanje stvarne potrebe, jer ideja nije došla od dna. Očigledno su potrebni novi, dinamični, efikasniji i operativniji oblici poslovanja i povezivanja proizvodnje. To ne znači da promocija uspešnih koncepata mora da prestane, ali način podrške takvim inicijativama, osim promocije treba da bude usmeren od **dna.**

Osnovni potencijali za razvoj **agrobiznisa** u ovom regionu su zemljište i povoljni klimatski uslovi za stočarsku proizvodnju i proizvodnju krompira. Manji resursi postoje za razvoj voćarstva u Dimitrovgradu. Sledeći potencijali mogu biti uzeti u obzir:

- Područja sa povoljnim uslovima za poboljšanje livada;
- Široka oblast poluprirodnih pašnjaka za ispašu;
- Dostupna zemljišta za besplatni uzgoj goveda, ovaca, koza i konja;

- Dobri uslovi zemljišta za voćarstvo u nekim oblastima;
- Brdovite i planinske oblasti i klima pogodna za proizvodnju krompira;
- Potvrđeno odsustvo pesticida u zemljištu, vodi i vazduhu, odnosno uslovi za organsku proizvodnju;
- Zemljišta pogodna za proizvodnju žita.

Slika 85. Banja Strnovac, opština Staro Nagoričane, Makedonija

Region je bogat vodama. Čak postoje i izvori tople vode (selo Strnovce, opština Staro Nagoričane – Makedonija, Kusa Vrana, opština Dimitrovgrad – Srbija itd.) koji se mogu koristiti za proizvodnju u staklenicima. Sa malim intervencijama moguća je i akumulacija većeg broja planinskih izvora koji se mogu koristiti za poboljšanje livada i obezbeđivanje vode za razvoj uzgoja stoke. Projekti za takve male akumulacije već su napravljeni. Jedna veća operacija – izgradnja hidrosistema „Prohor Pčinjski“ može da bude pokretačka sila za razvoj poljoprivrede, ne samo u ovom regionu (zona oko makedonske granice / granice Srbije, ali i šire, Vranju, Bujanovcu – Trgovište, Srbija). Dosadašnja istraživanja potvrdila su bogate i kvalitetne resurse pitke vode za flaširanje. Neki od njih se koriste u Srbiji i Bugarskoj, ali mnogi se ne koriste. U Srbiji, Prostorni plan je već označio ovu oblast kao nacionalni rezervoar površinskih voda za snabdevanje vodom za piće. Davanjem koncesija za vodene izvore otvoriće se mogućnosti za osnivanje novih industrijskih kapaciteta za flaširanje vode za piće.

Razvoj **industrije** u ocenjenim ruralnim područjima mora da se posmatra u smislu razvoja ograničenja – nepovoljne putne i komunalne infrastrukture zahtevaju ogromna ulaganja. Logičan pristup tome je revitalizacija postojećih kapaciteta za privredu, interesovanje za to već postoji. Ako pogledamo postojeće kapacitete koji se koriste ili ne, možemo videti da ne postoje ograničenja u resursima za razvoj i uzgoj stoke, ali su mesna i mlekarska industrija u regionu veoma slabo razvijene. Prema istraživanju na terenu postoji nekoliko farmi u čitavom regionu koje su napuštene ili se koriste delimično, a koje poseduju zemljište i objekte koji zahtevaju mala ulaganja kako bi se ponovo aktivirali. Odnos prerađivačke industrije sa proizvođačima iz reda svojih baza je veoma loš i nije konsolidovan. Ceo sistem je nestabilan, jer su poljoprivrednici prepušteni sami sebi i pate od nefer eksploatacije, nema širenja i alternative, jer su sami i slabi, bore se sa monopolom zbog male proizvodnje i odsustva saradnje sa drugim farmerima.

S druge strane oni koji se bave proizvodnjom tradicionalnih, osetljivih proizvoda, kao što su rakija, kačkavalj, koji zahtevaju dugu obradu, nemaju pristup kreditima koji mogu da obezbede opstanak proizvođača. Pošto nisu u stanju da pravilno vode ceo proces, proizvođači ili odustaju od proizvoda i prelaze na manje zahtevne, ili pokvare kvalitet tipičnog proizvoda skraćivanjem procesa koji dovodi do smanjenja marketinških mogućnosti i šanse da se dođe do dobre pozicije na tržištu. Kao konačna posledica, nekad najprodavaniji proizvod regiona – kačkavalj, sir, gotovo da se više ne proizvodi na ovim prostorima. Stari majstori za pravljenje sira umiru ne ostavljajući u nasledstvo nikome svoje veštine, tako tradicionalna, autohtona znanja imaju tendenciju da budu izgubljena zauvek, smanjuju se šanse regionu da bude specifičan i ponudi nešto drugo što može da se vrednuje na tržištu i donose korist regionu.

Što se tiče proizvodnje mesa, region je veoma slab. Većina uzgojenih goveda prodaje se van regiona. Obrada nije organizovana, osim tzv. „klanica“ u nekim opštinama kao što je Dimitrovgrad. Primarni proizvođači su neorganizovani i nisu u mogućnosti da istražuju tržište, da ne pominjemo dodavanje vrednosti kroz preradu. U ovom slučaju tradicionalnih znanja gotovo da i nema, tako da je vrlo teško doći do nekih tržišta. Postoji nekoliko inicijativa za organizovanje stočarskih udruženja, ali do sada sve ostaje na rečima, bez jasnog razloga. Sve nam govori da regionu nedostaju preduzetničke veštine, organizovanje i koordinacija mogućnosti. Agro-kapacitet prerade je relativno mali, i usmeren je na mleko, ovce, voće i povrće. S obzirom na ograničeni potencijal za poljoprivredu, nizak nivo društveno-ekonomskog razvoja, kao i lošu infrastrukturu i pristup tržištima, ukupna poljoprivredna proizvodnja će stagnirati. Veoma marginalne i izolovane ruralne oblasti i dalje će biti napuštene, a poljoprivreda u ovom regionu sve više će se koncentrisati u područjima plodnijeg zemljišta, u blizini velikih urbanih centara.

Jedan broj **tradicionalnih poljoprivrednih aktivnosti** koje su bile ekonomski značajne u prošlosti sada su u opadanju, ali i dalje mogu da imaju značajan komercijalni potencijal. Uzgoj prolećnog jagnjeta bilo je važan na ovom prostoru, iako su danas velike društvene farme ovaca uglavnom zatvorene zbog manjka sredstava i izgubljenih tržišta, ali je uzgoj jagnjadi i sada veoma visok. Proizvodnja sira je takođe bila važna, kao i voća i divljih gljiva. Svaki od ovih proizvoda ima visok izvozni potencijal, posebno u Italiji i Grčkoj govedina i jagnjetina diktiraju visoke cene. Mnogobrojni mali proizvođači imaju poteškoće da održe konstantan kvalitet i količinu proizvoda, to je veliki problem u celom regionu. Neophodni su mu proizvodi koji treba da se hlade, sortiraju, pakuju da bi se plasirali na određena tržišta itd. Potreba za poboljšanjem logističke infrastrukture u regionu, a naročito za opremom za prikupljanje, klasiranje i pakovanje proizvoda, kao i za transportnim objektima i hladnjačama više je nego očigledna. Ovakav pristup zahteva širu nacionalnu politiku, ističući ruralni život i poljoprivredni rast. Podrška treba da bude usmerena ka zajednicama i opštinama koje su pokazale sposobnost da organizuju i mobilišu resurse, kao i da poseduju infrastrukturu i potencijal da obezbeđuju prihode od poljoprivrede i radna mesta u poljoprivredi ili turizmu. Razvoj sektora treba da bude sproveden paralelno sa uspostavljanjem socijalne „bezbednosne mreže“ za siromašna domaćinstva, posebno u oblastima gde postoji malo potencijala za privredni razvoj.

Prekogranična saradnja je procenjena od strane lokalnih zajednica kao jedan od njihovih vitalnih interesa. Bliža saradnja bi trebalo da bude uspostavljena na državnom i regionalnom nivou, između lokalnih vlasti – donosioci odluka, sve zainteresovane grupe, lokalno stanovništvo, NVO, škole itd. Glavni očekivani rezultati i prednosti ove saradnje su:

1. Izgradnja kapaciteta kroz razmenu/razmene znanja, iskustva i ideje koje bi pomogle i jednako efikasno upravljale zajedničkim prirodnim resursima (npr. vode, šume, biodiverzitet);
2. Odlučivanje o političkim instrumentima za prekogranične saradnje i izvođenje praktičnih koraka na poboljšanju regulative (primena „zelenih diplomatija“ putem otvaranja granica, očuvanje i razvoj zajedničkih aktivnosti, saradnje u različitim sektorima);

3. Pristup informacijama o zaštiti prirode i srodnim pitanjima (očuvanje biodiverziteta vezano za migracione vrste; napomenuto je bilo da velika populacija sisara zahteva velike površine, koje često prelaze granice);
4. Saradnja na rešavanju zajedničkih problema, kao što su prekogranični šumski požari i zagađenja;
5. Širi spisak praktičnih primera da se poboljša razumevanje učesnika i saradnja za upravljanje procesima;
6. Ekonomski podsticaji, pre svega kroz povećanje turističke privlačnosti i razvoj višepartijskih projekata (što može biti atraktivno za međunarodne donatore);
7. Kulturne, naučne i poslovne podsticajne razmene (sajmovi, festivali, izložbe, likovne kolonije itd.);
8. Razmena učenika i omladine uopšte kroz različita stažiranja, projektne aktivnosti itd.;
9. Podrška saradnji za pokretanje zajedničkih projekata, istraživanja i razvojni programi, obuka i informacija ili javne kampanje podizanja svesti itd.

Mogućnosti prekogranične saradnje viđene su takođe s otvaranjem novih prelaza i aktivnosti za zaštitu prirode u zajedničkim zaštićenim područjima prirode i prirodnih resursa uopšte. Iako se većina lokalnih proizvoda razmenjuje u celom regionu, do sada nije bilo uzajamne inicijative. Neki smatraju da lokalni proizvodi još uvek nisu dovoljno standardizovani u cilju formiranja brenda. Ovo implicira da oni zapravo nisu dobro informisani šta zapravo regionalni brend znači i kakvu korist može da donese.

Za razvoj ruralne privrede, stanovnici u regionu često pominju liberalizaciju prekograničnog prometa, u cilju jačanja međusobne ekonomske razmene, kao i razmene turista. Povezivanje turističkih potencijala, putevi, mapiranje resursa, pokretanje zajedničkih promotivnnih programa i dr. takođe su pomenuti. Međutim nije jasno zašto je pitanje liberalizacije, jer ove zemlje pripadaju zoni slobodne trgovine i restriktivni vizni režim ne postoji da bi usporio fluktuacije ljudi.

Prekogranična saradnja čini se da nije samo opcija i stvar dobre volje, ali i nužnost, prirodna potreba. Primer ove potrebe je očigledan u svim opštinama. Na primer, ruralna područja u četiri makedonske opštine (Kumanovo, Staro Nagoričane, Rankovce i Kriva Palanka) odlikuju se migracijom, nižim od prosečnih prihoda i ograničenom mogućnosti zapošljavanja. Ova ruralna područja su predmet snažne transformacije usled bolje ponude radnih mesta i uslova obrazovanja u urbanim područjima, kao i nedostaci ruralnih područja u pogledu infrastrukturne zadužbine i regionalno nepovoljne ekonomske strukture. Pored toga, ovi problemi su otežani barijerama stvorenim granicama. Prevazilaženja ovih prepreka mogu otvoriti mogućnosti za razvoj prekogranične saradnje u oblasti svakodnevnog života, ekonomije, usluga i očuvanja istorijskog i prirodnog nasleđa. Zato za poboljšanje kvaliteta života u ovim oblastima popuštanje graničnih režima je preko potrebno. Ovo čak i više, jer ljudi s obe strane ove granice imaju zajedničku istoriju i kulturu.

Njihov stav je da prevazilaženje ovih prepreka može otvoriti mogućnosti za razvoj prekogranične saradnje u oblasti svakodnevnog života, ekonomije, usluga i očuvanja istorijskog i prirodnog nasleđa. Međutim, takva odluka može da se donese samo na nivou Vlade.

Razvoj turizma može da bude zajednički projekat između susednih opština ili nevladinih organizacija iz svih zemalja u regionu. Lep primer je priča o eksperimentima i eloboratima dr Stamena Grigorova s početka prošlog veka koja je pokazala da je opština Trn region s obe strane, i bugarske i srpske, za proizvodnju kiselog mleka i tvrdih sireva, zajedno sa pričom o poznatoj prodavnici salata koja takođe potiče odavde, te može biti dobar temelj za turistički program – poseti neke buduće „Mlečne puteve“ u regionu.

Većina ljudi u regionu naglasila je otvaranje graničnih prelaza kao osnovnu inicijativu u oblasti infrastrukture, s obzirom na prevazilaženje postojeće izolacije magistralnih puteva i tržišta. Novi prelazi su predloženi od strane sela Donji Krivodol u regionu Zabrđe na području opštine Dimitrovgrad, sela Petačinci u regionu Burel u istoj opštini – u blizini prelaza u Bosilegradu u Srbiji, Krive Palanke u Makedoniji i jedan između opština Trgovište u Srbiji i Rankovce i Makedoniji.

Međutim, čak i ako se pokrene povećanje prekogranične saradnje, kao skupe operacije, razni problemi i dalje postoje kao prepreka za prekograničnu saradnju, a to uglavnom proizlazi iz veoma niskih primanja u regionu. Nedostatak sredstava kako bi se olakšali kontakti i razmene često ugrožava napore za saradnju, posebno u početnoj fazi. Ubuduće, finansijska situacija s obe strane granice biće poboljšana. Ali ako pretpostavimo da će svi ovi problemi, pre ili kasnije, nestati jer su sve zemlje u regionu u procesu pristupanja EU i na taj način treba da se poboljša ekonomska situacija, postoji mnogo razloga zašto priprema za život bez granica mora početi sada. Proces integracije zemalja jugoistočne Evrope treba da se ubrza. To je neophodno i moguće, jer ne postoje prepreke koje se ne mogu rešiti. Ovo je jedinstven region u kojem isti dijalekt olakšava uobičajene probleme u saradnji evro-regiona, što uprošćava stvari. To je takođe jedan od retkih regiona gde etničke tenzije ne postoje i nema ozbiljnih sukoba, tako da region može igrati ulogu mosta između dva naroda i biti dobar primer za sve zemlje jugoistočne Evrope.

Kako bi se očuvali svi napori i promovisao kulturni i biološki diverzitet Balkana, prekogranična dimenzija je glavni aspekt koji treba razmatrati, u stvari, većinu važnih ekoloških sistema koji prelaze granice zemlje, i zdrav menadžment koji treba da bude zasnovan na okviru zajedničkog prekograničnog delovanja. Različite regionalne, nacionalne i međunarodne inicijative koje su već sprovedene, ili im treba malo koordinacije između velikih agencija – i horizontalno i vertikalno – izgleda da smanjuju efikasnost i održivost različitih projekata.

U budućnosti ova koordinacija mora da bude bolja i redovna. U oblasti regionalne saradnje interne preporuke su:

- da inicira i olakša povezivanje u oblasti podregionalne saradnje;
- da razvije i održi regionalni centar za razmenu informacija u vezi sa ruralnim razvojem;
- da ojača regionalnu saradnju preko regionalnih finansijskih instrumenata;
- da rade na zajedničkoj viziju za prekograničnu i regionalnu saradnju (u evropskom kontekstu) – podrška izgradnji lokalnih kapaciteta;
- da odgovori na mogućnosti kao što su KARDS / FARE fond;
- da obezbedi obuku zainteresovanih strana o raspoloživosti i korišćenju finansijskih mehanizama;
- da obogati iskustva i definiše listu sleđenja praktičnih koraka;
- da razgovaraju o mehanizmima, procesima i partnerima;

- da podrže upravljanje prirodnim resursima;
- da se identifikuju prepreke i rešenja;
- da se ukaže na odgovarajuće oblike učešća javnosti, koje se mogu primeniti u zaštićenim područjima, jer se odnosi i na učešće u odlučivanju;
- da razgovaraju o umešanosti lokalnih stanovnika;
- da se predlože najviše odgovarajući alati koji će se koristiti za podršku vlasništva;
- da dele inovativna i alternativna iskustva;
- da se upoznaju sa metodologijom koja će se koristiti kao osnova za komenadžment;
- da se dele iskustva komenadžmenta i konkretni pristupi.

DEO VI

TRADICIONALNO STOČARSTVO I LOKALNA KULINARSKA TRADICIJA U SLUŽBI RAZVOJA TURIZMA

1. **TRADICIONALNA LOKALNA KUHINJA**
2. **TRADICIONALNI MLEČNI PROIZVODI I TURISTIČKA PONUDA**
3. **TRADICIONALNI MESNI PROIZVODI I TURISTIČKA PONUDA**
4. **TRADICIONALNO ZANATSTVO I OBIČAJI**
5. **TRADICIONALNI PROIZVODI OD VUNE I TURISTIČKA PONUDA**
6. **USLUGE**

DEO VI

TRADICIONALNO STOČARSTVO I LOKALNA KULINARSKA TRADICIJA U SLUŽBI RAZVOJA TURIZMA

1. Tradicionalna lokalna kuhinja

Ono po čemu je zaista prepoznatljivo ovo područje je tradicionalna kuhinja. Da je zaista tako potvrđuju nepregledne, iskonske, božanstvene površine prekrivene bujnim pašnjacima, bogatom raznovrsnom lekovitom florom, brojnim jezerima, šumama, izvorima, što je čisti dokaz zdrave sredine. U takvom ambijentu napasa se i stoka, od čijeg mleka i mesa se kasnije spravljaju nadaleko čuveni specijaliteti ovog kraja. Zdrava hrana predstavlja veoma važnu stavku u vremenu ogromne zagađenosti, kako hrane, tako i vode i vazduha, što direktno utiče na zdravlje čoveka i njegov životni vek. Da bi hrana bila bezbedna, mora se kontrolisati od njive do trpeze, jer se na tom putu može kontaminirati – zagaditi biološkim (živa bića, virusi, glivice i sl.), mehaničkim i hemijskim agensima (hormoni i antibiotici koji se koriste u ishrani životinje ili pesticidi, insekticidi koji se koriste pri zaštiti bilja i sl.).

Slika 86. Tradicionalno pripremanje hrane

Vredne domaćice neguju tradicionalno pripremanje hrane. I one bi mogle da organizuju edukaciju u pripremanju gastronomskih specijaliteta domaće kuhinje, kojih je sve manje na gradskim trpezama. Pite (od zelja, heljde, blitve, bundeve, sira...), gibanice, proja, domaći hleb, specifična jela i pečenja ispod sača, poslastice, nikoga ne ostavljaju ravnodušnim. Negujući domaću kuhinju stvara se jedinstven ambijent prisnosti i dobrodošlice. Sam ritual seoskog ručka ima brojne specifičnosti – posela uz narodnu trpezu, besede, zdravice itd., što stvara autentičnu i opuštajuću atmosferu.

Razvoju stočarstva na Staroj planini pogoduju prirodni uslovi, stočarska tradicija i iskustvo stečeno kroz vekove, kao i renome stočarskih proizvoda sa ovog područja na tržištu. Mogućnost da se u toj ekološki čistoj sredini proizvodi zdrava hrana za široko tržište je komparativna prednost, koja stočarstvu daje prioritet nad ostalim privrednim granama na Staroj planini.

Osnovu sistema iskorišćavanja travnih površina i postojećeg načina stočarenja na Staroj planini čine zatvoreni mali porodični i zadružni mixed-farming sistemi, u kojima se sve od proizvodnje sirovine do prerade u finalne proizvode, odvijalo na prostorima

Slika 87. Razne mlečne proizvode sa regiona

koji su obuhvatali nekoliko sela u dolinama većih reka. Osnovu zadružnih sistema činila je autonomna mreža preradnih centara – mandri, za izradu mlečnih proizvoda lociranih od najisturenijih tačaka poprečnih planinskih saobraćajnica, preko veznih uzdužnih komunikacija do potplaninskih gradova. Pri tome je svaki proizvod zadržao tačno definisano geografsko poreklo i autohtonost u pogledu korišćene tehnologije. Ovaj sistem je nasledio nomadski karakter, znatno ga razradio i osmislio u pogledu boljeg pristupa tržištu uz očuvanje mnogih lokalnih specifičnosti.

Iako je danas manjak radne snage vezao muznu stoku, a naročito ovce za pašnjake oko sela, deo autohtone proizvodnje i znanja se održao. Od autohtonih proizvoda za lokalno stanovništvo najkarakterističniji su mlečni proizvodi: *staroplaninski* (*pirotski*) *kačkavalj*, *maslo*, *urda*, *ovčenik*, *beli sir – kriška*, *vurda*, *kiselo mleko*; kao i proizvodnja jagnjećeg mesa i proizvodnja vune za izradu pirotskog ćilima.

Staroplaninski region je poznat po svojim mlečnim proizvodima, pečurkama i voću: jabukama, kruškama, borovnicama, malinama, kupinama, što daje mogućnosti za razvoj kulinarskog turizma. Sledeće aktivnoste mogle bi da budu ponuđene turistima:

- Časovi kulinarstva za tradicionalna jela i proizvode: kačkavalj, belmuž, urda i sl.
- Promocija bakinih tajnih starih recepata u lokalnim restoranima (Hawkins, 2006).

Šopska kuhinja[24] nadaleko je poznata i popularna. Karakteriše je kombinovanje mlečnih proizvoda i povrća, kao što su šopska salata (u osnovi: paradajz, krastavac, ljuta paprika i drobljeni beli sir), tarator (u osnovi: krastavci i kiselo mleko sa mirođijom), šuške s' urdu; ali su poznata i jela od mesa, kao sto su mućkalica, kumanovski mezal'k, punjene suve paprike, punjene šuške, varen piper, ljutenica, zadušeno, sprža; pastrmajlija, jela od kukuruza: posipan kačamak, moruznica, belmuž; od pšeničnog brašna sa sirom ili zeljem – banica, zeljanik, prepeć, flija, saramsaklii, simit i dr.

Najdalje su glas o kvalitetu hrane iz ovih krajeva proneli staroplaninsko i osogovsko jagnje, beli sir i kačkavalj. Kvalitetni mlečni proizvodi su i sirovo i topljeno maslo, ovčenik, ovčije kiselo mleko, beli

[24] Šopska kuhinja proističe od samog regiona gde žive Šopi. To su ljudi koji žive u pograničnom regionu, (trougao) Makedonija–Srbija–Bugarska.

Slika 88. Razna jela sa regiona

prevreli borovski ovčiji sir tipa kriške i dr. Specifičan i jak ukus ovih proizvoda odvajkada prija dobrim poznavaocima hrane i gurmanima.

U „zemlji Šopa“ se dobro i mnogo jede. Kult hrane postoji nevezano od praznovanja, ali se većina specijaliteta pravi baš tih dana. Neizbežno je jagnje, na ražnju ili u skrami u vurnji ili pod vršnikom u crepulji, ili makar meso i crna džigerica „na skaru“ ili „na kamik“ – specifično pripremljeno meso na kamenoj ploči postavljenoj na otvorenoj vatri. „Na skaru“ se spremaju i pečurke i riba, gde je popularna riba krkuša i potočna pastrmka, a u ribnjaku u Ginovcima sprema se i krap. Meso se uvija u jagnjeću maramicu „skramu“, i na taj način dobija na sočnosti i ukusu. Interesantan način pripreme jela je i pečenje ili kuvanje u vurnji, peći od prirodnih materijala – cigle, kamena i zemlje. Jagnjeće i jareće meso iz vurnje je poseban specijalitet. Tradicionalno se sprema tako što se očišćeni jestivi delovi iznutrice vrate u utrobu, zašiju i zatim skuvaju dok se meso spolja peče na vrelini koju otpuštaju zidovi vurnje nakon što je unutrašnjost očišćena od ugljenisanih ostataka drveta kojim je zagrevana. Meso lokalnih rasa ovih krajeva je izuzetno ukusno, što je posledica prirodne ishrane i specifičnog sastava paše sa prisutnim velikim brojem lekovitih trava. Ukusni su i domaći hleb pečen u vurnji, kao i druga domaća jela koja se danas ređe pripremaju na ovaj način, samo o verskim praznicima i drugim velikim svetkovinama. Smilovčani se rado hvale ovčetinom kuvanom na pari, jagnjećom čorbom janijom ili ribljom čorbom od smilovske jezerske ribe.

Iz ovog regiona ne možete otići gladni. Miris tradicionalnih jela, poljoprivrednih proizvoda, šumskih plodova proganjaće vas iz svake kuće, iz svake gostione, iz svakog restorana, motela ili hotela koji se ovde nalaze. Kumanovski mezal'k, sudžuk, žuti bijeni sir, kajmak, baklave, pihtije, palanečke i kratovske pastrmajlije, mantije, arm'ce, kisele čorbe, zeljanica, pasulj sa pastrmom, saramsaklije, palanečki simit, pečenja, tavče gravče, pr'peć, rankovačka mućkalica, ribe i mnoga druga jela, ne smete da odete, a da ne probate ova ukusna tradicionalna jela pripremljeni od proizvoda iz okoline. Stanite i dajte odmor telu, snagu duši i radost očiju! Zalijte čašicom makedonske rakije i domaćeg vina i uživajte u zvucima starogradske pesme i izvorne muzike, koja je jedna od najlepših u Makedoniji.

Neke od tradicionalnih jela koja se pripremaju u Istraživani region:

Krivopalanački Simit

Unikatni proizvod, kojeg ima samo u krivopalanačkom regionu, hleb originalnog oblika i posebnog ukusa.

Slika 89. Krivopalanački simit

Saramsaklii

Slika 90. Saramsaklii

Delikates od lisnatog testa pripremljen prema receptu naših baka. Potrebni sastojci: 700 g brašna, so, 5 kašika masla i topla voda. Testo se deli na 16 delova, premazuju se rastopljenim margarinom. Stavljaju se jedan preko drugog – dobijaju se dva dela, pravougaunog oblika. Svi ti delovi preklapaju se na tri dela (kao rolat), i nakon toga se peku. Kada je gotovo, stavlja se kiselo mleko, pavlaka, tri glavice belog luka, koje su prethodno posoljene.

Flija

Slika91. Filija

Potrebni sastojci: 1 kg brašna, 3–4 čaše vode, 200 g putera, 2 šolje kisele pavlake i 3 kašike masla. Pravi se testo, zatim se smesa meša kao za fil (da bude retko kao za palačinke).Stavlja se jedan sloj testa, pa fil i sve tako dok se ne potroši cela smesa, pa se stavlja da se zapeče. Kad bude skoro gotovo, posuda se stavlja na žar i pokriva se zagrejanim sačem da odstoji oko 30 minuta. Služi se sa kiselim mlekom, sirom ili medom.

Prepeć

Slika 92. Prepeć

Potrebni sastojci: brašno, kvasac, so, šećer, voda; za fil – jaja, sir.
Umesiti brasno, so, šećer, kvasac i mlaku vodu i ostaviti testo da naraste. Nakon izvesnog vremena oklagijom razvući koru od testa i staviti je u podmazanu okruglu tepsiju. Zatim koru poprskati uljem i filom, a onda je sakupiti u faltama u krug. Ostavlja se da odstoji 10 minuta i zatim se peče. Kad se ispeče, poprska se vodom i ostavlja se da još malo stoji u pećnici.

Slika 93. Proja

Proja

Osnovni recept: 5 šoljica kukuruznog brašna, 3 šoljice belog brašna, 3 jaja, 3 šoljice ulja, 1 prašak za pecivo, 1 čaša jogurta, 1 časa mineralne vode, 1 velika kriška mladog sira (usitnjenog) i so. Sve sastojke pomešati i sjediniti u glatku masu, peći u podmazanom plehu (stranica visine min 5 cm). Najbolje prija uz kiseli kupus i pavlaku.

Proja sa koprivom

U Srbiji se veruje u lekovito svojstvo koprive, te se ona koristi u pripremi jela, za ispiranje kose ili kao lekoviti čaj.

Sastojci: 300 g kopriva, 500 g kukuruznog brašna, 300 g mladog sira, 3 jajeta, 100 g ulja, 1 prašak za pecivo, so po potrebi.
Služiti toplo ili hladno (uz kiselo mleko).

2. Tradicionalni mlečni proizvodi i turistička ponuda

Stanovništvo Stare planine i Osogovskih planina vekovima se prvenstveno bavilo stočarstvom i kućnom mlekarskom industrijom, koja je proizvodila mleko i beli sir tipa kriška i zanatskom proizvodnjom kačkavalja. Izvozili su: ovce, kačkavalj, ovčije krzno i kožu. Sedamdeset odsto izvoza kačkavalja išlo je za Solun, Kairo i Aleksandriju, a 30 % za Severnu Ameriku i Carigrad. Ovčije krzno izvozilo se za Rusiju, a koža za Belgiju.

Slika 94. Sir

Od mlečnih proizvoda najviše su zastupljeni: masni stari sir kriška, urda, kiselo mleko i staroplaninski kačkavalj...

Masni sir – puni

Pravlja se tako što se u sveže, proceđeno mleko sipa sirište. Tako stoji dok odvoji surutku, a potom se kašikom preseca i rukom sakuplja u grudvu. Pošto se ocedi pod pritiskom, iseca se u kriške i ređa u kacu, gde se salamuri i čuva do upotrebe.

Urda

To je vrsta sira koja se pravi od proteina surutke.

Slika 95. Vurda

Vurda

Dobija se ceđenjem kiselog mleka. Nakon previranja od približno mesec dana, zajedno sa paprikom, dobija se veoma kvalitetan proizvod, pomalo kiselog ukusa.

Slika 96. Staroplaninski kačkavalj

Staroplaninski kačkavalj je svakako najpoznatiji brend staroplaninskog kraja. Tehnologija izrade kačkavalja, polutvrdog sira, parenog testa, donesena je najverovatnije iz Italije. Smatra se da su je domaćem stanovništvu preneli vlaški nomadski stočari Crnovunci (Karakačani ili Sarakačani) čija su nomadska plemena na prostorima Stare planine boravila do sredine prošlog veka.

Prerada mleka u kačkavalj nametnula se kao potreba očuvanja njegove vrednosti i transporta do udaljenih tržišta. Smatra se da je i prvi njegov oblik – ogromna pogača teška oko petnaest kilograma, kružnog oblika posledica potrebe za lakšim transportom. Pogače su se kačile konjima o vratove, po čemu je, kažu, ovaj sir dobio ime kačkavalj – kaš-kaval.

Nomadska plemena su migrirala iz Grčke u proleće, a vraćala se u kasnu jesen da prezime sa svojim stadima. Tako su na idealan način pratili vegetaciju i iskorišćavali razvijenu biljnu masu pašnjaka na pravi način. Sa propadanjem Otomanske imperije i uspostavljanjem granica, horizontalno kretanje je otežano, i sledstveno tome polako

nestalo. Izgrađeni marketinški kanali i preradni kapaciteti nastavili su, međutim, da rade, a proizvodnju su nastavili da organizuju trgovci sirom.

Danas je praksa pravljenja kačkavalja, kao i ovčarstvo na koje se oslanjala, gotovo potpuno nestala. Na teritoriji cele Srbije, jedino na Staroj planini očuvana je u potpunosti stara tehnologija mešenja, parenja i odležavanja, mada i ovde ona preti da iščezne pod pritiskom ekonomskih teškoća.

U dimitrovgradskoj opštini postoje četiri mandre – mlečne radionice u kojima se na tradiconalan način izrađuje kačkavalj. Ceo proces može se videti u ranim jutarnjim satima, ako se poseta organizuje i najavi nekoliko dana unapred, u Visočkim Odorovcima i samom Dimitrovgradu, dok je najstarija od njih u Senokosu trenutno neaktivna.

3. Tradicionalni mesni proizvodi i turistička ponuda

Od mesnih proizvoda najpoznatije je staroplaninsko jagnje spremano u vurnji, kao i druge razne vrste jela od svežeg mesa.

Slika 97a. Jareće u vurnja

Slika 97b. Jareće i jagnjeće ispod sača

Jagnjeće i jareće meso iz vurnje ili ispod sača je poseban specijalitet. Tradicionalno se sprema tako što se očišćeni jestivi delovi iznutrice vrate u utrobu, zašiju i zatim skuvaju dok se meso spolja peče na vrelini koju otpuštaju zidovi vurnje nakon što je unutrašnjost očišćena od ugljenisanih ostataka drveta kojim je zagrevana.

Slika 98. Sarmice od jagnjećih iznutrica

Sarmice od jagnjećih iznutrica – džigericu, srce, škembe i crevca dobro oprati, staviti u lonac, naliti vodom, dodati neko zrno bibera, lovorov list, jednu glavicu crnog luka u ljusci (prepolovljenu), malo vinskog sirćeta i staviti da se kuva, tj. bari. Sarmica se jede kako vruća, tako i hladna, a ovčije kiselo mleko je odličan dodatak.

Meso i crna džigerica „na skaru“ ili „na kamik“ – specifično pripremljeno meso na kamenoj ploči postavljenoj na otvorenoj vatri.

„Na skaru“ se spremaju i **pečurke i riba**, posebno uz Jermu i Visočicu, gde je popularna riba krkuša i potočna pastrmka. Zatim, u Krivoj Palanci i selu Ginovci spremaju se razni specijaliteti, kao i krap, zlatna i kalifornijska pastrmka na plotni, pljeskavica od ikre i mlečke i sl.

Smilovčani se rado hvale **ovčetinom kuvanom** na pari, jagnjećom čorbom janijom ili ribljom čorbom od smilovske jezerske ribe.

Janija je čorbasto jelo od jagnjetine, piletine, svinjetine, masti, crnog luka, tucane ljute paprike, soli i brašna.

Mućkalica

Potrebni sastojci: svinjsko meso, crveni luk ili praziluk, paprika, nana, paradajz, so, lovorov list, biber i maslo. Prvo se propr̀i meso, zatim se dodaju crveni luk i paprika, pa se sve to zajedno još neko vreme prži. Posle nekog vremena dodaju se paradajz i začini. Služi se uz crveno vino.

Slika 99. Mućkalica

Slika 100. Kumanovski mezal'k

Kumanovski mezal'k

Za ovo jelo potrebne su 4 teleće noge, 5 telećih džigerica, 1 teleće škembe, slezina, so, začini, maslo. Škebe se prokuva i zatim se doda sve ostalo i kuva se 5–6 sati, dok meso ne počne da se odvaja od koske. Kad je gotovo, stavlja se u glinenu posudu i zatim dodaju svi začini.

Slika 101. Pastrmajlija

Pastrmajlija

Potrebno je 300 g belog brašna, 30 g kvasca, so, šećer i voda po potrebi. Preko pripremljenog testa stavi se 250 g svinjskog mesa, a po želji se dodaje i jedno jaje. Uz ovo jelo ide crveno vino.

Slika 102. Pihtije

Pihtije

Pihtije su jelo koje izgleda kao aspik. Pihtije se uglavnom pripremaju od manje vrednog svinjskog mesa, kao što je glava, kolenica i/ili tetiva. Neki pihtije pripremaju dodajući dimljeno meso. Obično se jedu uz konzumiranje ohlađene rakije (jaka šljivovica ili kajsijevača su odlične, ali je i dunjevača takođe izuzetna), kao i salate iz turšije (ukiseljeno povrće).

4. Tradicionalno zanatstvo i običaji

Izuzetno veliko bogatstvo materijalne i duhovne kulture čine ovaj kraj neiscrpnom i nedovoljno iskorišćenom mogućnošću za svestrano širenje turističke ponude uz kombinovanje sa drugim elementima. Deo narodne baštine su i kućne radionosti, zanati, duborez i ikonostasi, umetnički drvorez, grnčarstvo, tkanje, kožarski zanat (izrada kože) ili kumanovski – kurchijski zanat, izrada suvenira, narodnja nošnja i folklor. Dugu tradiciju imaju i manifestacije koje su u funkciji razvoja turizma u ovog kraja. Pored osnovne pansionske ponude, treba osmisliti dodatne ponude, dodatne sadržaje koji će zadržati goste, stvarajući dodatan profit i pozitivne ekonomske efekte. Sve je više gostiju koji žele da aktivno provode odmor, da nešto novo nauče, otkriju, saznaju.

Slika 103. Razne zanate u regionu (duborez, ikonostas, grnčarstvo i tkanje)

Život i običaji u selu se mogu upoznati preko domaće radinosti, narodnog graditeljstva, gastronomije, običaja, folklora i dr. i to čoveku iz urbane sredine omogućava relaksaciju. U ovom regionu još uvek postoje stara očuvana sela u kojima je vreme stalo, ima starih vodenica i kuća koje bi trebalo da se obnove i sl. Postoje mnoga nova etno-sela koja niču na raznim lokacijama koja su izgubila elemente autohtonosti. Međutim, nisu zanimljivija od onih koja imaju dugu tradiciju i istoriju.

Slika 104a. Pranje vune na reci

Slika 104b. Đurđevdan

U mnogim selima su se zadržali tradicionalni običaji, kao npr. pranje vune na reci, običaji za Đurđevdan i sl. To bi za gosta moglo da bude interesantna motivacija da baš u tom periodu boravi u blizini i da sam učestvuje u takvom ritualu. Gostima se može osmisliti edukacija kako bi mogli da nauče veštine starih zanata (kovački zanat, grnčarija, tkanje, zidanje blatom i dr.) i spoznaju tradiciju i kulturu sela.

Karakteristični etno-motivi ovog područja su: narodna nošnja osobena za ovaj kraj, nadaleko poznati pirotski ćilim koji se po načinu tkanja i po šarama sasvim razlikuje od persijskog ćilimarstva, šare na pirotskom ćilimu su zasigurno autohtone. Pirotski ćilim osvaja svojom lepotom, ornamentikom i bojama. Kao skupocen poklon daruje se samo u retkim prilikama. U grupu etnografskih vrednosti spadaju i opanak, grnčarski predmeti, prerada vune, proizvodi od vune, kožarski i vezeni proizvodi, odnosno rukotvorine s ovog područja.

Stanovnici brojnih živopisnih sela Makedonije su poznati po tkanju raznobojnih ćebadi, ćilima i tepiha. Duborez i ikonopisi su jedni od najstarijih zanata sa velikom i dugom tradicijom u Makedoniji. U Makedoniji postoji nekoliko društava koja se još uvek neguju duborez, što znači da taj zanat još živi. Svake godine se u Manastiru Sv. Joakim Osogovski organizuje umetnička kolonija, a iz godine u godinu je sve posećenija.

Sve ovo mogu biti potencijalni suveniri, koji mogu biti uključeni u turističku ponudu. Moguće je organizovati neke seminare za izradu tih predmeta ispred posetilaca i da im se pruži mogućnost da oni sami to urade i ponesu kući kao uspomenu, za šta će naravno imati i određenu finansijsku nadokadu. Ovo je moguće organizovati u etno-radionici u sklopu eto-kuće „Vidikovac“ u selu Gulenovci na Staroj planini gde se nalaze radionice za kurseve – gradnje tradicionalnih kuća, tkanja, grnčarstva i izrade tradicionalnih drvenih muzičkih instrumenata.

Slika 105. Eto-kuća „Vidikovac“ , s. Gulenovci na Staroj planini

5. Tradicionalni proizvodi od vune i turistička ponuda

Prerada vune vezana je za pogon „Nenatex“ u Dimitrovgradu. Osnovu njihovog programa čini proizvodnja vunenih jambolija i crga (tradicionalni prekrivač od vune), od mešavine vunenih i sintetičkih vlakana.

Prerada kože sa područja dimitrovgradske opštine se praktično više ne sprovodi, već se sirovina nabavlja iz drugih delova Srbije, ali pogon za preradu kože u Dimitrovgradu je donedavno radio. Proizvodnja se uglavnom svodila na proizvodnju dekorativnih koža i drugih poluproizvoda – kože za odevne predmete i nameštaj.

Dimitrovgrad ima i tekstilnu industriju „Sloboda“, ali se ova industrija ne bavi preradom vune iz domaće proizvodnje, već koristi gotove tkanine sa tržišta. Fabrika nije radila dugi niz goidna, da bi početkom 2007. bila prodata i započela, doduše u malom obimu ponovnu proizvodnju.

Pirotsko ćilimarstvo je, prema TO Pirot, prošlo kroz nekoliko faza razvoja. Prva – doba njegovog formiranja u XVI veku, kada se radilo isključivo za domaće potrebe. Izrađivale su se jednostavne i neobojene prostirke: crge i šarenice. Druga faza obuhvata XVII i XVIII vek. U ovom periodu ćilimarstvo je znatno usavršeno i tkalo se na vertikalnom razboju, poznatom kao „pirotski razboj“. U trećoj fazi, u XIX veku, pirotski ćilim je dostigao najviše tehničke i estetske vrednosti, pravim bogatstvom ornamenata, boja i motiva. Tako visok stepen ćilimarske proizvodnje u narednoj, četvrtoj fazi, značio je potpuno ovladanu tehniku proizvodnje, visoko kvalitetnu izradu, savršenu kompoziciju ćilima i četiri jasno izdiferencirana dela: ćenar spoljni, ploča, ćenar unutrašnji i polje. Prema nazivu šara u polju naziv je i celog ćilima. Sve do kraja XIX veka ćilimi su bojeni prirodnim (biljnim) bojama a potom veštačkim (industrijskim) jer su pružale više nijansi jedne boje (TO Pirot).

Slika 106. Pirotski ćilim

Na pirotskom ćilimu preovlađuje crvena boja u više nijansi – od svetlocrvene do boje trule višnje. Spravljena je od krmeza i korišćena je za tkanje polja. Često je zastupljena plava boja, koja se dobija od prirodnog indiga sa malo žute boje. Zelena boja na pirotskom ćilimu takođe je zastupljena u kombinaciji sa drugim nijansama, a od sredine XIX veka u upotrebi je bela (do tada je korišćena lukova – drap boja). Boje na pirotskom ćilimu imaju prvenstveno teritorijalno-etničke odlike. Smirene su i tople, nekad prigušeno tamne, nekad kontrastne, ali uvek u okviru skladne kompozicije (TO Pirot).

Ornamentika na pirotskom ćilimu je uvek geometrijska (stilizovana ptica, cvet, gugutka ili predmet iz neposredne okoline tkalja). Uzor su im (bez obzira na uticaje drugih sredina i kultura) bili predmeti kojima su bile okružene, a kasnije su pravile i kombinacije od uzoraka donetih sa putovanja (romb, stilizovani mihrab, sofre, amajlije, nemačke kutije, bombe, kašmir...). Najčešće korišćeni figuralni elementi bili su: gušter, plamen, ptica, škorpion, jelenak, gugutke... a biljni motivi: razgranato drvo, đulovi u više varijanti, kubetija, narovi, venci (presek cvetova upletenih u venac), cvetovi (milovanka, karanfil, svekrvin jezik, lala, ruža metlice). Šare kod starih ćilima su sitnije i skladnije raspoređene a na novijim primercima šare su krupnije, katkad i neuspele stilizacije (TO Pirot).

Pirotski ćilim je kao skupoceni poklon često darivan. Korišćen je u privatnim i državnim posetama, s predstavnicima vlasti, zatim kao nagrada, kao poklon i konačno kao deo devojačke spreme. Jer ćilim ne mora ni da se prostire na pod, ni da se stavi na krevet, iznad kreveta, ni na prozor kao draper, na sto kao stolnjak ili tišlajfer. Dovoljno je da stoji u devojačkom sanduku, da se čuva kao amajlija kuće. Tako je ćilim kao prava retkost dospeo do mnogih manastira širom Srbije, u Bugarskoj (Rilski manastir), Grčkoj (Hilandar), na dvoru Obrenovića i Karađorđevića kada su tkalje po specijalnoj porudžbini tkale određene veličine (batale, dobatale ili po meri). Za potrebe gradskog stanovništva

rađeni su „šestaci“, „smetenici“, „jan“, „sidžade“, „merka“, staze, šustikle, jastučnice, zavese i ukrasni ćilimi (TO Pirot).

Krajem XX veka proizvodnja pirotskog ćilima je znatno opala kao i prodaja, iz više razloga. Tkanje ćilima je teško, mukotrpno i dugo. Zato je ćilim uvek bio skup proizvod. Nasuprot tome, rad ćilimarki uvek je bio jeftin i nikad adekvatno nagrađen. U ekonomskoj politici tradicionalni zanati nisu imali svoje mesto.

Od juna 2003. godine pirotski ćilim kao proizvod zaštićen je od strane Zavoda za intelektualnu svojinu a na osnovu Zakona o geografskim oznakama porekla. Pojedine nevladine organizacije iz Pirota i Domitrovgrada ulažu velike napore da obnove proizvodnju sirovine za tkanje, posebno prirodne boje, kao i da povećaju broj obučenih žena za ovaj teški posao, ali su napori i dalje slabi da bi se obezbedila odgovarajuća valorizacija ovog dragocenog proizvoda.

Tkanje (tepiha, pokrivki i sl.) je tradicionalna obrada vune (predenje, vlačenje) koje je još jedan segment u lokalnoj tradiciji. Međutim, ovaj zanat polako izumire jer industrijska proizvodnja zauzima njegovo mesto.

6. Usluge

Stara planina je siromašna uslužnim objektima. Većina njih nalazi se u opštinskim centrima u podnožju, na području opština kojima pripada – Zaječar, Knjaževac, Pirot i Dimitrovgrad. Osim u slučaju hotela i planinarskog doma na Babinom zubu, teritorija opštine Knjaževac, i hotela „Tigar“ na teritoriji pirotske opštine, kvalitetnih smeštajnih kapaciteta na Staroj planinin i nema. Međutim, postoje seoski smeštajni kapaciteti, koji su u dobrom stanju i koji bi mogli da posluže za smeštaj turista.

Sve četiri opštine sa teritorije Stare planine imaju potencijale za razvoj turizma u gradskim i prigradskim jezgrima svojih opštinskih centara – posebno za nacionalno tržište, jer obiluju uslužnim objektima – restoranima, kafićima, barovima, motelima i hotelima. Neki od hotela i restorana i njihove usluge prikazane su u tabelama u Prilogu. Problem je činjenica da van samog opštinskog centra i prigradskih naselja ima veoma malo ovakvih objekata.

Opština Dimitrovgrad

Slika 107. Poganovski Manastir

U opštini Dimitrovgrad nalazi se jedan od najpoznatijih manastira u širem regionu Stare planine – Poganovski manastir. Manastirska crkva posvećena je Sv. Jovanu Bogoslovu – svecu ljubavi, i kao takva je jedinstvena u Srbiji. Crkva je malih dimenzija, trihonhalnog izgleda, sa svim odlikama moravskog graditeljstva. Natpis iznad ulaznih vrata kazuje da je crkva živopisana 1499. godine. Freske koje spadaju među najbolje očuvane u Srbiji, pripadaju Kosturskoj postvizantijskoj školi, a ikonostas Grčko-egejskoj i Ohridskoj školi. Manastir nikada u

svojoj istoriji nije rušen. Danas je njegova atraktivna lokacija u dolini reke Jerme dostupna zahvaljujući asfaltnom putu, koji je izgrađena na nekadašnjoj trasi pruge uskog koloseka između litica Grebena i Vlaške planine. Jednu od specifičnosti ovih fresaka čini i vizantijskoplava – skupocena boja (kilogram boje vredeo je kilogram zlata) čiji su se tonovi i do danas očuvali na zidovima crkve. Poganovski manastir se od 1979. nalazi na listi svetske kulturne baštine pod zaštitom je Uneska. U Manastiru se svake godine održava likovna kolonija.

Na putu do Stare planine, u Zabrđu, postoji samo jedna etno-kafana „Bekov“, koja je jedinstvena izložba etno i prirodnog nasleđa caribrodskog kraja. Nastala je kao rezultat dugogodišnjeg sakupljanja raznovrsnih predmeta, kamenja i komada drveta, koji su privukli pažnju lokalnog entuzijaste poznatog po nadimku Perča. U ponekad prenatrpanom prostoru poseban pečat daju predmeti iz SFRJ. Ovaj interesantni sklop jugonostalgije i vredne zbirke prirodnih oblika i utilitarnih predmeta predstavlja atraktivni okvir za odmorište ribolovcima s obližnjeg Smilovskog jezera, lovcima na putu ka Vidliču i Staroj planini, jahačima i vozačima bicikala i džipova, čije staze prolaze kroz ovo selo. U Dimitrovgradu i okolini nalazi se još dvadesetak objekata i restorana, a u neposrednoj blizini, u Zvonačkoj banji, je i hotel „Mir“ koji ima otvorene i zatvoreni bazen.

Slika 108. Etno kuća „Ivanov“, Kamenica, Stara planinna

U selu Kamenici nalazi se etno-kuća „Ivanov“ koja je atraktivna za sve one koji žele da posete Staru planinu. Porodica Ivanov za goste organizuje terensko jahanje na domaćem brdskom konju i nonijusu, kao i domaćem magarcu. Turista ovde može da vidi goveda rase buša, kao i stado balkanskih koza i karakačanske ovce, najređe rase ovaca u Srbiji. Ova etno-kuća je specifična po tome što se na njoj nalazi farma autohtonih rasa ovaca, koza i magaraca, vunovlačara i vodenica.

Etno-kuća „Tošev“ nalazi se u mahali Jolinci sela Dragovita, na planinai Greben u regionu Burel, u širem okruženju Stare planine. Poseta etno-kući najatraktivnija je u vreme branja maline, kada se organizuje spremanje sokova, džemova i kompota. Posetioci mogu sami ubrati plodove za svoju zimnicu, birajući između onih proizvedenih bez upotrebe hemijskih sredstava na imanju porodice Tošev i konvencionalnih, sa drugih imanja u ovom malinarskom kraju. Nudi se i hrana pripremljena „pod vršnik“, kao i klasično pečenje na ražnju i kuvana jela. Specijalitet kuće je „zadušeno“ – vrsta lokalnog paprikaša sa zečetinom i maline sa kiselim mlekom – voćni jogurt „a la Tošev“.

Slika 109. Etno kuća „Manov“, Poganovo, Dimitrovgrad

Etno-kuća „Manov“ nalazi se u selu Poganovo, na levoj strani Poganovske reke. Objekat nudi atraktivnu logističku podršku u organizaciji ishrane za planinare koji odsedaju u obližnjem planinarskom domu „Greben“, kao i za posetioce Manastira Poganovo koji žele više od usluge lokalnog restorana. Zbog

mogućnosti organizacije svih obroka, uključujući i terenski u pravom narodnom ambijentu pod nadstrešnicom uz vurnju – peć od kamena i zemlje, etno-kuća „Manov“ predstavlja dobar izbor za velike grupe posetilaca, koji obilaze Burel i Derekul. Kuća je poznata po „belom doručku“ zasnovanom na lokalnim mlečnim proizvodima i domaćem mešenom testu „banici“, belmužu ili proji.

Opština Pirot

Opština Pirot je na svoj način privlačna turistima i poznata je po pirotskom ćilimu i fabrici guma „Tigar“, druga interesantna lokacija je Ponišavski muzej – mesto na kome su snimljeni mnogi popularni filmovi srpske kinematografije. Pirot ima dva hotela i to hotel „Pirot“ koji raspolaže sa 88 soba, dok je na izlazu iz grada prema Dimitrovgradu hotel „Lovac“ koji je manjeg kapaciteta. Međutim, opština Pirot nudi seoski smeštaj u više sela, kao što su: Brlog, Dojkinci, Zavoj-brana, Jelovica, Rsovci, Slavinja, Sopot. Sva ona nude komforan smeštaj, uz mogućnosti za planinarenje, jahanje, pešačenje, lov i ribolov, biciklizam, skupljanje šumskih plodova i lekovitih biljaka, posmatranje ptica i sl. U seoskim domaćinstvima mogu da kupe pirotski kačkavalj, razne sireve, pirotski ćilim, ali ova prodaja nije ni na koji način organizovana, pa time ni lako prepoznatljiva...

Slika 110. Fabrika za gume, Tigar

Opština Knjaževac

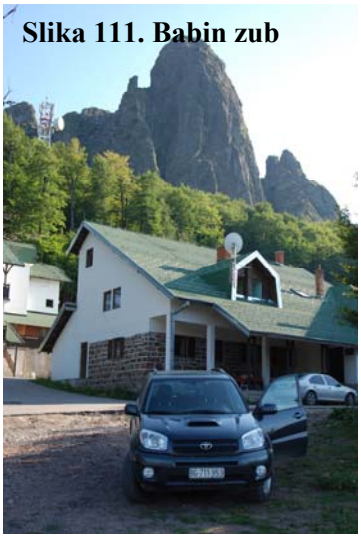
Slika 111. Babin zub

Na teritoriji opštine Knjaževac nalazi se najveći vrh Stare planine – Midžor sa 2.168 m. Privlačnost ove opštine, pored visokoplaninske ski-destinacije Babin zub, uključuje termalna banja Benjica, koja se nalazi pored stare rimske banje. U blizini se nalaze ostaci stare crkve i turska banja.

U planinskom centru Babin zub nalazi se hotel koji ima 60 kreveta i planinarski dom koji ima 80 kreveta – oba objekata imaju restoran. Turiste da dođu u Knjaževac privlače razne ruralne manifestacije kao što su: Molitva pod Midžorom, Susreti na Kadibogazu, Panađurski sajam i sl. Knjaževac je takođe poznat i po svojim rukotvorinama, proizvodima od voća, meda, kao i po izvrsnim vinima Knjaževačkog vinogorja sa tradicijom iz vremena starog Rima, kao i raznovrsnim rakijama i voćnim sokovima.

Opština Knjaževac nudi i seoski smeštaj u nekoliko sela. Kao što su ona u dolinama Timoka, koja karakteriše neopisiva lepota, i gde se prepliću etno-motivi i tradicija sa kasnorimskim iskopinama i spomenicima. Poznata destnacija u lokalu je selo Ravna gde se nalazi arheološko nalazište Timacum Minus, koje predstavlja rimsku naseobinu čiji temelji datiraju iz I veka naše ere. Smatra se da je ovde u početku bio vojnički logor rimskih legionara, koji je kasnije u III i IV veku prerastao u tvrđavu sa

kulama. U ovom kraju nalaze se i dve banje: Rgoška banja i Banjica, koje imaju lekovite vode. Od smeštajnih kapaciteta turistima su na raspolaganju: planinarski dom „Babin zub“, hotel Elektroprivrede Srbije „Babin zub“, vila „Katarina“, pansion „Mali predah“, konak „Barka“, konak „Ana“ i sl.

Opština Zaječar

Slika 112. Hotel „Srbija-TIS“, Zajecar

U samom gradu Zaječaru rade tri hotela i to: „Srbija – TIS“ (hotel sa tri zvezdice), „Konj“ i „Grinka“. U Gamzigradskoj banji hotel „Kastrum“ pruža usluge smeštaja i funkcioniše u okviru DP „Romuliana“. U Salašu takođe postoji hotel skromnih smeštajnih kapaciteta koji trenutno nije u funkciji. Na području Salaša radi i privatni hotel „Folk disk“, a na obližnjem jezeru radi motel „Sovinac“. Mogućnosti opštine u delu razvoja turizma još uvek nisu iskorišćene, a posebno ne bogato kulturno-istorijsko nasleđe vezano za Felix Romulianu kod Gamzigradske banje. Tek su poslednjih godina otpočele pripreme za ozbiljnija ulaganja posebno nakon upisa ovog lokaliteta u spomenike svetske kulturne baštine. Simbol Zaječara su dve reke – dva Timoka (Crni i Beli). Ceo taj deo istočne Srbije, kao zasebna geografska celina, je dobio naziv Timočka krajina, upravo po tim rekama. Kroz ovo područje protiče pet reka s imenom Timok: Svrljiški, Trgoviški, Crni i Beli Timok, koji svi na kraju tvore jednu reku – Veliki Timok (Svrljiški i Trgoviški Timok tvore Beli Timok, a Beli i Crni Timok nizvodno od grada na oko 2–3 km čine Veliki Timok). Tokovi ovih reka (Crnog i Belog Timoka), zajedno sa brojnim manjim rečicama i potocima koji čine njihov sliv, prosecaju opštinu Zaječar i sam grad, pružajući brojne mogućnosti za organizovanje izleta i sportskog ribolova.

Opština Kumanovo

Opština Kumanovo je najviše istraživana opština u makedonskoj oblasti. Ima više hotela, restorane, picerije, kafiće i sl. Nekoliko od njih su hotel „Vulkan“ koji se nalazi na 10 km od samog grada, hotel „Mimoza“ sa osam soba. Sve su dobro opremljene, u svakoj sobi ima bežični internet. U sklopu hotela postoji i konferencijska sala. Hotel „Satelit“ koji ima 40 luksuzno opremljenih soba i raspolaže benzinskom pumpom i parkingom za svoje goste. Takođe, hotel „Lav“ ima restoran u kojem možete da probate nacionalnu, tradicionalnu i internacionalnu kuhinju. Restoran je specijalizovan za svečenosti, svadbe, kongrese, bankete. Ima otvoreni bazen, kao i parking. Nalazi se u neposrednoj blizini železničke stanice. Ispred samog graničnog prelaza Tabanovci, nalazi se hotel „Harmonija“ koji nudi tradicionalno gostoprimstvo i gastronomsko uživanje, a specijalitet kuće je giro. Hotel raspolaže sa 40 ležaja. Zatim motel-restoran „Trajko Loparski“ u neposrednoj blizini Kumanovske banje u čijem sastav je vila „Vera“ sa 11 soba, a restoran ima kapacitet od 200 mesta.

Slika 113. Restoran Fratelis-Kumanovo

U Kumanovu postoji i etno-kuća „Timčevski“ koja je smeštena pored reke Pčinje i raspolaže sa 15 soba, gde se organizuju poslovni sastanci, porodična veselja i sl. Ima nekoliko restorana, kao što su ribljii restoran

„Big fiš“, koji je u suštini jedna dobro opremljena farma, sa ribnjakom, paunovima, fazanima, divljim svinjama, zečevima i nojevima. Na neki način jedan mali zoo-vrt. Ima različitih vrsta ribe: krap, som, mavrovska pastrmka i prespanska plašica, kao i jela od raznih vrsta mesa. Treba pomenuti i restoran „Fratelis“, restoran „Rim–Pariz“ itd.

Opština Staro Nagoričane

Slika 114. Etno-kompleks „Staro Nagoričane“

Na udaljenosti od 15 km od Kumanova, na samom putu prema Krivoj Palanci nalazi se etno-kompleks Staro Nagoričane. Restoran nudi sve vrste domaćih jela pripremljenih na tradicionalan način u vurnji. Raspolaže sa 150 mesta u zatvorenom prostoru, letnjom terasom sa 250 mesta i letnjom baštom sa 250 mesta. U sklopu objekta nalazi se i vinarija, dečji zabavni park, mini zoo-vrt. Kompleks ima 12 soba i tri luksuzna apartmana, prostor za seminare i poslovne sastanke.

Opština Kriva Palanka

Manastir Svetog Joakima Osogovskog nalazi se na Osogovskim planinama, na 3 km od Krive Palanke i datira još iz XI veka. Smatra se jednim od najlepših manastira u Makedoniji. U njemu se nalaze dve crkve: Roždenstvo Presvete Bogorodice, izgrađena u XIV ili XVI veku smatra se najstarijim objektom u manastirskom kompleksu, i sv. Joakim. Raspolaže sa više konaka za smeštaj gostiju, ukupnog kapaciteta preko 120 kreveta i šest apartmana, sa centralnim grejanjem za boravak u zimskim uslovima. U okviru manastirskog kompleksa je i restoran sa 40 mesta, koji nudi dobar izbog jela i dobru uslugu. Sala za seminare ima 80 mesta, te su u okviru manastirskog kompleksa Svetog Joakima Osogovrskog, smeštenog u prirodnom i duhovnom ambijentu, odlični uslovi za raznovrsne skupove i događaje.

Jedna od najznačajnijih fresaka je kompozicija „Jevanđelska propoved apostola Pavla“. Na ovoj izvanrednoj fresci ističe se krivopalanačka narodna nošnja.

Na nadmorskoj visini od 1.870 m nalazi se jedan od najlepših vrhova Osogovskih planina – Kalin kamen, sa prelepim skijaškim stazama, zabavnim parkom i lovačkom kućom sa ukupnim kapacitetom od 300 ležajeva. U blizini nalaze se prijatna mesta za odmor i relaksaciju, mali sportski teren, a u 2009. godini prvi put organizovane su revijalne reli-vožnje za vozila sa pogonom na četiri točka. Mesto je poznato po živopisnim predelima na samom vrhu Kalin kamena, kao što su i jezero, Vlaška koliba i Vlaška mandra.

Slika 115. Fresaka „Jevanđelska propoved apostola Pavla“

U Krivoj Palanci nalazi se još nekoliko mesta u kojima može da se prenoći i ruča. Vila „Lulu“ koja raspolaže sa četiri sobe i restoranom sa tradicionalnom kuhinjom, zatim hotel „Turist“, lovačka kuća „Bela voda“ i riblji restoran „DA-BO“ u kojem se spremaju kalifornijska i zlatna pastrmka na plotni i roštilju.

Slika 116. Vila „Lulu“ – Kriva Palanka

Slika 117. Kaliforniska i Zlatna pastrmka, Riben restoran „DA-BO“

Slika 118. Riben restoran „Park“ - Rankovce

DEO VII

HIJERARHIJA POTENCIJALA PREMA STEPENU RAZVOJA I BRZINI VALORIZACIJE

DEO VII

HIJERARHIJA POTENCIJALA PREMA STEPENU RAZVOJA I BRZINI VALORIZACIJE

Raspoloživi resursi, prirodna dobra i proizvodna tradicija zajedno traže nove vidove valorizacije. Tržišna afirmisanost pojedinih proizvoda planinskog stočarstva, ratarske, voćarske, povrtarske i druge proizvodnje mora se povećati raznovrsnim tehnikama, od brendiranja, preko ciljanja tržišnih niša, do razvoja lokalnog tržišta kroz razvoj turizma i sl. Poslednja mogućnost posebno se potencira zbog procene da su planinska područja i njihovi resursi posebno pogodni za razvoj različitih oblika turizma, odnosno da predstavljaju komparativnu prednost Srbije i Makedonije.

U pronalaženju novog identiteta i pravaca razvoja privrede seoskih naselja Srbije i Makedonije, realno je prihvatiti nove trendove Evrope i zemalja koje su već prošle period tranzicije, adaptiranjem i dopunjavanjem dosadašnje uloge sela i seoskih područja diverzifikovanom ponudom i uvođenjem turizma kao jedne od osnovnih aktivnosti. Podsticanje i podrška bržem razvoju privrednih aktivnosti u seoskim sredinama i razvoj ljudskih potencijala u oblasti ruralnog razvoja od velike su važnosti. Uspostavljanje dobre saradnje i jačanje socijalnog kapitala, kroz podizanje svesti o zaštiti životne sredine i održivom korišćenju svih seoskih resursa (prirodnih, kulturno-istorijskog nasleđa), umnogome doprinose razvoju sela.

Od ključnog značaja za razvoj ekonomije je veza između očuvane prirode i tradicionalnog stočarstva, izražena kroz visok kvalitet stočarskih proizvoda i visokog biodiverziteta koje je ova ekstenzivna, lokalnim resursima prilagođena proizvodnja vekovima obezbeđivala. Istraživani region ima najviše šansi u kombinaciji dve ekonomske aktivnosti – poljoprivrede i turizma, jer to joj omogućavaju ljudski potencijali i geografski položaj. Tradicija i kultura koja iz ove veze proističe i lokalni brendovi, pomoći će da se brzo razvije nova turistička destinacija, sa jakom prepoznatljivošću na tržištu. Šanse turizma se i u tom smislu povećavaju, jer treba aktivno da se radi na rehabilitaciji tradicionalne stočarske proizvodnje i prerade uz očuvanje tradicionalnih pašno-košnih sistema, kao deo lanca proizvodnje kvalitetnih tradicionalnih mlečnih proizvoda, i proizvoda od vune i jagnjećeg mesa. Preradna industrija bazirana na tradicionalnim znanjima i tehnologijama, ukoliko se pravilno prilagodi modernim standardima, biće u stanju da popuni nedostajuća mesta u mozaiku rehabilitovane ruralne ekonomije, u kojoj konačnu dodatu vrednost obezbeđuje turizam.

Agroturizam je od suštinskog značaja za misiju očuvanja agrobiodiverziteta i takođe je jedan od prioriteta koji se Srbiji i Makedoniji nameće u planovima za razvoj turizma u ovim krajevima, kao i podrška strategiji održivog razvoja seoskih sredina. Agroturizam kao integracija poljoprivrede i turizma predstavlja realnu šansu za oživljavanje sela, jer može da obezbedi održivo korišćenje raspoloživih resursa za proizvodnju hrane, pića i drugih ruralnih proizvoda.

Kombinacija ruralnog turizma i odžive poljoprivrede ima izuzetne potencijale za kvalitetno uvezivanje s interesima zaštite prirode u istraživani region. Letnje rekreativne aktivnosti u prirodi, kao što su izleti, ribolov, planinarske, biciklističke, konjičke i džip

ture i slično, nisu u suprotnosti s ekološkim normama i odvijaju se u prostoru sa prethodnim pripremama (markiranje staza), pod uslovom civilizovanog ponašanja i poštovanja režima korišćenja prostora.

Bez obzira na sve teškoće koje je prate, poljoprivreda i danas predstavlja osnovnu, praktično jedinu delatnost i najvažniji izvor prihoda za meštane svih sela. I pored atributa koje poljoprivreda kao delatnost nosi sa sobom, kao i prirodnih potencijala i resursa ovo područje primetno je ubrzalo i naglo propadanje svih grana poljoprivrede. Kao osnovni razlog ovakvog statusa poljoprivrede, ispostavlja se migracioni trend proteklih decenija, čime se gubi i osnovni uslov za aktivno korišćenje poljoprivrednih kapaciteta. Ističe se još jedan, bitan razlog degradacije poljoprivrede, a to je nedostatak sigurnog plasmana poljoprivredne robe na tržište, što rezultira okretanjem proizvođača ka proizvodnji koja obezbeđuje potrebe samog domaćinstva. Područje koja zauzimaju ova sela predstavlja izvor neiskorišćenih prirodnih potencijala i resursa posebno za određene grane poljoprivrede.

Zbog svojih prirodnih specifičnosti, živih tradicionalnih proizvodnih sistema, posebno stočarstva, očuvanog tradicionalnog načina života, ali i dobrog geografskog položaja, razvoj turizma ima veliki potencijal da privuče turiste iz celog sveta, a naročito turiste iz Evrope. To će naravno zahtevati sveobuhvatnu i dobro isplaniranu akciju u kojoj će mesto morati da pronađu i edukacija lokalnog stanovništva, i postavljanje pilota, sličnih interaktivnoj farmi i demonstracija dobrih praksi i uspešnih inicijativa iz sličnih, no već uspešnih i razvijenih turističkih regiona i mnoge druge aktivnosti.

Kritično pitanje je celi pristup lancu proizvodnja–prerada–marketing, plus razvoj lokalnog tržišta. Zbog zaštite prirode velikog dela regiona, ruralni razvoj mora da se bazira na održivoj vezi razvoja primarne proizvodnje sa raspoloživim prirodnim resursima. Razvoj industrije mora da bude kroz dodavanje vrednosti lokalnih osnovnih proizvoda (prerada, pakovanje) sa maksimalnim korišćenjem tradicionalnih tehnologija i njihove valorizacije kroz brendiranje i etiketiranje. Uvođenje različitih vrsta turizma (agro, ruralni, eko, lovni, ribolovni) vidi se kao moguće i dobrodošlo, ali tražiti i izgradnju kapaciteta i ulaganja u infrastrukturu i domaćinstava.

Očuvanje seoskog domaćinstva, moguće je samo uz valorizaciju malih proizvodnih linija u okviru samog turizma, uz tzv. HNV – High nature value farming (farmerstva visoke vrednosti za prirodu), koje će moći da se još samo neko kraće vreme odvija u Srbiji i Makedoniji, bez kvalitetnog programiranja i podrške. U tako očuvanom ambijentu, mogu se, naravno, planirati i aktivnosti u slobodnoj prirodi koje su modernijeg sadržaja, kao što su vožnja džipovima ili biciklizam, jahanje i sl. ali uz ogroman oprez da se ne poremete tradicionalni predeli čije se osetljivo tkivo održava zahvaljujući tradicionalnom održivom kombinovanom (ili svaštarskom) farmerstvu. Ovakav seoski ambijent zahteva i ozbiljnu akciju za eliminisanje loših tradicionalnih praksi, posebno u gazdovanju otpadom, kako životinjskim, tako i kućnim, komunalnim.

Dosadašnja valorizacija turističkih resursa pokazuje visok kvalitet kako prirodnih, tako i kulturnih vrednosti, sa istovremeno visokim ocenama u odnosu na prednosti povezane s ekološkom komponentom koja se visoko ocenjuje. Revitalizacija kulturnog identiteta ovih seoskih naselja predstavlja jedan od prioritetnih zadataka koje treba da preuzme lokalna samouprava i odgovarajući vladini resori, nastojeći da se produbе aktivnosti za obnavljanje znanja povezanog ne samo sa postojanim kulturnim spomenicima nego i obnavljanje tradicija koje su deo identiteta naroda ovog kraja. Ovo

ne samo što će produkovati razvoj ove privredne delatnosti nego će značiti i mogućnost za vraćanje stanovništva poreklom iz ovog regiona. Ponuđeni kapaciteti za smeštaj i sadržaj privlačiće ne samo turiste nego i domaće stanovništvo koje je napustilo ognjište i zaboravilo na svoje pretke i svoje korene.

Potrebno je da svaka država u svojoj razvojnoj strategiji stvori mogućnosti za razvoj turizma na održivim osnovama kojima se poštuje kulturni identitet prostora, njegovo ekološko očuvanje i razvoj koji će se bazirati na ovim potrebama i interesima lokalnog stanovništva. Usmeravanje budućih investicija treba da bude zasnovano na principima održivog razvoja i poštovanju kulturnih vrednosti tih prostora.

Za ostvarivanje svih vrsta turizma i turističkih aktivnosti uslov predstavlja receptivan faktor, koji prema važećim standardima za kvalitet i nivo turističke usluge zauzima primarno mesto u oceni visine kvaliteta turističke usluge. U materijalno-receptivne faktore spadaju i objekti za smeštaj koji prema stalnom stanju mogu da zadovolje potrebe turista. Ipak, ostaje saznanje o potrebi za njihovo nadgrađivanje, u skladu sa standardima i kategorizacijom objekata za smeštaj u evropskim zemljama.

U fokusu svih aktivnosti u oblasti turizma je čovek, njegova stručnost, karakter i spremnost za razvijanje turističke delatnosti u seoskim sredinama. On je ključ uspeha. Potrebna je njegova edukacija ne samo za sticanje teoretskih znanja nego i praktičnih veština.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

LITERATURA

LISTA TABELA

LISTA SLIKA

PRILOZI

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Zemlje JIE nemaju mnogo iskustva u stvaranju i priznavanju posebnih politika za ruralni razvoj i još manje iskustva postoji u pograničnoj i regionalnoj saradnji u ruralnom razvoju. Izvesna pravna regulativa u oblasti ruralnog razvoja i regionalnog razvoja postignuta je u nekim zemljama (npr. Bugarska) na nacionalnom nivou. Međutim, zbog istorije Balkana i veštačkih granica, podeljenog kultunog nasleđa, jezika, čak i etničke pripadnosti nemaju šansu da doprinesu razvoju ruralnih opština u zemljama JIE. Iako podeljeni u nekoliko zemalja sa opterećenjem nacionalne politike prema susedima, decenijama ruralne opštine u regionu uspevaju da zadrže pozitivna osećanja za svaku drugu i prirodnu potrebu za saradnju. Osećaj je jači u marginalnim, nedovoljno razvijenim graničnim oblastima duž makedonsko-srpske granice.

Turistički sektor u regionu karakteriše se izvanrednom mogućnošću za razvoj velikog broja i raznih vrsta turističkih aktivnosti, atraktivnih kako za domaćeg tako i za stranog turistu. Ali, da se postigne zadovoljavajući nivo kvaliteta i standarda, potrebne su velike investicije za modernizaciju i kapitalne investicije u infrastrukturu.

Pored toga, potrebno je da se produbе organizaciona i upravljačka znanja kao preduslovi za dinamičniji rad turističkog sektora privrede. Na taj način može da se obezbedi oporavak i razvoj celokupne ekonomije Makedonije i Srbije.

Moraju da se reše problemi infrastrukture, da se sprovodi zaštita životne sredine i da se primenjuju specifična rešenja za svaki investicioni poduhvat u turizmu, čime će ova privredna delatnost dobiti odgovarajuće mesto u profilisanju ekonomskog razvoja lokalne zajednice i nacionalne ekonomije.

U valorizaciji značenja turizma za celu privredu i dobrobit stanovništva potrebno je da se promeni stav dosadašnjeg odnosa politike, koja nije obezbeđivala dovoljno sredstava za razvoj ove sve značajnije privredne delatnosti.

Ponuda turističkog proizvoda konkurentnog na svetskom tržištu, može da se ostvari preko interresorne saradnje i saradnje između lokalne i centralne vlasti, kroz zajedničke nastupe na sajmovima, razmenu naučnih tehnologija i ljudskih resursa, regulisanje kretanja turista, bolje komunikacije između svih aktera turističke privrede i dr.

Učešće na sajmovima je jedan od ključnih elemenata promocije analiziranih ruralnih sredina, a sa time i Republike Makedonije i Republike Srbije kao turističkih destinacija i privlačenja sve većeg broja turista iz drugih zemalja i zato je potrebno agresivnije i afirmativnije prisustvo na značajnim sajamskim smotrama u svetu.

Za realizaciju zacrtanih ciljeva u razvoju održivog turizma u navedenim ruralnim naseljima neophodna je solidna medernizacija infrastrukture. Za to su potrebna kapitalna ulaganja, pre svega u razvoj putne infrastrukture.

Potreba postoji u domenu ljudskih resursa, odnosno produbljena organizacija i povećanje znanja lokalnog stanovništva su ključni preduslovi za unapređenje svih aspekata za pokretanje i vođenje biznisa u oblasti turizma. Na osnovu toga moguće su promene ne samo u razvoju turizma nego i u poboljšanju ekonomskog i socijalnog stanja sela, u odnosu na standard, povećanje prihoda, zapošljavanje i otvaranje drugih komplementarnih delatnosti povezanih sa turističkom delatnošću.

Treba da se sprovede zaštita okoline i primena specifičnih rešenja u svakom ruralnom naselju kao posebnoj destinaciji, da bude prepoznatljiva na turističkom tržištu, domaćem i stranom, u cilju stvaranja preduslova za uspešan razvoj turizma, postavljen na kriterijumima efikasnosti i profitabilnosti. Sve to će doprineti razvoju

ekonomije opština i ukupno – nacionalnoj ekonomiji. Poznato je da se turizam karakteriše multiplikativnošću, ne samo u odnosu na doprinos razvoju komplementarnih delatnosti, ali isto tako značajan je uticaj na prostor koji se širi od lokalne sredine ka ostalim turističkim lokalitetima i šire, ka turističkim prostorima koji se karakterišu velikim turističkim potencijalima.

Jedan od preduslova za uspešnost u vođenju ovog biznisa, za seoska naselja je njihova lociranost i prilagođavanje turističkim sadržajima tokom cele godine. To je uslov da bi svaka porodica koja ulaže u ovaj biznis mogla rentabilno da upavlja.

Dosadašnja valorizacija turističkih resursa pokazuje visok kvalitet kako prirodnih, tako i kulturnih vrednosti, sa istovremeno visokim ocenama u odnosu na prednosti povezane s ekološkom komponentom koja se visoko ocenjuje. Revitalizacija kulturnog identiteta ovih seoskih naselja predstavlja jedan od prioritetnih zadataka koje treba da preuzme lokalna samouprava i odgovarajući vladini resori, nastojeći da se produbе aktivnosti za obnavljanje znanja povezanog ne samo sa postojanim kulturnim spomenicima nego i obnavljanje tradicija koje su deo identiteta naroda ovog kraja. Ovo ne samo što će poboljšati razvoj ove privredne delatnosti nego će značiti i mogućnost za vraćanje stanovništva poreklom iz ovog regiona. Ponuđeni kapaciteti za smeštaj i sadržaj privlačiće ne samo turiste nego i domaće stanovništvo koje je napustilo ognjište i zaboravilo na svoje pretke i svoje korene.

Potrebno je da se naglasi značenje integracija, prostorne, ekološke, kulturne i saobraćajne politike sa turističkom politikom zemlje. Otvaranje ove dve zemlje ka evropskom tržištu sve više će povećavati vrednost ovih prostora kao mogućih destinacija evropskih turista, pa čak i kao mogućih prostora za privlačenje direktnih stranih investicija u razvoj seoskog turizma u ovom kraju.

Zato je potrebno da svaka država u svojoj razvojnoj strategiji stvori mogućnosti za razvoj turizma na održivim osnovama kojima se poštuje kulturni identitet prostora, njegovo ekološko očuvanje i razvoj koji će se bazirati na ovim potrebama i interesima lokalnog stanovništva. Usmeravanje budućih investicija treba da bude zasnovano na principima održivog razvoja i poštovanju kulturnih vrednosti tih prostora.

Za ostvarivanje svih vrsta turizma i turističkih aktivnosti uslov predstavlja receptivan faktor, koji prema važećim standardima za kvalitet i nivo turističke usluge zauzima glavno mesto u oceni visine kvaliteta turističke usluge. U materijalno-receptivne faktore ubrajaju se i objekti za smeštaj koji prema stalnom stanju mogu da zadovolje potrebe turista. Ipak, ostaje saznanje o potrebi za njihovo nadograđivanje, u skladu sa standardima i kategorizacijom objekata za smeštaj u evropskim zemljama.

U fokusu svih aktivnosti u oblasti turizma je čovek, njegova stručnost, karakter i spremnost za razvijanje turističke delatnosti u seoskim sredinama. On je ključ uspeha. Potrebna je njegova edukacija ne samo za sticanje teoretskih znanja nego i praktičnih veština.

Prema proceni regiona, potencijalni ruralni razvoj lokalnih zajednica blisko je povezan sa razvojem/unapređenjem tradicionalne proizvodnje i prerade i turističkim razvojem. Preduslov za to je procena svakog slučaja, teritorija i ideja razumevanja dostupnih resursa, dizajn ekološki održivog modela, njegovo korišćenje i da je isplativ na dugoročnoj ekonomskoj i socijalnoj osnovi. Nakon ocene, verovatno najbolje rešenje za lokalni razvoj biće poslovna saradnja i umrežavanje svih ruralnih, ekonomski zainteresovanih strana u regionu, bez razlike u kojoj državi rade. Ovo je, uglavnom, zbog prirode njihovih resursa, ali isto tako i prirodnih veza između lokalnih stanovnika, istorijskih i etničkih, kao i zajedničkih ideja s uključivanjem

prekograničnih suseda. Svi dostupni podaci o raspoloživim prirodnim, kulturnim i ljudskim resursima, uključujći i ljudski kapital ideja, govore u prilog regionalnog pristupa ka razvoju ruralnih oblasti podeljenih među zemljama.

Iako region ima mnogo potencijala, ovi nisu poznati potrošačima niti investitorima izvan regiona, niti lokalnom tržištu proizvoda koji proizlaze iz ovih resursa i rade u korist proizvodne i ruralne ekonomije u celini. Region radi za spoljašnji svet kao izvor materijala i radne snage, što dovodi do ekstremnog siromaštva, depopulacije i degradacije zajednica i prirode. Vredne komponente budućnosti unapređene za ruralan razvoj razbacane su unaokolo bez ikakvih međusobnih veza, čak i kada su prirodno predviđene da rade zajedno.

Na primer, region ima potencijal za razvoj turizma, a na ovu ekonomsku aktivnost se gleda kao na osnovnu komponentu za potrebnu ruralnu ekonomsku diverzifikaciju, za koju je još uvek malo dostupnih promotivnih materijala i mapa. Pa čak i oni su sa nedovoljnim podacima i ne nude kompletne informacije o prostoru i njegovim potencijalima. Takođe, turistička signalizacija ne postoji. Kada neko odluči da poseti ovaj region, malo je verovatno da će moći lako da nađe zanimljivo mesto i da provede više vremena u regionu sa povezivanjem nekoliko zanimljivih lokacija. Čak i lokalni stanovnici nemaju ideju gde da upute turiste. Da im preporuče, na primer, gde mogu da probaju proizvode karakteristične za region, da vide poznata karakteristična mesta tog regiona i sl. Turista iz Srbije i Bugarske može da dođe da poseti Manastir Poganovo, ali u toku njegove kratke posete nema priliku da čuje nešto o Jermi i njenom kanjonu, ili da proba jagnjetinu ili sir sa Stare planine, da kupi pirotski ćilim koji je simbol ovog regiona. Turista može da poseti Osogovski manastir ali je teško naći put do tradicionalne farme i ribljeg restorana „Kaj Dabo“, ako dolazi iz Srbije, na primer, iako je udaljen samo nekoliko kilometara (Suzana Đorđević-Milošević).

Drugi primer takođe dolazi iz participativne analize napravljene od svih zastupljenih strana u regionu za razvoj ruralnih oblasti. To nam govori da region ima, isto tako, dobar potencijal za razvoj hrane i neprehrambenih poljoprivrednih proizvoda ponuđenih na osnovu tradicionalnih ekonomskih sistema. Javljaju se pretežno u ekološki čistoj sredini, na novim zemljištima i sa poznatim dobrim ukusom, ovi proizvodi imaju tržišne mogućnosti, bez razlike da li je to u regionu ili izvan njega. Ipak ovi proizvodi ne stižu na tržište, ili samo u malim količinama i mnogo su retki, i zato ne mogu da doprinesu opstanku regiona. Ovo istraživanje zasnovano na inicijativama i potencijalima, pokušava da odgovori na neka pitanja. Šta nije u redu sa ovim potencijalom? Šta je problem, i zašto ljudi napuštaju sredinu koja ima perspektivu i tržišne proizvode? Čini se da većinu proizvodnih sistema treba poboljšati i obnoviti da bi bili sposobni da nađu svoje mesto u nacionalnim ekonomijama i na globalnom tržištu. Implementacija novih standarda, poboljšanje bruto-margina, poslovne saradnje u regionu, transfer znanja i građenje kapaciteta za sve ovo izgleda da je neizbežno da bi region preživeo.

O gubljenju identiteta sela najviše govori to da ono nestaje ili je već nestalo kao tradicionalna sociološka zajednica. Ključni pravac promena odvija se u smeru poboljšanja njegovog ruralnog karaktera, odnosno kolektivnog načina življenja i rada. Promene se kreću od ruralnog ka urbanom, od kolektivnog ka individualnom, od homogenog i kontrolisanog ka heteregenom i nekontrolisanom. Tradicionalno selo uglavnom je nestalo, a urbano selo, odnosno urbana seoska zajednica još uvek nije stvorena. Naše selo je još uvek u svojevrsnom sociokulturnom vakuumu.

Ruralne zajednice u velikom delu postoje i postojaće, bez obzira na mnoge različite forme nijhove egzistencije. Da li će u budućnosti postati više unificirane – u kom pravcu globalizacije mogu imati više uticaja u ovom pogledu – ili će zbog toga

toliko rasti potreba za razlikama u društvenom životu i u ruralnim područjima, zavisi, svakako, od brojnih i različitih faktora i okolnosti. Na planu poljoprivrede i delatnosti povezanih sa njom i kod nas se menja tehničko-tehnološka osnova i društvena organizacija poljoprivrede. Realna je pretpostavka da će se postojeća „raznovrsna" privreda s vremenom transformisati u farmersku, moderno i tržišno orijentisanu porodičnu privredu. To se takođe odnosi na „potpunu" ili „delimičnu" poljoprivredu (Full-time farm ili Part-time farm), koja će, na bazi niskoimputne tehnologije, organizovati organsku proizvodnju, (visok nutritivni kvalitet), ali i pogodnu trgovinu, kao i turističko-rekreativne usluge.

Međutim, pravac razvoja zavisiće u velikoj meri od društvene brige o selu kao socijalnoj zajednici, ali i kao proizvodnoj zajednici. To podrazumeva i postojanje efikasnih organizacija, koje bi mogle da pomognu selu i seljanima. Održiv ruralni razvoj, njegovo redefinisanje teritorija i praksa ruralnog razvoja, zahtevaju povezivanje između turizmologa, sociologa, ekonomista, agronoma, istoričara, antropologa, politikologa, pravnika, lekara, inženjera i drugih istraživača koji implementiraju ili praktikuju ruralni razvoj u ruralnom društvu – jednom reči svi koji mogu da budu dobri zagovornici razvoja i bolje promocije sela i seoske sredine.

KORISTENA LITERATURA

1. Andrejević, M. (2005): Seoska domaćinstva i kuće za odmor u turističkoj ponudi Leskovačke opštine, Ruralni razvoj i zaštita životne sredine – Rezimei referata; Zavod za sociologiju razvoja sela, Jugoslovensko udruženje za sociologiju i poljoprivrede, Balkanska asocijacija za sociologiju sela i poljoprivrede, Institut za agroekonomiju, Poljoprivredni fakultet – Zemun; XI Međunarodni naučni skup „Vlasinski susreti 2005“; Vlasotince – Vlasinsko jezero, str. 53
2. Angelkova, T. (2005): "Možnosti za održliv socio-ekonomski razvoj na ruralnite regioni na balkanot", diplomska rabota, Univerzitet sv. Kiril i Metodij, Skopje
3. Angelkova, T. (2008): „Specifični oblici povezivanja turizma i poljoprivrede na Staroj planini“, Magistarski rad, Univerzitet Singidunum, Beograd
4. Ангелкова, Т.; Јошески, Д.; Димитров В. Н. (2010): „Влијанието на економската и финансиската криза врз туризмот“, IV конгрес на географите на Република Македонија, Дојран, Македонија
5. Angelkova, T.; Jakovlev, Z.; Dzambazovski, K. (2010): „Razvoj turističkih aktivnosti bazirani na ruralnom nasleđu u regionu stare planine“, II kongres geografa Srbije Novi Sad, Srbija
6. Ангелкова, Т.; Јаковлев, З.; Стојанова, М.; Дагалева, С. (2011): „Мултифункционална пољопривреда - основа за развој руралног туризма“, XVI Savetovanje o biotehnologiji sa međunarodnim učešćem, Čačak, Srbija
7. Angelkova, T.; Dimitrov, V. N.; Koteski, C. (2011): „Sustainable development of tourist destination and its branding“, Научна конференция с международно участие, Пловдив, Бугарија
8. Angelkova, T.; Dimitrov, V. N.; Jakovlev, Z. (2011): „Opportunities for development of alternative forms of tourism in the border region of Macedonia, Bulgaria and Serbia“, Научна конференция с международно участие, Пловдив, Бугарија
9. Angelkova, T.; Jakovlev, Z.; Stojanova, M. (2011): „Značaj poljoprivrede za razvoj ruralnog turizma“, XVI међународно научно-стручно савјетовање агронома Требиње, Републике Српске
10. Analiza postupka izrade i mogućih posledica u sprovođenju plana turizma na Staroj planini sa predinvesticionom studijom i fizičko tehničkom karakteristikama skijališta (saopštenie)
11. A. Woodside; D. Martin: „Tourism Menagement – Analysis, Behavior and Strategy“
12. Bakić, O. (2005): Marketing menadžment turističke destinacije, treće dopunjeno izdanje, Beograd
13. Bakić, O. (2005): Marketing u turizmu, peto izmenjeno i dopunjeno izdanje, Beograd
14. Bogdanov, N. (2007): Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, Srbija
15. Bogdanović, J. (2005): Selo kao činilac razvoja i zaštite životne sredine ruralnih područjama Srbije, Ruralni razvoj i zaštita životne sredine – Rezimei referata; Zavod za sociologiju razvoja sela, Jugoslovensko udruženje za sociologiju i poljoprivrede, Balkanska asocijacija za sociologiju sela i poljoprivrede, Institut za agroekonomiju, Poljoprivredni fakultet – Zemun; XI Međunarodni naučni skup „Vlasinski susreti 2005“; Vlasotince – Vlasinsko jezero, str. 44
16. Bogdanović, J. (2005): Selo kao činilac razvoja i zaštite životne sredine ruralnih područjama Srbije, Ruralni razvoj i zaštita životne sredine – Rezimei referata; Zavod

za sociologiju razvoja sela, Jugoslovensko udruženje za sociologiju i poljoprivrede, Balkanska asocijacija za sociologiju sela i poljoprivrede, Institut za agroekonomiju, Poljoprivredni fakultet – Zemun; XI Međunarodni naučni skup „Vlasinski susreti 2005“; Vlasotince – Vlasinsko jezero, str. 44

17. Branwell, B. (1994): Rural tourism and Sustainable Rural Tourism, Journal of Sustainable Tourism 2 (1-2), 1-6
18. Bulatović, B.; Jovanović, M.; Despotović, A.: „Model poljoprivrednog gazdinstva kao osnova razvoja seoskog turizma u crnoj gori“, Biotehnički institut, Podgorica
19. Đorđević-Milošević, S.; Ivanov, S. (1999): „Održiva poljoprivreda kao faktor razvoja ruralnog turizma u oblastima zaštićene prirode“, Separat, Prvi forum – Ruralni turizam i održivi razvoj Balkana
20. Đorđević-Milošević, S. (1999): „Poljoprivreda Stare planine i UNESCO MAB program“, Studija, Zavod za zaštitu prirode, Beograd
21. Đorđević-Milošević, S.; Angelkova, T. (2005): „Aassessment of rural areas in the south-east border region of Macedonia, Serbia and Bulgaria“, October 2005., Belgrade-Skopje-Sofija
22. Đorđević-Petrović, S. (2004): “Stara Planina - Potencijali za razvoj turizma“ Seminarski rad, Politehnička akademija, viša turistička škola, Beograd
23. Genov, G. (2010): Turizam posebnih interesovanja – Selektivni oblici turizma, Beograd, Srbija
24. Genov, G. (2011): Menađment turističke destinacije, Viša turistička škola strukovnih studija, Beograd
25. Grupa autora (2001): „Park prirode STARA PLANINA“ – Predlog za stavljanje pod zaštitu kao prirodnog dobra od izuzetnog značaja, - Studija; Zavod za zaštitu prirode Srbije, Beograd
26. Grupa autora (2006): „Strategija zaštite, razvoja i uređenja – finalna verzija“ – Prostorni plan područja parka prirode i turističke regije Stara Planina; Republika Srbija, Republička agencija za prostorno planiranje i Ministarstvo trgovine, turizma i usluga, Beograd
27. Grupa autora (2006): Mogućnosti za razvoj agroturizma u regionu Stare planine - Konsultativni seminar u okviru pripremne faze projekta in-situ konzervacije agro-biodiverziteta, MPŠV In-Situ Agrodiversity Conservation project, Materijal za Radni sastanak Dimitrovgrad
28. Grupa autora (2006): Regionalna Strategija razvoja agro-turizma na podrucju regiona Stara Planina, MPŠV In-Situ Agrodiversity Conservation project, Materijal za Radni sastanak Dimitrovgrad
29. Grupa autora (2006): Zasnovano na zaključcima seminara „Mogućnosti za razvoj agroturizma na području Stare planine“, MPŠV In-Situ Agrodiversity Conservation project, Materijal za Radni sastanak Dimitrovgrad
30. Grupa autora (2005): „Mogućnost održivog razvoja poljoprivrede i turizma u parku prirode „Golija“ i rezervatu biosfere „Golija Studenica“, Asocijacija za razvoj ibarske doline Kraljevo; Kraljevo
31. Hawkins, E. D.; i Lamoureux, K. (2006): „Razvoj produkata konkurentnog seoskog turizma za destinaciju Stara planina” - Priručnik za poljoprivrednike, male privrednike, udruženja i turističke organizacije, Medjunarodni institut turistickih studija Poslovna škola „The George Washington University Washington“, D.C. U.S.A. Mart

32. Hall, M. (1991): Review: adventure, sport and health tourism. In B. Weiler, & C. M. Hall (Eds.), Special interest tourism. London: Belchaven Press
33. Hall, M.; & Weiler, B. (1992): Introduction. What's special about interest tourism? In B. Weiler, & C. M. Hall (Eds.), Special interest tourism. London: Bellhaven Press
34. Ivanov, S. (2004): Official opening of the interactive farm – pilot model of promotion of sustainable agriculture, agro biodiversity and rural heritage, Rukopis
35. Jakimovski, J.; Jakimovska, V.; Anakiev, B. (2005): „Uloga agrarne politike za održiv ruralni razvoj i zaštitu životne sredine", Ruralni razvoj i zaštita životne sredine- Zbornik I; Jugoslovensko udruženje za sociologiju i poljoprivrede, Balkanska asocijacija za sociologiju sela i poljoprivrede, Zavod za sociologiju razvoja sela – Beograd, Institut za agroekonomiju, Poljoprivredni fakultet – Beograd; Vlasotince – Vlasinsko jezero, str. 29
36. Jakovlev, Z.; Angelkova, T. (2011): Slobodno vreme i alternativen turizam, skripta za interna upotreba, Makedonija
37. Jakovlev, Z. (2011): Animacii vo turizmot, Univerzitet Goce Delčev, Štip
38. Jakimovski, J. (2003): Socijalnata položba na naselenieto vo Republika Makedonija, Siromaštijata, ekskluzija i participacija vo socijalniot život, Skopje
39. Jakovlev, Z.; Koteski, C.; Dzambazovski, K.; Angelkova, T. (2011): "Cultural-entertainment animation", Научна конференция с международно участие, Пловдив, Бугарија
40. Jakovlev, Z.; Angelkova, T.; Koteski, C.; Dagaleva, S. (2011): „Management of animation in tourism", First International Conference
Management of Tourism and Entertainment, Sofia, Bulgaria
41. Jakovlev, Z.; Dimitrov, V. N.; Koteski, C.; Angelkova, T.; Djambazovski, K. (2011): "Cultural-entertainment animation, factor for development of cultural tourism", International scientific conference „cultural corridor Sofia-Ohrid – cultural tourism without boundaries"Kjustendil-Ohrid
42. Jakovlev, Z.; Koteski, C.; Angelkova, T.; Mitrevska, E.; Djambazovski, K. (2011): "Sport - recreational animation a factor for tourism development", II biennial International scientific congress, The influence of tourism on economic development, Skopje, Macedonia
43. Jakimovski, J. (2004): Opštestvena struktura na seloto, Skopje
44. Janković, V. (2006): "Faktori rizika po životnu sredinu"
45. Jovanović, V.; Veljović, A. (2011): Reinženjering poslovnih procesa na integrisanom univerzitetu, Univeryitet Singidunum, Beograd
46. Jovanović, V.; Delić, U. (2010): Karakteristike manifestacija I njihov uticaj na razvoj turizma u Srbiji, Singidunum Revija, Časopis za teoriju I praksu ekonomija, informacione tehnologije, menađment, Vol. 7, No.2, str.203
47. Jovanović, V. (2009): GIS orijentisane turističke prostorno-vremenske analize kao podrška održivom razvoju, Singidunum Revija, Časopis za teoriju I praksu ekonomija, informacione tehnologije, menađment, str, 122
48. Jovanović, V.; Njeguš, A. (2008): The application of GIS and its components in tourism, Yugoslav Journal of Operations Research, Vol 18, No.2, 261-272
49. Jovanović, V. (2007): "Ocena karakteristika razvoja turističke destinacije Zlatibor i Zlatar - Master plan", The Faculty of Tourism and Hospitality Management, Singidunum University, Belgrade, Serbia

50. Joksimović, D.; Jovanović, V.; Stanojević, Lj.: Neural networks and geographic information systems
51. Kartalov, H. (1996): Sociologija na seloto, Skopje
52. Koteski, C. (2011): Međunaroden turizam, skripta za interna upotreba, Makedonija
53. Kričanović, R.; Milijašević, D.; Krišanović, M. (2005): „Eko turizam kao integrativni faktor ruralnog razvoja i zaštite životne sredine“, , Ruralni razvoj i zaštita životne sredine – Rezimei referata; Zavod za sociologiju razvoja sela, Jugoslovensko udruženje za sociologiju i poljoprivrede, Balkanska asocijacija za sociologiju sela i poljoprivrede, Institut za agroekonomiju, Poljoprivredni fakultet – Zemun; XI Međunarodni naučni skup „Vlasinski susreti 2005“; Vlasotince – Vlasinsko jezero, str. 54
54. Lazić, L. (2007): „Turizam i ruralna područja“, PMF, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad
55. Lazić, L. (2007): Međuzavisnost ruralnog turizma i poljoprivrede, PMF, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad
56. Leko Šimić, M., Čarapić, H.: „Agroturizam u istočnoj Hrvatskoj: model razvoja i prilagodba novom tržišnom segmentu“, Ekonomski fakultet, Osijek
57. Maksin, M.; Pucar, M.; Korać, M.; Milijić, S. (2009): Menađment prirodnih i kulturnih resursa u turizmu, Univerzitet Singidunum, Beograd
58. Marianna, S. & David, L. (2005): Međunarodni kulturni turizam (menadžment, primena i konkretni slučajevi); City tourism & culture, the Europian experience, copyright, World Tourism Organization and European Travel Commision, Madrid
59. „Međunarodni naučni skup multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj“ –(2005) - Tematski zbornik; Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela Poljoprivrednog fakulteta, Novi Sad, Ekonomski fakultet, Subotica, Institut za agroekonomiju Poljoprivrednog fakulteta, Zemun, Društvo agrarnih ekonomista Srbije i Crne Gore, Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Beograd
60. Mijović, D. (2006): Park prirode – Stara planina, Beograd
61. Milenković, S. (2005): „Ruralni turizam i životna sredina u Srbiji“, Ruralni razvoj i zaštita životne sredine - Zbornik I; Jugoslovensko udruženje za sociologiju i poljoprivrede, Balkanska asocijacija za sociologiju sela i poljoprivrede, Zavod za sociologiju razvoja sela – Beograd, Institut za agroekonomiju, Poljoprivredni fakultet – Beograd; Vlasotince – Vlasinsko jezero, str. 241
62. Milić, B.; Zrnzević, Lj. (2001/2002): Participijalno učenje i delovanje - PLA (Participatory Learning and Action), skripta, PD „Natura Balkanika“, Dimitrovgrad
63. Milošević, V. M.; Markičević, M. (2005): „Održivi razvoj planinskih pograničnih naselja“, str. 52, Ruralni razvoj i zaštita životne sredine – Rezimei referata; Zavod za sociologiju razvoja sela, Jugoslovensko udruženje za sociologiju i poljoprivrede, Balkanska asocijacija za sociologiju sela i poljoprivrede, Institut za agroekonomiju, Poljoprivredni fakultet – Zemun; XI Međunarodni naučni skup „Vlasinski susreti 2005“; Vlasotince – Vlasinsko jezero
64. Ministarstvo trgovine, turizma i usluga: „Strategija turizma Republike Srbije – prvi fazni izveštaj“, 24. novembar 2005.
65. Ministarstvo trgovine, turizma i usluga: „Strategija turizma Republike Srbije – drugi izveštaj, Strateški marketing plan“, 12. april 2006.

66. Ministarstvo za kapitalne investicije, Ministarstvo trgovine, turizma i usluga, Republička agencija za prostorno planiranje: „Prostorni plan područja parka prirode i turističke regije Stara planina“, Predlog prostornog plana – radna verzija, januar, 2007.god., Beograd
67. Ministry of Society and Technology: “Spatial plan of the Republic of Serbia (Abridged version)”, Belgrade
68. Nacionalne inicijative za održivi razvoj Zapadnog Balkana, Interaktivna farma Pilot model - koncept promocije održive poljoprivrede, agrobiodiverziteta i seoskog nasleđa selo Lukavica, Dimitrovgrad, 2005
69. Nikolić, M.; Vuković, P.: „Seoska ženska populacija kao oslonac multifunkcionalnog razvoja ruralnih područja“
70. Nikolić, S. (2006): Turizam u zaštićenim prirodnim dobrima Srbije, Zavod za zaštitu prirode Srbije, Beograd
71. Održivi i odgovorni turizam u 21. Veku – Agenda 21 za turističku privredu, Opšti etički kodeks u turizmu, Turistička organizacija Srbije, Beograd, 2000
72. Opaschowski, H. W. (2001): Tourismus im 21. Jahrhundert, das gekaufte paradies. Hamburg: B.A.T. Freizeit-Forschunsgsinstitut GmbH
73. Opština Dimitrovgrad: „Strateški opštinski akcioni plan 2004.-2006.“, Program podrške opštinama Istočne Srbije, Dimitrovgrad, jun 2004.
74. Popesku, J. (2010): Turizam posebnih interesovanja – Selektivni oblici turizma, Beograd, Srbija, str. 90
75. Ou, F.; & Shih, A. (2002): A framework for ecotourism and agritourism development. Paper presented at the IUCN/WCPA-EA-4 Taipei Conference, Taipei, Taiwan
76. Popesku, J. (2009): Menađment turističke destinacije, Univerzitet Singidunum, Beograd
77. Poon, A. (1997): Global transformation: New Tourism Defined, Hope’Eartshan Publications, London
78. Program razvoja planinskog turizma na području Stare planine (sluzben glasnik)
79. Prostorni plan područja parka prirode i turističke regije Stara planina, Analitičko-dokumentaciona osnova
80. „Priručnik za praktičare koji rade na uvođenju strategija socioekonomskog unapređenja u ruralne zajednice“, institut za integrisani ruralni turizam, www.integratedtourism.com
81. Priručnik za seoski turizam – Jačanje kapaciteta u nivou usluga seoskog turizma zapadne Srbije, Valjevo, 2008
82. Pregled realizacije Milenijumskih ciljeva razvoja u Srbiji, Vlada Republike Srbije, 2005
83. Rabotić, B. (2012): Selektivni oblici turizma, Viša turistička škola strukovnih studija, Beograd
84. Rabotić, B. (2011): Turističko voćenje, Teorija i praksa, Viša turistička škola strukovnih studija, Beograd
85. Romelić, J. (2007): Uloga lokalnre zajednice u ruralnom turizmu, PMF, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad
86. Senić, V. (2005): „Uloga usluga u razvoju ruralnog turizma i zaštite životne sredine“, str. 51, Ruralni razvoj i zaštita životne sredine – Rezimei referata; Zavod za sociologiju

razvoja sela, Jugoslovensko udruženje za sociologiju i poljoprivrede, Balkanska asocijacija za sociologiju sela i poljoprivrede, Institut za agroekonomiju, Poljoprivredni fakultet – Zemun; XI Međunarodni naučni skup „Vlasinski susreti 2005“; Vlasotince – Vlasinsko jezero
87. Simonović, D.: „Funkcije poljoprivrede i ruralni razvoj“, Ekonomski fakultet, Niš
88. Smernice za razvoj održive poljoprivrede na području Stare planine - Republika Srbija, Regional Environmental Center, 2006
89. Stalna konferencija gradova i opština: „Strategija za smanjenje siromaštva u Srbiji, - Izazovi i mogučnosti na lokalnom nivou “, www.skgo.prg
90. Stanković, M. S.; Stanković, R. S. (2005): „Prilog poznavanju komplementarnosti poljoprivrede i turizma Srbije“,str. 49, Ruralni razvoj i zaštita životne sredine – Rezimei referata; Zavod za sociologiju razvoja sela, Jugoslovensko udruženje za sociologiju i poljoprivrede, Balkanska asocijacija za sociologiju sela i poljoprivrede, Institut za agroekonomiju, Poljoprivredni fakultet – Zemun; XI Međunarodni naučni skup „Vlasinski susreti 2005“; Vlasotince – Vlasinsko jezero
91. Stojanović, S.; Đorđević-Milošević, S. (2003): „Autohtone rase domaćih životinja u Srbiji i Crnoj Gori“, Beograd
92. „Službeni glasnik“ Republike Srbije broj 91/06
93. Stari zanati,narodna arhitektura, tkanje, grnčarija i izgrada šupeljke, brošura, NVO Natura Balkanika, Dimitrovgrad, 2010
94. Todorović, M.; Štetić, S. (2009): Ruralni turizam, Beograd, Srbija
95. Tomić,D.; Gulan, B.; Radojević, V.: „Budućnost ruralnih područja u srbiji-svet i mi -“
96. Tomić, D. (2004): Ideje i inicijative o poljoprivredi i selu, Novi Sad
97. Tomović, Z.; Zarić, V.; Jović, P.; Poljaković-Pajnik, L.: „Noviji pristupi u obrazovanju farmera i uticaj na multifunkcionalni razvoj seoskih gazdinstava“, JP «Vojvodinašume», Novi Sad, Poljoprivredni fakultet, Zemun, Uprava za šume, Beograd, Institut za nizijsko šumarstvo i životnu sredinu,Novi Sad
98. Živanović, J.; Marijana, P.: „Specifičnosti sela u Srbiji u kontekstu turističkog potencijala“, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije
99. Zlatković, D. (2006): „Tradicionalno stočarstvo Stare planine i njegova perspektiva“, Pirot
100. Zbornik radova (2006): Obnova i razvoj seoskih zajednica na marginalnim područjima, XII Međunarodni naučni skup „Vlasinski susreti 2006“, Beograd-Vlasotince
101. Unković, S.; Čačić, K.; Bakić, O. (2002): Savremena kretanja na turističkom tržištu, Ekonomski fakultet, Beograd
102. Štetić, S. (2003): Nove tendencije svetskih turističkih kretanja, Savremene tendencije u turizmu, Novi Sad
103. Štetić, S. (2007): Posebni oblici turizma, Beograd, Srbija
104. Štetić, S.; Šimičević, D. (2008): Menađment turističke destinacije, Beograd
105. Štetić, S. (2007): Kvalitet usluga u ruralnom turizmu, Ruralni turizam, PMF, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad
106. Čerović, S. (2007): Promociono-propagandne aktivnosti i upravljanje komunikacijama u ruralnom turizmu, Ruralni turizam, PMF, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad
107. Ćosić, M. (2007): Upravljivanje kvalitetom turističkih usluga, Viša turistička škola strukovnih studija, Beograd

WEB strane:

1. http://www.agripolicy.net
2. http://www.yurope.com/nasa-borba/arhiva/Okt97/1910/INDEX.HTM
3. http://www.srbija-info.rs/Razvoj/poljoprivreda.html#1
4. http://www.staraplanina.org.rs/istorijski.html
5. http://www.staraplanina.org.rs/rezervati/index.html
6. http://www.siepa.sr.gov.rs/srp/investment/mogucnosti.htm
7. http://www.kombeg.org.rs/komora/udr_banaka/krediti/kreditna_podrska/kreditna_podrska.htm
8. http://www.skijalistasrbije.co.rs/skicentri.php
9. http://www.kombeg.org.rs/komora/udr_banaka/krediti/fond_za_razvoj.htm
10. http://www.kombeg.org.rs
11. www.fondzarazvoj.sr.gov.rs
12. http://www.mfin.sr.gov.rs/html/modules.php?op=modload&name=Subjects&file=index&req=viewpage&pageid=1550
13. http://www.nip.sr.gov.rs/nip/Default.aspx
14. http://www.minttu.sr.gov.rs/pdf/kvartalniizvestaj04062006.pdf
15. www.seio.sr.gov.rs
16. www.minpolj.sr.gov.rs
17. http://portal.komora.net/pksweb/servlet/pksweb.XMLProcesor?i_sys=pks&i_xml=a10&i_xsl=s12000&i_pagenumber=1&i_numberrecords=5
18. http://www.srbijaturizam.com/sadrzaj.php?kat=1&id=14
19. http://www.dimitrovgrad.org.rs/
20. http://www.poljoprivreda.info/?oid=12&id=513
21. http://www.selo.co.rs/strucniradovi/ZivanovicPantic.pdf
22. http://www.geografija.hr/novosti.asp?id_novosti=650&id_projekta=0&id_stranice=0
23. http://www.poslovniforum.hr/projekti/001.asp
24. http://www.ekozona.com/eko_zona.php
25. http://www.ekapija.com/website/sr/page/105447
26. http://www.topirot.com/TOP/03-Selo/SmestajSelo.htm
27. http://www.zajecar.info/sr/
28. http://www.knjazevac.co.rs/
29. http://webrzs.statserb.sr.gov.rs/axd/ops.htm
30. http://www.serbia-tourism.org
31. http://www.serbia-tourism.org/srpski/kal2/main.phd?mesec=0
32. http://www.stat.gov.mk/
33. http/ec.europa.eu/agriculture/rurdev/index_en.htm
34. www.integratedtourism.com
35. http://www.merr.gov.rs/
36. http://www.unwto.org/
37. http://www.wto.org/
38. http://turizam.srbijasume.rs/zlatibor.html
39. http://www.staraplaninasmestaj.com/stara-planina/
40. http://www.turistickedestinacije.com/destinacije_srbija_c_1_staraplanina_m_1027.html
41. http://www.northeneasttourism.com/sr/hrana.aspx
42. http://world-tourism.org
43. http://www.selo.co.rs/
44. http://www.opashowski.de
45. http://onlineliberary.wiley.com/
46. http://un.org/esa/dsd/agenda21/

LISTA TABELA:

Tabela 1 Regioni u Makedoniji 21
Tabela 2. Stanovništvo u Makedoniji 21
Tabela 3. Broj turista i noćenja 23
Tabela 4. Broj turista i noćenja prema zemlji porekla posetilaca 23
Tabela 5. Dolazak u Makedoniju od 2000. do 2006, na osnovu načina prevoza 25
Tabela 6. Procenjena putovanja dolazaka stranih turista za period 2000–2006. (29 % od ukupnog broja dolazaka) 26
Tabela 7. Dolasci i noćenja turista, 2006–2010. 33
Tabela 8. Dolasci i noćenja turista po područjima 34
Tabela 9. Turistički proizvodi 37
Tabela 10. Kategorizacija elemenata „turističkih uživanja“ 44
Tabela 11. Sveobuhvatnost specifičnih oblika turizma 52
Tabela 12. Aktivnost za razvoj ruralnog turizma u istraživani region 56
Tabela 13. Resursi kulturnog turizma 66
Tabela 14. Struktura ukupnog stanovništva u regionu od 15 godina i više prema obrazovnim rezultatima u 2002. 116
Tabela 15. Istraživanje lokalnih puteva u km od strane opština, stanje 31. 12. 2003. 116
Tabela 16. Ukupan broj naseljenja u regionu od 15 godina i više, prema aktivnosti 117
– ukupno u 2002. godini 118
Tabela 17. Veličina i dinamika nezaposlenog stanovništva. Nezaposlenost pokazuje stalan rast, osim 2005. godine. 118
Tabela 18. Struktura nezaposlenosti prema nivou obrazovanja u severoistočnom pograničnom regionu u Republici Makedoniji (stanje 30. 9. 2005) 118
Tabela 19. Iznos budžeta u 2004. godini, u denarima 119
Tabela 20. Struktura poljoprivredne površine prema kategoriji korišćenja u 2004. 123
Tabela 21. Struktura stanovništva prema starosnim grupama i polu, u 2002. 126
Tabela 22. Struktura stanovništva, prema starosnim grupama i polu, u 2002. 127
Tabela 23. Struktura stanovništva, prema starosnim grupama i polu, u 2002. 129
Tabela 24. Struktura stanovništva, prema starosnim grupama i polu, u 2002. 131
Tabela 25. Naselja i stanovništvo 140
Tabela 26. Broj stanovnika 140
Tabela 27. Glavni pokazatelji strukture polova 141
Tabela 28. Starosna struktura stanovništva 141
Tabela 29. Obrazovna struktura 142
Tabela 30. Zapošljavanje 142
Tabela 31. Struktura opštinske administracije 143
Tabela 32. Postignut nacionalni prihod 144
Tabela 33. Najvažniji poslodavci po opštinama 144
Tabela 34. Poljoprivredno zemljište 145
Tabela 35. Zastupljenost industrije i rudarstva 146

LISTA SLIKA:

Slika 1. Karta Makedonije 19
Slika 2. Karta regionalnih oblasti Republike Makedonije..... 20
Slika 3. Drevni grad – Stobi, Makedonija..... 21
Slika 4. Ski centar – Kužuf, Makedonija..... 22
Slika 5. Karta Srbije..... 27
Slika 6. Statističkih regiona Srbije..... 28
Slika 7. Crkva Svetog Đorđa, opština Staro Nagoričane..... 29
Slika 8. Kopaonik (gore levo), Zlatibor (gore desno), Tara (dole levo), Stara Planina (dole desno), Srbija 30
Slika 9. Staro selo u Sirogojnu (levo), Drvengrad u Mokroj gori (desno), Srbija..... 32
Slika 10. Pravljenje kaćkavalja..... 42
Slika 11. Jahanje za majkama sa malom decom..... 42
Slika 12. Svinja mangulica..... 48
Slika 13. Konj Nonius (levo) i magarac (desno)..... 49
Slika 14. Branje šumskih plodova i gljiva, Sakupljanje lekovitog bilja..... 49
Slika 15. Berba grožđa, Proizvodnja vina i rakije, Slatko od smokve... 56
Slika 16. Pešački turizam i Biciklizam 63
Slika 17. Jahanje konje i magarci..... 64
Slika18. Eko-ture na rekama (kajaking, splavarenje) 65
Slika 19. Speleoturizam u Odorovačka pećina 65
Slika 20. Djurdjevdan 68
Slika 21. Folklor 68
Slika 22. Zvonačka banja 70
Slika 23. Omladinski turizam 71
Slika 24. Ribolov i Lov 73
Slika 25. Raznih sportova 74
Slika 26. Tematske gastro ture 75
Slika 27. Obrezivanje lozje (gore levo), sakupljanje lubenice (gore desno), muža koze (dole levo), sakupljanja sena (dole desno) 79
Slika 28. Turistički suveniri 80
Slika 29. Seoski ambient – Spavanje u seno..... 81
Slika 30. Mladi na selu..... 82
Slika 31. Žena na selu 84
Slika 32. Euro-region Nis-Sofija-Skopje 87
Slika 33. Region „The Land of Shopska“ 88
Slika 34. Dimitrovgradskih regiona 90
Slika 35. Zvonačka banja 93
Slika 36. Karta istraživani region, Srbije 95
Slika 37. Stara planina, Srbija 104
Slika 38. Vlasinsko jezero, Srbija 104
Slika 39. Poganovski manastir, Srbija 104
Slika 40. Manastir Sv. Joakim Osogovski, Makedonija 105
Slika 41. Jerma, Srbija 105
Slika 42. Istraživani region u Makedonija 112
Slika 43. Opština Rankovce, Makedonija 113

Slika 44. Opština Staro nagoričane, Makedonija 113
Slika 45. Opština Kumanovo, Makedonija 114
Slika 46. Opština Kriva Palanka, Makedonija 114
Slika 47. Crkva Sv. Đorđija, Tromeđa, Makedonija 126
Slika 48. Vulkanska kupa, Mlado Nagoričane, Makedonija 127
Slika 49. Ispaša ovaca, s. German, Makedonija 129
Slika 50. Osogovski planini, Makedonija 134
Slika 51. Srna sa Osogovske planine 134
Slika 52. Penjanje na Carev Vrh, Makedonija 135
Slika 53. Valavnica 135
Slika 54. Manastir Sv. Joakim Osogovski 136
Slika 55. Mlekovod, Kriva Palanka 137
Slika 56. Glinene cevi za Mlekovod, Kriva Palanka 137
Slika 57. Otvaranje muzeja – Mlekovod, Kriva Palanka 139
Slika 58. Hotel Balkan, Dimitrovgrad 147
Slika 59. Hotel Amfora, Dimitrovgrad 147
Slika 60. Crkva na Vrazijoj steni, Trgovište, Srbija 152
Slika 61. Lisinsko jezero, Bosilegrad 153
Slika 62. Momina vodenica, Crna Trava 154
Slika 63. Etno kafana, s. Lukavica, Dimitrovgrad 156
Slika 64. Region Stara Planina 157
Slika 65. Region Stara Planina po opština 157
Slika 66. Reka Stare planine 158
Slika 67. Vodostoj Stare planine 158
Slika 68. Slavinsko grlo, Stara planina 159
Slika 69. Tradicionalna trpeza na Sajmu autohtonih rasa i seoske tradicije u Dimitrovgradu 160
Slika 70. Opština Dimitrovgrad 161
Slika 71. Regioni u opštini Dimitrovgrad 161
Slika 72. Ovčarstvo Stare planine 162
Slika 73. Konjičke staze Zabrđe - Visok 164
Slika 74. Ucrtane staze na turističku kartu-tablu u centru Dimitrovgrad, Srbija 164
Slika 75. Dzip ture Zabrđe - Visok 165
Slika 76. Odovaračke ili Petrlaške pećine 165
Slika 77. Konjičke staze Ponišavlje - Burel 166
Slika 78. Etno kuća – Bekov, Stara planina, Srbija 166
Slika 79. Farma „Vasov“ - izlazak na pašnjake s ovcama (gore levo), učenje muže (gore desno), sviranje narodnog duvačkog instrumenta – kavala i gajdi (dole levo), špringer španijela (dole desno) 167
Slika 80. Staza „Mala dvojka“ 167
Slika 81. Opstanak mladih u regionu 171
Slika 82. Žene sa selo 172
Slika 83. Organsko pčelarstvo 173
Slika 84. Razne proizvode iz Dimitrovgrad i susedne oblasti 174
Slika 85. Banja Strnovac, opština Staro Nagoričane, Makedonija 176
Slika 86. Tradicionalno pripremanje hrane 182
Slika 87. Razne mlečne proizvode sa regiona 183

Slika 88. Razna jela sa regiona 184
Slika 89. Krivopalanački simit 185
Slika 90. Saramsaklii 185
Slika 91. Filija 185
Slika 92. Prepeć 185
Slika 93. Proja 185
Slika 94. Sir 186
Slika 95. Vurda 186
Slika 96. Staroplaninski kačkavalj 186
Slika 97a. Jareće u vurnja 187
Slika 97b. Jareće i jagnjeće ispod sača 187
Slika 98. Sarmice od jagnjećih iznutrica 187
Slika 99. Mućkalica 188
Slika 100. Kumanovski mezal'k 188
Slika 101. Pastrmajlija 188
Slika 102. Pihtije 188
Slika 103. Razne zanate u regionu (duborez, ikonostas, grnčarstvo i tkanje) 189
Slika 104a. Pranje vune na reci 189
Slika 104b. Đurđevdan 189
Slika 105. Eto-kuća „Vidikovac" , s. Gulenovci na Staroj planini 190
Slika 106. Pirotski ćilim 191
Slika 107. Poganovski Manastir 192
Slika 108. Etno kuća „Ivanov", Kamenica, Stara planinna 193
Slika 109. Etno kuća „Manov", Poganovo, Dimitrovgrad 193
Slika 110. Fabrika za gume, Tigar 194
Slika 111. Babin zub 194
Slika 112. Hotel „Srbija-TIS", Zajecar 195
Slika 113. Restoran Fratelis-Kumanovo 195
Slika 114. Etno-kompleks „Staro Nagoričane" 196
Slika 115. Fresaka „Jevanđelska propoved apostola Pavla" 196
Slika 116. Vila „Lulu" – Kriva Palanka 197
Slika 117. Kaliforniska i Zlatna pastrmka, Riben restoran „DA-BO" 197
Slika 118. Riben restoran „Park" - Rankovce 197

PRILOZI:

- Rezultati primene SWOT analiza na teritorije Stare planine
- Rezultati primene PLA/PRA sredstava u selu Lukavica, opština Dimitrovgrad
- Rezultati primene PLA/PRA sredstava u selu
- Biznis plan za konjičke ture po Staroj planini
- Propagandni materijal za agroturizam u pograničnom delu Makedonije–Srbije
- Konjičke i džip staze po Staroj planini (turističke karte)
- Anketni upitnici (1. Upitnik za lokalne vlasti, 2. Upitnik za rukovodioce projekata, NVO i sl. 3. Upitnik za stanovništvo sela)
- Restorani i smeštajni kapaciteti u Makedoniji i Srbiji
- Kalendar manifestacija u Srbiji
- Kalendar manifestacija u Makedoniji

SNAGE	SLABOSTI
Resursi prirodnog i kulturnog nasleđa: - Stara planina park prirode uspostavljen 1997. kao optimalni okvir za budući razvoj ekoturizma; - Bio i geo diverzitet (raznolikost predela, raznolikost biljnih i životinjskih vrsta, reke i potoci...); - Povoljni klimatski uslovi koji dozvoljavaju uspostavljanje celogodišnjeg turizma („four season tourism“); - Neotkriveno ruralno kulturno nasleđe (očuvana tradicionalna arhitektura staroplaninskih sela, ambijentalne celine...); - Očuvan tradicionalni način života (kombinovani farmski sistemi zasnovani na održivom korišćenju prirodnih resursa, tehnologije u preradi hrane, zanatska proizvodnja kačkavalja, belog sira, urde, ćilimi, verski objekti / manastiri, crkve, obroci...); - Atrakcije – Vladikine ploče – kanjon reke Visočice, kanjon Rosomačke reke / Slavinjsko grlo, Zavojsko jezero, ...; - Susedne turističke lokacije – reka Jerma i Zvonačka banja, Gamzigrad i „Felix Romuliana“, ski-centar „Babin zub“... **Lokacija i fizički kapital:** - Lokacija u smislu blizine koridoru E-70 (Beograd–Niš–Sofija) i relativna blizina Pirotu, Nišu i Sofiji; - Školski objekti u svim selima sa izuzetnim uslovima za transformaciju u turističke smeštajne kapacitete za planinare, bicikliste, ili u seoske muzeje (uz pretpostavku da ih država vrati u vlasništvo sela); - Hotel „Tigar“ i kompleks „Široke luke“ (kojim upravlja JP „Srbijašume“), turističko naselje Vrelo – smeštajni kapaciteti. **Kapital ljudi i društva**: - Gostoljubivost lokalnog stanovništva; - Povećanje broja poljoprivrednih i seoskih gazdinstava zainteresovanih da kategorišu svoje domove za potrebe seoskog turizma; - Prekogranična i međuopštinska saradnja na nivou Stare planine – osnivanje Evroregiona „Stara planina“ i osnivanje međuopštinske Asocijacije za razvoj	**Resursi prirodnog i kulturnog nasleđa:** - Pretnje degradacije biološke raznolikosti (nezakonita i prekomerna seča šume, prekomeran lov i krivolov, prekomerna ubiranja lekovitog bilja, divlje deponije, nepravilno skladištenje stajnjaka, nepropisna upotreba pesticida, divlja gradnja...); -Degradacija predela i zapuštanje poljoprivrednih površina; -Postepeno nestajanje kulturnog nasleđa (egzotični arhitektonski stilovi, izumiranje starih zanata i veština, predanja...). **Lokacija i fizički kapital:** - Nedostatak smeštajnih kapaciteta; - Relativno nizak nivo kvaliteta usluga lokalnih turističkih kapaciteta; - Nepovoljno stanje lokalne infrastrukture; - Nepostojanje sistema upravljanja otpadom; - Neregularan javni prevoz; - Nedostatak turističke signalizacije; - Mali broj obeleženih turističkih staza (svega nekoliko inicijativa PD „Vidlič“, PD „Caribrod“ i PD „Natura Balkanika“). **Kapital društva i ljudi:** - Staračka domaćinstva, izuzetno nepovoljna starosna struktura; - Progresivna depopulacija usled nepostojanja odgovarajućih uslova za mlade; - Manjak volje i spremnosti za promene; - Manjak veština u turizmu; - Nizak nivo obrazovanosti lokalnog stanovništva. **Finansije i preduzetništvo:** - Nepostojanje jasne vizije lokalnog ruralnog razvoja; - Izuzetno mali broj malih preduzeća; - Nepostojanje informacija na stranim jezicima; - Visoka stopa nezaposlenosti; - Niski prihodi; - Manjak finansijske podrške za mala seoska gazdinstva;

regije Stara planina. **Finansije i preduzetništvo:** - Infrastrukturni projekti implementirani tokom 2007. godine (i odobreni za 2008. godinu) koje finansira Nacionalni investicioni plan; - Diverzifikovana lokalna poljoprivredna proizvodnja (tipični mlečni proizvodi, zanatski proizvodi…) sa tradicionalno visokom reputacijom proizvoda (staroplaninski/pirotski kačkavalj, beli sir, jagnje, ćilim...); - Priprema Predloga prostornog plana parka prirode i turističke regije Stara planina.	- Nedostatak marketinških strategija, siromašna web-prezentacija; - Nepostojanje inovativnih pristupa u motivaciji turista da posete teritoriju; - Nepostojanje turističke mreže, potreba za organizacijom – agencijom za upravljanje destinacijom, nepostojanje partnerstva javnog i privrednog sektora u oblasti razvoja Visoke; - Nepostojanje odgovarajućih funkcionalnih službi za podršku potencijalnim turistima (informacioni sistemi, rezervacioni sistemi, promotivni programi, službe vodiča...).
MOGUĆNOSTI **Investicije i finansije:** - Planovi Vlade R. Srbije da podrži razvoj planinskog turizma na području Stare planine; - GEF program razvoja sela u okviru STAR projekta (Projekat reforme srpske poljoprivrede u tranziciji), pripremljen i implementiran od strane Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede i Svetske banke – Vrelo kao buduća lokacija Centra za posetioce Parka prirode „Stara planina“; - Program za razvoj sela i podsticajna sredstva Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede; - Nacionalni investicioni plan; - Podsticajna sredstva za razvoj turizma u okviru mera Ministarstva ekonomije i regionalnog razvoja; - Priprema zajedničkih projekata u okviru Evroregiona i kroz druge asocijacije i pristupe fondovima EU; - Finansijska podrška za oživljavanje poljoprivrednih zadruga (Uredba u najavi Ministarstva poljoprivrede, mogućnost formiranja agro-turističkih zadruga, pet miliona dinara po zadruzi); - Povećan interes za investiranje u nekretnine na području Visoka (naročito u Toplom dolu); - Nastavak stabilizacije srpske i regionalne ekonomije, poboljšanje životnog standarda lokalnog stanovništva **Trendovi u turizmu:**	**PRETNJE** **Investicije i finansije:** - Ekonomska klima u zemlji i regionu; - Nepristupačnost finansijskim fondovima za podršku razvoja održivog turizma u Visoku i moguće odsustvo principa „ravnomernog regionalnog razvoja“. **Trendovi u turizmu:** - Ekonomska klima u zemlji i regionu; - Nepristupačnost finansijskim fondovima za podršku razvoja održivog turizma u Visoku i moguće odsustvo principa „ravnomernog regionalnog razvoja“. **Političko okruženje:** - Nedostatak jasne vizije i strategija za razvoj eko-turizma na višim nivoima; - Lokalni i republički činioci nedovoljno prepoznaju potencijale koje pruža razvoj eko-turizma; - Povreda postojeće zakonske regulative; - Manjak međuresorne saradnje; - Politička nestabilnost; - Nastavak politike centralizacije u procesu donošenja odluka od značaja za lokalno stanovništvo.

- Uspostavljanje i razvoj autentičnog turističkog brenda „Stara planina“; - Povećanje interesovanja domaćih i stranih turista za Parkom prirode „Stara planina“ i Visokom i eko-turizmom posebno (česta i kraća putovanja) – visok godišnji rast eko-turističkog tržišta u svetu; - Interesovanja za aktivna turistička putovanja, interesovanje za nova, neotkrivena područja sa netaknutom prirodom i očuvanim tradicionalnim načinom života; - Korišćenje internet promocije – zajedničke prezentacije, kontinuirana promocija i ponuda lokalnih turističkih usluga i proizvoda; - Povećanje obima domaćeg turizma; - Kulturne manifestacije u lokalnim opštinskim centrima; - Manifestacije sa eko-turističkim potencijalom u okolnim opštinskim centrima (biciklistički maraton u organizaciji PD „Caribrod“; - Nekoliko inicijativa u planinarstvu i konjičkim turama. **Političko okruženje:** - Vlada R. Srbije je odredila Staru planinu za jednu od nacionalnih turističkih regija; - Korišćenje znanja i iskustva zemalja EU, posebno susednih i okolnih država sa visokim iskustvom u oblasti eko-turizma (Mađarska, Bugarska, Rumunija...); - Stara planina kao budući prekogranični rezervat biosfere (MAB program, UNESCO).	

- ***Rezultati primene PLA/PRA sredstava u selo Lukavica, opština Dimitrovgrad***

Predstavljanje situacije u selu Lukavica – PRA sredstvo – vizualizacija

PROBLEMI	POTENCIJALI
○ nedostatak kanalizacione mreže ○ zagađenje reke ○ bakteriološka neispravnost vode za piće ○ mali stočni fond ○ loš rasni sastav stoke ○ objekti za uzgoj stoke neadekvatni ○ zastarela poljoprivredna mehanizacija ○ nedostatak priključne mehanizacije ○ nedostatak mehanizacije ○ nedostatak sredstava za ulaganje u povećanje poljoprivredne proizvodnje ○ nerentabilnost poljoprivredne proizvodnje ○ nezaposlenost ○ nedostatak edukativnih programa ○ neprimenjivanje savremenih metoda u poljoprivrednoj proizvodnji ○ neorganizovan plasman poljoprivrednih proizvoda ○ usitnjenost poljoprivrednog zemljišta ○ nefunkcionalna poljoprivredna služba ○ dotrajalost vodovodne mreže ○ loši lokalni i seoski putevi (problem održavanja) ○ neinformisanost o finansijskim mehanizmima za podršku razvoju poljoprivredne proizvodnje	○ dobri uslovi da zaživi organska poljoprivreda ○ razvoj voćarske proizvodnje (šljiva, jabuka, kruška) ○ uzgoj autohtonih rasa u kombinaciji sa seoskim turizmom ○ seoski turizam ○ plantažno i samoniklo lekovito bilje ○ šumski plodovi i pečurke ○ razvoj stočarstva (govedarstvo, kozarstvo, ovčarstvo) ○ dovoljno radne snage ○ dobar položaj sela, blizina autoputa Niš–Sofija ○ spremnost za udruživanje ○ iskustvo u proizvodnji glistenjaka

Objašnjenje vizualizovanih rezultata primene PRA sredstva – predstavljanje situacije u selu Lukavica:

Sredstvo je primenjeno u plenumu, na kojem je učestvovalo 16 meštana sela, od kojih pet žena i 11 muškaraca. Predstavljanje situacije u selu se primenjuje kao prvo u nizu sredstava za situacionu analizu (PRA), zato što pruža mogućnost sticanja uvida u način na koji meštani vide svoju situaciju, koje probleme i potencijale smatraju važnim i daje opšti okvir za primenu ostalih PRA sredstava.

Kao svoje osnovne razvojne potencijale meštani Lukavice vide uslove koji omogućavaju zaživljavanje organske poljoprivrede, razvoj seoskog turizma, kao i agroturizma (sa naglaskom na uzgoju autohtonih rasa stoke). Osim lepote okoline, ono što meštani smatraju dobrim uslovom za razvoj seoskog turizma jeste blizina autoputa Niš–Sofija, iskustvo koje meštani, zainteresovani za razvoj seoskog turizma, imaju u ugostiteljskoj delatnosti, kao i to da su osnovni infrastrukturni problemi sela rešeni (adekvatno rešen problem elektrifikacije, razdaljina od centra opštine je samo 2 km, put do sela je asfaltiran, problem vodosnabdevanja je rešen uvođenjem vodovodne mreže). Nekoliko domaćinstava ima iskustvo u uzgoju autohtonih rasa stoke i organskoj proizvodnji, što, pored postojećih poljoprivrednih resursa, smatraju svojim važnim potencijalom za razvoj agroturizma. Stočni fond sela je mali (oko 25 grla goveda, oko 80 koza, oko 40 ovaca, oko 130 svinja i 4 konja),

međutim, meštani sela koji su učestvovali u radu na plenumu smatraju da seoska domaćinstva poseduju resurse (dovoljno radne snage, obradivih i pašnjačkih površina) koji omogućavaju razvoj stočarstva. Šumski plodovi, pečurke i samoniklo bilje identifikovani su kao potencijal za ekonomski razvoj sela, a danas jesu dodatni izvor prihoda za domaćinstva. Dva domaćinstva u selu imaju iskustvo u proizvodnji glistenjaka i južnoameričkih činčila. Takva iskustva su na plenumu identifikovana kao važan resurs zbog spremnosti proizvođača da svoje iskustvo i znanje prenesu svojim meštanima. Učesnici u radu na plenumu su spremnost proizvođača na udruživanje identifikovali kao važan potencijal za ekonomski razvoj svog sela.

Iako selo Lukavica ima rešen problem vodosnabdevanja, vodovodne cevi su dotrajale, što zahteva rekonstrukciju čitavog sistema. Otuda povremeno meštani imaju problem sa bakteriološkom neispravnošću vode za piće. Od infrastrukturnih problema jedno od najvažnijih je nepostojanje kanalizacione mreže, tako da je taj problem rešen septičkim jamama, koje često nisu postavljene na adekvatna mesta. Ovaj problem tako uzrokuje zagađenje lokalne reke, što su meštani identifikovali kao jedan od važnijih problema svog sela. Lokalni i seoski putevi su nasuti, ali postoji problem sa njihovim održavanjem zato što zbog konfiguracije terena dolazi do ispiranja nasutih površina. Kao osnovni problemi u poljoprivrednoj proizvodnji sela identifikovani su mali stočni fond, loš rasni sastav stoke, nedostatak mehanizacije, koja je i u postojećem obimu zastarela (domaćinstva sela poseduju 13 traktora, starosti i preko 35 godina, sa po dve osnovne priključne mašine i oko 20 motokultivatora), objekti za uzgoj stoke koji ne zadovoljavaju osnovne standarde i usitnjenost poljoprivrednog zemljišta (domaćinstva prosečno poseduju preko 1 ha obradivih površina, ali su one usitnjene na parcele manje od 30 a). Međutim, ove probleme su meštani identifikovali kao posledice važnijih problema, a to su nedostatak sredstava za ulaganje u povećanje obima poljoprivredne proizvodnje i/ili oživljavanje seoskog turizma, neorganizovan plasman poljoprivrednih proizvoda i neinformisanost o finansijskim mehanizmima za podršku održivom razvoju sela. Poljoprivredna služba nije, prema mišljenju meštana sela kao korisnika njenih usluga, funkcionalna, tako da se proizvođači ne mogu osloniti na tu službu radi dobijanja potrebnih saveta. Nedostatak edukativnih programa i neprimenjivanje savremenih metoda u poljoprivrednoj proizvodnji onemogućavaju uspostavljanje modela održive poljoprivrede. Navedeni problemi čine poljoprivrednu proizvodnju nerentabilnom, a ekonomski položaj domaćinstava je otežan time što su domaćinstva ostala i bez prihoda koje su ostvarivali u gradu, zatvaranjem njihovih radnih mesta.

Vremenska linija – PRA sredstvo – vizualizacija – selo Lukavica

1914 – oko 100 domaćinstava, preko 2.000 ovaca
1946 – škola premeštena u sadašnji prostor, počinje razvoj donjeg dela Lukavice
1950 – sagrađen Dom kulture, 596 uslovnih grla
1961 – uvedena struja, osnovana seoska zadruga
1962 – Donja Lukavica se širi ka gradu
1963 – započet rad na vodovodu
1964 – formiran PIK i rasformirane zadruge
1966 – završen lokalni vodovod
1970 – početak nabavke mehanizacije, „Zeleni plan“
1971 – gradi se seoska vodovodna mreža, počinju migracije u grad
1980 – asfaltiran seoski put, 323 domaćinstva, 1.068 stanovnika
1986 – početak veštačkog osemenjavanja
1989 – jedno domaćinstvo počinje uzgoj kalifornijske gliste
1991 – 172 domaćinstva, pada broj domaćinstava
2000 – početak organizovanog uzgoja autohtonih rasa – mangulica, 120 uslovnih grla
2002 – 149 domaćinstava
2004 – otvaranje Interaktivne farme, škola otvorena ponovo nakon renoviranja
2005 – oko 130 domaćinstava, 22 učenika, oko 13 traktora, oko 20 motokultivatora, oko 25 krava, oko 70 koza, oko 40 ovaca, 4 konja, oko 130 svinja

Objašnjenje vizualizovanih rezultata primene PRA sredstva – vremenska linija – selo Lukavica:

Sredstvo je primenjeno u grupi od šest starijih meštana Lukavice, dve žene i četiri muškarca. Vremenska linija, kao PRA sredstvo, omogućava nam sticanje uvida u prošlost sela; identifikuje događaje važne za poljoprivredni razvoj sela i kritične tačke u tom razvoju. Sredstvo je primenjeno u grupi sastavljenoj od starijih meštana sela koji, budući da su učestvovali u događajima koje vremenska linija opisuje, jesu autentični svedoci. Ovo sredstvo obuhvata informacije koje nam osvetljavaju ekonomski, sociokulturni i poljoprivredni sistem sela u svim promenama koje su se u tim sistemima dogodile u prošlosti ukazujući istovremeno i na uzroke sadašnjeg stanja i na uzroke koji su omogućili poljoprivredni razvoj, kojim su meštani bili zadovoljni u identifikovanim periodima u prošlosti. Vremenskom linijom primenjenom u radu u selu Lukavica obuhvaćen je vremenski period od 90 godina, dakle, period od početka dvadesetih godina prošlog veka do danas.

Dvadesetih godina XX veka u Lukavici je živelo oko 100 domaćinstava i tokom godina broj domaćinstava se povećavao. Trend povećavanja broja domaćinstava traje do 1981. godine, kada u Lukavici živi najveći broj domaćinstava, 323 domaćinstva sa 1.068 stanovnika. Od 1981. godine broj domaćinstava opada tako da je u Lukavici 1991. godine živelo 172 domaćinstva, 2002. godine 149 domaćinstava, a danas je taj broj smanjen na oko 130 domaćinstava. Meštani pamte da su migracije prema gradu radno sposobnog i fertilnog stanovništva počele 1970. godine, ali one nisu bitno ugrozile broj domaćinstava u selu. Naprotiv, 1980-ih godina Lukavica broji najviše stanovnika. Zbog blizine grada (Lukavica je 4 km udaljena od centra opštine Dimitrovgrad) većina stanovnika ovog sela bila je zaposlena u gradu, a blizina grada obezbeđivala je mogućnost ostanka na selu. Tek početak lošeg poslovanja privrede Dimitrovgrada i kasnije zatvaranje radnih mesta (od 1991. godine) uticalo je na smanjivanje broja domaćinstava Lukavice. Radno sposobno stanovništvo odlazi iz sela u druge opštine u potrazi za poslom. Taj trend u Lukavici još uvek traje.

Škola, koja je u Lukavici otvorena još krajem XIX veka kao četvorogodišnja 1946. godine premeštena je u sadašnji prostor. Zgrada škole je renovirana 2004. godine. Danas u ovoj školi četvorogodišnje obrazovanje dobija 22 učenika.

Infrastrukturni problemi su u Lukavici rešavani tokom dugog niza godina. Elekrifikacija sela završena je 1961. godine. Radovi na izgradnji lokalnog vodovoda započeti su 1963. i završeni 1966. godine. Međutim, uvođenje vodovodne mreže u Lukavicu počelo je 1971. godine i obezbedilo vodosnabdevanje svim domaćinstvima Lukavice. Put koji selo povezuje sa centrom opštine asfaltiran je 1980. godine.

Selo Lukavica je tokom istorije doživelo značajne promene i stagnaciju u poljoprivrednoj proizvodnji. Tokom poljoprivredne istorije selo beleži pad u uzgoju goveda, ovaca i koza. Ovo meštani tumače kao posledicu otvaranja novih radnih mesta u centru opštine Dimitrovgrad i ekonomske krize tokom devedesetih godina. Dvadesetih godina XX vaka, kada počinje identifikacija događaja na vremenskoj liniji, u selu se uzgajalo preko 2.000 ovaca (bilo je domaćinstava koja su uzgajala i po 600 ovaca i preko 300 koza). Životinje su uzgajane na ekstenzivan način, uz maksimalno korišćenje okolnih pašnjačkih resursa (oko 300 ha). Mali preživari (ovce i koze) su držani na tzv. Pojatama, kapaciteta od 80 do 200 grla, a svaka mahala je organizovala svoju bačiju, a više njih i mandru. Meštani pamte da je takvih pojata do početka četrdesetih godina bilo 10. Goveda i konji su uzgajani kao radne životinje i oni se sve do kraja šezdesetih koriste za rad. Osnovni prihod sela sticao se proizvodnjom vune, jaganjaca i preradom mleka u kačkavalj i beli sir.

Danas je stočni fond Lukavice u odnosu na pedesete godine značajno umanjen. Godine 1951. Lukavica broji 596 uslovnih grla, 2000. godine taj broj se smanjuje na 120, a danas se u selu uzgaja oko 25 krava, oko 70 koza, oko 40 ovaca, 4 konja i oko 130 svinja.

Međutim, u poslednjih nekoliko godina pokrenuto je više inicijativa kako bi poljoprivredna gazdinstva stekla dodatne prihode (uzgoj autohtonih rasa, „show farma“, farma za proizvodnju glistenjaka na bazi kalifornijskih glista, uzgoj južnoameričkih činčila, začetak aktivnosti na razvoju seoskog turizma. Ovčarstvo, koje je nekada bilo stub ekonomije

(vuna, tkanje, jagnjad, mlečni proizvodi – sir, kačkavalj, urda, maslo...) je izgubilo na značaju i ostala je samo jedna farma sa preko 100 ovaca.

Nabavka mehanizacije u selu počinje 1970. godine, preko tzv. „Zelenog plana“, ali nikada nije bila intenzivna. Danas domaćinstva Lukavice poseduju ukupno 13 traktora i oko 20 motokultivatora sa frezama.

Prva seoska zadruga je u Lukavici osnovana 1961. godine, rasformirana 1964. godine kada je integracijom svih zadruga formiran PIK. U tom kratkom periodu poslovanja zadruga je vršila otkup i prodaju poljoprivrednih proizvoda i nabavku repromaterijala. Ogranizovani otkup poljoprivrednih proizvoda meštani ne pamte od 1995. godine.

Vremenska linija pokazuje da najkritičniji period u razvoju poljoprivrede Lukavice traje od sredine devedesetih do danas.

Mapa resursa – Lukavica – PRA sredstvo – vizualizacija

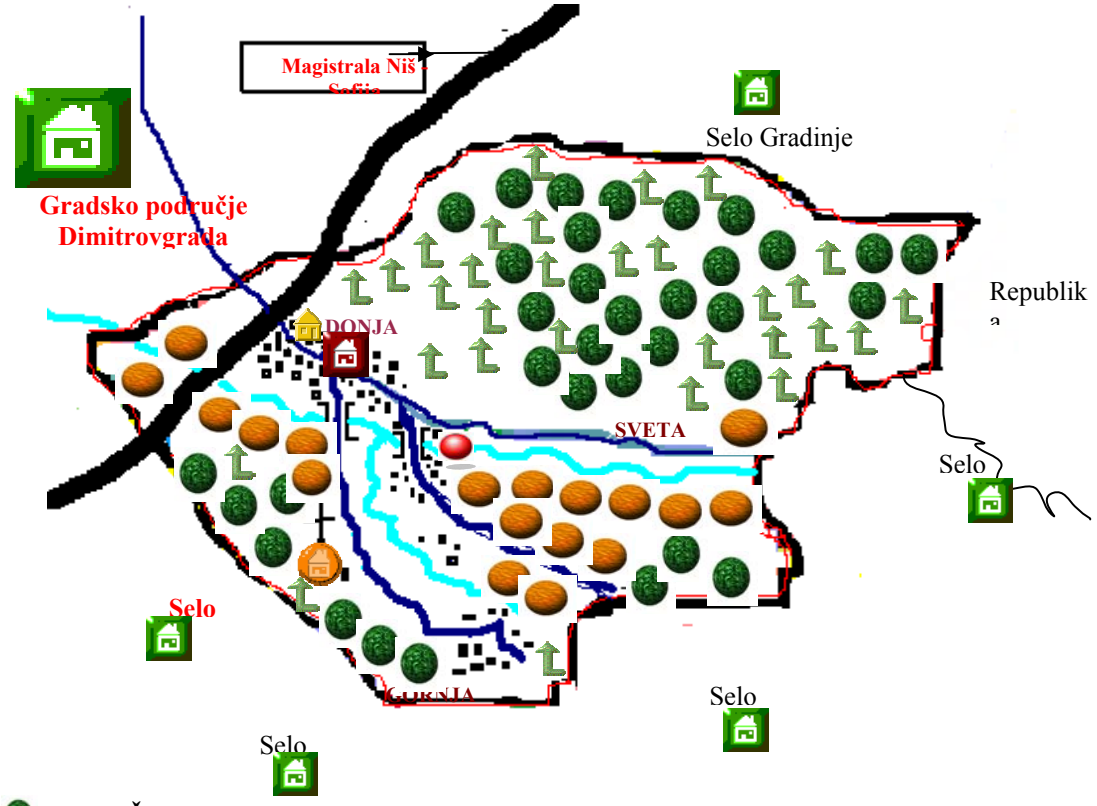

Šume

Obradive površine

Interaktivna farma, sa autohtonim rasama, farmom za proizvodnju glistenjaka i kućom sa smeštajnim kapacitetom

Centar sela sa domom kulture, mesnom zajednicom i četvorogodišnjom školom

Susedna sela

Restoran „Oaza“

Crkva svete trojice sa česmom

Pašnjaci

Objašnjenje vizualizovanih rezultata primene PRA sredstva – mapa resursa u selu Lukavica:

Sredstvo je primenjeno u grupi sastavljenoj od sedam mlađih meštana sela. Primenom mape resursa (PRA sredstvo), dobijen je uvid u prirodne potencijale za postojanje i razvoj pojedinih grana poljoprivredne proizvodnje kojima selo raspolaže i način na koji ih meštani sela vide.

Mapa oslikava karakterističnu sliku sela brdskog tipa smeštenog na prostoru između 450 i 700 m nadmorske visine. Selo se sastoji iz dva osnovna dela, odnosno dve mahale: Gornje Lukavice i Donje Lukavice. Gornja Lukavica – uzvišeniji deo sela nalazi se na južnoj i jugoistočnoj strani dok se nizinski deo nalazi na sevenoj strani (ne računajući brdo iznad sela na granici sa atarom sela Gradinje). Selo ima izrazito povoljan geografski položaj zbog činjenice da kroz zapadni deo seoskog atara prolazi magistrala Niš–Sofija.

Domaćinstva su uglavnom smeštena u centralnom delu administrativnih granica sela, duž doline Lukavačke reke, a sa severne i severoistočne strane seoski atar omeđuje brdo Mrtvina. Selo se na severnoj strani atara graniči s atarom sela Gradinje, a na severoistočnoj strani sa Dimitrovgradom. Na zapadnoj strani su atari sela Željuša i Grapa na jugozapadnoj. Prača je na južnoj strani, a atar sela Slivnica na jugoistočnoj strani. Istočni, krajnji deo sela ujedno predstavlja i državnu granicu sa Bugarskom. U Donjoj Lukavici domaćinstva su gusto zbijena, smeštena uglavnom na parcelama manjih površina sa uskim pojasom okućnice koju čine manje površine građevinskog zemljišta, dok u Gornjoj Lukavici ima elemenata naselja mahalskog tipa. Samo centralni deo sela pokriven je asfaltiranom putnom infrastrukturom, koja predstavlja deo regionalnog/lokalnog puta od Dimitrovgrada ka Donjoj Nevlji, dok je ostali deo sela pokriven makadamom. U centru sela smeštena je četvorogodišnja škola, Dom kulture sa mesnom kancelarijom, kao i lokalna trgovina prehrambenim proizvodima. U Lukavici se nalazi Crkva sv. trojice, podignuta na starijim temeljima 1877. godine, a u neposrednoj blizini crkve je seosko groblje i češma građena 1927. godine. Crkva i ostali pomenuti objekti su smešteni na putu između Donje i Gornje Lukavice. Na prostoru gde se put račva i jedan deo ide prema zaseoku Sveta gora, a drugi prema selu Slivnica, nalazi se prostor Interaktivne farme. Severni i južni deo sela pokriveni su šumskim površinama izdanačkog tipa (bukva, hrast, grab...) između kojih se nalazi značajan broj površina pod prirodnim pašnjacima i livadama. U nižem delu atara, oko sela i reke su smeštene i manje površine pod voćem, uglavnom šljivama, kao i bašte. Šumske površine protežu se i krajnjim istokom sela, ka granici sa Bugarskom.

Oranične površine (oko 150 do 200 ha), najvećim delom (oko 80 %), smeštene su duž Lukavačke reke, počev od magistrale Niš–Sofija, pa do državne granice na istoku atara sela, na zapadnoj i južnoj strani administrativnih granica.

Mapa resursa, kao PRA sredstvo i pokazatelj razvojnih potencijala sela, nameće zaključak o potencijalima Lukavice za obnavljanje starih kombinovanih farmskih sistema, ali i iskorišćavanje resursa u pogledu šumskih plodova, lekovitog bilja i sl. Mapa resursa identifikuje potencijale za voćarsku proizvodnju ali i prirodne potencijale za intenzivniji uzgoj sitnih preživara.

Sezonski kalendar – Lukavica – PRA sredstvo – vizualizacija

<table>
<tr><td>Sezonski kalendar</td><td>Januar</td><td>Februar</td><td>Mart</td><td>April</td><td>Maj</td><td>Jun</td><td>Jul</td><td>Avgust</td><td>Septembar</td><td>Oktobar</td><td>Novembar</td><td>Decembar</td></tr>
<tr><td>padavine
temperatura</td><td colspan="12"> 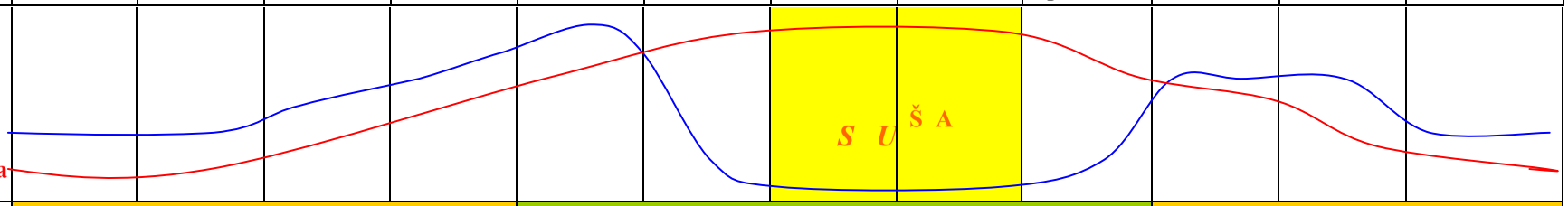
</td></tr>
<tr><td>govedarstvo</td><td colspan="4">Zatvoreni sistem držanja
(muža, teljenje, ishrana, čišćenje, prerada)</td><td colspan="4">I s p a š a</td><td colspan="4">Zatvoreni sistem držanja</td></tr>
<tr><td>ovčarstvo</td><td>zatvoreni</td><td colspan="2">sistem držanja
jagnjenje
od 15. do 15.</td><td>prehrana
jagnjadi</td><td colspan="4">I s p a š a
striža</td><td colspan="4">Zatvoreni sistem držanja</td></tr>
<tr><td>svinjarstvo</td><td colspan="9">Zatvoreni sistem držanja</td><td></td><td>klanje</td><td></td></tr>
<tr><td>kozarstvo</td><td colspan="4">Zatvoreni sistem držanja
jarenje</td><td>prehrana
jarića</td><td colspan="4">I s p a š a</td><td colspan="4">Zatvoreni sistem držanja</td></tr>
<tr><td>kukuruz</td><td colspan="2">Jalovi nu</td><td>priprema
zemlje</td><td>Setva od 10.</td><td>herbicidi
1. kopanje</td><td>2. kopanje</td><td></td><td></td><td>berba</td><td></td><td>đubrenje</td><td></td></tr>
<tr><td>pšenica</td><td></td><td></td><td>prolećna</td><td>prehrana
herbicidi</td><td></td><td></td><td></td><td>vršidba
od 10.</td><td></td><td>priprema
zemljišta i
setva</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>prirodne
livade</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td>kosidba</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>šljive</td><td></td><td></td><td>prskanje</td><td>prihrana
2 prskanja
u cvetu</td><td>(na početku</td><td>i na kraju)</td><td></td><td>berba</td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
</table>

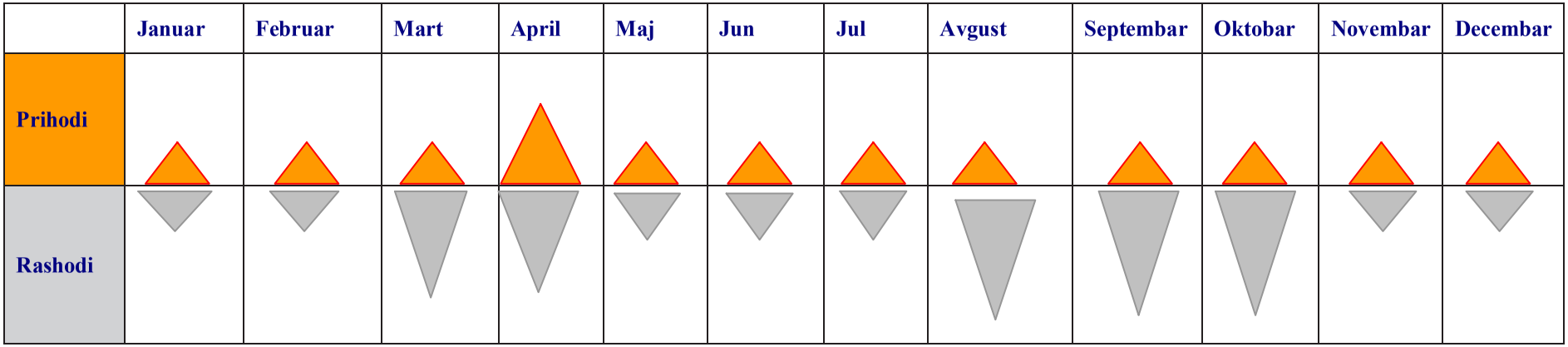

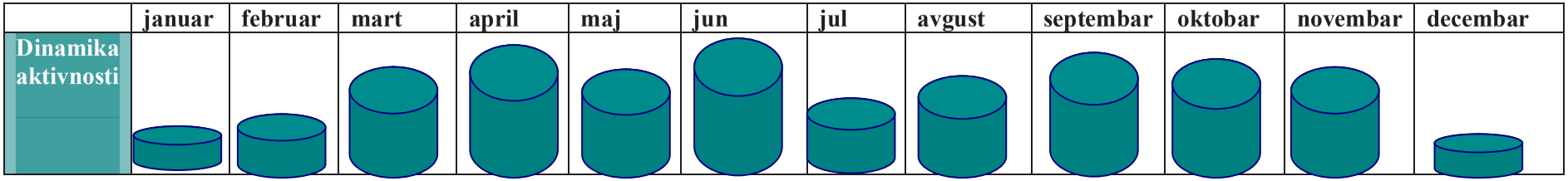

Sredstvo je primenjeno u grupi sastavljenoj od pet meštana sela (pet muškaraca) upoznatih sa najširim opsegom poljoprivrednih aktivnosti tokom čitave godine.

Objašnjenje vizualizovanih rezultata primene PRA sredstva – sezonski kalendar – u selu Lukavica:

Sezonski kalendar kao PRA sredstvo omogućava vizualizovani uvid u četiri osnovna parametra održivog farmerstva. Ovim sredstvom se dobijaju informacije o klimatskim uslovima područja u kome je sredstvo primenjeno, najznačajnijim granama poljoprivrede za dato područje, ekonomskom statusu domaćinstva sa svim navedenim delatnostima, kao i dinamici aktivnosti u poljoprivredno aktivnim domaćinstvima. Sva četiri parametra su vizualizovana u jednogodišnjem periodu, za svaki mesec posebno.

Primena sredstva ne podrazumeva dobijanje preciznih informacija koje bi u kalendar bile unešene od strane samog PLA pomagača, već se izvođenje sredstva prepušta samoj grupi farmera. Tako i cilj primene sredstva nije samo prikupljanje potrebnih informacija, već i uključivanje farmera u proces predstavljanja sopstvene situacije.

KLIMATSKI USLOVI. – Značajniji pad temperature započinje krajem oktobra i u kratkom vremenskom periodu se spušta ispod 0° C, da bi se tokom decembra, januara i februara zadržala na najnižim vrednostima i do – 24° C sa prosekom od – 10° C. Već početkom marta temperatura počinje da raste i taj kurs zadržava i u aprilu i maju. Prosečna temperatura u toku ova tri meseca iznosi 10–20° C. Maksimalne temperature očekuju se krajem juna, tokom jula i tokom celog avgusta, sa prosečnim vrednostima i preko 30° C. Od početka septembra, temperatura je u konstantnom opadanju, da bi se tokom oktobra zadržala na određenom nivou, a sredinom ili krajem oktobra i kratkotrajno skočila (miholjsko leto).

Temperaturne oscilacije prate i oscilacije u količini padavina. Najznačajnije količine padavina očekuju se od sredine marta i traju sve do kraja maja meseca i ponavljaju se u jesenjem periodu (od septembra do novembra). Za razliku od kišnog perioda, sušni period traje prosečno dva meseca, od kraja juna do kraja avgusta. Od kraja novembra do sredine marta, količina padavina ostaje na ujednačenom nivou.

POLJOPRIVREDNE GRANE FARMERA LUKAVICE. – U toku primene sezonskog kalendara, poljoprivrednici Lukavice su kao najznačajnije grane poljoprivrede za svoje selo izdvojili stočarstku i ratarsku proizvodnju. U okviru stočarske proizvodnje zastupljen je uzgoj velikih preživara, uzgoj koza i ovaca, i uzgoj svinja.

Sezonski kalendar daje sliku kombinovanog sistema uzgoja goveda, pre svega muznih krava. U periodu od početka oktobra do početka maja meseca zastupljen je zatvoreni, štalski sistem držanja. Kao aktivnosti, farmeri navode sve aktivnosti koje podrazumeva ovakav način uzgoja goveda (hranjenje, napajanje, muža, čišćenje objekata, uzgoj teladi, prerada mleka itd.). Od početka maja meseca počinje otvoreni, pašnjački sistem uzgoja. Nivo aktivnosti u govedarstvu je, prema iskazima farmera, različit u toku godine. U toku perioda prolećne i letnje ispaše, nivo aktivnosti je veći samo za jednog člana porodice koji brine o govedima na pašnjacima, dok za ostale članove domaćinstva opada. U toku jesenjeg i zimskog perioda nivo aktivnosti je viši za sve članove domaćinstva koji učestvuju u govedarskoj proizvodnji.

Nivo aktivnosti je isti i u ovčarskoj i u kozarskoj proizvodnji. Ispaša ovaca i koza traje od početka maja do početka oktobra, ili u nekom domaćinstvima do prvih snežnih padavina, dok se u toku ostalih meseci ovce drže zatvorenim sistemom uzgoja, kada su osnovne aktivnosti hranjenje, napajanje, čišćenje, muža, uzgoj jagnjadi i jaradi i prerada mleka. Većina farmera Lukavice (oko 90 %), ovce i koze koristi za mužu. Partus koza i ovaca započinje već tokom januara i proteže se tokom celog februara. Pripust koza i ovaca započinje uglavnom oko 20. septembra. Povećanje nivoa aktivnosti u ovčarstvu i kozarstvu očekuje se u toku aprila meseca zbog prehrane jaradi i jagnjadi. Kao specifičnu aktivnost u ovčarskoj proizvodnji, farmeri navode strižu koja se obavlja u junu mesecu.

Uzgoj svinja se odvija u zatvorenom sistemu sa svim delatnostima koje takav način držanja podrazumeva – hranjenje, čišćenje, uzgoj prasića... Tokom novembra obavlja se klanje tovljenika i prerada mesa, uglavnom za sopstvene potrebe domaćinstva (oko 90 %).

Kao najznačajnije ratarske kulture, primenom ovog sredstva, ispostavljaju se kukuruz i pšenica. Nakon obrade i pripreme zemljišta, koja se odvija tokom marta, kukuruz se seje od 1. do 15. aprila. Nakon nicanja kulture obavlja se borba protiv korovskih biljaka prvo hemijskim putem primenom herbicida (u maju) a zatim i mehaničkim putem kopanjem u junu

i ponovljenim kopanjem u julu mesecu. Berba se obavlja već od sredine septembra meseca, nakon čega se zemljište priprema za sledeću kulturu i đubri.

Za razliku od kukuruza, kod pšenice se nakon pripreme zemljišta za kulturu, koja se odvija početkom oktobra, setva obavlja od sredine oktobra do sredine novembra meseca. Prema tvrdnjama farmera uzgoj pšenice zahteva znatno manje aktivnosti u poređenju sa uzgojem kukuruza. Najznačajnije aktivnosti su, pored pripreme zemljišta i setve, prolećna prehrana koja se odvija od početka marta do sredine aprila i primena herbicida koja se nastavlja na prolećnu prehranu i traje sve do početka maja. Nakon ovih aktivnosti uzgoj pšenice ne iziskuje veću angažovanost farmera sve do vršidbe koja se odvija od 1. avgusta i traje oko 30 dana. Prirodne livade daju mogućnost jedne kosidbe u godini, koja traje u periodu od polovine jula do početka avgusta meseca.

Šljiva je najzastupljenija kultura u voćarskoj proizvodnji. Najveći nivo aktivnosti u proizvodnji šljiva traje u periodu od početka marta do kraja aprila, kada se obavlja prskanje biljaka (dva puta, na početku i na kraja cvetanja) i prehrana i u toku berbe, koja traje od sredine avgusta do sredine septembra.

EKONOMSKI STATUS DOMAĆINSTVA SA SVIM NAVEDENIM DELATNOSTIMA. – Sezonski kalendar pokazuje da su rashodi na farmi znatno učestaliji u odnosu na prihode u toku jedne godine. Kao najkritičniji period, sa najvećim nivoom rashoda na farmi navode se mart, april i avgust, septembar i oktobar. Ovakve tvrdnje opravdavju se nabavkom repromaterijala (semenski materijal, veštačko đubrivo, zaštitna sredstva i povećana potrošnja nafte) i intenzivnijim oboljenjima životinja koja se javljaju u toku prelaska sa jedne na drugu vrstu ishrane. Najveće prihode farmeri Lukavice očekuju tokom maja meseca od prodaje jagnjića i jarića. Niži prihodi očekuju se tokom cele godine od prodaje mleka i mlečnih proizvoda i teladi.

DINAMIKA AKTIVNOSTI. – Najaktivniji period za poljoprivrednike Lukavice počinje već početkom marta meseca i traje sve do kraja maja, da bi dinamika aktivnosti u junu mesecu počela da opada sve do sredine septembra kada počinje da raste i u pojačanom intenzitetu traje sve do kraja novembra meseca. Najkritičniji meseci, sa najvećom dinamikom aktivnosti su mart, april, maj i avgust, septembar i oktobar. Slabiji intenzitet aktivnosti se očekuje u periodu od završetka kopanja kukuruza, krajem juna meseca, do sredine avgusta kada počinje vršidba. Period sa nešto manje aktivnosti je jedino zimski period, kada se aktivnosti na farmi svode isključivo na aktivnosti koje podrazumeva zatvoreni sistem uzgoja stoke i vođenje domaćinstva.

Kategorizacija prema izvorima prihoda – Lukavica

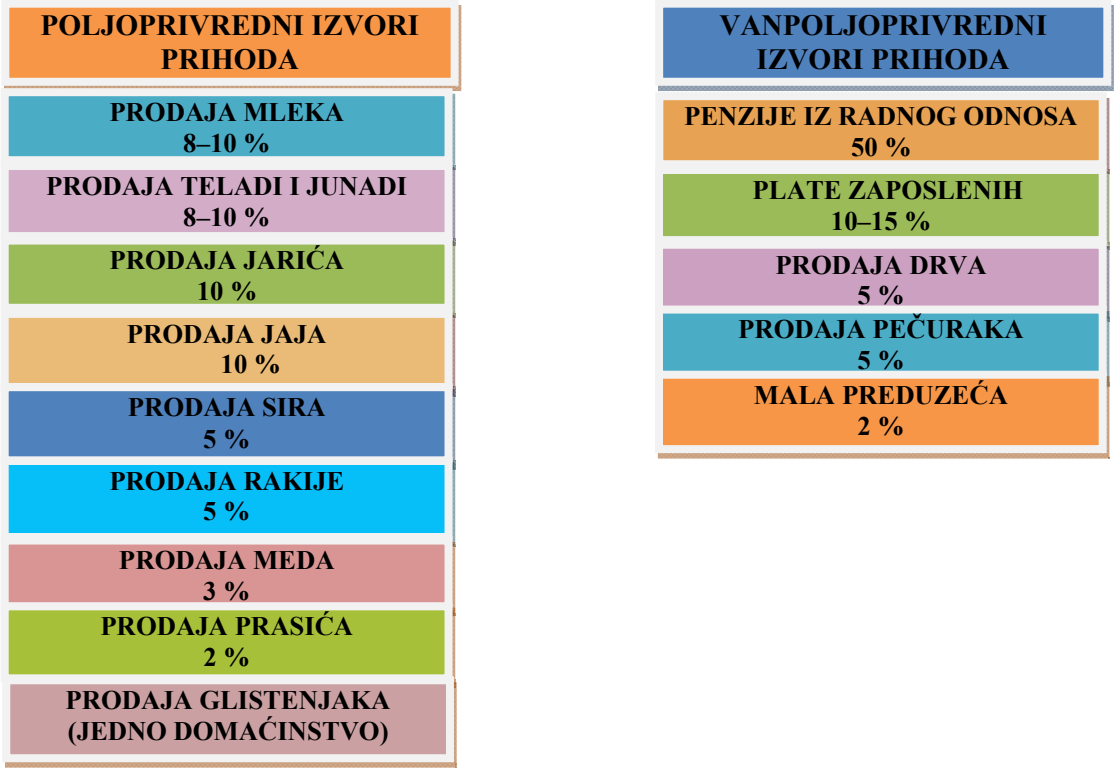

Objašnjenje vizualizovanih rezultata primene PRA sredstva – kategorizacija prema izvorima prihoda – selo Lukavica

Sredstvo je primenjeno u grupi od osam meštana sela, dve žene i šest muškaraca. Primena ovog sredstva ima za cilj vizualizovano predstavljanje učešća poljoprivrede u ukupnom ekonomskom sistemu sela. Sredstvo razdvaja prihode iz poljoprivrednih i vanpoljoprivrednih delatnosti i pokušava da izvore prihoda rasporedi na osnovu jednog kriterijuma unutar svake grupe, broj domaćinstava, izražen procentualno, koji ostvaruje navedeni izvor prihoda.

Vanpoljoprivredni izvori prihoda u Lukavici imaju veliki značaj u ekonomskom sistemu pojedinačnog domaćinstva. Učesnici u radu grupe su kao najznačajniji vanpoljoprivredni izvor prihoda identifikovali penzije iz radnog odnosa koje učestvuju u ekonoskom sistemu u 50 % domaćinstava i po sigurnosti su značajniji izvor od plata zaposlenih koje ostvaruju članovi oko 10–15 % domaćinstava. Iako tek 2 % domaćinstava ostvaruje prihode iz male privrede (privatna preduzetništva...), ovaj izvor prihoda su učesnici u radu identifikovali kao značajan zbog količine sredstava koje unosi u ekonomski sistem tih domaćinstava. Pet odsto domaćinstava ostvaruje sezonske prihode od seče i prodaje drva, iz svojih resursa ili otkupom drva od drugih domaćinstava. Prodaja pečuraka donosi dodatne prihode za oko 5 % domaćinstava u Lukavici.

Kategorizacija prema izvorima prihoda iz poljoprivredne proizvodnje pokazuje da su prihodi iz stočarske proizvodnje zastupljeni u malom broju domaćinstava, jer je, kao što primena ostalih PRA sredstava pokazuje, obim stočarske proizvodnje u ovom selu mali. Tako je prodaja teladi i junadi izvor prihoda za oko 8–10 % domaćinstava u selu. Istim procentom je obuhvaćena i prodaja mleka kao izvor prihoda. Preradom mleka (sir) sa tržišnim viškovima bavi se oko 5 % domaćinstava, koji time stiče dopunski izvor prihoda, zbog malih proizvodnih kapaciteta i nezadovoljavajuće cene sira (najčešće kozji i ovčiji, dok se 80 % proizvedene količine kravljeg mleka prodaje neprerađeno). Prodaja jarića je kao izvor prihoda zastupljena u 10 % domaćinstava, a prodaja prasića tek u 2 % domaćinstava, zato što je svinjarska proizvodnja u domaćinstvima bez tržišnih viškova, zbog neorganizovanog tržišta i niskih otkupnih cena, koje ovu proizvodnju čine nerentabilnom. Ono što prodaju jarića izdvaja kao značajniji izvor prihoda u domaćinstvima koja se bave kozarstvom jeste rentabilnost proizvodnje sa malim ulaganjima i zadovoljavajućim potrebama tržišta. Prodaja jaja je izvor prihoda zastupljen u ekonomskom sistemu 5 % domaćinstava sela.

Prodajom rakije prihode ostvaruje 5 % domaćinstava, a prodajom meda 3 % domaćinstava. Jedno se domaćinstvo ovog sela bavi proizvodnjom glistenjaka, tako da je to jedan od značajnijih izvora prihoda za ovo domaćinstvo. Primena PRA sredstva – kategorizacija prema izvorima prihoda primenjena u radu sa grupom meštana sela Lukavica pokazuje da su u skoro svim domaćinstvima istovremeno prisutni i poljoprivredni i vanpoljoprivredni izvori prihoda. Upravo to što konačni procentualni iznos učešća poljoprivrednih izvora prihoda u ekonomskom sistemu domaćinstava jeste veći od 100 pokazuje da se sva domaćinstva bave mešovitom proizvodnjom i stiču izvore prihoda takozvanim „svaštarenjem“, oslanjajući svoj ekonomski sistem u značajnom stepenu na vanpoljoprivredne izvore prihoda.

Kategorizacija prema životnom standardu – Lukavica – PRA sredstvo – vizualizacija

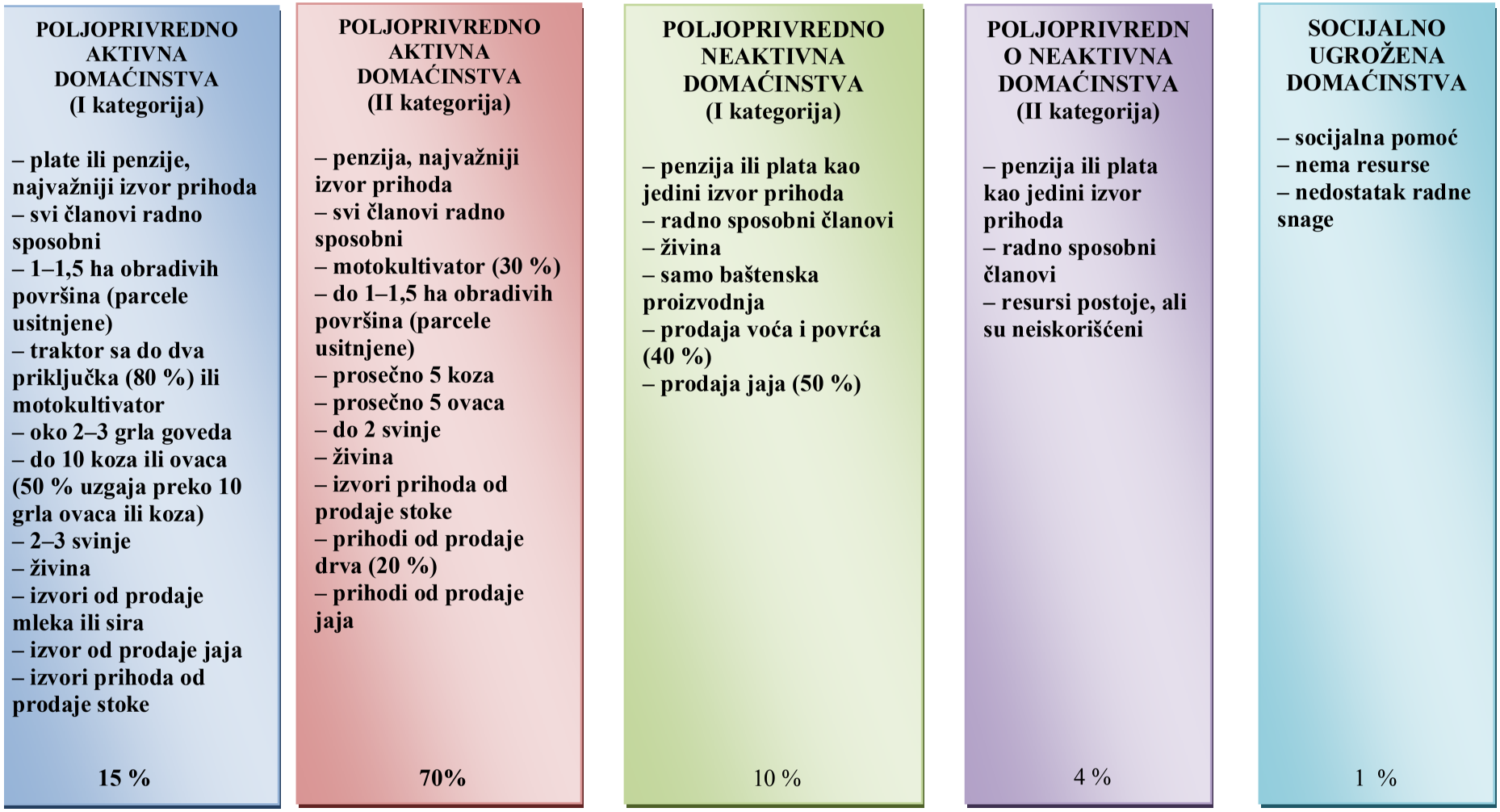

Objašnjenje vizualizovanih rezultata primene PRA sredstva – kategorizacija prema životnom standardu u selu Lukavica:

Sredstvo je primenjeno u grupi sastavljenoj od pet meštana sela, dve žene i tri muškarca. Kategorizacija prema životnom standardu, kao PRA sredstvo, omogućava nam sticanje uvida u način na koji meštani sela prave razlike prema standardu domaćinstava, koliko različitih kategorija standarda u selu ima i koliko domaćinstava, izraženo procentualno, je obuhvaćeno svakom od navedenih kategorija.

Meštani, učesnici u radu grupe, su prvo identifikovali dve osnovne kategorije, u okviru kojih su identifikovali dodatne razlike. Zbog blizine grada, osnovna podela domaćinstava je na poljoprivredno aktivna i poljoprivredno neaktivna domaćinstva. Unutar ovih kategorija, identifikovane su po dve dodatne kategorije. Kategorija koja se nalazi izvan ove podele je kategorija socijalno ugroženih domaćinstava. Kategorizacija prema životnom standardu pokazuje da u selu Lukavica ima pet različitih kategorija domaćinstava.

Tako je **prvom kategorijom poljoprivredno aktivnih domaćinstava** obuhvaćeno 15 % domaćinstava. Karakteristike ovog domaćinstva u Lukavici su sledeće: jedan ili više članova domaćinstva ostvaruje vanpoljoprivredni izvor prihoda (plata ili/i penzija). Ova domaćinstva su poljoprivredno aktivna i imaju dovoljno radno sposobnih članova. Od poljoprivrednih resursa domaćinstvo obuhvaćeno ovom kategorijom poseduje traktor, sa dve osnovne priključne mašine (80 % domaćinstava obuhvaćenih ovom kategorijom) ili motokultivator (20 % domaćinstava obuhvaćenih ovom kategorijom), obrađuje prosečno 1–1,5 ha zemlje, u proseku uzgaja 2–3 grla goveda, do 10 koza ili ovaca (50 % domaćinstava obuhvaćenih ovom kategorijom uzgaja preko 10 ovaca ili koza), 2–3 svinje i živinu. Značajan poljoprivredni izvor prihoda je prodaja telića, jarića, prasića, prodaja mleka i/ili sira i prodaja jaja.

Drugom kategorijom poljoprivredno aktivnih domaćinstava obuhvaćeno je 70 % domaćinstava. Karakteristike ovakvog domaćinstva u Lukavici su sledeće: jedan ili dva starija člana domaćinstva ostvaruju penzije i to je jedini stalni vanpoljoprivredni izvor prihoda, a istovremeno i najznačajniji izvor prihoda domaćinstva. Ova domaćinstva su poljoprivredno aktivna i imaju dovoljno radno sposobnih članova. Od poljoprivrednih resursa ovo domaćinstvo ima sledeće: 30 % domaćinstava obuhvaćenih ovom kategorijom je opskrbljeno motokultivatorima, obrađuje 1–1,5 ha zemlje, uzgaja prosečno pet ovaca, prosečno pet koza, do dve svinje i živinu. Oko 70 % domaćinstava obuhvaćenih ovom kategorijom prerađuje mleko, a tek polovima od njih ostvaruje prihode prodajom sira. Poljoprivredni izvori prihoda zastupljeni u ovoj kategoriji su od prodaje jarića, jaja i drva (20 % domaćinstava obuhvaćenih ovom kategorijom).

Prva kategorija poljoprivredno neaktivnih domaćinstava obuhvata 10 % od ukupnog broja seoskih domaćinstava. Ovo domaćinstvo ima dovoljno radno sposobnih članova. Osnovni vanpoljoprivredni izvori prihoda su plate zaposlenih ili penzije jednog ili dva starija člana domaćinstva. Poseduje resurse (objekti, obradive površine) koji su neiskorišćeni. Zastupljena je samo baštenska proizvodnja, sa tržišnim viškovima u samo 40 % domaćinstava obuhvaćenih ovom kategorijom, kao i živinarska proizvodnja malog obima. Osim plate ili penzije dodatni izvori prihoda su od prodaje jaja (50 % domaćinstava).

Druga kategorija poljoprivredno neaktivnih domaćinstava obuhvata 4 % od ukupnog broja domaćinstava Lukavice. Karakteristike ovog domaćinstva su sledeće: plata ili penzija jednog ili dva člana domaćinstva su jedini izvor prihoda. Ovo domaćinstvo ne koristi svoje poljoprivredne resurse, ali ima radno sposobne članove.

Kategorijom **socijalno ugroženih domaćinstava** obuhvaćen je 1 % domaćinstava u Lukavici. Ovakvo domaćinstvo prima socijalnu pomoć i to je jedini izvor prihoda. Nema resurse.

Stvaranje opcija za poboljšanje sredstva planiranja u selu Lukavica – vizualizacija

MI SAMI	MI SAMI UZ POMOĆ SA STRANE	SAMO UZ POMOĆ SA STRANE
Ranije **– objekti za uzgoj stoke neadekvatni**	**Ranije** **I grupa:** **– nedostatak sredstava za ulaganje u povećanje poljoprivredne proizvodnje** **– neorganizovan plasman poljoprivrednih proizvoda** **– nerentabilnost poljoprivredne proizvodnje** **– nezaposlenost** **– neinformisanost o finansijskim mehanizmima za podršku razvoju poljoprivredne proizvodnje** **– nedostatak edukativnih programa** **– neprimenjivanje savremenih metoda u poljoprivrednoj proizvodnji**	**Ranije** **I grupa:** **– zagađenje reke** **– nedostatak mehanizacije** **– nefunkcionalna poljoprivredna služba** **– bakteriološka neispravnost vode**
Kasnije	**Kasnije** **II grupa** **– mali stočni fond** **– loš rasni sastav stoke** **– zastarela poljoprivredna mehanizacija** **– nedostatak priključne mehanizacije**	**Kasnije** **II grupa** **– usitnjenost poljoprivrednog zemljišta** **– dotrajalost vodovodne mreže** **– loši lokalni i seoski putevi(problem održavanja** **– nedostatak kanalizacione mreže** **– bakteriološka neispravnost vode**

Objašnjenje vizualizovanih rezultata primene sredstva planiranja – stvaranje opcija u selu Lukavica:

Ovo sredstvo je primenjeno u većoj grupi sastavljenoj od 12 meštana (četiri žene i osam muškaraca) i provereno u radu sa drugim grupama. Stvaranje opcija, kao sredstvo planiranja, primenjuje se na rezultate primene prvog sredstva situacione analize – predstavljanje situacije u selu. Nakon primene drugih PRA sredstava i dovršetka situacione analize, ovo sredstvo se, u fazi planiranja PLA metode, vraća na probleme koje su meštani identifikovali primenom PRA sredstva – predstavljanje situacije u selu i kategorizuje ih prema vremenu potrebnom za njihovo rešavanje i prema njihovim mogućnostima da u rešavanju tih problema učestvuju. Otuda su sve identifikovane probleme meštani, učesnici u radu grupe, podelili na one koje mogu da reše sami, za čije rešavanje im je osim mobilizacije vlastitih resursa potrebna i pomoć sa strane i one u čijem rešavanju ne mogu da učestvuju. Problemi su razlikovani i na one koji mogu biti rešeni u skorije vreme i one za čije rešavanje je potrebno više vremena ili su uslovljeni rešavanjem nekih drugih problema sa navedene liste.

MI SAMI: Učesnici u radu grupe su samo jedan identifikovani problem kategorizovali kao onaj koji mogu rešiti mobilizacijom vlastitih potencijala, a to je **izgradnja objekata za uzgoj stoke ili njihova adaptacija**. Prema njihovom mišljenju rešavanje ovog problema ne zahteva velika ulaganja, a problem je aktuelan zato što postojeći kapaciteti zadovoljavaju postojeći obim stočarske proizvodnje. Uz povećanje proizvodnje ovaj problem bi se mogao rešiti mobilizacijom vlastitih potencijala samih proizvođača (sredstva za gradnju ili adaptaciju i znanje o neophodnim zoohigijenskim uslovima koje objekti treba da zadovolje). Ovaj problem je kategorizovan kao onaj koji se može rešiti u kraćem vremenskom periodu.

MI SAMI UZ POMOĆ SA STRANE: Sve probleme identifikovane kao one u čijem rešavanju meštani mogu da učestvuju delimičnim unosom vlastitih resursa učesnici u radu su podelili u dve grupe. Tako su u prvu grupu smešteni problemi čije rešavanje jeste uslov za lakše rešavanje problema iz druge grupe. Otuda su problemi iz prve grupe svrstani u one koji zbog važnosti moraju biti rešeni u kraćem vremenskom periodu. **Nedostatak sredstava za ulaganje u povećanje poljoprivredne proizvodnje** je problem u čijem rešavanju meštani mogu da učestvuju kao korisnici dugoročnih kredita pod povoljnijim uslovima od sadašnjih ili ulaganjem, uz finansijsku pomoć sa strane, delimičnih sredstava za realizaciju projekata na svojim farmama. Međutim, meštani su **neinformisani o finansijskim mehanizmima za podršku razvoju**

mreže informacija koje bi kontinuirano dobijali od nadležnih institucija koje realizuju programe za ruralni razvoj. **Neorganizovani plasman poljoprivrednih proizvoda** i loše otkupne cene, **poljoprivrednu proizvodnju čine nerentabilnom**, tako da meštani svoje učešće u rešavanju ovog problema vide kroz različite tipove udruživanja, kroz **edukativne programe** iz oblasti marketinga poljoprivrednih proizvoda, standardizaciju proizvodnje, **primene odgovarajućih savremenih metoda u poljoprivrednoj proizvodnji**. **Nezaposlenost** je problem u čijem bi rešavanju meštani mogli da učestvuju povećanjem poljoprivredne proizvodnje uz finansijsku pomoć sa strane, osposobljavanjem putem različitih edukativnih programa za otvaranje malih i srednjih preduzeća, seoski i agro turizam, brendiranje proizvoda. Za rešavanje ovog problema potrebna im je stručna i finansijska pomoć.

U drugu grupu problema iz kategorije onih u čijem rešavanju meštani mogu da učestvuju mobilizacijom vlastitih potencijala uz podršku sa strane jesu oni koji se odnose na povećanje obima stočarske i ratarske proizvodnje. **Mali stočni fond** je problem koji bi meštani mogli da reše sami ukoliko bi se za to stekli preduslovi rešavanjem problema iz predhodne grupe. **Loš rasni sastav stoke** je problem za čije rešavanje je proizvođačima ovog sela potrebna pomoć sa strane. Pomoć bi se sastojala u nabavci priplodnog materijala i pružanju savetodavnih usluga. **Nedostatak priključne mehanizacije i zastarelost mehanizacije (prosečno preko 35 godina)** su problemi u čijem rešavanju meštani mogu da učestvuju delimičnim unosom vlastitih sredstava, ukoliko se za investiranje osposobe rešavanjem problema iz prve grupe.

Ovi problemi su kategorizovani kao oni za čije rešavanje je potreban duži vremenski period **SAMO UZ POMOĆ SA STRANE**: Prema važnosti za poboljšanje uslova života bi, prema mišljenju meštana, u što kraćem vremenskom periodu trebalo rešiti problem sa **zagađenjem Lukavičke reke**. Ovaj problem je uzrokovan **nedostatkom kanalizacione mreže** (rešenje putem septičkih jama, otpadne vode se slivaju u reku). Nedostatak kanalizacione mreže je problem u čijem rešavanju meštani ne mogu da učestvuju vlastitim sredstvima, osim jačanjem svesti o važnosti zaštite životne sredine (u slučaju dodatnog zagađivanja reke bacanjem otpada i premeštanjem septičkih jama). **Bakteriološka neispravnost vode** uzrokovana je **dotrajalošću vodovodnih cevi**. Zamena vodovodnih cevi je zbog obima investicija koje zahteva svrstana u problem za čije je rešavanje potreban duži vremenski period, ali bi se, prema mišljenju meštana bakteriološka ispravnost vode, koja se povremeno pojavljuje kao problem, mogla u nadležnim institucijama proveravati, kako bi stanovnici sela na vreme bili obavešteni o neupotrebljivosti vode za piće. Meštani smatraju da u rešavanju ovog problema ne mogu da učestvuju. Problemi u poljoprivrednoj proizvodnji u čijem rešavanju meštani ne mogu da učestvuju jesu **nedostatak mehanizacije, usitnjenost poljoprivrednog zemljišta i nefunkcionisanje poljoprivredne službe. Usitnjenost poljoprivrednog zemljišta** je problem čije rešavanje zahteva duži vremenski period zbog sredstava potrebnih za komasaciju. Poljoprivredni proizvođači smatraju da nemaju nikakav uticaj na rad poljoprivredne službe, ali da je to problem koji treba rešiti u kraćem vremenskom periodu zbog njegove važnosti. U nabavci mehanizacije (traktora) domaćinstva ne mogu da učestvuju vlastitim sredstvima. Meštani imaju problem sa **održavanjem lokalnih i seoskih puteva**. Oni su nasuti, ali se nasute površine zbog konfiguracije terena stalno ispiraju. U trajnijem rešavanju ovog problema meštani ne mogu da učestvuju unosom vlastitih sredstava.

- ***Rezultati primene PLA/PRA sredstava u selu Mlado Nagoričane, opština Staro Nagoričane***

Predstavljanje situacije u selu Mlado Nagoričane – PRA sredstvo – vizualizacija

Objasnuvanje na vizuelnite rezultati so primena na PRA sredstvata- Pretstavuvanje na situacijata vo seloto:

Sredstvoto e primeneto vo grupa od 10 lugje, od koi site bea mazi. Toa e sredstvo koe se koristi za zapocnuvanje na diskusija so clenovite na zaednicata. So pomos na ova sredstvo selanite ja gledaat svojata situacijata vo seloto, koi problemi i potencijali gi smetaat za vazni i davaat opst krug za primenata na ostanatite PRA sredstva. Se sozdava opcija za ona sto treba da bide napraveno zam podobruvanje na situacijata vo seloto. Sozdavanjeto na opcijata se nasocuva kon steknuvanje na idei vo vrska so ona sto moze da bide napraveno, da se podobri situacijata vo seloto i da se pottikne budenjeto na idei.

Kako svoj potencijal selanite na Mlado Nagoricane gi sogledaa site uslovi koi go ovozmozuvaat razvojot na stocarsko - mlekarskite proizvodi i ratarski proizvodi kako sto e i pitkata voda. Isto taka kako potencijali gi naveduvaat kamenolomot, Arheloskoto naogjaliste, ekolosko cistata okolina koi spored niv pretstavuvaat golemi potencijsali za razvoj na seloto, kako sto e selskiot turizam islicno.

Osnoven problem so proizvodstvoto na mleko e negoviot otkup i neadekvatnata cena. Nitu edno semejstvo koe prodava mleko nema posebni objekti kade sto ke go cuva mlekoto.

Vo stocarskoto proizvodstvo so koj se soocile proizveduvacite vo poslednite godini i cii posledici se uste go opteretuva nivnoto proizvodstvo e losiot rasen sostav na govedata zaradi

osemenuvanjeto. Problem se i zastarenite stali vo koi se smestuva stokata, potoa visokite ceni na stocna hrana, niski ceni na stoka i neorganizirana nabavka na repromaterijali.

Najgolem problem so koj se soocuvaat selanite vo Mlado Nagoricane e nevrabotenosta i usvojuvanjeto na proektot za deponija koj e vo tek (od strana na drzavata),.Isto biten problem koj treba da se resi pobrgu e otkupot na zemjodelskite i stocarski proizvodi a kako tret e nemanje na infrastruktura. Kako pomalku vazen ja identifikuvaa neorganiziranosta od strana na drzavata. Isto taka nema organizirano farmersko proizvodstvo, nema dovolen pristap na pitka voda, opagjanje na natalitetot i deka nema kanal za navodnuvanje. Potoa kako problem e opagjanjeto na natalitetot i nedovolno objekti za obraovanie, nemaat ambulanti, doktori isl.

Na zemjodelcite im e potrebna organizacija koja ke vklucuva edukativna programa i pruzenje na strucna pomos, obnova na mehanizacijata, izgradba na ambulanti, formiranja na zdruzenija isl.

VREMENSKA LINIJA - Mlado Nagoricane–PRA sredstvo-vizualizacija

1300—izgradba na crkva sv. Petka

1700—izgradba na crkva sv. GJorgjija

1950—izgradba na 2 ucilista (od I-Ivodd); (IV- VIIIodd.) i izgradba na ambulanta

1970—formirana Mesna Zaednica; prviot traktor

1980—izgradba na crkva sv.Bogorodica

1988 – otvaranje na kolonijal

1990- voveduvanje na elektricna energija

1994 —infrastruktura, prvo ulicno osvetluvanje, postaven e prviot asfalt koj go povrzuva seloto so gradot

2003—-otvoren mlin

2004—-Otvoren nov kolonijal i veterinarna sluzba

Objasnuvanje na vizuelnite rezultati so primena na PRA sredstvata- VREMENSKA LINIJA:

Vremenskata linija ni ovozmozuva da ja vidime situacijata vo minatoto, da se identifikuvaat sluckite koi se vazni za razvojot na seloto i kriticnite tocki vo toj razvoj. Sredstvoto e primeneto vo grupa od stari mestani koi se avtenticni svedoci na se ona sto se slucuvalo. Ova sredstvo opfaka informacii koi ni gi osvetluvaat ekonomskite, socio-kulturnite i zemjodelskite sistemi na seloto vo site promeni koi se slucile vo minatoto koi istovremeno gi prikazuvaat pricinite za segasnata situacija na seloto. Vo seloto Mlado Nagoricane so vremenskata linija e opfaten period od 1300god pa se do denes.

Denes vo seloto ziveat 1500 ziteli, ima golema migracija sosto vo seloto ostanuvaat postari lugje, penzioneri i pretezno maskiot del od naselenieto. A vo isto vreme toa pretstavuva i problem na selanite za naslednici. Vo seloto ima od 600 do 650 domakinstva.

Seloto e pokarakteristicno so izgradbata na crkvi sv. Petka koja datira od XIIIvek., sv. GJorgjija od XVIIvek. I sv. Bogorodica vo 1980 god. Skolata koja e vo Mlado Nagoricane e izgradena vo 1950 godina, kako osnovno denes broi samo 34 ucenici. Imalo samo edna prodavnica vo 1988god., no vo 2004god. se izgradila uste edna vo koja odi pogolemiot del od naselenieto, pretezno od maski pol. Vo 1970god. Formirana e Mesna Zadruga koja ima mesni kancelarii nekolku vraboteni i koja raspolaga so prviot traktir a podocna i so prviot kombajn i priklucna masinerija. Za ralika od togas, denes 90% od domakinstvata imaat traktori, a site raspolagaat so drug tip na masinerija (baliracki, kultivatori, plugovi za oranje idr.)Infrastrukturniot problem i

od selanite ne se zadovolni od negovata efikasnost i od visokite ceni. Golemi promeni im donela i otvaranjeto na veterinarnata stanica koja e otvorena vo 2004 godina, so sto donekade mu pomognala na naselenieto za zdrava i kvalitetna stoka.

Vremenskata linija pokazuva na poveketo padovi koe gi imalo seloto od 70-80 god. i od 1994-2003god.

Mapa na resursi- Mlado Nagoricane- Objasnuvanje na vizuelnite rezultati so primena na PRA sredstvata:

So primenata na mapa na resursi se dobiva uvid za prirodnite potencijali za postoenje i razvoj na zemjodelski i drug izvor so koj raspolaga seloto i nacin na koj selanite go gledaat seloto. Domakinstvata voglavno se smesteni vo centralniot del na seloto. Niz seloto pominuva rekata Pcinja koja za selanite pretstavuva golem potencijal za razvoj na seloto. Se naogja juzno od Staro Nagoricane, na jugo - istok se granici so Strnovac i Makres, na zapad i jug so Kumanovo, na istok so Vojnik i Strezovce. So primenata na mapa na resursi, PRA sredstva, dobien e jasen uvid vo prirodnite resursi i potencijali so koi raspolaga seloto so vakva geografska polozba. Klimatskite uslovi se dosta povolni, blago sredozemnomorska klima so umereno dolgi i ladni zimi i relativno susni leta.

Samo centralniot del od seloto e pokrien so asfaltirana patna infrastruktura, od pravec kon Kumanovo, dodeka ostanatiot del od seloto nema asfaltirana patna infrastruktura. Vo centarot na seloto, pokraj asfaltiraniot pat se naogja ambulantata, dvata kolonijali,a severno od centarot se naogjaat Zadruzniot dom i mesnite kancelarii. Vo Mlado Nagoricane se naogjaat crkovnite spomenici: sv. GJorgji (17 vek), sv. Petka (13 vek) i sv. Bogorodica (1980 god.)

Vo seloto se naogjaat dve ucilista, od I-IV odd. i V –VIII odd.Pomegju ambulantata i crkvata sv. GJorgjija se naogja veterinarnata stanica, a od drugata strana na asfaltiraniot pat, vo blizina na rekata Pcinja se naogja Mlin od cija sto rabota ne se zadovolni selanite

Mlado Nagoricane poseduva bogati vodeni resursi, bez ogled na rezultatite koi se dobieni od drugite PRA sredstva koi pokazuvaat nedovolen broj na kanali za navodnuvanje. So mapata na resursite, kako PRA sredstvo i pokazatel na razvojnite potencijali na seloto, se naveduva zaklucokot za golemite potencijali na s. Malo Nagoricane, pred se, za intenziven nacin na zemjodelski proizvodi, pred se integralno ratarsko – stocarski proizvodi. Kako selo so visoki potencijali za intenzivno proizvodstvo, taka doziveano od strana na lokalnite vlasti, no ne i od strana na samite selani.

Sezonski kalendar

Sezonski kalendar

sezonski kalendar	Januari	Fevruari	Mart	April	Maj	Juni	Juli	Avgust	Septemvri	Oktomvri	Noemvri	Dekemvri
. dozdovi temperatura						S	U	S	A			
govedarstvo_	Zatvoren	Sistem na	cuvanje	(molzenje,	Telenje,ishrana,		Cistenje)					
ovcarstvo	Zatvoreniv o stali	(jagnenje)			p	a strizenje 1.do10.	s	e	nj	e		Vo stali
svinjarstvo		zatvoren	sistem vakcinacija	na cuvanje					vakcinacija		kolenje	
pcenka	oranje	(priprema	Na zemja)	seidba	okopuvanje		spartanje			berba	ugar gjubrenje	
pcenica		proletno	cubrenje herbicidi				zetva	oranje zemlje		seidba		
lucerka		Seidba (ed	nas vo 5	god)	k	o	s	e	nj	e		
prirodni livadi						kosidba						
jacmen		gjubr	enje	herbicir	anje		zetva	oranje		seidba		
kompiri		oranje		sadenje					berba	oranje	(priprema	na zemjiste)

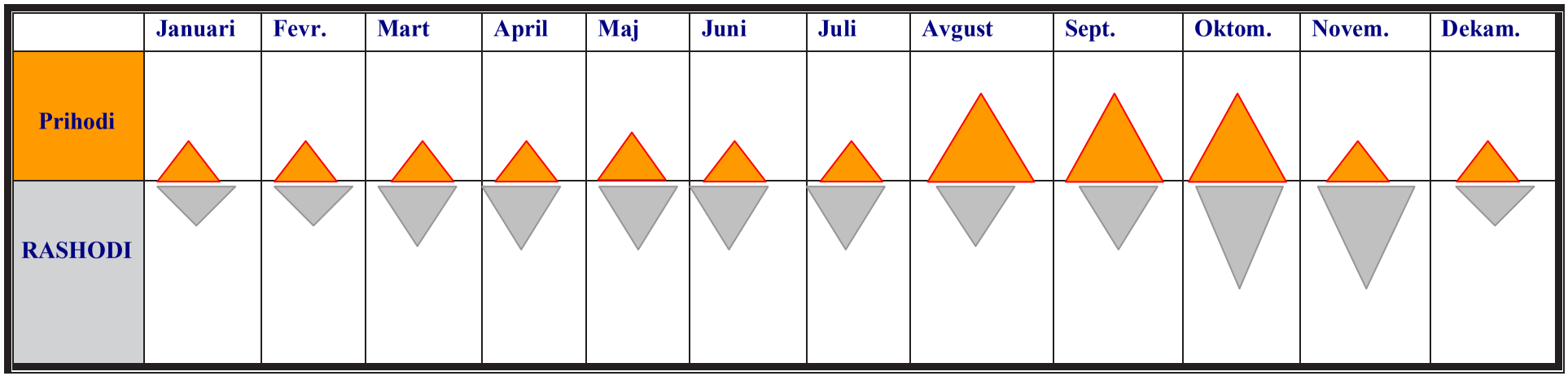
Januari
Fevr.
Mart
April
Maj
Juni
Juli
Avgust
Sept.
Oktom.
Novem.
Dekam.
Prihodi
RASHODI

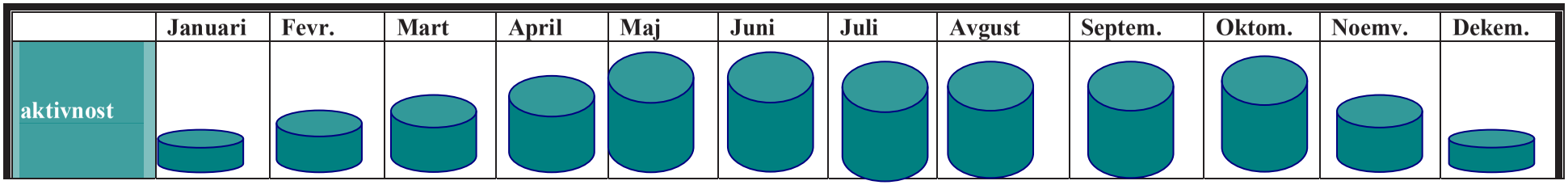
Januari
Fevr.
Mart
April
Maj
Juni
Juli
Avgust
Septem.
Oktom.
Noemv.
Dekem.
aktivnost

Objasnuvanje na vizuelnite rezultati so primena na PRA sredstvata – SEZONSKI KALENDAR:

Sezonskiot kalendar kako PRA sredstvo ovozmozuva vizualen uvid vo cetiri osnovni parametri na odrzlivoto farmerstvo. So ova sredstvo se dobivaat informacii za klimatskite uslovi vo seloto vo koe sto e primenetoova sredstvo, najznacajnite granki na ratarstvo, stocarstvo, kako i aktivnostite vo tekot na godinata na selanite. Site ovie cetiri sredstva se vizuelizirani vo ednogodisen period, za sekoj mesec posebno.

Primenata na ova sredstvo ne pretstavuva dobivanje na precizni informacii koi vo kalendarot ke bidat samo vneseni od strana na PLA pomagacite, tuku se prepusta se na samata grupa selani. Taka da i celta ne e samo da se soberat potrebnite informacii, tuku i vklucuvanje na selanite vo procesot na samopretstavuvanje na sopstvenata situacija.

KLIMATSKI USLOVI – Sezonskiot kalendar koj e primenet vo selo Malo Nagoricane govori za tipicna umerena so umereno dolgi i ladni zimi i topli i susni leta. Znacajniot pad na temperaturata zapocnuva kon krajot na noemvri i vo kratok vremenski period se spusta ispod 0°C, za da vo dekemvri, januari i fevruari da se zadrza so najniska temperatura od -5°C. Ceke vo pocetokot na mart pocnuva da raste i se zadrzuva do april i maj. Maksimalna temperatura se zabelezuva vo tekot na juni, vo tekot na juli i avgust so prosecna vrednost na temperaturata okolu 30 i poveke ° C. Od pocetokot na septemvri temperaturata e vo opagjanje, za vo tekot na oktomvri da se zadrze na odredeno nivo.

Temperaturnite oscilacii gi pratat i dozdovite. Najznacajni kolicini na dozd se ocekuvaat od sredinata na april i cel maj. Za razlika od dodovniot period, susniot period trae 3,5 – 4 meseci i se protega od krajot na maj, do prvata tretina na septemvri. Krajot na noemvri kolicinaa na dozdovite znacajno e namalena i na toa nivo se zadrzuva do mart.

Zemjodelska granka na selanite od Mlado Nagoricane – Kako najznacajni proizvodi selanite gi izdvoija stocarstvoto i ratarstvoto. Vo pogled na stocarstvoto najmnogu se odgleduvaat kravi i mal del na svinji koi vo tekot na cela godina se cuvaat vo stali, dodeka ovcite vo tekot na toplite meseci kako sto e od maj do polovinata na noemvri se nosat na pasista a vo drugiot del od godinata se cuvaat vo stali (svinjarnici).

Kako najznacajni ratarski kulturi gi izdvoija pcenicata, pcenkata, jacmenot i po malku kompirite i lucerkata. Posle obrabotkata na zemjata vo avgust i septemvri pcenicata se sadi od oktomvri do dekemvri za potoa vo fevruari da se nagjubri, pa od sredinata na april do sredinata na maj da se prska so herbicidi i na kraj vo juli da se znee. So dobienoto brasno lugjeto gi podmiruvaaat svoite domasni potrebi, a dokolku nesto im ostane togas tie toj visok go prodavat.

Za razlika od pcenicata, pcenkata so priprema na zemjata za obrabotka koja se ori od noemvri pa se do april, potoa se sadi vo april pa vo maj i sredinata na juni da se iskopa, i vo oktomvri da se oznee. Spored selanite pcenkata ima mnogu pomalku rabota za razlika od pcenicata. Selanite na sekoi 5 godini sadat lucerka so koja ja hranat stokata i taa se sadi od januari pa se do maj, a se kosi od maj do noemvri. Pa duri i prirodnite livadi davaat moznost za edno kosenje vo godinata, koe trae vo period od polovinata na juni do polovinata na juli. Jacmenot se odgleduva na ist nacin kako i pcenicata.

So ova sredstvo e pokazano deka selanite se najaktivni od april pa se do noemvri, dodeka prihodite im se najgolemi od avgust do noemvri. Rashodite im se najgolemi vo oktomvri i noemvri kade sto zarabotuvaat pari no vo isto vreme gi trosst za drugi zemjodelski proizvodi.

Kategorizacija spored izvorite na prihodi – malo nagoricane PRA sredstvo - vizuelizacija

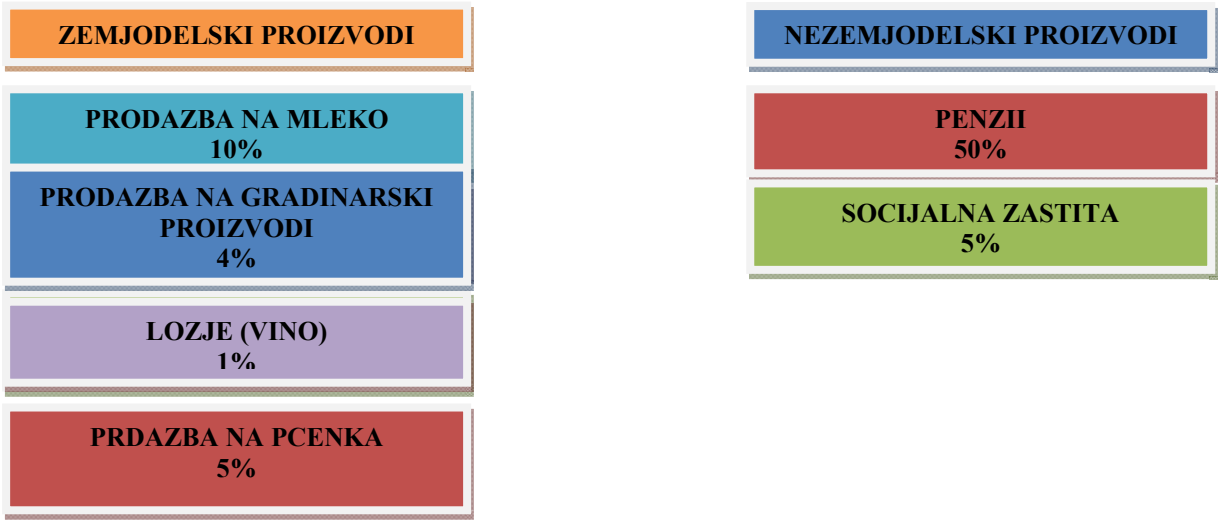

Objasnuvanje na vizuelnite rezultati so primena na PRA sredstvata – Kategorizacija spored izvori na prihodi:

Primenata na ova sredstvo ima za cel vizuelno da go pretstavi ucestvoto na zemjodelskiot i vkupno ekonomski sistem na seloto. Sredstvoto gi razdeluva prihodite od zemjodelski i nezemjodelski aktivnosti i se obiduva prihodite da gi rasporedi na osnova na dva kriteriumi vo sekoja grupa. Prviot kriterium e so pomos na zemjodelskite proizvodi da se pokaze koi prihodi gi imaat, a drugiot kriterium e brojot na domakinstva, izrazen vo procenti.

Nezemjodelskite prihodi vo Mlado Nagoricane imaat golemo znacenje vo ekonomskiot sistem, kako vo poedinecnite domakinsta, taka i vo celo selo. Ova tvrdenje se objasnuva so toa deka 50 % od lokalnoto naselenie prima penzii (zemjodelski), ova e eden od povaznite prihodi na lokalnoto naselenie. Selanite kako eden pomalku vazen nezemjodelski prihod ja identifikuvaat socijalnata pomos so samo 5 %, a samo 3% od domakinstvata ostvaruvaat prihodi od privatni kolonijali rabota vo firmi i sl.

Kategorizacijata spored izvori na prihodi, kako i ostanatite PRA sredstva, ratarski i mlecni proizvodi gi stavaat na prv plan vo zemjodelskite prihodi. Za 50% od naselenieto glaven zemjodelski prihod e prodazbata na jacmen, 30% prodazba na pcenica i 10% prodazba na mleko, iako mlekoto go prodavaat vo Kumanovo sepak ne se zadovolni od negovata cena i neorganiziraniot prevoz. Telinjata stom prestanat da cicat gi prodavaat megjutoa toa ne go identifikuvaa kako dobivanje na prihod. Samo 5% od naselenieto prodava pcenka , 4% se zanimavaat so odgleduvanje na gradinarski proizvodi, a samo 1% od naselenieto ima lozje koe go koristat za domasna upotreba (za vino).

So primenata na PRA sredstvata – spored izvorite na prihodi vo seloto, se pokazuva deka 85% od naselenieto se zanimava so proizvodstvo na ratarski proizvodi, a samo 10% se zanimavaat so prodazba na mleko i 5% so gradinarski i drugi kulturi. Od nezemjodelskite proizvodi najmnogu prihodi dobivaat od penzii (50%).

Kategorizacija sprema zivotniot standard-mlado nagoricane-pra sredstvo-vizualizacija

BOGATI DOMAKINSTVA	PROSECNI DOMAKINSTVA	SIROMASNI DOMAKINSTVA	SAMECKI DOMAKINSTA	SAMOHRANI MAJKI
- plakanje na rabotna snaga - komletna mehanizacija (1 traktor, 1 kombajn, 1-2 baliracki, cela priklucna mehanizacija - 10 ha obrabotliva povrsina (pcenica 3-4 ha, jacmen 3-4 ha, pcenka 2-3 ha drugi kulturi 1 ha) - 4 kravi - 50 – 60 ovci - 30 – 40 kokoski - 2 – 4 svinji - izvor na prihodi od prodazba na mlecni proizvodi - izvori na prihodi od prodazba na telinja	-penzii, i ostanati prihodi od zemjodelie - mehanizacija (1 traktor, cela priklucna mehanizacija) -vo prosek 4 ha obrabotlivo zemjiste (pcenica1 ha, jacmen 2 ha, dr. kulturi 1 ha) - 2 kravi - 2 svinji - 20 kokoski - izvor na prihodi od prodazba na mlecni proizvodi - izvori na prihodi od prodazba na telinja	- penzii - osnovna mehanizacija - 1 ha obrabotliva nekvalitetna zemja - 1 krava - 15 ovci - 1 – 2 svinji	-zemjodelski penzii -nedostatok na rabotna snaga -bez mehanizacija -zemjata ja davaat pod naem -1-2 kozi	-socijalna pomos -nedostatok na rabotna snaga - bez mehanizacija - zemjata ja davaat pod naem - 1 ha obrabotliva zemja -1-2 kozi
55 %	20 %	15%	7 %	3 %

Objasnuvanje na vizuelnite rezultati so primena na PRA sredstvata – Kategorizacija spored zivotni standardi:

Kategorizacijata spored zivotniot standard kako PRA sredstvo ovozmozuva steknuvanje na uvid vo nacinot na koj selanite gi pravat razlikite spored standardot na domakinstva, kolku razlicni kategorii na standardi ima vo seloto i kolku domakinstva, izrazeno vo procenti, koi se opfateni vo sekoja od navedenite kategorii. Ova PRA sredstvo e istovremeno i rangiranje na domakinstvata spored ekonomskiot status, taka da identifikuvanite kategorii se rasporedeni, od strana na selanite, od najbogati, spored lokalnite standardi do najsiromasni.

Selanite, koi ucestvuvaa vo rabotnata grupa, razlikuvaat 5 zivotni standardi, koi gi opfakaat site domakinstva vo seloto. Kategorijata, koja ucesnicite vo rabotnata grupa ja imenuvaa kako ***bogati domakinstva*** opfaka 55%,koi vo prosek e cetiri cleno semejstvo. Karakteristikite na bogatite domakinstva vo Mlado Nagoricane e toa deka ovie domakinstva se zemjodelski aktivni, nemaat dovolno rabotosposobni clenovi koi ja nadomestuvaat platenata sezonska rabotna sila.

Od zemjodelskite resursi domakinstvata poseduvaat kompletna mehanizacija (1 traktor, 1 kombajn, 1-2 baliracki, cela priklucna mehanizacija), obrabotuvaat prosecno do 10 ha obrabotliva povrsina (pcenica 3-4 ha, jacmen 3-4 ha, pcenka 2-3 ha drugi kulturi 1 ha), vo prosek 4 kravi, 50 – 60 ovci, 30 – 40 kokoski i 2 – 4 svinji. Vakvite domakinstva ostvaruvaat prihodi od prodazba na mleko i telinja.

Kategorijata, koja e imenuvana kako ***prosecno domakinstvo*** opfaka 20% koi vo prosek e cetiri cleno semejstvo. Karakteristicno za ova domakinstvo e deka mal % primaat penzii. Ovie domakinstva se zemjodelski aktivni, imaat dovolno rabotosposobni clenovi i moznost za plakanje na sezonski rabotnici. Od zemjodelski resursi ova domakinstvo raspolaga so mehanizacija (1 traktor, cela priklucna mehanizacija), obrabotuva vo prosek 4 ha obrabotlivo zemjiste (pcenica1 ha, jacmen 2 ha, dr. kulturi 1 ha), okolu 2 kravi, 2 svinji i 20 kokoski. Taka da prodazbata na mleko i jacmen se edni od znacajnite prihodi na ovie domakinstva.

Kategorijata, spored izvorite na prihodi koja e identifikuvana kako ***siromasno domakinstvo,*** vo seloto opfaka15% od domakinstvata,vo prosek 4 – 5 clena.Ovie domakinstva se karakteristicni po toa sto primaat penzii. Imaat osnovna zastarena mehanizacija, 1 ha obrabotliva nekvalitetna zemja, 1 krava, 15 ovci i 1 – 2 svinji.

Kategorijata, spored zivotniot standard koja e identifikuvana kako ***samecki domakinstva*** e zastapena samo 7% od naselenieto.Ovie primaat zemjodelski penzii, nemaat dovolno rabotna sila, nemaat mehanizacija, imaat mala povrsina na zemja koja ja davaat pod naem, imaat 1-2 kozi.

Samohranite majki vo Mlado Nagoricane ima samo 3% od vkupnoto naselenie vo seloto. Edinstven prihod ova domakinstvo go ostaruva preku socijalnata pomos.Ima nedostatok na rabotna sila, ne raspolaga so mehanizacija,ima 1 ha obrabotliva zemja, koja ja davaat pod naem i imaat od 1-2 kozi.

Sozdavanje opcija za podobruvanje na mlado nagoricane – sredstvo za planiranje-vizualizacija

Nie sami	Nie sami so pomos od strana	Samo so pomos od strana
Najprvo: **-Mal stocen fond**	**Najprvo:** **-Nema organizirano farmersko proizvodstvo** **-Nema dovolno voda za pienje** **-Opagjanje na natalitetot** **-Los rasen sostav**	**Najprvo:** **-Vo tek e usvojuvanje na proekt na deponija (od strana na drzavata)** **-Nevrabotenost i nedostatok na finansiski sredstva** **-Otkup na stocarski i zemjodelski proizvodi** **-Nedovolna isplata na mleko** **-Neadekvatni ceni za mleko** **-Nedostatok na strucna pomos**
	Podocna: **-Nema kanal za navodnuvanje** **-Nedovolen kapacitei za** **-Smestuvanje na stoka** **-Vodovod** **-Stara mehanizacija**	**Podocna:** **-Nema infrastruktura** **-Neorganiziranost od strana na drzavata** **-Nema ambulanti** **-Nema dovolno objekti za obrazovanie** **-Ne postoi zemjodelska sluzba** **-Stari stali i nema industrisko proizvodstvo** **-Skapa stocna hrana**

Objasnuvanje na vizuelnite rezultati - primena na sredstvata za planiranje-sozdavanje na opcija:

Sozdavanje na opcija, kako sredstvo za planiranje, se primenuva na rezultati za primena na prvoto sredstvo za situaciona analiza-pretstavuvanje na situacijata vo seloto. So primenata na drugite PRA sredstva i dovrsuvanjeto na situacionata snaliza, ova sredstvo e vo fazata na planiranja PLA metoda, koja se navraka na problemite koi gi identifikuvaa selanite, so primaenata na PRA sredstva – pretstavuvanje na situacijata na seloto i gi kategorizira sprema vremenskata potreba za nivno resavanje i sprema nivnite moznosti, za da ucestvuvaat vo resavanjeto na tie problemi. Otuka se identifikuvani site problemi na lokalnoto naselenie, ucesnicite na rabotnite grupi, se podelija na onie koi sto mozat sami da gi resat svoite problemi, za cie resavanje im e potrebno osven mobilizacijata na resursite i pomosta od strana i onie vo cie sto resavanje ne mozat da ucestvuvaat. Problemite se razlikuvaat i na onie koi sto mozat da bidat reseni vo skoro vreme i na onie za cie resavanje e potrebno poveke vreme ili pak se usloveni so resavanjeto na nekoi drugi problemi na navedenite listi.

NIE SAMI: Ucesnicite vo rabotnata grupa identificiraa samo eden problem koj mozat sami da go resat, a toa e *maliot stocen fond*. Po nivno mislenje za da se resi ovoj problem bi mozele da im se dade kako donacija stoka i sredstva a tie da ja cuvaat, da se grizat za nea. Imaat potencijali kako pasista i livadi i so toa ne bara mnogu za resavanje na ovoj problem. Ona sto e potrebno da se resi problemot na proizveduvacite na mleko e da se predupredat za standardite koj eden vakov objekt treba da bide zadovolen. Ovoj problem e kategoiriziran kako problem koj moze da se resi vo kraen vremenski period.

NIE SAMI SO POMOS OD STRANA: Problemite koi moraat prvo da bidat reseni vo kraen vremenski period, a vo cie resavanje moze da ucestvuvaat delumicno vo odnos na vladinite sredstva i samite proizveduvaci e *toa deka nema organizirano farmersko proizvodstvo. Pricinata e toa sto farmerite nemaat povolni uslovi za cuvanje na stokata, los rasen sostav.* Ovaa pomos bi se sostoela vo nabavka na rasni goveda ili prilagoden materijal i da im se pruzi sovetodavna usluga. Skapata stocna hrana e problem koj go onevozmozuva kvalitetot na mlekoto i zgolemuvanje na postojaniot obem na proizvodstvoto. Zaradi kontinuiranite vlozuvanja i odrzuvanja na proizvodstvoto vo tekot na celata godina, proizveduvacite ne mozat so svoi sopstveni sredstva da nabavat masini za molzenje, laktofriz

i pasterizator, za ova im e potrebno i podrska od strana. Potoa kako problem isto gop navedoa ne dovolnoto kolicestvo voda za pienje i namaluvanjeto na natalitetot pogotovo zenska populacija.

Problemi koi gi karakteriziraa koi mozat pokasno da se resat i vo cie resavanje selanite bi mozele delumicno da ucestvuvaat se *vodovodot, nemaat kanal za navodnuvanje, stara mehanizacija i nedovolen kapacitet za smestuvanje na stokata.* Postojnite smestajni kapaciteti mozat da go zadovolat obemot na postojnite proizvodstva, megjutoa, za zgolemuvanje na obemot se nedovolni. Zaradi kolicinata na sredstvata koi se potrebni za resavanje na ovoj problem, potreben e delumicen doprinos od strana. Imaat mnogu stara mehanizacija i na proizveduvacite im e potrebna pomos za nabavka na novi traktori i drugi priklucni mehanizacii. Nemaat vodovod no imaat cista pitka voda.

SAMO SO POMOS OD STRANA: Spored vaznosta za podobruvanje na uslovite za proizvodstvo, po mislenjeto na proizveduvacite, vo kratok vremenski period bi trebalo da se resat slednite problemi*: vo tek e usvojuvanje na proekt na deponija (od strana na drzavata), nevrabotenost i nedostatok na finansiski sredstva, otkup na stocarski i zemjodelski proizvodi, nedovolna isplata i neadekvatni ceni na mlekoto i nedostatok na strucna pomos.* Proizveduvacite metaat deka za recavanjeto na ovie problemi zavisat od otkupuvacite ili promena na drzavnata politika vo oblasta na ovie proizvidstva. Nedostatokot na strucnata pomos e problem vo koja selanite ne mozat da pomognat, zaradi nepostojniot strucen kadar vo samoto selo. Problemot bi se resil dokolku se organizira edukativna programa i poseta na stucni lica vo nivniot domen.

Neorganiziranata nabavka na repro materijali, visokite ceni na stocnata ishrana i niskite ceni na stokata i neorganiziraniot otkup na mleko go pravat stocarskoto proizvodstvo nerentabilno. Proizveduvacite ne ja naogjaat svojata uloga vo resavanjeto na ovie problemi.

Problemi kako sto se *namanje na infrastruktura,neorganiziranosta od strana na državata, nema dovolno objekti za obrazovanie, nemaat ambulanti, vo seloto ne postoi zemjodelska sluzba,ima stari štali, skapa stočna hrana i nema industrisko proizvodstvo,* gi smetaat za problemi koi možat podocna da se rešat.

- ***Biznis plan za konjičke ture po Staroj planini***

1. Osnovni podaci o interaktivnoj farmi

PUN NAZIV	*Interaktivna farma – Luka*
SEDIŠTE	Selo Lukavica – Dimitrovgrad
OBLIK ORGANIZOVANJA	Partnersko društvo
BROJ ZAPOSLENIH	Dva stalna i 17 sezonskih
GODINA OSNIVANJA	2004

2. Organizacija i realizacija konjičkih tura na Staroj planini

Interaktivna farma planira organizaciju jednodnevnih, dvodnevnih (vikend) tura terenskog jahanja, kao i jednonedeljnih tura. Ture su namenjene punoletnim osobama, koje mogu biti iskusni i neiskusni jahači. Ture se organizuju prema najavi, najmanje nedelju dana pre željenog termina i za grupu od najmanje tri jahača. Jahače prate dva obučena vodiča, koji dobro poznaju teren, jedno terensko vozilo koje nosi rezervnu opremu za konje i jahače, prvu pomoć, vodu, hranu i drugo, po potrebi. Vodiči i terensko vozilo međusebno komuniciraju preko radio-stanica i povezani su direktno sa dispečerom u bazi na Interaktivnoj farmi.

Na farmi ima ukupno 15 konja, od kojih je osam rase domaći nonius, a sedam domaći brdski konji. Farma poseduje svu neophodnu opremu za konje, a obavezno je i korišćenje

osnovne opreme za jahanje (zaštitni šlem, čepsovi, čizme i kabanice), koja se može dobiti na farmi, ukoliko je turista već ne poseduje.

Turista do Dimitrovgrada dolazi sopstvenim ili javnim prevozom – vozom ili autobusom. Ukoliko turista putuje iz inostranstva, onda ga organizator dočekuje na aerodromu u Nišu koji je udaljen 90 km od Dimitrovgrada ili u Sofiji, koja je na 60 km od Dimitrovgrada. Na farmi ih dočekuje devojka u narodnoj nošnji i devojka u jahaćoj uniformi, sa pogačom i blagom voćnom rakijom. Nakon smeštaja za prenoćište (hotel u Dimitrovgradu ili smeštaj u seoskom domaćinstvu), za goste se organizuje večera dobrodošlice.

Naredno jutro, pred sam polazak na terenu svi jahači potpisuju izjavu da na turi učestvuju na sopstvenu odgovornost. Znanje jahača pre polaska na turu testira vodič. Neiskusni jahači dobijaju kratku osnovnu obuku pre polaska, a tempo jahanja i opterećenje na stazi za celu grupu prilagođava se najslabijem jahaču.

Staza „Mala dvojka“, koja čeka učesnike ture je kombinovana staza pogodna za jednodnevne i dvodnevne konjičke, biciklističke i džip ture sa ekološkim – prirodnim i kulturnim sadržajima, koju je 2006. godine trasiralo društvo „Natura Balkanika“ na teritoriji opštine Dimitrovgrad. Dvodnevna tura koja vodi od Dimitrovgrada preko sela Petrlaš, Odorovci, Smilovci do dimitrovgradskog Visoka i nazad preko Smilovskog jezera i sela Radejna u Dimitrovgrad, iznosi ukupno 35 km. Najzanimljivije tačke na njenom putu su Petrlaška pećina, zatim Smilovsko jezero, etno-farme „Stojadinov“ i „Vasov“ i etno-kuća „Bekov“. Jednodnevna tura vodi od Dimitrovgrada, preko sela Petrlaš do pećine i nazad preko Smilovskog jezera i sela Radejna u Dimitrovgrad i iznosi 20 km.

Staza je markirana na terenu konjičkim oznakama (zeleni krug sa belom tačkom u sredini) i zelenim putokazima sa jahačem na konju i brojem 2. Na raspolaganju učesnicima ture nalazi se turistička karta – tabla u centru grada, a opis staze i karta u razmeri 1:50.000 data je u zajedničkoj broshuri „Tragovima nasleđa – Blago Caribroda“ (Caribrod je staro ime Dimitrovgrada).

Oni koji se opredele za dvodnevne ture, imaju organizovano noćenje u selu Smilovci. Na putu za Smilovce učesnici dvodnevne ture borave na etno-farmama „Stojadinov“ i „Vasov“, gde se upoznaju sa autohtonim rasama Srbije (domaći brdski konj, balkanski magarac, balkanska koza, svrljiška kokoš, svinja mangulica) uz objašnjenje njihovog naučnog, ekonomskog, etičkog i ekološkog značaja i degustaciju njihovih proizvoda. Na farmi „Vasov“ im se pruža mogućnost praktične demonstracije i učenja muže, izrade sira, kao i učenje sviranja gajdi i kavala, tradicionalnih instrumenata ovih krajeva.

Učesnicima ture obezbeđena je prva pomoć, a u slučaju nezgode poziv se upućuje Domu zdravlja u Dimitrovgradu ili, po potrebi, organizuje hitni prevoz terenskim vozilom iz pratnje. Za saniranje povreda konja brine se organizator u saradnji sa lokalnom veterinarskom službom.

Nakon povratka na farmu u selo Lukavica, učesnike ture ponovo čekaju devojke u narodnoj nošnji i jahaćem odelu, ali ovaj put da bi im dodelili diplomu za pređenu turu, album sa fotografijama sa ture i poseban poklon organizatora.

Za sada, Interaktivna farma u selu Lukavica nema konkurente, međutim to ne znači da se oni neće pojaviti za neku godinu. Za sada ovo je jedinstvena ponuda na ovom području, a i šire. Interesovanje meštana sela u regionu za uključenje u program Interaktivne farme je veliko, pa se ponuda tura i sadržaja na njima stalno unapređuje. Pojava konkurencije, iako moguća, malo je izvesna na području na kojem stručne radne snage za rad sa konjima nema, što daje šansu organizatoru da daljim produbljivanjem i poboljšavanjem programa, uvek drži pristojnu distancu sa mogućom konkurencijom.

3. Potencijalni korisnici ove ponude na Staroj planini

Prema Hawkinsu, potencijalni korisnici ove ponude su ljubitelji dobro očuvane prirode, netaknute prirode, ljubitelji ekstremnih sportova, rekreativci, ljubitelji zdrave hrane i seoskog turizma, kao i ljubitelji kulturnog turizma, lovci i ribolovci, stručna populacija (geolozi, arhitekte, biolozi). Profil turiste, koji bi bio zainteresovan za posetu parku prirode

izuzetne očuvanosti na ovaj način je sledeći: to je zaljubljenik u atraktivne prirodne znamenitosti, udaljene od zagađenih sredina velikih centara, turista koji teži zdravom životu, možda čak i avanturista. Posetioci na koje se najviše računa su stanovnici velikih gradova, za koje je selo turističko-kulturni okvir, u kome se odvija stvarni život, drugačiji od njihovog svakodnevnog života u bučnim, prenaseljenim i betonskim gradovima. Njihov glavni razlog (motiv) da bi došli tamo je mogućnost da „pobegnu“ iz urbane – zagađene sredine i pruže sebi odmor i rekreaciju u zdravoj životnoj sredini.

Ture za neobučene jahače su skuplje u odnosu na ture za obučene jahače, jer u njih spada i obuka i nadzor od strane iskusnog trenera terenskog i preponskog jahanja.

Klijentela	**Ukupna pružena usluga**	**Vrednost (u evrima)**	**Deo vašeg prometa**
Obučeni jahači	Jednodnevna tura	100	25 %
Obučeni jahači	Dvodnevna tura	200	25 %
Neobučeni jahači	Jednodnevna tura	120	25 %
Neobučeni jahači	Dvodnevna tura	240	25 %

4. Obim prometa

Klientela	**Prva godina (čovek-dana)**	**Prva godina (promet u evrima)**	**Druga godina (čovek-dana)**	**Druga godina (promet u evrima)**	**Treća godina (čovek-dana)**	**Treća godina (promet u evrima)**
Obučeni jahači	100	10.000	120	12.000	150	15.000
Obučeni jahači	150	30.000	170	34.000	200	40.000
Neobučeni jahači	100	12.000	120	14.400	150	18.000
Neobučeni jahači	150	36.000	170	40.800	200	48.000
Ukupno	**500**	**88.000**	**580**	**101.200**	**700**	**121.000**

5. Finansijsko-ekonomska analiza

5.1. Investiciona ulaganja u osnovna sredstva

Nastaju jednom, na početku poslovanja:

- oprema za jahače ..... 2.500 €
- oprema za konje ..... 10.000 €
- kompleti prve pomoći ..... 250 €
- terenska vozila ..... 17.000 €
- speleološka oprema ..... 1.800 €

U k u p n o: 31.550 €

Godišnji troškovi

- radna snaga ..... 35.000 €
- najam kancelarije ..... 1.200 €
- režijski troškovi ..... 5.760 €
- hrana, piće, gorivo, lekovi ..... 8.150 €
- amortizacija opreme ..... 7.807 €

U k u p n o: 57.917 €

Godišnji prihodi

- konjičke ture ..... 88.000 €

U k u p n o: 88.000 €

6. Potrebna radna snaga

Radna mesta	**Broj potrebnih radnika**	**Vrednost bruto plate (€)**
Stalna		
Direktor	1	6.000
Dispečer	1	3.600
Sezonska i povremena		
Štalar	2	2.400
Vodič konjičke ture	8	11.600
Vozač terenskih vozila	4	5.800
Tehnički organizator	1	3.600
Veterinar	1	1.000
Lekar	1	1.000
Ukupno	**19**	**35.000**

7. Režijski troškovi

Režijski troškovi	**Vrednost režijskih troškova mesečno (€)**	**Vrednost režijskih troškova godišnje (€)**
Registracija terenskog vozila	70	840
Komunikacija	80	960
Komunalije	30	360
Ostalo	100	3.600
Ukupno	**280**	**5.760**

8. Promocija i reklama

NVO „Natura Balkanika“ je u cilju promocije odštampala regionalni i opštinski turistički vodič. Planirano je doštampavanje posebnih letaka za pojedine ture. Sredstva za ovu namenu obezbeđena su iz donacija, pa nisu uneta u troškovnik. Distribucija propagandnog materijala predviđena je kroz nekoliko domaćih agencija i na sajmu turizma u Beogradu 2007. na štandu opština Istočne Srbije. Takođe je u Dimitrovgradu, uz donatorksu pomoć, postavljena turistička tabla sa stazama i opšta turistička karta opštine. Planirano je da ova tabla bude i na štandu TO Dimitrovgrad, kao i da se naknadno doštampa kao dvostrana karta 1:50.000. Do tada će se koristiti reginalna karta pograničnih opština Srbije, Bugarske i Makedonije koja je napravljena u sklopu istog projekta finansiranog iz fondova GTZ. Planira se i postavljanje linka na sajtu www.selo.co.rs , na kome je za sada predstavljeno samo dva objekata iz mreže „Balkanikinih“ saradnika na terenu –etno-kuća „Ivanov“ i smeštaj „Maca i Spas“ u Lukavici. Linkovi će biti postavljeni i prema novom sajtu „Balkanikinog“ Centra za razvoj sela – www.balkanika-crd.org na:

www.dimitrovgrad.org.rs
www.todimitrovgrad.org.rs
www.pdcaribrod.8m.com
www.serbia-tourism.org

Takođe će se na sajtu naći i kompletne brošure „Land of Shopska“ i „Caribrod – tragovima nasleđa“.

U daljoj promociji i reklami „Balkanika“ akcenat stavlja na jačanje poslovnih i partnerskih odnosa sa zainteresovanim seoskim gazdinstvima na lokalu, kao i Turističkom

organizacijom Dimitrovgrada, taksi udruženjem u Dimitrovgradu i lokalnim i nacionalnim medijima. „Balkanika“ ima sopstvenu produkcijsku kuću koja se specijalizovala za izradu obrazovnih i promotivnih filmova. Oni će se takođe koristiti u promociji programa. Do sada su snimljeni sledeći filmovi od značaja za ovu namenu:

„Prerada mesa autohtone rase svinja mangulica“
„Bosanski brdski konj“
„Domaća pramenka“
„Balkanska koza“
„Mangulica“
„Land of Shopska“ itd.

Uz podršku i pomoć „Balkanike“ snimljeni su mnogobrojni prilozi i emisije RTS, BK, Pirotske, Zaječarske i Caribrodske televizije, između ostalih i

„Znanje-imanje“ u Dimitrovgradu
„Sasvim prirodno“ – Dimitrovgrad
„Sajam autohtonih rasa i seoskog nasleđa u Dimitrovgradu“
„Emisija o Staroj planini“ ekološke redakcije „Caribrodska mala dvojka“ itd.

Jedan od filmova „Caribrodska mala dvojka“, kao i druga epizoda „Sasvim prirodno“ – Dimitrovgrad, govore upravo o konjičkim turama, pa će oni predstavljati osnovni materijal za promociju među turističkim agencijama.

„Balkanika“ ima dobre kontakte sa diplomatskim korom i pripadnicima raznih međunarodnih organizacija u Srbriji, koji predstavljaju jednu od ciljnih grupa za razvoj konjičkog i ruralnog turizma uopšte. Stoga će „Balkanika“ nastaviti da koristi sve svoje kontakte, kao i druge aktivnosti iz delokruga svog rada za promociju (konferencije, radionice i sl.).

- ***Propagandni materijal za agroturizam*** **u pograničnom delu Makedonija–Srbija**

Ono što nijedna zemlja nikada nije efikasno uradila: nije napravila katalog sa primerima maršruta putovanja sa specijalnim interesima i avanturama za distribuciju izvođačima putovanja širom sveta. Očigledno, ako destinacija Stara planina ovde istupi prva, bila bi svakako u određenoj prednosti u odnosu na konkurenciju.

Ako destinacija Stara planina želi da nastupi na sceni putovanja sa posebnim željama umnogome ispred ostalih zemalja, pripremanje kataloga primera modula putovanja za svaki geografski predeo je način da se stekne glavna konkurentska prednost. Dodavanje tržišta putovanja sa specijalnim interesima već postojećim odmarališima prilagođavanjem postojećih turističkih proizvoda. Lista aktivnosti posebnih želja sa primerima modula za distribuciju glavnim izvođačima putovanja koji već imaju upakovanu ponudu za destinaciju Stara planina dala bi im dodatne proizvode koje bi mogli da ponude.

Predstojeći zadatak destinacije Stara planina u cilju razvoja turizma bilo bi stvaranje i očuvanje konkurentske prednosti time što bi se napravio poprečni presek visoko kvalitetnih, usko specijalizovanih tržišta, kao i svuda prisutnog putnika avanturiste. Takođe, usko specijalizovana tržišta širom sveta teže da budu sve obilnija, sve obrazovanija i sve više orijentisana na putovanja. Prevideti ova tržišta bilo bi katastrofalno na duže staze.

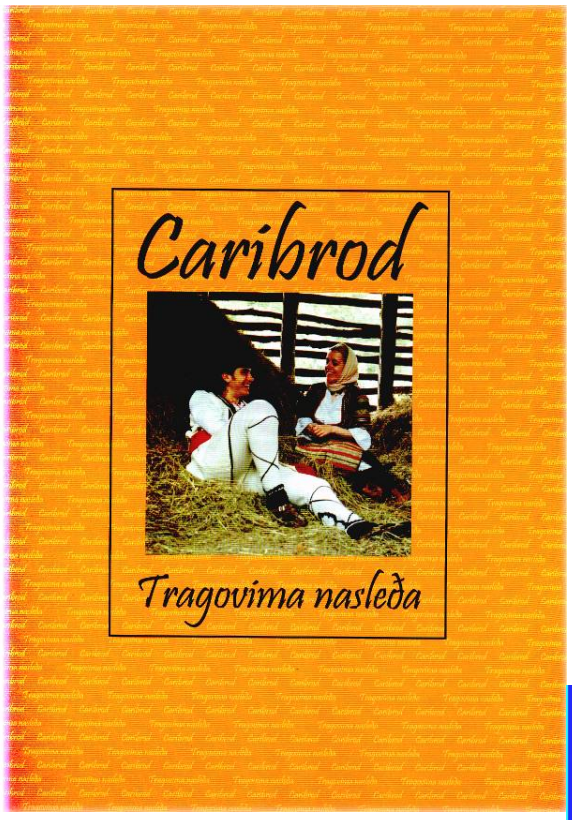

Caribrodska brošura

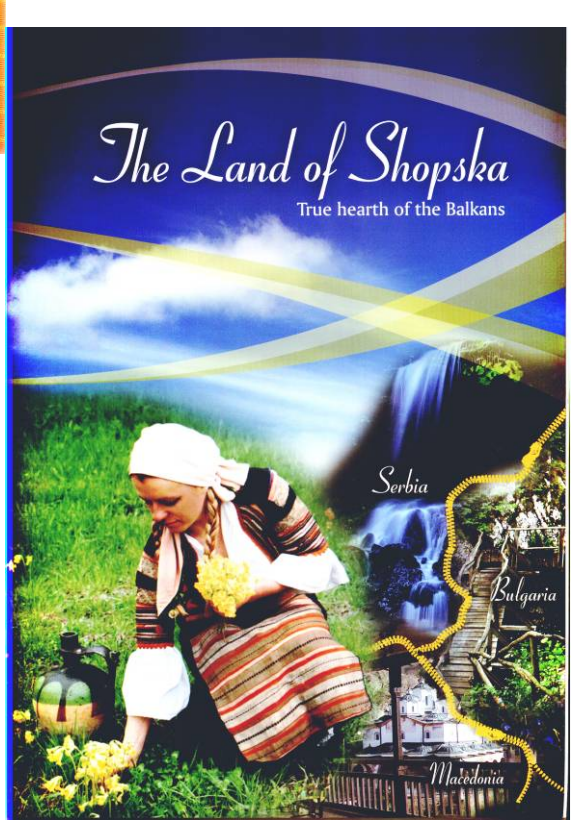

Brošura „The land of Shopska“

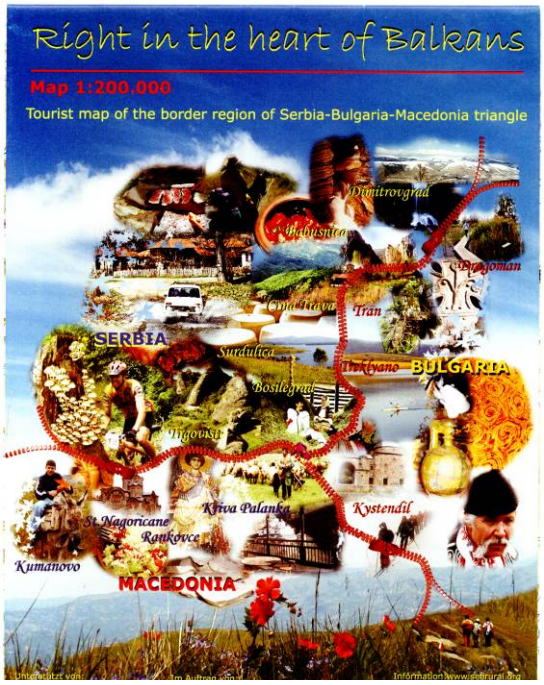

Turistička mapa za tromeđu Srbija–Makedonija–Bugarska

- ***Konjičke i džip staze po Staroj planini (karte)***

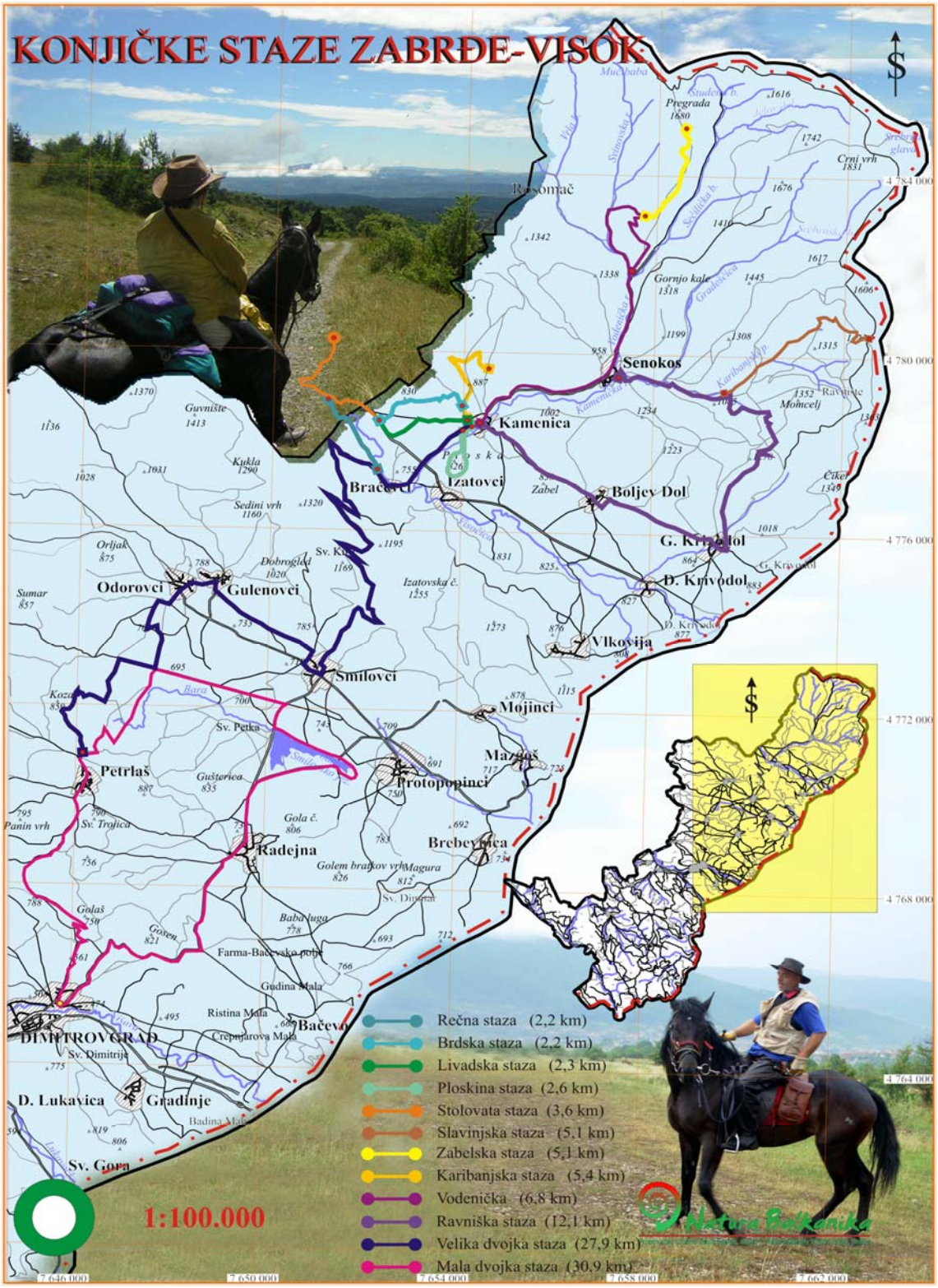

KONJIČKE STAZE PONIŠAVLJE-BUREL
1:100.000
Manastirska staza od 11,0 km
Dragovitska staza od 18,3 km
Verzarska staza od 30,3 km
Natura Balkanika
Petrič
Paskašija
Gojin Dol
Željuša
DIMITROVGRAD
Lukavica
D. Lukavica
Sv. Gora
Slivnica
Mah. Lazarci
Planinica
Banjski Dol
Grapa
Poganovo
Kljucina Mah.
Prača
Dragovita
Cirinci
Iskrovci
Vrapča
Petačinci
Banje
Skrvenica
G. Nevlja
D. Nevlja
Kuljina Mal
Metiljavčanje
Papratljivica
Ćelešova Mala
Šarkova Mala
Stanimirova Mala
Jolina Mala
Kalinčanje
Sv. Nikolaj
Sv. Trojica
Sv. Dimitrije
Sv. Nikola
Sv. Ilija
Sv. Jovan
Mah. sv. Jovan
Sv. Presveta
Mah. Konjarnik
Mah. Mečije
Vrh Padine
Vrh Slap
Mah. Vlasarci
Mah. Lazarci
Del Mala
Dedov grad
Meovski vrh
Izvorska gl.
Vrsanja
Gradište
Tumba
Beli kamik
Rasoveča
Sirhan
Rajčul
Paprad
Basaka
Vršnik
Rumka
Tupan
Bukovište
Čukar
Dren
Panica
Garinje
Naču
Orljak
Sumar
Vražja gl.
Đurđeva gl.
Kozar
Kočačeva gl.
Panin vrh
Golaš
Neškov vrh
Ostruša
Poskurica
Klečovci
Peros
Ostruška
Vrzar
Bilo
Nosovica
Oštri vrh
Radine
Lazine
Lupiča dol
Bratilov dol
Stari dol
Nevljanska
Selišta
Ribni dol
Rila
Poganovska
Lukavica
Lisina
Gradište
Ostrulja
Kilo
Klečovci
Poskurica
Vrzar
Ostruška
Vrh Padine
Mah. Mečije
Vijin Slap
Mah. Vlasarci
Nosovica
Radine
Lazine
Kalinčanje
Rasoveča
Tumba
Beli kamik
Srbian
Lukavica
Zeljuška r.
Lukavica
Poganovska
Rila
Bratilov dol
Lupiča dol
Stari dol
Nevljanska
Selišta
Ribni dol
Sirhan
Rajčul
Paprad
Basaka
Vršnik
Rumka
Tupan
Bukovište
Čukar
Dren
Panica
Garinje
Naču
Orljak
Sumar
Vražja gl.
Đurđeva gl.
Kozar
Kočačeva gl.
Panin vrh
Golaš
Neškov vrh
Ostruša
Poskurica
Klečovci
Peros
Ostruška
Vrzar
Bilo
Nosovica
Oštri vrh
Radine
Lazine
Lupiča dol
Bratilov

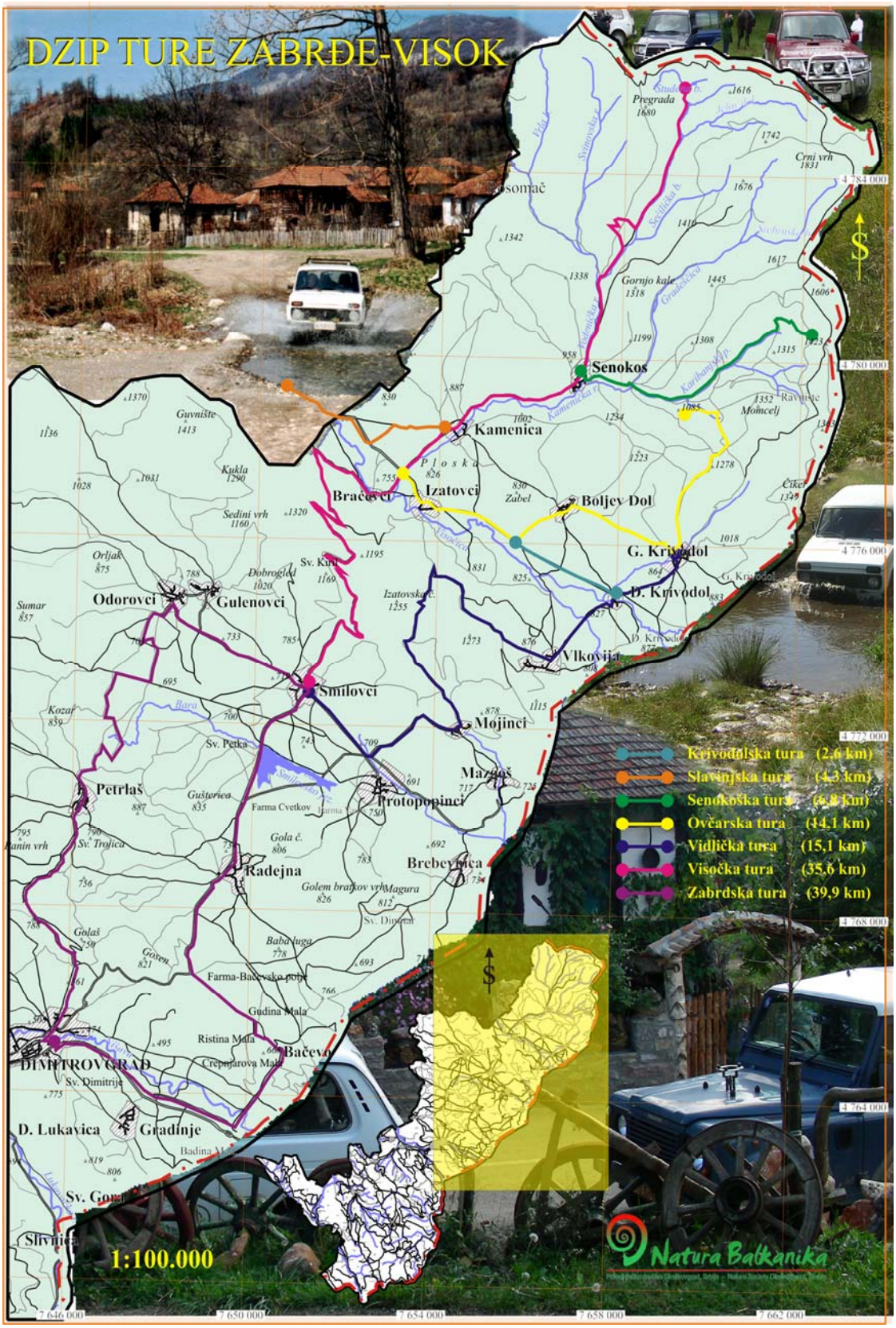
DZIP TURE ZABRĐE-VISOK
Senokos
Kamenica
Izatovci
Braćevci
Boljev Dol
G. Krivodol
D. Krivodol
Vlkovija
Smilovci
Mojinci
Mazgoš
Protopopinci
Brebevnica
Radejna
Odorovci
Gulenovci
Petrlaš
DIMITROVGRAD
Bačevo
D. Lukavica
Gradinje
Krivodolska tura (2,6 km)
Slavinjska tura (4,3 km)
Senokoška tura (6,8 km)
Ovčarska tura (14,1 km)
Vidlička tura (15,1 km)
Visočka tura (35,6 km)
Zabrdska tura (39,9 km)
1:100.000
Natura Balkanika

- ***Anketni upitnici (1. Upitnik za lokalne vlasti, 2. Upitnik za rakovodioce projekata, NVO i sl., 3. Upitnik za stanovništvo sela)***

1. UPITNIK ZA LOKALNE VLASTI

A. SADAŠNJA SITUACIJA I USLOVI ZA RURALNI RAZVOJ U PODRUČJU KOJE SE ISTRAŽUJE

I. Geografska pozicija i politička organizacija regiona

1. Geografski tip područja (nizijski, brdski, planinski):_____
2. Nadmorska visina (najniža, najviša):_____
3. Granice (geografski opis, politički opis – susedne opštine, okolina):

_____

4. Da li vaša opština poseduje detaljan prostorni plan?_____
5. Kolika je ukupna površina vaše opštine?_____
6. Da li na vašoj teritoriji imate neke zaštićene prirodne oblasti?

_____

7. Koje je upotrebno zemljište na teritoriji vaše opštine (mapa ili tabela sa procentima ukoliko se može primeniti)?_____
8. Kakve su dominantne klimatske karakteristike vašeg područja (suva oblast, plavna oblast)?_____
9. Koje planine i brda, ravnice i doline postoje u oblasti?

_____

10. Koji tip stena i zemljišta (geološki) postoje u opštini ?

_____

11. Koje reke, potoci i izvori postoje u opštini, neko jezero ili sl.?

_____

12. Da li postoji sistemi za navodnjavanje (kanali) i koliko su dugi?

_____

13. Koji je dominantan tip vegetacije (tip šume, pašnjaka, livada itd.)?

_____

14. Koje zanimljive vrste flore i faune postoje u oblasti? Da li su neke od njih endemične, odnosno specifične za vaše područje, stare?

_____

II. Socioekonomski profil regiona

1. Koji je broj naselja u vašoj opštini i koji je njihov tip?

_____

2. Koji je broj stanovnika u naseljima?_____
3. Koje nacionalne manjine su prisutne u opštini i koliko je njihovo učešće u ukupnom broju stanovnika?

_____

4. Lokalna samouprava, lokalne i regionalne vlasti:
   i. Koji je godišnji budžet i njegova struktura u poslednjih pet godina?

   _____

   ii. Kolika su sredstva primile opštinska administracija i lokalne javne službe od internacionalnih donatora u poslednje tri godine?

   _____

   iii. Da li postoji organizaciona karta opštine i ako postoji napraviti kopiju?_____
   iv. Opišite vašu strukturu, organizaciju i izrazite vaše mišljenje o vašoj efikasnosti?

   _____

   v. Predstavite podelu vlasti i odgovornosti?

   _____

vi. Molimo vas da navedete listu javnih preduzeća koja pružaju servisne usluge građanima vaše opštine, kao i tip usluga koje pružaju.

_____

vii. Da li imate opštinskog menadžera, arhitektu, ombudsmana itd. u vašoj opštini?

_____

viii. Da li u vašoj opštini postoji mehanizam interne kontole (inspekcija)?_____

ix. Da li vaša opština ima odeljenje koje se bavi ocenom, odnosno evaluacijom rada opštinskih službi, odnosno kvaliteta usluga koje one pružaju?

_____

x. Da li vaša opština ima strategiju/akcione planove ili sl. u pojedinim oblastima (socijalna, za zaštitu životne sredine, ekonomski razvoj itd.)?_____

xi. Ko je učestvovao u formulisanju ovih dokumenata (gradonačelnik, članovi opštinskog saveta, grdaski menadžer, upravni odbor, opštinski stručnjaci (za finansije, glavna arhitekta,...), opštinska radna grupa, NVO, seoski saveti, poslovne zajednice, nezavisni eksperti, ostali...)?

_____

xii. Da li postoji specijalno odeljenje za planiranje u vašoj opštini odgovorno za priorizaciju, programiranje, monitoring i evaluaciju budućeg razvoja opštine?

_____

xiii. Nabrojte prioritetne projekte koje je opština identifikovala sa procenom troškova?

_____

xiv. Nabrojte projekte koji su u toku i projekte koji su skoro dovršeni i njihove troškove?

_____

xv. Da li je proces planiranja u vašoj opštini bio na javnoj debati?

_____

xvi. Da li vaša opština ima kontinualnu saradnju sa NVO?

_____

xvii. Molimo vas da pojasnite prisutnost i strukturu socijalnih službi (upotrebite mapu za svaku označenu kategoriju da biste je upisali, upotrebite oznake dole navedene); da li se npr. razmatrala potreba nekih stanovnika sela da se otvori npr. ambulanta o državnom trošku u njihovom selu.

LEGENDA	Znak	broj
Obrazovanje		
Četvorogodišnja	Sc4	1
Osnovna škola	Sce	2
Srednja škola	Scm	3
Viša škola	Sch	4
Fakulteti	Fac	5
Zdravstvena zaštita		
Samo prva pomoć, ambulante	A	6
Sa najmanje jednim stalnim doktorom	Ad	7
Poseta mesta – gradova sa permanentnom medicinskom tehnikom	At	8
Patronažne sestre	Av	9
Dnevne klinike	Dc	10
Bolnice	H	11
Apoteke	Ph +	12
Socijalna služba		
Služba penzijskog fonda	Pen	13
Socijalni savetnici	Soc	14
Služba zapošljavanja	Em	15
Državne službe, odeljenja ministarstva itd. – agencije za mala i srednja preduzeća	SA – SME	

– privredne komore, – poljoprivredne službe – odeljenje za poljoprivredu – veterinarska stanica	SA – cc SA – MAFWE SA – as SA - ve	
Ostalo		16
Kultura		
Kulturni centri	CS	17
Biblioteke	Cl	18
Bioskopi	Cc	19
Pozorišta	Ct	20
Muzeji	Cm	21
Crkve	Cch	22
Manastiri	M	23
Festivali	Fest	24
Tradicionalne svečenosti, proslave, slave, vašari… vezani za nacionalne običaje	Trad	25
Kulturni spomenici i istorijski gradovi	Cm	26
Sport		
Sportski centri	Sc	27
Hale	Sh	28
Tereni	St	29
Bazeni	Sp	30

5. Ekonomski profil regiona
   a. Koji je broj radno sposobnih, broj zaposlenih, broj nezaposlenih?

      _____

   b. Ko su glavni poslodavci, broj zaposlenih u njima i njihov status – javni/privatni?

      _____

   c. Koji je nivo i dinamika prihoda u regionu u poređenju sa nacionalnim?

      _____

   d. Kakva je struktura ruralne ekonomije u regionu?
      i. Agrobiznis (mapiranje zadruga, prerađivački kapaciteti, hladnjače, otkupna mesta za poljoprivredne proizvode, poljoprivredna preduzeća, mlekare, klanice, fabrike za preradu voća i povrća, veliki kompleksi pod plastenicima, centri za distribuciju, mesta gde su farmeri ranije prodavali i gde sada uglavnom prodaju svoje proizvode, poljoprivredne apoteke, veterinarske i poljoprivredne stanice, benzinske pumpe i prodavnice poljoprivredne opreme i mehanizacije, ukoliko postoje):

         _____

      ii. Industrija i rudarstvo:

         _____

      iii. Trgovina (prodavnice, supermarketi, specijalizovane prodavnice, pekare, mesare, zelene pijace, prodavnice za trgovinu na veliko, pijačni dani, kao i državni praznici kada nisu otvoreni):

         _____

      iv. Usluge i turizam (turistički hoteli, moteli, restorani, banje itd., takođe broj mesta za goste u restoranima, prenoćišta, promet ukoliko je moguće, odakle turisti dolaze, posebno ukoliko postoje podaci o gostima iz susednih država; identifikacija razvoja ostalih službi kao što su servis za automobile, servis za elektriku, frizeri, kovači, posebno tradicionalne veštine – izrada nacionalnih nošnji, posuđa, cipela, suvenira itd.):

         _____

v. Koliko ruralna ekonomija regiona zavisi od prirodnih resursa i njihove eksploatacije?

_____

vi. Koliko seča drva i sakupljanje lekovitog bilja, divljeg voća i gljiva, lov i ribolov doprinose lokalnom ruralnom razvoju i učestvuju u prihodima populacije?

_____

6. Infrastruktura

a. Putevi

1. Koja je razdaljina od prestonice u km, časovima/minutima autobusom, vozom, tipovi dostupnih puteva?_____
2. Koja je dostupnost javnog prevoza i kakva je povezanost između svih naselja u opštini, razdaljina u km, tipovi puteva, broj autobuskih/železničkih stanica?

_____

3. Koji su dnevni migracioni centri i razdaljina od opštinskog centra do njih, dostupnost javnog prevoza i koliko često?

_____

4. Koliko je km asfaltiranih puteva, makadamskih puteva i posutih puteva u opštini?

_____

5. Koliko km puteva po kategorijama imate (magistralnih, regionalnih i lokalnih) u vašoj opštini?

_____

b. Voda

1. Koji broj naselja se snadbeva vodov putem vodovoda? Koliko naselja je priključeno na gradski vodovod, a koliko ima svoje lokalne vodovode?

_____.

2. Koji je broj naselja bez vodovodne mreže, a koji se snabdevaju iz izvora, reka i bunara (molimo vas da ih nabrojite)?

_____.

3. Koji broj naselja je priključen na kanalizacioni sistem? Koja su to naselja i koliki je udeo stanovništva u njima u odnosu na ukupan broj stanovnika u opštini?

_____

4. Ima li uređenih stočnih grobalja/jama na teritoriji vaše opštine?

_____

c. Elektrifikacija

1. Koliko je korisnika u vašoj opštini povezano na električnu mrežu? _____
2. Da li postoje neka sela ili delovi sela bez električne energije, i koja su ukoliko ih ima?_____
3. Da li još uvek postoji neko selo ili delovi sela koje ima nedostatak u napajanju ili neadekvatno napajanje električnom energijom?_____
4. Kada se planira doelektrifikacija nepokrivenih reona? _____

d. Komunikacije

1. Koliko pošti imate u opštini?_____
2. Da li imate telefonsku centralu (tip i broj priključaka)? _____
3. Koji je broj mobilne telefonije dostupan u vašoj opštini?_____
4. Koliko internet provajdera, internet kafea i internet konekcija imate i gde su locirane?

_____

e. Stambena naselja

1. Imate li urbanistički plan (plan grada) za celu ili za deo teritorije opštine?_____
2. Koliko je kuća od čvrstog materijala registrovano na teritoriji vaše opštine (u svakom selu)? _____

3. Koliko ljudi još uvek živi u kućama-kovanicama, odnosno čakmarama? _____
4. Koliko kuća još uvek nema vodu, struju, ili toalete i kupatila itd.?_____

B. MOGUĆNOSTI I PRAVCI ZA POBOLJŠANJE SOCIOEKONOMSKE SITUACIJE U REGIONU

I. Koje su mogućnosti za poboljšanje ekonomske situacije u vašoj opštini, prema vašem mišljenju (zaokružite)?

1. Razvoj agrobiznisa
2. Razvoj industrije
3. Razvoj servisa i turizma
4. Razvoj MSP-a sa posebnim naglaskom na porodičnom biznisu
5. Diverzifikacija ruralne ekonomije
   i. Koji su ekonomski vredni aspekti ruralne tradicije, kulturnog i prirodnog nasleđa, autohtonog znanja kao potencijala za razvoj?
      - Razvoj multifunkcionalne poljoprivrede
      - Razvojni programi za podizanje vrednosti primarnim proizvodima
      - Razvoj kompatibilnih nepoljoprivrednih aktivnosti kao što je turizam itd.

   ii. Koje su perspektive (prema vašem mišljenju) za razvoj infrastrukture (dinamika razvoja, izvori finansiranja itd.)?
      - Ekonomska infrastruktura
      - Komunalna infrastruktura

   ii. Da li znate za neku istraživačku aktivnost sprovedenu na vašoj teritoriji koja se odnosi na neke postojeće resurse (zamljoradnička istraživanja, istraživanja fundamentalnih ili primenjenih nauka, prirodnih ili socijalnih)? Ako ih ima, da li su dostapni opštinskim ili drugim institucijama na teritoriji?

II. Mogućnosti za finansiranje ruralne ekonomije

1. Da li smarate da je vaša opština atraktivna za razvoj biznisa i investiranje i zašto?
   _____
2. Da li vaša opština ili lokalno stanovništvo imaju vlastite izvore za finansiranje razvoja (stvarne mogućnosti i javna svest o potrebama i mogućnostima)?
   _____
3. Kako procenjujete dostupnost državnih fondova za razvoj regiona?
   _____
4. Kako funkcioniše kreditiranje razvoja biznisa u vašoj opštini (ko nudi kredite i kakvi su kreditni uslovi)?
   _____
5. Da li je neki razvojni projekat u regionu u toku i ko ga realizuje i kakav je status projekta?
   _____
6. Da li koristite nacionalne fondove za razvoj nerazvijenih opština ili slične i za koju svrhu?
   _____
7. Da li koristite neki podsticaj za podršku ekonomskom razvoju, na primer razvoj malih i srednjih preduzeća, porodični biznis itd.?
   _____

III. Mogućnosti za poboljšanje kvaliteta života

1. Kako vidite mogućnosti za porast atraktivnosti vaše opštinske zajednice
   i. Da li smatrate da je promocija tradicionalnog načina života interesantna za budući ekonomski razvoj važe opštine? _____
   ii. Kakav je vaš odnos prema mogućnostima podizanja kohezije zajednice u vašoj opštini?_____

2. Jačanje civilnog društva kroz razvoj odgovarajućih društvenih servisa je veoma važan aspekt ruralne ekonomije. Kako vidite mogućnosti za to putem poboljšanja:
   i. Obrazovanja

   _____

   ii. Zdravstvene zaštite

   _____

   iii. Socijalne zaštite

   _____

3. Kakvo je vaše mišljenje o jačanju civilnog društva kroz razvoj NVO sektora?

_____

IV. Šta mislite o mogućnostima za socioekonomski razvoj vaše opštine unutar regionalne i prekogranične saradnje?

1. Međugranična saradnja uopšte
   i. Očuvanje, raspodela i korišćenje potencijala prirodnog i kulturnog nasleđa regiona

   _____

   ii. Zajedničko planiranje i upravljanje prirodnim resursima

   _____

   iii. Zajednički izazovi i aktivnosti u okviru zaštite životne sredine

   _____

   iv. Zajedničko planiranje ruralnog razvoja za određena geografska područja, npr. planinske regione i sl.

   _____

   v. Promocija zajedničkih društvenih aktivnosti

   _____

   vi. Mogućnosti za unapređenje protoka ljudi u pograničnim područjima, (kaoi saradnje u oblasti kulture, obrazovanja, tržišta, sajmovi i sl.)

   _____

   vii. Zajedničko planiranje infrastrukturnog razvoja
2. Promocija ekonomskog razvoja u graničnim oblastima
   i. Zajednički izazovi u odnosu na prehrambeni sektor i preradu poljoprivrednih proizvoda, regionalno brendiranje, mrežu regionalnih sporazuma o slobodnoj trgovini.

   _____

   ii. Mogućnost za unapređenje protoka kapitala u pograničnim područjima

   _____

   iii. Zajedničke aktivnosti na privlačenju domaćih i inostranih investicija

   _____

3. Navedite web-sajt opštine, novine, biltene, lokalne medije:

   _____

4. Imate li promotivni materijal o vašoj opštini?

   _____

2. UPITNIK SA RUKOVODIOCIMA – NVO-a, ORGANIZACIJA, PROJEKATA

I. Organizacija/projekat/profil preduzeća

Naziv organizacije	
Skraćeni naziv ili akronim	
Tip organizacije	
Tip aktivnosti	
Adresa	
Poštanski kod	
Grad	
Zemlja	
Telefon	
Fax	
E-mail	
URL organizacije	
Opis: iskustvo, istorijat, ciljevi, program, aktivnosti, struktura (struktura zaposlenih – obrazovna, starosna)	
Projekti	Opis projekta, budžet, izvor finansiranja, korisnici, trajanje (sadašnji i budući)
1	
2	
3	
Kontakt osoba	
Ime	
Funkcija	
Odsek	
E-mail	
Telefon	
Fax	

II. Postojeća situacija i uslovi za ruralni razvoj u ispitivanom regionu

1. Kako opisujete postojeću situaciji u vašoj opštini/regionu sa stanovništa vaše organizacije/preduzeća?

_____

2. Šta mislite o stepenu učešća proizvođača, potrošača i članstva interesnih grupa u razvoju lokalne ekonomije?

_____

3. Kakve su mogućnosti za unapređenje situacije (ekonomske, socijalne i kulturalne) u regionu?

_____

4. Imate li bilo kakvu ideju kako da postojeće stanje promenite na bolje uz vašu pomoć i kakva sredstva za to posedujete ili su vam neophodna da biste uspeli?

_____

5. Koji su to ekonomski/sociološki aspekti ruralne tradicije, kutlurno i prirodno nasleđe, tradicionalno znanje kao potencijal razvoja?
   - Razvoj multifunkcionalne poljoprivrede
   - Razvoj programa za dodavanje vrednosti primarnim proizvodima
   - Razvoj kompatibilnih parapoljoprivrednih i nepoljoprivrednih aktivnosti kao turizam itd.

_____

6. Koje je vaše mišljenje u pogledu perspektiva razvoja infrastrukture (dinamika razvoja, izvori finansiranja itd.)?
   - Ekonomska infrastruktura (prerabotuvački kapaciteti)
   - Agro infrastruktura (sistem za navodnjavanje, odvodnjavanje)
   - Komunalna infrastruktura (putevi, vodovod, kanalizacija)
   - Socijalna infrastruktura (obrazovanje, zadravstvo, socijalna zastita)

_____

7. Da li znate za neku istraživačku aktivnost sprovedenu na vašoj teritoriji, a tiču se različitih aspekata raspoloživih resursa (poljoprivredna istraživanja, istraživanja u fundamentalnim ili primenjenim naukama, prirodnim ili društvenim)? Ako ih je bilo, da li su vam dostupne?

_____

8. Kakav je vaš stav u pogledu mogućnosti za povećanje atraktivnosti vašeg regiona?
   a) Da li smatrate da je promocija tradicionalnog života zanimljiva za budući ekonomski razvoj vaše opštine/regiona? _____
   b) Šta mislite o mogućnosti povećanja kohezivnosti zajednice u vašoj opštini/regionu? _____

9. Jačanje građanskog društva putem razvoja adekvatnih javnih službi je veoma važan razvoj ruralne ekonomije. Kako gledate na mogućnost unapređenja:
   - Obrazovanje
   - Zdravstvo
   - Društvena briga
   - Pristup tržištu
   - Pristup informacijama i medijiuma?

10. Šta mislite o mogućnosti socioekonomskog razvoja vaše opštine/regiona u okviru regiona Niš–Sofija–Skoplje i prekogranične saradnje sa susednim opštinama?

_____

i. Prekogranična saradnja uopšte
   a) Očuvanja, korišćenje i podela potencijala prirodnog i kulturnog nasleđa u regionu
   _____
   b) Zajedničko planiranje i upravljanje prirodnim resursima
   _____
   c) Zajednički izazovi i aktivnosti u pogledu životne sredine
   _____
   d) Zajedničko planiranje ruralnog razvoja za zajedničke teritorije određenih geografskih celina, kao npr. određenih planina
   _____
   e) Promocija zajedničkih društvenih aktivnosti (ljudi–ljudima)
   _____
   f) Mogućnosti za unapređenje protoka ljudi u pograničnim oblastima (obrazovanje, kultura, tržišta, sajmovi itd.)
   _____
   g) Zajedničko planiranje infrastrukturnog razvoja
   _____

ii. Promocija ekonomskog razvoja pograničnih regiona
   a) Zajednički izazovi u odnosu na prehrambeni sektor i preradu poljoprivrednih proizvoda, regionalno brendiranje, mrežu regionalnih sporazuma o slobodnoj trgovini
   _____
   b) Mogućnost za unapređenje protoka kapitala u pograničnim područjima
   _____

c) Zajedničke aktivnosti na privlačenju domaćih i inostranih investicija

_____

3. ANKETNI UPITNIK

Redni broj /__/__/
Naseljeno mesto:_____
Opština: _____
Država : _____
Data **dan /__/__/ mesec /__/__/ 20___ god.**

I. LIČNI PODACI

1. Tip mesta u kome živite?
   a. zbijenog tipa b. raštrkanog tipa
2. Pol
   a. ženski b. muški
3. Godine starosti
   a. 15–24 c. 35–44 e. 55–64
   b. 25–34 d. 45–54 f. iznad 65
4. Kakav je vaš status zaposlenja?
   a. Stalno zaposlen d. Nezaposlen g. Student/učenik
   b. Poslodavac e. Penzioner
   c. Samozaposlen f. Domaćin/ca
5. Sektor zaposlenja?
   a. Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo
   b. Industrija i rudarstvo
   c. Građevinarstvo
   d. Trgovina, snabdevanje hranom i turizam
   e. Finansijske institucije
   f. Komunalne, društvene i lične usluge
   g. Javni servis i odbrana
   h. Obrazovanjie, nauka i kultura
   i. Zdravstvo i socijalna briga
   j. Nezaposljen
   k. Penzioner, domaćica, student
6. Čime se bavite? _____
7. Koji je vaš poslodavac?

_____

8. Koje su vaše obaveze na radnom mestu?_____
9. Stepen i vrsta obrazovanja, bez obrazovanja, nekompletno osnovno obrazovanje
   a. osnovna škola
   b. srednja škola
   c. stručna škola
   d. visoko, fakultet, akademija
10. Koliko dugo žive u ovoj oblasti:
    a. celi život b. u kontinuitetu _____godina
11. Ako je vaš odgovor A, preskočite pitanje 12.
12. Koji su razlozi za doseljenje u ovu oblast?

_____

13. Kad bi imali mogućnost da birate gde ćete da živite, šta biste izabrali:
    a. Da živite na selu i bavite se poljoprivredom?
    b. Da živite na selu i radite van poljoprivrede?
    c. Da živite u gradu a da se bavite poljoprivredom?
    d. Da živite u gradu a da radite van poljoprivrede?

e. Nemate odgovor

14. Broj članova vašeg domaćinstva?
    a. 1–2 b. 3–4 c. Preko 5

II. POLJOPRIVREDNA GAZDINSTVA

15. Površina kojom gazdinstvo raspolaže _____ ha.
16. Gde se nalazi vaš posed?
    a. U istom selo
    b. Drugo selo ista opština
    c. Druga opština
    d. Druga država. Koja? _____
17. Da li je vaša porodica posedovala zemlju u susednim državama i do kada? Da li ste pogođeni promenom granica u prošlosti? _____
18. Stočni fond:

Vid	Rasa	Broj
Goveda	_____	_____
Volovi	_____	_____
Krave	_____	_____
Ovce	_____	_____
Koze	_____	_____
Svinje	_____	_____
Konji (magarci, mazge)	_____	_____
Živinarstvo	_____	_____

19. Da li imate neku staru (autohtonu) rasu stoke i koju?_____
20. Da li proizvodite sir, kiselo mleko, jogurt, rakiju, sok, džemove?
    _____
21. Da li proizvodite za pijacu ili za domaću upotrebu?_____
22. Koliko članova vaše porodice radi na farmi?_____
23. Koliki deo vaših godišnjih primanja u porodici je od poljoprivrede?
    a. Celokupan
    b. Veći deo
    c. Manji deo
    d. Veoma mali
    e. Nemamo prihode od poljoprivrede
24. Da li imate neke druge prihode van poljoprivrede i od čega su?
    _____
25. Da li radite nešto drugo osim proizvodje hrane (zanati, turizam, usluge i dr.)?
    _____
26. Da li zapošljavate nekog da vam pomaže u radu na farmi (povremeno, stalno)?
    _____
27. Da li sarađujete sa komšijama tako što se uzajamno pomažete u poljoprivrednim poslovima (neplaćena pomoć na farmi)?_____
28. Da li ste tokom poslednjih deset godina počeli sa nekim drugim poslom?_____
29. Da li vaše gazdinstvo ima sredstava da investira u neke alternativne/nove poslove? Da li imate dovoljno resursa, veština i znanja, interesa, ideja, materijalnih resursa/novca, objekata pogodnih/dostupnih za druge poslove koje ste skoro počeli ili biste počeli u budućnosti?
    _____
30. Ako je odgovor „ne“, koji izvori ili pomoć su vam potrebni da razvijete biznis za koji ste zainteresovani?
    _____
31. Problemi sa kojima se susrećete na vašem imanju?
    _____
32. Da li imate naslednike imanja? _____
33. Da li sami tražite rešenje pre nego što potražite savet? _____
34. Da li ste za rešavanje problema na farmi tražili savete sa strane?_____
35. Od koga je tražena pomoć za rešavanje problema na farmi?

_____

36. Gde bi još tražili savet? _____
37. Da li je jasno gde treba zatražiti savet o poslovanju u poljoprivredi? _____
38. Da li ste zbunjeni postojanjem mnogobrojnih agencija koje danas deluju u oblasti kreditiranja, poslodavstva i sl.?_____
39. Da li savetnici provode dovoljno vremena sa vama da bi razumeli vaš problem?

_____

40. Da li su savetnici pružili moguće rešenje koje bi bilo odgovarajuće za vašu situaciju?

_____

41. Da li prihvatate njihov savet? _____
42. Kako vidite budućnost?_____
43. Da li razmišljate o uvođenju promena u ratarstvu/stočarstvu /plasmanu proizvoda na vašoj farmi? _____
44. Da li ste primali donacije od Vlade, lokalnih vlasti, projekata, nekog drugog?

_____

45. Da li postoji neko udruženje farmera u vašem kraju? Da li sarađujete sa njima? Ukoliko sarađujete, koje vrste usluga vam nude i kako ih vi koristite?

_____

46. Da li vidite neku mogućnost za međugraničnu saradnju ili trgovinu?

_____

47. Molimo vas da nabrojite tri stvari koje najviše volite u svom selu, opštini, regionu. Nešto zbog čega ste ponosni.

_____

48. Molimo vas na nabrojite tri stvari koje ne volite u svom selu, opštini, regionu. Nešto čega se stidite i smatrate da je smetnja za razvoj vaše farme, za vas lično i život u vašem selu, opštini, regionu.

_____

49. Da bi vaše selo postalo dobro mesto za život i poslovanje, koliko su važni sledeći faktori (zaokružete broj):

1. Nevažno
2. Manje važno
3. Donekle važno
4. Važno
5. Veoma važno

a. Javne službe (zdravstvo, briga za decu, obrazovanje i dr.) 1 2 3 4 5
b. Komunikacije (autobus, voz i dr.) 1 2 3 4 5
c. Stanovanje (posedovanje stana, zgrade, kuće i dr.) 1 2 3 4 5
d. Berza rada (dostupna kvalifikovana radna snaga) 1 2 3 4 5
e. Poslovi (dostupnost svih vrsta poslova) 1 2 3 4 5
f. Biznis (mogućnost za formiranje firme i dr.) 1 2 3 4 5
g. Kultura i sport 1 2 3 4 5
h. Kvalitet života 1 2 3 4 5
i. Okolina 1 2 3 4 5
j. Životna sredina 1 2 3 4 5
k. Međunarodna saradnja 1 2 3 4 5
l. Ostalo (molimo vas da navedete): _____ 1 2 3 4 5

50. Da li ste zadovoljni dosadašnjim razvojem ovih faktora koje se napred označili kao važne?
    a. DA b. NE

Ako je odgovor „DA“, preskočite sledećo pitanje.

51. Ukoliko je odgovor „NE“, precizirajte čime niste zadovoljni, zašto niste zadovoljni.

52. Ukoliko biste bili u situaciji da nekog posavetujete da se doseli u vaš kraj i tamo započne posao ili investira u vaše selo, koje biste mu razloge naveli?

53. Ukoliko biste bili u prilici da uvedete dve promene da biste započeli razvoj vašeg sela, koje bi to promene bile?

54. Možete li da se setite nekih aktivnosti ili programa koji su se sprovodili u vašem selu ili opštini, a da su pozitivno uticali na razvoj ovog kraja? Navedite ih.

55. Koja je, prema vašem mišljenju, najvažnija agencija ili pojedinac koji je uključen u ekonomski razvoj vašeg sela, opštine i vašeg regiona?

56. Da li ste bili uključeni u neki od razvojnih programa tokom poslednjih pet godina?
    a. Ne (ako odgovorite sa „Ne“ preskočite pitanje 57) b. Da
57. Ako je odgovor „Da“, o kakvom je razvojnom programu/aktivnostima reč? Navedtite imena projekata i zaokružite od 1 do 5?
    1 Učestvovao/la sam u izradi zajedničkih projekata
    2 Bio/la sam vođa zajedničkog projekta
    3 Učestvovao/la sam u zajedničkom projektu
    4 Bio/la sam član menadžerskog tima
    5 Imam statutarnu dužnost i moram da budam uklučen/a
    6 Ostala iskustva

Ime projekta
1) _____ 1 2 3 4 5 6
2) _____ 1 2 3 4 5 6
3) _____ 1 2 3 4 5 6
4) _____ 1 2 3 4 5 6

58. Mislite li da možete imati važnu ulogu u razvoju vaše opštine, regiona ili vašeg sela?

59. Da li ste zadovoljni rezultatima vašeg učešća u takvim razvojnim aktivnostima? Drugim rečima, da li su vaši napori urodili plodom?

60. Mislite li da svi u vašem kraju imaju podjednaku šansu da napreduju?

61. Da li postoji neka grupa koja je zapostavljena?

62. Dopunski izvori prihoda poljoprivrednog gazdinstva

Biznis	Sadašnje stanje	Nameravam da učinim	Voleo bih da mogu
Prodaja sa farme			
Isporuka polj. proizvoda mušterijama u gradu (raznošenje)			
Usluge smeštaja sa doručkom			
Organizovanje proslava na farmi			
Kampovanje			
Ribolov			
Ribnjak			
Konji			
Golf			
Seoske radionice			
„Izaberite sami“			

Farma ima svoj proizvod sa markom			
Lov			
Prerada hrane			
Domaća radinost			
Ostalo			

63. Poljoprivredni objekti

Godina izgradnje
Pred 1900
1901–1940
1940 –1970
1970–1990
Nakon 1990
Bez objekata
Ukupno
Stanje objekata
Loše (ruinirano)
Srednje
Dobro
Promenljiv
Sporedna/alternativna upotreba objekata
Za drvnu industriju
Za skladištenje (magacini)
Za stanovanje
Za kancelarijski prostor
Za zanatstvo
Za poljoprivrednu proizvodnju/pakovanje
Za rekreaciju
Za turizam

64. Problemi u razvoju biznisa i proširenju (povećanju raznovrsnosti) delatnosti na poljoprivrednom gazdinstvu

Ograničavajući faktori
Poteškoće zbog građevisnkih dozvola
Nedostatak kapitala
Nedostatak odgovarajućih objekata
Nedostatak finansijske pomoći
Poteškoće u pronalaženju „pravih“ osoba (radnika) za rad
Nedostatak pravih saveta i informacija
Nedostatak stručnosti i obuka
Loše predznanje o tržišnim mogućnostima i okolnostima
Ostalo

65. Faktori koji ograničavaju razvoj postojeće delatnosti farme

Ograničavajući faktori
Nedostatk novca
Nivo razvoja lokalnog biznisa
Nedostatak finansije
Nedostatak stručnosti i obuke
Nemogućnost da se proizvede dovoljna količina proizvoda i obezbedi redovna isporuka proizvoda, odnosno odgovarajuća dinamika isporuke i količina koju kupac zahteva, pa se ne isplati saradnja sa farmerima
Ostalo

66. Saradnja između farmera

Kategorija	Već urađeno	Zainteresovan/a	Nezainteresovan/a
Zajednički marketing			
Zajednička prerada			
Zajedničke mušterije / grupe mušterija			

67. Očekivane promene namene zemljišta u sledećih pet godina

Namena zemljišta
Zaštitni pojasevi
Šume
Industrijsko zemljište
Obradive površine
Hortikultura
Travnjaci
Šume za proizvodnju drvne mase
Drugo

68. Očekivane promene u stočnom fondu

Vrsta životinja i proizvodni tip	Povećaće se za (%)	Smanjiće se (%)
Krave mlekulje		
Junad		
Ovce		
Živina		
Tovne svinje		
Ekstenzivno svinjarstvo		
Ostalo		

69. Očekivane promene u upotrebi veštačkog mineralnog đubriva i dr. hemijskih supstanci u sledećih pet godina

Tip pesticida	Povećaće se za (%)	Smanjeje zbog zamene sa organskim ili slično (%)
Insekticidi		
Herbicidi		
Fungicidi		
Fertilizatori		

70. Rangiraj faktore koji utiču na vaše planove (od 1 do 5).

1. Ekonomski / /
2. Političko stanje u državi / /
3. Privatni biznis / /
4. Obrazovanje / /
5. Povezanost sa regionom / /

- ***Restorani i smeštajni kapaciteti u istraživanom regionu – Makedonija i Srbija***

Restorani u istraživanom regionu Makedonije–Srbije

Ime objekta i adresa	Kontakt telefoni	Kategorija	Hrana u ponudi i cene	Radno vreme	Posebnosti	Broj mesta	Posebne napomene
MAKEDONIJA							
RANKOVCE +389 (0)31							
Riblji restorant „Park“ selo Ginovci Rankovce	Telefon: 383 033	–	–	–	–	Restoran: Unutra 40 Bašta 150	Lokacija: 4 km od centra opštine Rankovce. Zanimljivosti: mini zoo-vrt, sportski ribolov Kapaciteti: sopstveni parking.
Riblji restorant „Petkovski“ Selo Ginovci Rankovce	Mob. tel. (0)70 691 454, (0)70 257 929	–	–	–	–	Restoran: Unutra 30 Bašta 50	Lokacija: u blizini stare vodenice koja još uvek radi. Kapaciteti: sopstveni parking, teren za šatore, ribolov.
Riblji restorant „Gogo Mond“ Selo Ginovci Rankovce	Telefon: 374 968 Mob. tel. (0)70 211 130	–	–	–	–	Restoran: Unutra 80 Bašta 130	Lokacija: 2 km od centra opštine Rankovce. Kapaciteti: sopstveni parking, dečje igralište; organizuje se takmičenje u sportskom ribolovu. Sopstveno jezero sa ribom krap (carps)
KUMANOVO +389 (0)31							
Kafana „K’smet“ Kumanovo, kompleks Crveni krst	Telefon: 431 670	–	Domaća rakija: 0,7 € Pljeskavica sa kajmakom: 2.5 € Kumanovski mez’lk: 2 € Makedonsko vino: 5–20 €	07.00–24.00 Nedelja i praznici 15.00–24.00	Enterijer je u etno-stilu, makedonska starogradska muzika.	Restoran: Unutra 50 Bašta 50	Lokacija: u blizini kompleks Crvenog krsta. Meni: domaća tradicionalna kuhinja (kumanovski mez’lk, domaće kobasice, škembići, čorbe, roštilj...). Plaćanje: gotovinsko.
Restoran „Baba Cana“ Kumanovo Ul. Pionirska br. 1	Mob. tel. (0)75 458 696	–	Domaća rakija: 0.5 €, Kafa sa ratlukom ili slatkom od dunja: 0,5 € Salate: 1 € Kačamak sa slanina: 1,5 € Sukana banica: 1 € Tavče-gravče: 1 €	08.00–24.00 Nedelja i praznici 16.00–24.00	Enterijer je u etno-stilu, klimatizovan , makedonska starogradska muzika.	Restoran: Unutra 70 Bašta 20	Kapaciteti: stara familijarna kuća s početka prošlog veka. Meni: domaća tradicionalna kuhinja. Plaćanje: gotovinsko.
SRBIJA							
BABUŠNICA +381 (0)10							
Hotel „Mir“, Zvonačka banja Babušnica	Telefon: 87 530	***	Doručak: 1,8 € Ručak: 3,4 € Večera: 2,8 €	8.00–24.00	TV	Restoran: Unutra 150	Lokacija: 14 km od centra Dimitrovgrada, 28 km od centra Babušnice, 50 km od centra Pirota. Kapaciteti: sopstveni parking. Meni: tradicionalna domaća kuhinja, vegetarijanska i posebna kuhinja (za

							dijabetičare, bez masnoća) Plaćanje: gotovinsko i kreditnim karticama.
Restoran „Romansa“, Babušnica	Telefon: 686 186	–	Pića: 0,5–0,8 € Ručak: 3,7–8,8 €	9.00–22.00	TV	Restoran: Unutra 30	Lokacija: u blizini zelene pijace. Kapaciteti: sopstveni parking. Meni: tradicionalni mlečni proizvodi, lokalni specijaliteti. Plaćanje: gotovinsko.
Restoran „As“, Babušnica	Telefon: 685 036	–	Pića: 0,5–0,8 € Ručak: 3,7–8,8 €	8.00–23.00	TV	Restoran: Unutra 50	Lokacija: kod autobuske stanice. Kapaciteti: sopstveni parking. Meni: tradicionalni mlečni proizvodi, lokalni specijaliteti. Plaćanje: gotovinsko.
CRNA TRAVA +381 (0)16							
Restoran od samog hotela „Vilin Lug“ Crna trava	Telefon: 811 122	B	–	–	TV	Restoran: Unutra 120 Bašta 50	Lokacija: u centru Crne trave. Plaćanje: gotovinsko.
Restoran „Las Vegas AS“, Crna trava	Telefon: 818 240	–	Sokovi: 0,4–0,6 € Rakije: 0,3 € Roštilj: 1,2 € Salate: 0,6–1,0 €	7.00–23.00	TV	Restoran: Unutra 30	Lokacija: u samom centru Crne trave. Kapaciteti: sopstveni parking. Meni: lokalni tradicionalni specijaliteti. Plaćanje: gotovinsko.
Kafić „Galerija“, Crna trava	Mob. tel. (0)63 631 575	–	Sokovi: 0,4–0,6 € Rakije: 0,4–0,6 € Pica: 3,7 € Peciva: 0,2–0,4 €	7.00–23.00, a peciva 7.00–14.00	TV	Kafić: Unutra 40	Lokacija: u samom centru Crne trave. Kapaciteti: sopstveni parking. Plaćanje: gotovinsko.
Kafana selo Gradaska, Crna trava	Mob. tel. (0)63 Telefon: 823 8383	–	Pivo: 0,3 € Vino: 1,8 € Žestoka pića (1L): 3,7 € Roštilj: 1,2 €	7.00– 2.00	TV, bilijar	Unutra 30	Lokacija: 22 km od Crne trave. Ostalo: za pripremu hrane potrebno je najaviti jedan dan unapred. U sezoni vašara (juni–septembar) hrana se priprema bez najave. Postoji i mogućnost prenoćišta (200 denara za dvokrevetnu sobu).
SURDULICA +381 (0)17							
Motel „Narcis“, Vlasinsko jezero	Telefon: 86 290	B	Doručak: 2,5 € Ručak: 3,7 € Večera: 3,7 €	8.00–24.00	TV	Restoran: Unutra 250 Etno- restoran: 50	Lokacija: 30 km od centra Surdulice. Kapaciteti: sopstveni parking. Meni: pansionska i tradicionalna hrana. Plaćanje: gotovinsko, kreditnim karticama.
Motel „Jezero“, Promaja	Telefon: 86 502	B	Doručak: 2,5 € Ručak: 5,6 € Večera: 5,6 €	8.00–24.00	TV	Restoran: Unutra 100	Lokacija: 18 km od centra Surdulice, 10 km od Vlasinskog jezera. Kapaciteti: sopstveni parking. Meni: tradicionalna hrana. Plaćanje: gotovinsko, kreditnim karticama.

Hotel „Vlasina“, Vlasinsko jezero	Telefon: 86 530	B	Doručak: 2,5 € Ručak: 5,6 € Večera: 5,6 €	8.00–24.00	TV, klima	Restoran: Unutra 200 Bašta 100	Lokacija: 30 km od centra Surdulice. Kapaciteti: sopstveni parking. Meni: tradicionalna hrana. Plaćanje: gotovinsko, kreditnim karticama.
Hotel „Srbija“, Surdulica	Telefon: 815 400	B	Doručak: 2,5 € Ručak: 5,6 € Večera: 5,6 €	8.00–24.00	TV	Restoran: Unutra 150	Lokacija: u centru Surdulice. Kapaciteti: sopstveni parking. Meni: pansionska i tradicionalna hrana. Plaćanje: gotovinsko, kreditnim karticama.
BOSILEGRAD +381 (0)17							
Hotel „Dukat“, Bosilegrad	Telefon: 878 822	–	Sokovi: 0,5 € Piva: 0,3–0,7 € Doručak: 0,8 € Ručak: 4,4 € Večera: 3,1 €	8.00–24.00	TV	Restoran: Bar 230 Bašta 100	Lokacija: u centru Bosilegrada. Kapaciteti: sopstveni parking, konferencijska sala sa 150 mesta. Meni: pansionska i tradicionalna hrana. Plaćanje: gotovinsko.
Restoran „Monika“, Bosilegrad	–	–	Sokovi: 0,5 € Piva: 0,3–0,7 € Doručak: 0,8 € Ručak: 4,4 € Večera: 3,1 €	8.00–24.00	TV	Restoran: Unutra 50	Lokacija: u centru Bosilegrada. Kapaciteti: sopstveni parking. Meni: tradicionalna hrana. Plaćanje: gotovinsko.
DIMITROVGRAD +381 (0)10							
„Oaza“ selo Lukavica Dimitrovgrad	Mob. tel. (0)63 485438 (0)63 1092978	–	Lovačka vešalica: 4,6 € Pileća vešalica: 3,1 € Pletenica: 4,0 €	Ponedeljak–subota: 10.00–24.00 Nedelja: 14.00–24.00	Klima	Restoran: Unutra 30 Bašta 30	Lokacija: 1 km od centra Dimitrovgrada, 5 km od srpsko-bugarske granice. Kapaciteti: sopstveni parking. Meni: tradicionalna hrana. Plaćanje: gotovinsko, preko računa za firme.
Brza hrana „Peros“ ul. Balkanska bb Dimitrovgrad	–	–	Pileći batak: 2,2 € Džigerica: 1,2 €	07.00–24.00	–	Restoran: Napolju 13 Unutra 20	Lokacija: 0,3 km od centra Dimitrovgrada. Plaćanje: gotovinsko, preko računa za firme.
Restoran „Merak“ ul. Beogradska br. 2 Dimitrovgrad	Telefon: 360 432; 360 595	–	P’lnene šuške: 1,8 € File minjon sa pečurkama: 4,8 €	09.00–23.00	Klima	Restoran: Unutra 36	Lokacija: u centru grada. Plaćanje: gotovinsko, preko računa i kartica.
Restoran „Poganovski manastir“ Selo Poganovo Dimitrovgrad staraplanina@medianis.net	Mob. tel. (0)64 1237427 (0)65 4351177	–	Šnicla Jerma: 4,4 € Rolovano praseće pečenje: 4,4 € Jagnjeće pečenje: 4,4 €	08.00–22.00	–	Restoran: Napolju 100 Unutra 50	Lokacija: Poganovski manastir. Meni: tradicionalna hrana. Plaćanje: gotovinsko.

Smeštajni kapaciteti u istraživanom regionu Makedonije–Srbije

Ime i adresa	Kontakt	Oficijalna kategorizacija	Br. kreveta	Sobe Cena po osobi	Uključen doručak	Dopolnitelno	Restoran	Zabeleške
MAKEDONIJA								
KRIVA PALANKA, +389 (0)31								
Hotel „Turist“ Kriva Palanka	Telefon: 375 198	C	147	11 €	Da	TV	Unutra: 250 Terasa: 40	Lokacija: u strogom centru Krive Palanke. Posebnosti: sala za porodična veselja, svadbe i kongresni turizam.
Hotel „Makedonija“ Kriva Palanka	Telefon: 375 142	C	40	11 €	Da	TV, terasa	Unutra: 250	Lokacija: na samom izlazu iz Krive Palanke, naspram Deve Bair (makedonsko-bugarska granica). Kapaciteti: sopstveni pakring, sportski tereni, sala za porodična veselja, razne druge zabave.
Manastir Sv. Joakim Osogovski Kriva Palanka	Mob. tel. (0)70 800 226	–	120	A- 64 € Ostale sobe: 8 €	Ne	–	Bašta: 30	Lokacija: 3 km udaljen od centra grada Krive Palanke. Kapaciteti: sopstveni parking, sala za sastanke. Posebnosti: mesto za odmor, rekreaciju, seminare, odmor, nekoliko planinarskih staza do Kalin kamena, Carevog vrha i Ruena.
Turistički kompleks Ribnik „DA-BO“ Kriva Palanka Selo Zidilovo	Tel/mob: 386 126 (0)70 244 902	–	10	5 €	Da	–	Unutra: 80 Bašta: 60	Lokacija: 7 km od Krive Palanke prema graničnom prelazu Deve Bair (makedonsko-bugarska granica). Kapaciteti: sopstveni parking, sopstveno jezerce gde može da se lovi riba i da se priprema na tradicionalni način, mini zoološki vrt.
Turistički kompleks Crkva Sv.Nikola Kriva Palanka Selo Gradec	Mob. tel. (0)70 550 727	–	20	3 €	Ne	–	Ne	Lokacija: 5,5 km od centra grada Krive Palanke. Specijalnosti: verski turizam – Crkva Sv. Nikola, pećina u neposrednoj blizini koja je bila isposnica monaha Sv. Joakim Osogovski, specifične stene, mesto za odmor, seminare i sl.
Parohijski dom Kriva Palanka Selo Trnovo	Telefon: 372 641	–	4	3 €	Ne	–	–	Lokacija: 8 km od centra grada Krive Palanke. Aktivnosti: ruralni i religiozni turizam, sakupljanje divljih plodova, lov.
Lovački dom „Kalin kamen“, Kriva Palanka Selo Krkja	Mob. tel. (0)70 546 148	–	8	3 €	Švedsi sto	–	Sala za ručavanje 20 mesta	Lokacija: 12 km od centra grada Krive Palanke u Osogovskim planinama. Aktivnosti: lov, rekreativne staze u planinama.

Lovački dom „Bela Voda“, Kriva Palanka Selo Duračka reka	Mob. tel. (0)70 546 148	–	6	3 €	Švedsi sto	–	Kuhinja sa salom za ručavanje	Lokacija: 12 km od centra grada Krive Palanke. Postoji više pristupačnih puteva, najbolji od njih je asfaltni put preko sela Duračka reka. Aktivnosti: lov, planinarenje, sakupljanje divljih plodova – lokacija Bela voda.
Lovački dom „Studenec“, Kriva Palanka Selo Meteževo	Mob. tel. (0)70 546 148 (0)70 376 333	–	6	3 €	Švedsi sto	–	Kuhinja sa salom za ručavanje	Lokacija: 18 km od centra grada Krive Palanke u podnožju Bijine planine, na putu ka Krivoj Palanci i Trgovištu. Aktivnosti: lov, šetnja po planinama, sakupljanje divljih plodova.
Vikendica „DACE“ Kriva Palanka Selo Golema Crcorija	Mob. tel. (0)70 356 303	–	3	3 €	Švedsi sto	TV	–	Lokacija: 16 km od centra grada Krive Palanke u blizini srpske i bugarske granice. Veći deo puta je asfaltiran. Aktivnosti: ruralni turizam, lov, planinarenje, sakupljanje šumskih plodova, pečuraka i čajeva.
Vikendica Kriva Palanka Selo Dobrovnica Mahala Srbinovci	Mob. tel. (0)70 313 995	–	5	3 €	Švedsi sto	–	–	Lokacija: 12 km od centra grada Krive Palanke Aktivnosti: ruralni turizam, lov, sakupljanje šumskih plodova
Vikendica Kriva Palanka Selo Meteževo, Studenec	Mob. tel. (0)70 376 333	–	6	3 €	Švedsi sto	–	–	Lokacija: na 1 km od asfaltnog puta prema selu Meteževo. Aktivnosti: ruralni turizam, lov, sakupljanje šumskih plodova i pečuraka.
Vikendica Selo Krkja Kriva Palanka Mahala Baristarci	Mob. tel. (0)75 323 778	–	4	3 €	Švedsi sto	–	–	Lokacija: u blizini Manastira Sv. Joakim Osogovski. Aktivnosti: pešačenje do turističkog kompleksa „Kalin kamen“, penjanje na vrhove Ruen i Carev vrh, kao i poseta mini farme za proizvodnju mleka.
RANKOVCE, +389 (0)31								
Hotel „Krater“ Selo Ginovci	Telefon: 383 137; 383 011	C	16	Od 20 € do A – 40 €	Da	Kablovska TV	Restoran: 50 Bašta: 40	Lokacija: magistralni put M-2 Skoplje – Deve Bair (makedonsko-bugarska granica). Kapaciteti: sopstvena benzinska pumpa, šoping centar
KUMANOVO, + 389 (0)31								
Hotel – Restoran „Rim–Pariz“ Kumanovo Ul. Treta MUB 56	Telefon: 415 800	B	–	SR – 3 € DR – 2 €	Da	Svaka soba ima TV, satelitsku, klima uređaj i telefon	Unutra: 130	Meni: uobičajena internacionalna jela, lokalni tradicionalni specijaliteti. Ostalo: veoma poznato mesto, odličn kvalitet hrane i usluga, 10 godina duga tradicija. Radno vreme: 8.00–1.00 Plaćanje: gotovinsko.

Hotel „Hils“ Kumanovo	Telefon: 452 536 Fax: 423 128	C	18	DR – 6 (pom. ležaj) 1 osoba – 35 € 2 osobe – 50 € 3 osobe – 70 €	Da	Svaka soba ima TV, satelitsku, telefon, mini-bar	Unutra: 40	Lokacija: 3,5 km od centra Kumanova, 0,5 km od regionalnog puta Kumanovo–Sveti Nikola. Ostalo: elitno i tiho mesto grada, fitnes klub je besplatan.
Motel – Restoran „Milano“ Kumanovo Selo Romanovce	Telefon: 465 111 Fax: 465 420	**	115	DR (5) 25 € TR (20) 52 € CR (5) 62 €	Da	TV set	Unutra: 80 Bašta: 80	Lokacija: 5 km od Kumanova, pored autoputa Kumanovo–Skoplje, 20 km od aerodroma „Petrovec“. Kapaciteti: sopstveni parking i benzinska pumpa. Ostalo: muzika uživo svake večeri. Plaćanje: gotovinsko.
SRBIJA								
BABUŠNICA, +381 (0)10								
Hotel „Mir“, Zvonačka banja, Babušnica	Telefon: 87 530	***	112	SR (2) 14 € DR (54) 11 €	Da	Sve sobe imaju terasu	Restoran: 150	Lokacija: 28 km od centra Babušnice, na 50 km od centra Pirota i na 14 km od centra Dimitrovgrada. Kapaciteti: hotel sadrži dva zatvorena bazena (jedan za rekreaciju, a drugi za rehabilitaciju) i jedan otvoreni, kao fizioterapeuti, masaže i hidromasaže. Načini plaćanja: platne kartice i gotovina.
CRNA TRAVA, + 381 (0)16								
Hotel „Vilin lug“, Crna trava	Telefon: 811 122	B	36	SR (4) 12 € DR (8) 12 € TR (4) 12 € polu A (1) 23 €	Ne	Svaka soba ima terasu, poluapartman ima dva kupatila i dva ulaza.	Unutra: 120 Bašta: 50	Lokacija: u samom centru Crne trave, preko mosta. Kapaciteti: sopstveni parking, sportska sala. Plaćanje: gotovinsko.
Lovački dom „Valmište“, Crna trava	Mob. tel. (0) 64 815 58 32	–	18	SR (2) DR (2) TR (1) A (3)	–	Svaka soba ima kupatilo, a apartmani su opremljeni francuskim ležajima	Unutra: 30 Bašta: 30	Lokacija: oko 13,5 km od centra Crne trave , u podnožju Velikog Čemernika, u okviru ograđenog lovišta. Aktivnosti: osim ućešća u lovu, gostu je omogućeno učešće u ribolovu, korišćene terena za mali fudbal. Rentiranje: vodiča i njihovih terenskih vozila, vozača.
SURDULICA, +381 (0)17								

Hotel „Vlasina“ Vlasinsko jezero	Telefon: 86 104	**	176	SR (4) 15 € DR (14) 26 € TR (36) 26 € A (4) 23 €	Da	Sat TV	Unutra: 200 Bašta: 100	Lokacija: 30 km od centra Surdulice i 10 km od Crne trave, na obali Vlasinskog jezera. Kapaciteti: sopstveni parking, sportska sala, sportski tereni.
Hotel „Srbija“„ ul. Kralja Petra I bb Surdulica	Telefon: 815 400	**	95	SR (10) 37 € DR (15) 61 € TR (15) 76 €	Ne	Sat TV	Unutra: 150	Lokacija: u samom centru Surdulice. Kapaciteti: sopstveni parking. Način plaćanja: platnim karticama.
Motel „Narcis“ Vlasinsko jezero	Telefon: 86 290	**	72	SR (4) 13 € DR (8) 11 € TR (5) 11 € A (5) 11 €	Ne	Sat TV, terasa	Unutra: 250 Restoran tradicionalne hrane:50 mesta	Lokacija: 30 km od centra Surdulice i 10 km od centra Crne trave, na obali Vlasinskog jezera. Kapaciteti: sopstveni parking, sportska sala, sala za sastanke. Aktivnosti: izleti za goste na okolnim planinskim vrhovima i plovidba jezerom.
Motel „Jezero“, Promaja	Telefon: 86 502	**	51	TR (17) 15 €	Ne	TV set	Unutra: 100	Lokacija: 18 km od centra Surdulice, 10 km od Vlasinskog jezera. Kapaciteti: sopstveni parking, letnja terasa, teren za male sportove.
Odmaralište „Vlasinske HE“ , Vlasinsko jezero	Telefon: 86 115	–	44	Soba 11 €	Da	TV sala, svaka soba ima kupatilo	Unutra: 80	Lokacija: u blizini obala Vlasinskog jezera. Radno vreme: od početka juna meseca do kraja septembra. Način plaćanja: gotovinom.
Odmaralište „Ferijalni savez“, Vlasinsko jezero	Mob. tel. (0)64 424 2929	***	51	DR (7) TR (7)	Da	TV sala	Unutra: 50	Lokacija: u blizini obala Vlasinskog jezera. Radno vreme: od početka juna meseca do kraja septembra. Plaćanje: gotovinsko.
Odmaralište „Newtours“, Vlasinsko jezero	Mob. tel. (0)64 16 68 002	–	92	11–12 €	Ne	TV sala	Unutra: 50	Lokacija: u blizini obala Vlasinskog jezera. Radno vreme: od početka juna meseca do kraja septembra, rekreativne nastave od početka maja do kraja oktobra i u vreme novogodišnjih praznika i zimskog raspusta. Plaćanje: gotovinom.
Odmaralište „TE Kostolac – „Kopovi“, Vlasinsko jezero	Mob. tel. (0)63 892 75 00	–	36	DR (15) 11 €	Ne	TV sala	Unutra: 30	Lokacija: u blizini obala Vlasinskog jezera. Radno vreme: od početka juna meseca do kraja septembra. Plaćanje: gotovinom.
Odmaralište „Zelje	Telefon: 86 034	–	64	Bungalovi 11 €	Ne	TV sala	Unutra: 80	Lokacija: u blizini obala Vlasinskog jezera. Radno vreme: od početka juna meseca do

Veljković“, Vlasinsko jezero								kraja septembra, rekreativne nastave od početka maja do kraja oktobra i u vreme novogodišnjih praznika i zimskog raspusta.
Odmaralište „ED Leskovac“, Vlasinsko jezero	Telefon: 86 098	–	24	Bungalovi 11 €	Ne	TV sala	Unutra: 30	Lokacija: u blizini obala Vlasinskog jezera. Radno vreme: od početka juna meseca do kraja septembra, rekreativne nastave od početka maja do kraja oktobra i u vreme novogodišnjih praznika i zimskog raspusta.
Odmaralište „Zastava PES“, Vlasinsko jezero	Telefon: 86 534	–	30	Bungalovi 11 €	Ne	TV sala	Unutra: 40	Lokacija: u blizini obala Vlasinskog jezera u administrativnom centru Vlasine. Kapaciteti: sopstveni parking.
Odmaralište „Nacionalna služba za zapošljavanje“ Vlasinsko jezero	Telefon: 22 570	–	17	DR (4) TR (3)	Ne	TV sala	Unutra: 20	Lokacija: u blizini obala Vlasinskog jezera. Radno vreme: od početka juna meseca do kraja septembra, rekreativne nastave od početka maja do kraja oktobra i u vreme novogodišnjih praznika i zimskog raspusta. Plaćanje: gotovinom.
BOSILEGRAD, +381 (0)17								
Hotel „Dukat“ Bosilegrad	Telefon: 878 822	–	15	SR (2) DR (6) TR (7) 12 €	Da	TV sala	Unutra: 230 Bašta: 100	Lokacija: u samom centru Bosilegrada. Kapaciteti: sopstveni parking, dve sale za organizovanje svečanosti i proslava. Ostalo: prelep pogled na staru varošku arhitekturu Bosilegrada. Plaćanje: gotovinom.
DIMITROVGRAD, +381 (0)10								
Hotel „Amfora“ ul. Balkanska 82 Dimitrovgrad www.hotelamfora.co.yu	Telefon: 362 724 Fax: 360 446	**	59	SR (2) 25 € DR (6) 38 € TR (5) 57 €	Da	Telefon, TV	Unutra: 70 Bašta: 24	Lokacija: 500 m od centra grada. Kapaciteti: sopstveni parking. Plaćanje: gotovinsko i preko računa.
Hotel „Balkan“ ul.Balkanska, Dimitrovgrad	Telefon: 363 188 Fax: 363 370	**	103	SR (17) 15 € DR (17) 26 € TR (10) 34 € A (3) 38 €	Da	–	Unutra: 150 Bar: 40	Lokacija: u samom centru Dimitrovgrada. Kapaciteti: sopstveni parking, sala za sastanke, menjačnica, internet. Plaćanje: gotovinsko i preko računa.
Motel „Balkan“, Dimitrovgrad	Telefon: 363 280	–	50	SR (25) DR (25) Bungalovi: (25)	Da	–	Unutra: 100 Bašta: 80	Lokacija: 1 km od centra grada, 5 km od srpsko-bugarske granice. Kapaciteti: sopstveni parking, menjačnica. Plaćanje: gotovinom.
LUKAVICA, + 381 (0)10								

Kuća u selu Lukavica www.selo.yu	Telefon: 361 658 361 313	–	–	11 €	Da	–	–	Lokacija: 3 km od centra Dimitrovgrada, 1 km od centra sela. Aktivnosti: lov, ribolov, pešačenje, planinarenje, jahanje konja.

Legenda:
SR = Jedno krevetna soba DR = Dvokrevetna soba TR = Trokrevetna soba A = Apartman

- ***Kalendar manifestacija u istraživanom delu Srbije***

Datum i mesto	Manifestacija	Organizator
Februar		
februar **PIROT, Hotel „Pirot“**	SAJAM KNJIGA I GRAFIKE	Dom kulture Pirot ☎ 010/ 321 666
April		
26–30. april **SURDULICA**	SMOTRA AMATERSKIH POZORIŠTA „SAPS“	Kulturni centar Surdulica ☎017/ 815 018
Maj		
2. maj **ZAJEČAR**	TAKMIČENJE U KUVANJU RIBLJE ČORBE	Turistička organizacija Zaječara ☎ 019/421 521
5. maj **Vrtovcu**	ĐURĐEVDANSKI SUSRETI	–
6. maj **sela Vrtovac i Barta Berilovac**	TURISTIČKO-PRIVREDNA MANIFESTACIJA „ĐURĐEVDANSKI SUSRETI – MOLITVA POD MIDŽOROM„	–
9. maj **DIMITROVGRAD**	MUZIČKI FESTIVAL „PEACE FEST“	Skupština opštine Dimitrovgrad ☎ 010/361 108
20. maj – 5. jun **DIMITROVGRAD**	MEĐUNARODNA SMOTRA FOLKLORA „NIŠAVSKI HOROVOĐ“	Centar za kulturu „Dimitrovgrad” ☎ 010/360 777
maj **ZAJEČAR**	TAKMIČENJE U KUVANJU RIBLJE ČORBE	Turistička organizacija Zaječara ☎ 019/421 521
Jun		
18–20. jun **ZAJEČAR**	BALKANSKO PRVENSTVO U SOFTBOLU	Softbol savez Srbije ☎ 011/2395 230
21. jun – 21. septembar **ZAJEČ AR**	„KULTURNO LETO – ZAJEČAR U SRCU“	Centar za kulturu ☎ 019/441 148
Jul		
1. jul – 31. avgust **PIROT**	„PIROTSKO KULTURNO LETO“	Skupština opštine Pirot ☎ 010/320 838
jul **ZAJEČAR**	TAKMIČENJE U KUVANJU LOVAČKOG GULAŠA I PASULJA	Turistička organizacija Zaječara ☎ 019/421 521
Avgust		
1–10. avgust **MANASTIR POGANOVO**	MEĐUNARODNA LIKOVNA KOLONIJA „POGANOVO“	Centar za kulturu Dimitrovgrad ☎ 010/363 982

2. avgust VLASINA	„ZLATNE RUKE“	Turistička organizacija opštine Surdulica ☎ 017/813 712
3. avgust ZAJEČAR, selo Šipikovo	SMOTRA NARODNOG STVARALAŠTVA VLAHA	Centar za kulturu ☎ 019/441 148
8. avgust SUBOTICA	„DUZIJANCA“ Žetveni običaj nastao kao oblik zahvalnosti Bogu zbog završetka žetve. Manifestacija traje dva meseca, a završava se svečanom povorkom učesnika u narodnim nošnjama i u svečano ukrašenim kočijama.	HKC „Bunjevačko kolo“ ☎ 024/555 589 www.duzijanca.co.rs
13–17. avgust PIROT	MEĐUNARODNI FOLKLORNI FESTIVAL	Dom kulture ☎ 010/321 666
19–-28. avgust ZAJEČAR	• MEĐUNARODNA LIKOVNA KOLONIJA „GAMZIGRAD“ • MEĐUNARODNA FILOZOFSKA ŠKOLA „FELIX ROMULIANA“ (26–28)	Centar za kulturu ☎ 019/441 148
28. avgust – 1. septembar PIROT	TRADICIONALNI PIROTSKI VAŠAR	Turistička organizacija Pirota ☎ 010/320 838
Septembar		
1. septembar ZAJEČAR	• „ZLATNE RUKE“ • SAJAM SUVENIRA	Turistička organizacija Zaječara ☎ 019/421 521
4. septembar ZAJEČAR	SMOTRA NARODNOG STVARALAŠTVA „KOTLUJEVAC 2010“	Centar za kulturu ☎ 019/441 148
Početak septembra ZAJEČAR i drugi gradovi Srbije	„DANI EVROPSKE BAŠTINE“ „Dani evropske bastine“ su zajednički program Saveta Evrope i Evropske komisije, ciji je da se širokoj javnosti u svim evropskim državama približi i učini dostupnim kulturno nasleđe i da se tom prilikom istakne jedinstvo raznolikosti zajedničkog evropskog nasleđa, kao jednog od najkarakterističnijih činilaca evropskog identiteta.	Ministarstvo kulture Republike Srbije ☎ 011/3398 908
21. septembar DIMITROVGRAD	SAJAM AGRO-BIODIVERZITETA I SEOSKOG NASLEĐA	Prirodnjačko društvo „Natura Balkanika“

		☎ 010/360 783
septembar PIROT	„ZLATNI KOTLIĆ PIROTA“	Turistička organizacija opštine Pirot ☎ 010/320 838
Oktobar		
15. oktobar – 10. novembar DIMITROVGRAD	MEĐUNARODNI POZORIŠNI FESTIVAL „BALKAN TEATAR FEST“	Centar za kulturu Dimitrovgrada ☎ 010/360 777
oktobar PIROT	„PASULJIJADA“	Skupština opštine Pirot i „Blinker fis“ ☎ 010/320 838

SIMBOLI:

izvorno narodno stvaralaštvo

gastronomska priredba

pozorišna, literarna, muzička, filmska predstava / kulturni festival / umetnička kolonija

kongres/savetovanje

sajam/izložba/berza

privredna/promotivna manifestacija

sportsko-rekreativna priredba

praznik/jubilej

- ***Kalendar manifestacija u istraživani deo Makedonije***

Datum	Mesto	Događaj
Januar		
1/6/2011	Staro Nagoričane	Badnik
1/6/2011	Kumanovo	Badnjikove svečanosti
1/19/2011	Kumanovo	Pihtijada
1/19/2011	Kriva Palanka	Vodokrst – Pihtijada
1/27/2011	Staro Nagoričane	Sveti Sava
Mart		
3/11/2011	Kumanovo	Karadački poetski susreti
3/11/2011	Kumanovo	Martovski eseji – Međunarodna književna manifestacija
April		
4/1/2011	Kriva Palanka	Aprilijada
4/8/2011	Kumanovo	Jekipe – Jedinstvo – Romski folklorni festival
4/23/2011	Kumanovo	Svetski dan knjiga i autorskog prava
4/24/2011	Državni	Uskrs
4/25/2011	Staro Nagoričane	Državno prvenstvo u motokrosu
4/25/2011	Kumanovo	Batko Đorđija – Kumanovski maskembal
Maj		
5/1/2011	Rankovce	Turnir u malom fudbalu
5/6/2011	Staro Nagoričane	Sv. Đorđe (Đurđevdan)
5/15/2011	Staro Nagoričane	Strezovski susreti

5/24/2011	Državni	Dan Sv. Kirila i Metodija
5/24/2011	Kriva Palanka	Džip reli – Off Road
5/24/2011	Kumanovo	Majska rukovanja
5/24/2011	Kumanovo	Leptirić – dečji muzički festival
Jun		
6/27/2011	Staro Nagoričane	Vidovdanski susreti
6/27/2011	Kumanovo	Mak-dens – Festival modernog baleta (kultura)
6/27/2011	Kumanovo	Susret folklornih ansambala
6/27/2011	Kriva Palanka	Kopaničarska kolonija
6/27/2011	Kriva Palanka	Internacionalna škola za arhitekturu
6/27/2011	Kratovo	Dečja likovna kolonija
6/27/2011	Staro Nagoričane	Ćeramička kolonija Kokino
Jul		
7/4/2011	Rankovce	Turnir u malom fudbalu
7/12/2011		Kraište – Trilateralni pogranični susreti (društven)
7/31/2011	Staro Nagoričane	Dan sunca – Kokino
7/31/2011	Kriva Palanka	Topli kulturni talas
7/31/2011	Kumanovo	Streets Kumanovo – Međunarodni letnji pop-rok festival
7/31/2011	Kumanovo	Karpino – Međunarodna likovna kolonija
7/31/2011	Kumanovo	Kumanovsko kulturno leto
Avgust		
8/2/2011	Kriva Palanka	Sabor Sv .Ilije – Ilinden
8/2/2011	Rankovce	Sv. Prorok Ilija
8/26/2011	Kriva Palanka	Sv. Joakim Osogovski – Međunarodni folklorni festival
8/28/2011	Kriva Palanka	Dan zaštitnika grada
8/28/2011	Rankovce	Presveta Bogorodica
8/28/2011	Staro Nagoričane	Velika Bogorodica – Zabel
8/29/2011	Kumanovo	Međunarodna likovna kolonija
8/30/2011	Kriva Palanka	Osogovsko etno-selo
8/30/2011	Kumanovo	Karpino – Međunarodna likovna kolonija
8/30/2011	Kumanovo	Kumanovsko kulturno leto
8/30/2011	Kriva Palanka	Topli kulturni val
Septembar		
9/3/2011	Kumanovo	Urban vikend - Muzički festival
9/5/2011	Kriva Palanka	Sv.Joakim Osogovski - Likovna kolonija
9/8/2011	Rankovce	Turnir u malom fudbalu
9/14/2011	Kriva Palanka	Sabor Sv.Simeona
9/15/2011	Kriva Palanka	Sv.Joakim Osogovski - Teatraski festival
9/21/2011	Kriva Palanka	Crkovno narodni sabor Mala Bogo- rodice
9/21/2011	Rankovce	Sv.Mala Bogorodica
9/21/2011	Kumanovo	Roma Truba fest - Festival na trubački orkestri
9/21/2011	Kriva Palanka	Osogovsko etno selo

9/21/2011	Kumanovo	Medjunarodni Kumanovski džez festival
9/21/2011	Kumanovo	Tamburaški orkestri, Međunarodni festival
Oktobar		
10/1/2011	Kumanovo	Foto kino klub Kozjak 50 - Izložba
10/3/2011	Kumanovo	ZG Kran - Festival
10/3/2011	Staro Nagoričane	Bajlovski susreti – Sabor
10/5/2011	Kumanovo	Svetski dan učitelja
10/8/2011	Kriva Palanka	Ping - Pong turnir
10/8/2011	Kriva Palanka	Dan oslobodjenja Krive Palanke
10/11/2011	Državni	11-ti Oktomvri
10/11/2011	Kumanovo	Trofej 11. oktobar – Velisipedska trka
10/24/2011	Staro Nagoričane	Proslava na Zebrnjaku – proslava godišnjice
10/24/2011	Kumanovo	Dani komedije – Međunarodni teatar
10/24/2011	Kumanovo	Međunarodna izložba umetničke fotografije
10/24/2011	Kumanovo	Mesec knjige
Novembar		
11/8/2011	Kumanovo	Ping-pong sportske igre
11/8/2011	Kumanovo	Turnir u košarci
11/11/2011	Kumanovo	Turnir u malom fudbalu
11/11/2011	Kumanovo	Novembarski dani
11/11/2011	Staro Nagoričane	Dan opštine Staro Nagoričane
11/6/2011	Kumanovo	Godišnji koncert Kumanovskih tamburaša
Decembar		
12/19/2011	Kriva Palanka	Sabor Sv. Nikole
12/29/2011	Kumanovo	Novogodišnji program za decu i đake (kultura)
12/29/2011	Kumanovo	Ilinden – Kumanovo – Novogodišnji koncert gradske muzike
12/31/2011	Kumanovo	Tumba fest – Festival narodnih – šaljivih pesama
12/31/2011	Kumanovo	Susret duvačkih orkestara
12/31/2011	Kumanovo	Raspevano detinjstvo – Dečji mizički festival
12/31/2011	Kumanovo	Svetosavski dani